

JEZIK IN SLOVSTVO

letnik LXVII

številka 1–2

VSEBINA

Razprave

- Nina Horvat
Kroatizmi v jeziku pridigarja Jožefa Horvata 3
- Oliver Currie
The Role of the Bible in Language Standardization Processes: The Case of Welsh 27
- Dragica Haramija
Branje mladinskih leposlovno-informativnih knjig pri različnih predmetih v osnovni šoli 49
- Igor Saksida
Maturitetni šolski esej in bralna zmožnost literarnega bralca 63
- Marija Javor Briški
Nemška književnost na Slovenskem od 11. do 16. stoletja 79
- Mojca Stritar Kučuk
V *italijanskih testeninah* na papirju in spletu: slovnična zmožnost južnoslovenskih govorcev slovenščine 107
- Tanja Badalič
»Tistega dne sem sklenil, da postanem rešitelj kanarčkov«:
reprezentacije nečloveških živali v noveli *Jonko* Mateja Bora 125
- Vladka Tucovič Sturman
Prostor v romanu Marjana Tomšiča *Óštrigéca* 139
- Monika Deželak Trojar
Zametki in razcvet duhovne dramatike v zgodnjem novem veku na Slovenskem 151
- Alojzija Zupan Sosič
Osrednji simboli v Cankarjevem romanu *Hiša Marije Pomočnice* 183
- Nika Jančič, Katarina Pribožič
Obravnava mita lepote v delih Govekarja, Kersnika, Kvedrove in Pajkove 197
- Gašper Tonin
Kratični termini in priporočila za njihovo uporabo 209
- Urh Ferlež
Jean Vodaine in njegove vezi s slovensko poezijo 223
- Janja Polajnar Lenarčič, Ana Tavčar Pirkovič
Dodatek kot najpogosteje zaizpostavljena struktura nemškega stavka 235
- Luka Vidmar
Knjižnice na Slovenskem v zgodnjem novem veku 253

Ocene in poročila

- Martin Vrtačnik
Mednarodni znanstveni simpozij Govor in prostor
Ljubljana, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, 23. in 24. septembra 2021 283

KROATIZMI V JEZIKU PRIDIGARJA JOŽEFA HORVATA

Prispevek obravnava jezik šestnajstih pridig iz leta 1905, ki so nastale v Župniji Črenšovci izpod peresa Jožefa Horvata, takratnega tamkajšnjega kaplana (1905–1912), po izvoru gradiščanskega Hrvata iz Velike Narde. Gre za njegove prve pridige, ki jih je pisal oz. skušal pisati v prekmurskem (knjižnem) jeziku, v njih pa se v veliki meri kažejo elementi njegovega maternega jezika, tj. gradiščanske hrvaščine, ki temelji na čakavski hrvaščini, vendar ima tudi štokavske in kajkavske poteze. Jezik je analiziran na glasoslovni, oblikoslovni in besedni ravni, pri čemer se osredinjam na tiste elemente, ki niso skupni prekmurskemu in hrvaškemu jezikovnemu prostoru.

Ključne besede: gradiščanskohrvaški jezik, gradiščanski Hrvati, Štoji, štokavščina, čakavščina, kajkavščina, prekmurščina, pridigar Jožef Horvat, Črenšovci, jezikovna analiza, kroatizmi

1 Uvod¹

V preteklih stoletjih so v Prekmurje iz že dobro znanih zgodovinskih razlogov (Novak 1972: 95; Zelko 1972: 10–11) prihajali duhovniki iz Hrvaške, v cerkvah pa so bili dolgo v rabi kajkavski lekcionarji, zaradi česar je v prekmurskih nabožnih besedilih najti številne hrvaške jezikovne prvine. Novak (1972: 95) navaja, da so hrvaški in domači duhovniki v času pripadnosti dolnjih prekmurskih župnij zagrebški nadškofiji »docela prepojili verski, cerkveni – in s tem tudi ostali ljudski – jezik s kajkavskimi besedami in oblikami«. Nekatero kajkavsko besede so se po njegovem mnenju v Prekmurju tako udomačile, da so jih pisci vzeli za svoje

¹ Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156 (*Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine* – vodja programa prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

oz. jih niso več občutili kot tujih; tako se za marsikatero ne ve natančno, ali je bila prej prekmurska ali kajkavska. Kajkavščina in prekmurščina sicer kot različna južnoslovenska jezika »imata skupno panonsko bazo, zato je med njima veliko stičnega« (Jesenšek 2013: 25).

Tudi v črenšovski župniji² se je zvrstilo kar nekaj hrvaških duhovnikov, denimo Jakob Sabar iz Hrvatskega Židana (Horvátzsidány; žup. 1859–1863), Marko Kovačič iz Hrastovice (Harasztifalu; žup. 1864–1877), Boltižar Vugrinčič iz Sv. Jurja v Medžimurju (žup. 1878–1914), v obdobju od 16. marca 1905 do 29. februarja 1912 pa je tam kaplanoval Jožef Horvat, ki je bil nedavno prepoznan kot avtor 531 rokopisnih pridig,³ od tega 528 prekmurskih in 3 madžarskih (Horvat 2020: 61). Po rodu je bil gradiščanski Hrvat⁴ iz Velike Narde (Nagynarda) na Ogrskem, ki je del južnega Gradišča, h kateremu uvrščamo še naselja Mala Narda (Kisnarda),⁵ Petrovo Selo (Szentpéterfa), Gornji Čatar (Felsőcsatár) in Hrvatske Šice (Horvátlövő) (Lončarević 1983: 379). Lončarić (2012: 1) omenjeno skupino naselij in govorov imenuje *Štoji*.⁶ Gre za govore, ki imajo za vprašalni zaimek 'kaj' *što*. Neweklowsky (2008)⁷ Štoje uvršča med čakavce, saj imajo v narečju vse pomembnejše čakavske značilnosti z izjemo zaimka *što*; za Lončarića in Šojata (1980: 312) so to štokavsko-čakavski prehodni govori, Lisac (2009: 79) pa je govore omenjenih naselij natančneje uvrstil pod južnočakavsko narečje, katerega glavna značilnost je ikavski refleks jata.

² Vasi Črenšovci, Trnje, Žižki ter Dolnja, Srednja in Gornja Bistrica, ki danes spadajo pod Župnijo Črenšovci, so bile prvotno del prazupnije Turnišče. V drugi polovici 18. stoletja so bile tri Bistrice pridružene novoustanovljeni beltinski župniji (1760), ob ustanovitvi Župnije Črenšovci l. 1807 (Zelko 1996: 293) pa so pripadle le-tej. Cerkvenoupravno je črenšovska župnija (takrat še pod turniško) skupaj z ostalimi župnijami dolnjega Prekmurja (Dolnja Lendava, Dobrovnik, Bogojina in od 1760 Beltinci) več stoletij pripadala zagrebški škofiji (1094–1777), medtem ko so bile župnije gornjega Prekmurja del giurske škofije s središčem v Gyóru. Ob ustanovitvi sombotelske škofije l. 1777 so bile tako župnije gornjega kot dolnjega Prekmurja ponovno združene v isto cerkvenoupravno enoto. Po pričevanju Ivana Zelka (1996: 294) je bila črenšovska župnija kljub madžarski oblasti zmeraj slovensko zavedna, zlasti zaradi vpliva narodnega buditelja Jožefa Klekla st., ki je tam kaplanoval in kasneje preživel pokoj.

³ Več o raziskovanju, ki je bilo opravljeno v namen odkritja avtorja prekmurskih pridig iz zapuščine Andreja Berdena, gl. Horvat (2021: 89–92).

⁴ Termin »Gradišče« oz. »Burgenland« se je prvič pojavil leta 1921 kot ime za novonastalo avstrijsko pokrajino, izraz »gradiščanskohrvaški« pa se je v jezikoslovju udomačil šele v 2. polovici 20. stoletja. Gre za idiom, ki se je razvil iz severozahodnih hrvaških narečij 15.–17. stoletja. V širšem smislu naziv *gradiščanski Hrvati* zajema Hrvate z območja Avstrije (55 naselij v Gradišču), Zahodne Madžarske (19 naselij) in južne Slovaške (6 naselij). Znatno število gradiščanskih Hrvatov živi še na Dunaju (približno 19.000) in okrog 1000 na Češkem (Kinda-Berlaković 2011: 377). V novi domovini so si gradiščanski Hrvati ustvarili lastno kulturno dediščino, pismenost, literaturo, šolstvo, znanost, knjižni jezik, tradicijo in vero (*Hrvatska enciklopedija*, na spletu). O odnosih med prekmurskimi Slovenci in gradiščanskimi Hrvati gl. Kuzmič (*Vezi med Gradiščanskim in Prekmurjem*, na spletu). Za pričujoči prispevek je relevanten naslednji citat: »Slovenska jezikovna osnova je botrovala, da je sombotelska škofija po zgledu zagrebške nastavljala na Gradiščanskem prekmurske duhovnike, v Prekmurju pa tudi duhovnike z Gradiščanskega, ki so bili znani kot „beli Hrvati“.« (Kuzmič, *Vezi med Gradiščanskim in Prekmurjem*).

⁵ Mala in Velika Narda sta se združili leta 1950 (Horváth 2002: 200).

⁶ Neweklowsky dvomi o pripadnosti Hrvatskih Šic in Petrovega Sela govoru Štojev (Lončarić 2012: 4).

⁷ Spletni vir: *Gradiščansko-hrvatski jezik kao sistem*.

Gradišćanska hrvaščina ni enoten jezik. V nekaterih pogledih je zelo podobna slovenščini, kar so ugotavljali že starejši pisci.⁸ Hamm (1974: 49) zagovarja tezo, da je genetično izpeljana iz severozahodnih hrvaških narečij 15.–17. stoletja (čakavščine, kajkavščine, čakavsko-kajkavskega narečja, štokavščine). Najbolj zastopano narečje med gradišćanskimi Hrvati je čakavsko, ki z nekaj štokavskimi in kajkavskimi potezami ter s tujejezičnimi vplivi, zlasti nemščino in madžarščino, predstavlja osnovo njihovega knjižnega jezika že od 16. stoletja naprej (Šojat 1980: 305).⁹ V 17. in 18. stoletju se je gradišćanskohrvaški knjižni jezik začel naslanjati na kajkavsko nabožno književnost, kar je najbolj izraženo v leksiki pa tudi v skladnji in oblikoslovju (Kinda-Berlaković 2011: 379).

Omenjena dejstva moramo upoštevati pri analizi jezika Jožefa Horvata, sprva neveščega uporabnika pisne (in govorne) prekmurščine,¹⁰ ki si je vse obdobje kaplanovanja v črenšovski župniji prizadeval, da faranom nudi božjo besedo v njihovem domačem jeziku. Analizirala sem šestnajst njegovih pridig, ki so nastale v letu 1905, ko je prišel z Ogrskega kaplanovat v Župnijo Črenšovci, kjer se (je) govori(lo) dólinsko prekmursko narečje.¹¹ Trinajst pridig je popolnih, zapisanih na povprečno sedmih straneh,¹² tri so nepopolne (od tega so vse nedatirane, a brez dvoma nastale v letu 1905): ena obsega tri strani (oznaka NPr7), druga 4,5 strani (oznaka NPr1), tretja obsega le pol strani v prekmurščini, na drugi strani pole pa se nadaljuje v madžarščini – oznaka NPr5). Jezik je analiziran na glasoslovni, oblikoslovni in besedni ravni. Vse jezikovne značilnosti so podkrepljene z zgledi iz pridig, pri čemer so z DPa označene pridige, ki jih je datiral avtor, z NPr pa tiste, katerih datacijo sem rekonstruirala avtorica članka. Mesto, kjer je bil najden posamezni primer, je označeno z oznako pridige, za vejico pa stoji številka strani pridižne pole, npr.: NPr1, 4 = nedatirana pridiga 1 (datacija je rekonstruirana), stran 4. Več podatkov o analiziranih pridigah prikazuje tabela na naslednji strani.

⁸ Npr. Matija Slavič (1924: 2) je v časopisu *Amerikanszki Szlovenszov glász* dejal: »Njihov jezik je szpodobnejši, po mojem mnejnyi, szlovenscsini, kak horvatscsini; ali szamí sze racsunajo k-Horvátom, tak ji imentíjejo officialno.«

⁹ V različnih zgodovinskih obdobjih je mogoče v eni diaspori uresničiti več knjižnih jezikov. Hrvati so se denimo izražali v jeziku, kakršnega najdemo v stari čakavski, štokavski, ijekavski in ikavski ter kajkavski književnosti, tudi v tistem, ki se uresničuje v gradišćanskohrvaški književnosti (Šojat 1980: 308).

¹⁰ Pred prihodom v Črenšovce je opravljal kaplansko službo le v Szepetneku na Madžarskem, zato izkušenj s prekmurščino ni imel – gotovo pa jo je slišal na sombotelski kraljevi katoliški gimnaziji, ki jo je obiskoval v obdobju 1892–1900, saj so bili po podatkih gimnazijskih letopisov, hranjenih v sombotelskem škofijskem arhivu (SZEL), v njegovem razredu tudi 3 »Vendi«, torej študentje prekmurskega porekla. Več podatkov o Horvatovem kasnejšem delovanju navaja Horvat (2022: 99–102).

¹¹ Opis glasoslovja govora Črenšovcev je podala Mihaela Koletnik (2008: 13–16).

¹² Velikost ene strani znaša 21 cm x 17 cm (Horvat 2020: 52).

Oznaka	Datum ¹³	Kraj branja pridige, če je naveden	Praznik/maša	Svetopisemski citat ¹⁴	Opomba
NPr1	20. 4.		Veliki četrtek	/	Nepopolna pridiga, manjka začetni del. Nedatirana.
DPa2	21. 4.	Črenšovci	Veliki petek	Prvo Petrovo pismo 1,18	
NPr3	24. 4.	Črenšovci	Velikonočni ponedeljek	Luka 24,29	Nedatirana.
DPa4	28. 5.	Črenšovci	5. nedelja po Veliki noči	Janez 16,23	
NPr5	13. 6.		Proščenje sv. Antona Padovanskega	Prvo pismo Korinčanom 4,9	Nedatirana. Pol strani pridige v prekmurščini, nadaljevanje v madžarščini.
DPa6	13. 6.	Turnišče	Proščenje sv. Antona Padovanskega	Prvo pismo Korinčanom 4,9	
NPr7	27. 8.		11. nedelja po binkoštih	Marko 7,34	Nedatirana, nepopolna.
DPa8	27. 8.		11. nedelja po binkoštih	Prvo pismo Korinčanom 2,9	Letnica in priložnost sta zapisani s svinčnikom.
DPa9	12. 9.	Črenšovci	Praznik Marijinega imena	Pregovori 8,20–21	
DPa10	5. 11.	Črenšovci	21. nedelja po binkoštih	Matej 18,27	
DPa11	12. 11.	Črenšovci	Praznik posvetitve cerkve (22. nedelja po binkoštih)	Prva Mojzesova knjiga 28,17	
DPa12	19. 11.	Črenšovci	23. nedelja po binkoštih	Filipljanom 3,18–19	
DPa13	3. 12.	Črenšovci	1. adventna nedelja	Luka 21,26–27	
DPa14	3. 12.	Črenšovci	1. adventna nedelja, popoldan	Razodetje 3,20	
DPa15	17. 12.	Črenšovci	3. adventna nedelja	Janez 1,23	
DPa16	25. 12.	Črenšovci	Božič	Luka 2,7	

Tabela 1: Osnovni podatki o analiziranih pridigah in njihove oznake

¹³ Za pomoč pri datiranju pridig in ugotavljanju avtorstva se iskreno zahvaljujem pokojnemu mariborskemu pomožnemu škofu msgr. dr. Jožefu Smeju.

¹⁴ Pridige so običajno opremljene s svetopisemskim citatom in navedbo njegovega mesta v Svetem pismu (Horvat 2020: 52), saj so vsebinsko vezane na določen evangelijski ali svetopisemski odlomek.

Črkopis v pridigah je madžarski oz. prekmurski,¹⁵ po Jesenšku (2018: 17) prekmurica: <cz> = /c/, <cs> = /č/, <ly> = /lj/, <ny> = /nj/, <sz> = s, <s> = /š/, <zs> = /ž/.

2 Glasoslovje

2.1 Samoglasniki

Ikavski refleks jata: *jil* 'jedel' (NPr1, 1); *ricsi* Imn (DPa2, 1, 4), *zetimi ricsi* Omn (DPa2, 2), *Bozsju rics* Ted (DPa2, 2) – *rics* je Horvat v naštetih sklonih z *i*-jem zapisoval samo v 2. pridigi, nadalje dosledno z *e* (v 4. pridigi (DPa4, 1) je 2-krat še zaslediti popravek *ricsi* v *recsi*); *szvitloszt* (NPr3, 2), *lejpi pizsmi* Tmn (popravil v *lejpe pejszme*; DPa6, 4); *pizsmi szpejvajocs* Tmn (DPa9, 4; v Dpa11, 8 že *pejszme*); *od szí dob* Rmn 'vseh' (NPr1, 4); *od Nyegovi vszi csinov* Rmn (DPa10, 3); *ki je meszto vszi apostolov Jézusa za Sziná Bózséga vadliüvao* (DPa10, 7); *vszim* Dmn (DPa8, 3; NPr7, 2; DPa13, 3); *z vszimi* Omn (DPa13, 5); *ztim* 's tem' (DPa4, 2; DPa12, 4); *Na zadnye sze k-vszim obrné* (popravil v *k-vszem*; DPa8, 1); *med vszin sztvoréjnyen* (DPa2, 2); *najlipsa* (DPa2, 2), *najlipse* (DPa8, 6); *bili (gvant)* (DPa2, 2); *mriti* 'umreti' (DPa2, 3, 5; DPa8, 2, 3; DPa9, 2; v DPa8, 2 popravil v *mrejti*, kakor je dosledno od 10. pridige dalje); *minyati* (DPa2, 5); *szpiva* 'poje' (DPa4, 5); *sze od dobricsinyev szviti* (DPa8, 5; popravil v *szvejtí*); *miszto* (DPa2, 3 v pomenu 'namesto'; v NPr3, 1 in DPa9, 4 'mesto'); *odjimle grejhe szvejta* 'odjemlje' (DPa9, 1); *je nej szmio* 'ni smel' (DPa12, 5); *stili* 'hoteli' (DPa13, 2, 6); *ne szmimo* (DPa14, 6); *bi szido* 'sedel' (DPa16, 5); *vrime odide* 'čas' (DPa9, 4); *Olivetanszki brig, brigi* (DPa10, 5, 6; v DPa15, 4 *brigi* popravljeno v *bregi*); *sznig* (DPa14, 1); *kriposzt* (NPr7, 2); *szvitli dén* (DPa9, 4); *bilon gvanti* Med (DPa10, 9; DPa13, 5); *vu szvitszkom deli* (DPa11, 8); *na livo roko; na livoj roki* (DPa13, 5); *tak bila nasztane* 'bela' (DPa14, 1); *do nimi sztvári* 'nemih' (DPa15, 3); *dvi* 'dve' (DPa6, 6; DPa12, 1; DPa14, 3); *pod dvimi* (DPa12, 1) – tudi *a*-jevski refleks: *Gde szo vküp dvama ali trimi vu nyihovon iméni* (DPa4, 6). Sicer pa za jat prevladujejo refleksi *ej* (npr. *dejte, tejlon, nevrejdno, szvejtí, prejk*), *e* (npr. *telovnoszt, na levoj, celoj, szvet*) in *é* (npr. *dévrle, vövlékeo, je méla, odszékane*). V prekmurščini se je »/s/ talno dolgi é (staro- in novocirkumflektirani, novoakutirani in sekundarno akcentuirani v tipu *zvézda*) razvil v dvoglasnik« (Ramovš 1935: 184), v nenaglašenihih pozicijah pa v *i* (npr. *divica*). Za primer nenaglašene *i* iz jata navajam: *je vu szerczi Jezusa gorila* (DPa6, 6; Horvat popravil v *gorela*).

Refleks a za polglasnik je značilen za jezik gradiščanskih Hrvatov (Šojat 1980: 313; Neweklowsky 2008; Kinda-Berlaković 2011: 379). V naglašeni poziciji: *tajdan* 'teden' (DPa2, 4; DPa4, 1, 4); *tamano* 'temno' (DPa2, 1); *zermalyszki/-a/-o/-imi* (NPr3, 6; DPa4, 3, 4, 5; DPa12, 1); *vasz szvejt* 'ves' (DPa2, 4; DPa12, 2; DPa13, 4, 7; DPa16, 1, 2), *vasz kvar* (DPa2, 4); v nenaglašeni poziciji: *polag* 'poleg' (NPr3, 2 – spremenil v *poleg*; NPr3, 3); *konacz* (NPr3, 4, 5; v nadaljevanju *konec(z)*), *rózsni vénacz* (DPa6, 7; spremenil v *venecz*); *fundamenat* (DPa6, 4; popravil v

¹⁵ Poimenovanje *prekmurski črkopis* je predlagal Előd Dudás (2012: 149).

fundamentum), *mladénacz* (DPa8, 1), *najam* (NPr1, 4; DPa6, 3; DPa9, 7; DPa12, 3); *szpodoban* (NPr3, 1); *csemeran* (DPa11, 6); *zadohvolan* (NPr5, 7). Redka izjema je npr. prislov *denas*, iz katerega je izpeljan pridevnik *denašnji*, ki ga je zapisoval tudi Horvat (18-krat v 1905).

Refleks u za o (< ɔ) je skupen štokavcem in gradiščanskim čakavcem (Neweklowsky 2008a: 51): *duga na firmamenti* 'mavrica' (DPa2, 2); *zubi skripanye* Rmn (DPa8, 6); *sztupi* 3. os. ed. (NPr1, 1; DPa4, 5); *nuter* (NPr3, 4; DPa4, 4; DPa8, 1); *sze more tuzsiti* (NPr1, 1, 3), *nyoj potuzsi* (NPr1, 2), *sze Bóg tuzsi*¹⁶ (DPa13, 2), *tuzsite sze* (DPa14, 1), *sze je tuzso* (DPa16, 4); *razlücsiti*¹⁷ *scsé* 'razločiti' (DPa13, 5). **Refleks u za novoakutirani o:** *pri szvétom grubi* (DPa2, 5; u naknadno spremenil v o); *mudre* Ted (NPr3, 2).

Opazno je nepoznavanje **rabe prekmurskega glasu ü in hrvaškega u**. Kjer je namreč predviden *ü*, Horvat zapiše *u* (*zgubila* (DPa2, 5), *bicsütivamo*¹⁸ (NPr1, 1), *Vu drugom* (DPa4, 3), *Plug* (DPa4, 5), *vuzsgala* (DPa15, 8)), in obratno, namesto pričakovanega *u* se pojavlja *ü* (*sze tak tüzsi more tuzsiti* (NPr1, 1), *dügo* (DPa4, 3), *zdignütim* (DPa4, 5 – pravilno pkm. je sicer *zdignjenim/-n*), *vüu* – predl. 'v' (DPa6, 7)). Preglas na *u* avtor umešča tudi v hrvaško besedje, za katero sprva še ne pozna prekmurskih ustreznice: *düracsega* 'trajajočega' (DPa2, 4), *düra* 'traja' (DPa2, 5), *razlücsiti* (DPa13, 5).

2.2 Soglasniki

Premena končnega *-m* v *-n*¹⁹ v orodniku ednine samostalnikov:

- **moškega spola:** *z necsisztocse grejhon* (NPr1, 1); *z szakse felé grejhon* (NPr1, 2); *padajócsin krühon* (NPr1, 3); *Szinon* (NPr3, 6); *nad szíromakon* (DPa6, 3); *z-poszton* (DPa6, 5); *pod szvojin gyanton* (DPa6, 5); *za tvojin Odküpitelon* (DPa6, 6); *z-szvojin Zvelicsitelon* (DPa6, 6); *z-szlabesjim glászon* (DPa8, 3); *z-szvojin angelon csuváron* (DPa8, 3); *pred trónon* (DPa8, 6); *Z-kaksin skérin*²⁰ (DPa9, 3); *pred nyénin kejpon ali oltaron* (DPa9, 5) *z-intereson* (DPa10, 1); *z-Ocson pa Szv. Dühon* (DPa10, 2; DPa11, 3, 5; DPa16, 4); *pred Nyegovim namesztnikon* (DPa10, 2); *z-onim trüdon* (DPa10, 2); *z-küson* (DPa10, 5); *z-Jezuson* (DPa10, 7); *z-miloszerdnim poglédon* (DPa10, 7, 8); *pred trónuson* (DPa10, 9); *pred Bogon i Agnyeczon* (DPa10, 9); *z-Jakob patriarkon* (DPa11, 1); *pod*

¹⁶ Glagol *tužiti se* 'pritoževati se, objokovati' najdemo tudi v Juričičevi *Postilli* iz 1578 (*Fran*; pomen preverjen v *Ponsu*), ki so jo v prekmurskih cerkvah po Košičevih navedbah uporabljali do 18. stoletja (Jesenšek 2013: 218).

¹⁷ *U* je prilagojen prekmurskemu glasoslovju (> *ü*).

¹⁸ Kar je prečrtano v zgledih, je prečrtano tudi v izvornem besedilu.

¹⁹ Vsi primeri niso navedeni, saj gre za pogost pojav, značilen tudi za prekmurščino. Starejši prekmurski pisci so ga po vzoru kajkavskih knjig zapisovali kot *-m* (Novak 1972: 95–103).

²⁰ V samostalniku, ki je sicer ženskega spola, spremljamo pojav maskulinizacije.

krüha i vina kejpon (DPa11, 3); *z-velikin sztrahon* (DPa11, 4); *pred tvojin Bogon* (DPa11, 4); *pred tisztin cslovekon* (DPa11, 4); *zétin grehsnikon* (DPa11, 6); *z-szmertnim grehon* (DPa12, 1); *z-potopon*; *z-gorucsin descson* (DPa12, 5); *z-velikin szramon* (DPa12, 5); *pod kejpon* (DPa12, 5); *z-krotkin glaszon* (DPa12, 6); *pred tvojim szodnim trónuson* (DPa13, 2); *pred satanon*, *pred Lucziferon* (DPa13, 2); *pred vszem szvejton* (DPa13, 4; DPa13, 8); *z-Bógon* (DPa13, 7; DPa13, 8); *z-szerditin glaszon* (DPa13, 8); *z-grehon* (DPa15, 4); *pred cslovekon* (DPa16, 1); *pred bózsin szinekon* (DPa16, 3); *z-krizson* (DPa16, 7); *z-betegon* (DPa16, 7); *pred Jézuson* (DPa16, 8); *vendar z-szmertnim grejhon* (NPr1, 2); *pred grehsnikom* (NPr1, 4); *z-Bogom* (DPa2, 1; DPa11, 2; DPa16, 4); *zgrejhon* (DPa2, 3); *pod krüha kejpom* (NPr3, 3); *bodócsin Jezusom* (NPr3, 3); *z Jezusom* (NPr3, 6); *pred Bogom* (DPa4, 1); *pred szinom Bozsjim* (DPa4, 3); *z-poszebnim talom* (DPa6, 2; DPa10, 7; DPa11, 2); *za Jezusom* (DPa6, 5); *cslovekom* (DPa6, 6; NPr7, 3; DPa16, 3, 4, 5); *pred Bogom* (DPa9, 6; DPa11, 5); *nad onim szlugom* (DPa10, 1); *z-meszon punim loneczom* (DPa15, 5);

- **srednjega spola:** *szvojin Bozsansztvon*, *szvojin cslovecsansztvon* (NPr1, 1); *z piansztvon* (NPr1, 1); *med telikin bantüvanyen* (NPr1, 2); *z mojin tejlon* (NPr1, 3); *pozsalüvanyen* (NPr1, 4); *z-csisztin szerczon* (NPr1, 4); *Z-üpanyen* (NPr1, 4); *med vszin sztvoréjnyen* (DPa2, 2); *z-nasim narodjényen* (NPr3, 1); *zvojm gorisztanyényen* (NPr3, 2); *vcsinyényen naimre zderzsanyen* (NPr3, 4); *po potüvanyen* (NPr3, 6); *zdignyenom szerczon* (DPa4, 5); *z veksin üpanyem* (DPa4, 6); *z pobózsxim ponasanyen* (DPa4, 6); *z-czejlim szerczon* (DPa6, 2); *z-tejlon* (DPa6, 6); *z tisztin blaton* (NPr7, 1); *z-veszéljon* (DPa8, 6; DPa16, 1) *z-üpanyen* (DPa9, 3); *z-priszéganyen* (DPa10, 2); *szvojin tejlon* (DPa11, 3); *z-grehsxim zsvilényon* (DPa12, 2); *z-velikin radüvanyon* (DPa12, 3); *z-tejlon* (DPa13, 4); *z-grehsxim zsvilényon* (DPa14, 1); *med ogovarjanyen*, *med ogrizavanyen* (DPa15, 8); *z radüvanyen* (DPa16, 1); *z-ternyen* (DPa16, 5); *z-szvojin na szvejt narodjényen* (DPa16, 8); *vendar z szvojim szvétim tejlom* (NPr1, 1); *zterplyényem* (DPa2, 2); *z-djanyom* (DPa6, 7); *z-pominyavanyom* (DPa6, 8); *z-velkin veszéljonm* (DPa8, 3); *zderzsavanyom* (DPa8, 5, 6);
- **ženskega spola:** *z-najvécsom nezahvalnostjon* (NPr1, 1); *z-takson nezahvalnosztjon* (NPr1, 3); *z-pokoron* (NPr1, 4); *z-Bózsxim ricsón* (DPa2, 3); *pod predgon* (NPr3, 3); *Zcslovicsanszkon mocsón* (NPr3, 5); *z Bozsxim pomocson*, *z Bozsxim miloscson* (NPr3, 5; v DPa6, 8 in DPa9, 3 sprememba v živo narečno obliko *z-Bózsxim miloscsov*); *Z-Pomocson*, *z miloscson Bozsxim* (NPr3, 6); *Pred szakson csüdon* (DPa4, 2); *szvojón példon pa szvojón zapovedon* (DPa4, 4); *Z procezision* (DPa4, 5); *pod zemlon* (DPa4, 5); *z pokoron* (DPa4, 6); *z-Bozson pomocson* (DPa6, 2); *z-molitvon* (DPa6, 5); *z-kakson neszrecson* (DPa6, 5); *z szvojón rodbinon* (DPa8, 5); *z-glavon* (DPa10, 8); *z-szpovedon* (DPa10, 9); *pod szvéton meson* (DPa11, 3); *Pod zasztavon* (DPa12, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8); *z-velikon*

zsalosztjon (DPa12, 5); *z-Nyegovon pomocson* (DPa12, 7); *pred materon* (DPa12, 8); *pred vecserniczon* (DPa13, 2); *z-düson* (DPa13, 4); *z-palmon* (DPa13, 5); *pod vecserniczon* (DPa13, 6; 14, 4); *med szvojon lasztivnom, zakonszkon detczon* (DPa13, 7); *z-hüdobon* (DPa14, 1); *z-csiszton düsnom vejszton* (DPa14, 2); *z-molitzon* (DPa14, 3); *pod szpovidon* (DPa14, 5); *z-velikon mukon* (DPa15, 4); *z-skrinyon* (DPa15, 4); *vendar pred szvéton szpovidom* (DPa2, 3), *zjednom ricsóm* (DPa2, 3), *zmarlyivosztjom* (DPa2, 4), *zvojom szmertjom* (NPr3, 2), *pred jesztvinom* (DPa6, 7), *z-velikom jakosztjom* (DPa13, 5), *z-velikom zmoznsosztjom i dikov*²¹ (DPa16, 5).

Končni -m prehaja v -n tudi v dajalniku množine m. spola: rodjakon (NPr3, 2), *k szvojim rodjakon* (NPr3, 3), *angelon i lüden* (NPr5, 1), *lüden* (DPa6, 1), *mnogo szziromakon* (DPa6, 3), *szvojin sztarison* (DPa11, 2), *apostolon* (DPa10, 4), *szvojin sztarison* (DPa11, 2), *vszim narodon* (DPa13, 3), *szvojim apostolon i vu nyi nyihovin naszlednikon* (DPa14, 2), *pasztiron* (DPa16, 4); *vendar: nasim bratom* (NPr3, 2), *vucsenikom* (DPa4, 3; DPa10, 4), *szvojim apostolom* (DPa4, 3), *lüdenm* (DPa6, 1), *angelonm* (DPa6, 1), *poganonm* (DPa6, 2).

Zaslediti je **epentetični lj** za ustničnikom v besedi *zdravlye* (DPa2, 4; DPa4, 3; DPa9, 4, 5), ki je v hrvaščini še danes prisoten.

Zapisovanje izglasnega konzonanta -l za vokalom pri deležnikih -l moškega spola: bi mal 'imel' (DPa2, 1, 2), *nij zbantüval* (DPa2, 1), *(v)csinyil* (NPr1, 1; DPa2, 1; kasneje *csino*), *tocsil, gucsal, prolél 'prelil', viszil, oddisal 'izdihnil'* (DPa2, 1), *govoril* (popravlil v *odgovoro*; DPa2, 2), *dahnul je* (DPa2, 2), *oblikal* (DPa2, 2), *odperl* (NPr3, 2; popravlil v *odpro*), *vendar vmer* (DPa2, 1; v isti pridigi tudi *mro*). V 6. pridigi je skoraj dosledno popravljanje v prekmurske oblike: *je stíl* (DPa6, 2; spremenil v *steo*), *lübil > lübo* (2, 4, 6, 7),²² *mogal > mogo* (2), *glaszil > glaszo* (3), *predgal > predgao* (3), *zversil > szpuno* (3, 5) oz. *vecsino* (6), *dobil > dobo* (5), *Razmil je > Zarazmo je* (5), *je nikaj nej jél > jo* (5), *zsivil > zsiveo* (7). M. Orožen (2010: 473) je v zapisovanju izglasnega -l v Dajnkovem prevodu *Zgodb Svetega pisma* prepoznala avtorjevo zavestno odločitev za knjižni jezik, saj zapis ni prilagojen izgovarjavi glasu. Podobno je v Horvatovem primeru, le da moramo pojav prenesti na starejšo gradiščanskohrvaško književnost, za katero je znano, da se je izglasni -l v pisavi uresničeval do leta 1948 (Benčić, Csenar-Schuster idr. 2003: 64). Vlahi so ga zamenjali z izglasnim vokalom -a oz. -ja (npr. *zapra, rodi-ja* – 3. os. ed. m. sp.), kar je izpričano tudi pri Horvatu; v DPa2 najdemo *bi moga 'mogel'* (1), *je gucsa* (1). V DPa15 (7) zasledimo tudi glagol *zatajiti* v 3. os. ed., ki

²¹ Nekajkrat je v samostalnikih ženskega spola *i*-sklanjatve v Oed zaslediti tudi živo narečno končnico -ov: npr. *z-boleznosztjom, z zsalosztjom* (NPr1, 1), *szvojom szvétoj keryjom* (NPr1, 1), *Z-poboznosztjom* (NPr1, 2), *pod nébon* (NPr3, 2), *szvojom példov* (DPa4, 3; 6, 5), *szvojom recsjov* (DPa4, 3), *med Bozsjom miloszerdosztjom* (DPa4, 4), *szvojom molitzov* (DPa9, 5), *z-Bózsov miloscsov* (DPa10, 2), *z-tvojóv szv. miloscsov* (DPa11, 2), *z-dikov* (DPa13, 5); v samostalniških zaimkih: *nad/zal/z menov* (NPr1, 1; DPa2, 4; DPa6, 5), *szebov* (NPr3, 5; DPa12, 6). Vidno je kolebanje med končnicama -ov in -om/-on: *z-Bozsonv pomocsonjom* (DPa6, 2), *za menovm* (DPa6, 5).

²² V oklepajih so zapisane številke strani.

izpričuje zapolnitev hiata v poudarjeni skupini *-il* z *j*-jem: *raj je mró, kak Jézusa zatajijo*. Podobni primeri se pojavljajo tudi v pridigah, nastalih po letu 1905, npr. *protíjio* 'protivil', *potíjio* 'potil', *Razveszelíjo, szedio, zsalosztíjio, vmoríjio* itd.

Glagolska končnica *-all-ao* za deležnike *-l* moškega spola pri glagolih na *-eti*: *mal* 'imel' (DPA2, 1, 2); *mogal* (NPr3, 6), *mogao* (DPA4, 4); *odisao* (DPA4, 6; DPA9, 4; DPA10, 6; DPA11, 4); *tekao* (DPA15, 4). Oblike *mogao, odisao* in *tekao* sicer najdemo tudi pri starejših prekmurskih piscih, npr. pri obeh Küzmičih in Košiču (SSKP), vendar so na njihovo prisotnost gotovo vplivale kajkavske nabožne knjige.

Parazitski *j*-v vzglasju v primerih *jed(i)ni/-a/-o; jedna szmert i jedna düsa* (DPA2, 4), *jedinorodjenoga szina*. Prisoten je tudi v prislovu *jednók* (DPA2, 4). Horvat ga je zapisoval še v svojih najmlajših pridigah, nastalih v 20. letih 20. stoletja. Ni znano, kako je pridevnik *jedini* naglašal; v hrvaškem jeziku je naglas na *e* (Snoj, *Slovenski etimološki slovar – SES*), v prekmurskem narečju na *i* (SSKP).

Vzglasni *v*- je nadomeščen z *u*- v besedi *uzroki* Imn (DPA4, 2). Mesto naglasa ni nakazano, a je sklepati, da je Horvat poudarjal *u*, kakor je normirano v hrvaščini (*ùzrok*). **Vzglasni *v*- tudi onemi:** *od szí dob Rmn* 'vseh' (NPr1, 4); *dovicza* 'vdova' (DPA9, 5).²³ Podobno kot v prekmurščini je prisoten **protetični *v*- pred vzglasnim *u*- oz. *ü*-:** *vüpanye, vüha, vüsza, vucsenik*.²⁴

Odras za praslovanski **dj* je na Gradiščanskem večinoma *dj*, redkeje *j* (Lisac 2009a: 101). Pri Horvatu najdemo *dj* v naslednjih primerih: *rodjakon* Dmn (NPr3, 3); *jedinorodjenoga* Ted (NPr3, 4; DPA11, 6; DPA16, 1, 2), *radjak* (< *radjati se*; naknadno popravljeno v *rodjak* (NPr3, 2)). To je prepalatalni zaporni glas, izpričan tudi v goričkih in ravenskih govorih (Ramovš 1935: 189). Lončarić (2012: 5) namiguje, da bi lahko šlo pri ohranitvi tega glasu za vpliv madžarskega jezika.

Metateza v *sav, sve, sva* ni izpričana, kar sovpada z jezikom gradiščanskih štokavcev, ki govorijo *vas, se, sa* (Lisac 2009: 80; Neweklowsky 2008a: 51): *vasz szvejt* 'ves' (DPA2, 4; DPA12, 2; DPA13, 4, 7; DPA16, 1, 2), *vasz kvar* (DPA2, 4).

3 Oblikoslovje

3.1 Samostalniška beseda

Končnica *-u* (< *o*) v samostalniških zvezah ž. sp. v Ted:²⁵ *vszu naturu* (DPA2, 1); *nasu düsu* (DPA2, 2, 3, 4; NPr3, 4, 6); *szvoju jedinu, neumrécsu düsu* (DPA2, 2);

²³ V prekmurščini je enako; samostalnik *dovica* je izpričan pri Jožefu Košiču, Miklošu Küzmiču, Mihalu Bakošu, pri Števanu Küzmiču tudi z ohranjenim vzglasnim *v*- (SSKP).

²⁴ Našteti primeri so v pridigah številni, zato njihovih mest posebej ne navajam.

²⁵ Zaradi številčne rabe niso izpisani vsi primeri.

lejpotu (DPa2, 2, 3); *za etu düsu* (DPa2, 3); *znicsi nasu hizsu* (DPa2, 3); *jedinu, neumrécsu düsu* (DPa2, 3); *neszreccsu za manyu navcsinyu* (DPa2, 3); *djati priliku* (DPa2, 4); *ni dén niti vöru* (DPa2, 4); *Bozsjü rics* (DPa2, 4); *vsterimu szvoju csisztoacsu, szvoju nekrivnoszt i zetim szvoju düsu zgübiju* (DPa2, 4); *na prodaju* (DPa2, 4); *na kocku* (DPa2, 4); *nejszte zgübili poszvecsenu miloscsu* (DPa2, 5); *vöru* (NPr3, 3, 6); *nasu düsu* (NPr3, 4); *szvojega Goszpoda volu* (NPr3, 4); *szlobodnu volu* (NPr3, 4); *mi hasznüjemo molitvu, poszläsamo pobózsno szvétu mesu* (NPr3, 5); *na zemlu szpadajocs* (DPa4, 2); *moju düsu* (DPa4, 2); *molitvu* (DPa4, 1, 2, 3, 6); *je molo czejlü nócs* (DPa4, 2); *nam példu da* (DPa4, 2); *szvoju miloscsu* (DPa4, 4); *szo priliku dale* (DPa4, 5); *szvoju detczu* (DPa4, 5); *sze odvernoje Bozsjü kastigu* (DPa4, 5). Posamezne sestavine samostalniške zveze izkazujejo korekture končnic, ki niso nujno avtorske: *szvojto miloscso* (NPr1, 4), *ettü düsu* (DPa2, 3), *mater Bozsüo* (DPa6, 7). Končnice sestavin ene samostalniške zveze se lahko tudi medsebojno razlikujejo: *jednu düso* (DPa2, 3), *nasü düsu* (DPa2, 4), *eto prosnyu* (DPa4, 3), *bogsu domovino* (DPa4, 5). Od 6. pridige dalje začne prevladovati končnica -o.

Končnico -u v samostalniških zvezah m. sp. v Ded pripisujem vplivu štokavskega jezika (Neweklowsky 2008: 53), saj v prekmurščini namesto nje nastopa končnica -i: *Bogu, tvojemu Odküpitelu* (DPa2, 3); *najvecsemu nepriatelü, szamomu vragu* (DPa2, 3); *Jezusu* (DPa2, 3); *vragu* (DPa2, 5; NPr3, 4); *nasemu sztvoritelu* (DPa2, 5); *csloviku* (NPr3, 4); *szvejtü* (DPa6, 1); **v samostalnikih m. sp. v Med:** *na bregu* (DPa2, 2); *na szvejtü* (DPa2, 2); *po vasem jeziku* (DPa2, 2); *na kraju* (DPa2, 3); *vu sterom gvantu* (DPa2, 3); *na eton szvejtü* (NPr3, 1); *vu vekivecsnom Emmauszu* (NPr3, 1); *po etom zsitku* (NPr3, 2); *Na Olivszkon brejgu* (DPa4, 3). Končnica je lahko tudi mešana: *vszakomi csloviku Ded* (DPa2, 1); *pri krizsu Jezusovomi Med* (DPa2, 2). **Končnica -u v samostalnikih s. sp. v Med:** *na padavon zlatu, ali szrebru* (DPa2, 1); *Po sztvorényu* (DPa2, 2); *po pricsescsavanyu* (DPa2, 5); *vu zderzsavanyu* (NPr3, 3); *vu vekivecsnom blazsensztvu* (NPr3, 2); *vu oltarszkom szvejsztvu* (NPr3, 3); *vu szerczu* (NPr3, 4); *vu nasem szerczu* (NPr3, 6). Pri tem je treba poudariti, da se je Horvat zavedal »pravilne«, prekmurske končnice -i, ki v njegovih pridigah postane dosledna od 6. pridige dalje, ni pa se mogel takoj nanjo navaditi. Na to opozarjajo preoblikovanja končnic, npr. *vu szvétom pizmüti* (DPa2, 2), *proti grehtü* (NPr3, 1), *szvejtüti* (NPr5, 1), *vu nasem kratkom zsitküi* (NPr3, 2), *na Olivszkon brejgtü* (DPa4, 2), *na szvejtüti* (DPa6, 1), *vu nyihovon zsitküi* (DPa6, 1), *Na oltaröi* (DPa6, 1).

Samostalnik molitva v Ied je Horvat (sprva) verjetno naglašal na prvem zlogu, skladno s hrvaško akcentuacijo: *molitva* Ied (DPa4, 1, 2, 3, 6 – 2-krat popravil v *molitev*); *molitve* Red (DPa4, 1, 2, 3); *molitvu* Ted (NPr3, 5; DPa4, 1, 2, 3, 4); *med molitvon* Oed (DPa4, 3), *z molitvon* Oed (DPa6, 5; DPa14, 3; v DPa9, 5 tudi *szvojöv molitvov*, kakor je v pkm.). V navedeni imenovalniški obliki je samostalnik sicer prisoten tudi v prekmurskem narečju, vendar avtorjeve korekture in sklanjatvene oblike, normirane v hrvaškem knjižnem jeziku (*molitva -e -i -u -i -o* (vok.) -om), pričajo v prid tezi, da gre verjetneje za vpliv Horvatovega maternega jezika.

Sklanjatev množinskega samostalnika oči se danes v gradiščanski hrvaščini sklanja takole: *óci, očiju, očima, óci, óci* (vok.), *očima, očima* (Benčić, Csenar-Schuster idr. 2003: 108). Navedene oblike najdemo tudi v Horvatovih pridigah: *vu ócsija tiraju* Tmn (DPa2, 4); *nogé pa ocsia* Imn (NPr3, 4); *vöre ocsia pa dobricsinyev* Rmn (NPr3, 4); *pred nasa ocsia* Tmn (NPr5, 1); *pred vasimi ocsii* (DPa6, 2); *pred vasa ocsia* Tmn (DPa6, 8; DPa8, 6); *Ocsia szo nej vidila* Imn (DPa8, 1); *ocsia szo zmutjena* Imn (DPa8, 2); *z-nyegovi ocsiov* Rmn (DPa8, 2; popravi v *ocsih*); *gorodpré szvoja ocsija* (DPa8, 2). V 10. pridigi so v rabi že oblike, značilne za pkm., npr. *nyim pred ocsi posztavi, kraj obrném moje ocsi od vasz* Tmn, *od moji ocsi* Rmn.

V **oblikah množinskega samostalnika ljudje** so uresničene hrvaške končnice, otrdeli palatalni *l'* in samoglasnik *ü* pa sta prilagojena prekmurskemu narečju: *lüdé vu vöri ojacsá* Tmn (v hrv. *ljude*; DPa6, 3 – naknadno popravljen v *lúdsztvo*); *Drügi bogati lüdi* Imn (DPa9, 4; hrv. *ljudi*); *Navcsite lüdé* Tmn (DPa12, 6); *ka lüdjé szodi; pozivati lüdjé; ka vsze lüdjé* Tmn (DPa13, 3).

V drugi in tretji pridigi (DPa2, 2; NPr3, 3, 5) avtor rabi **samostalniški osebni zaimek ja** 'jaz', od 4. pridige dalje pa dosledno zaimek *jasz*.

Hrvaški je tudi **oziralni zaimek ko** 'ki, kar': *Eto veszélje, ko Jezusi napravimo* 'ki ga' (NPr1, 4); *vörvati moramo vsze ono, ko je Jezus vcsio* (NPr3, 6); *dobémo vsze ono, ko vu nyihovon iméni bodemo Ocsó proszili* (DPa4, 1); *vcsinimo vsze ono, ko je mococse* (DPa4, 4); *mnogi prosnya nebi dobila, ko sze dobiti more* (DPa4, 6); *zday nazs tüdi lübi, ko nam szvedocsi* 'kar' (DPa6, 6).

Avtor izraža **svojilni zaimek za 3. os. ž. sp. ed.** z nesklonljivim zaimkom v rodilniku *nje*: *za nyé lejpota* (DPa2, 2); *nyé lejpota* (DPa2, 2); *po nyé példi zsvi* (DPa6, 7); *nyé rózsní vénacsz moliti* (DPa6, 7). Po Neweklowskem (2008a: 51) je to značilnost gradiščanskih štokavcev. Ramovš (1952: 94) sicer potrjuje živo rabo svojilnega rodilnika v slovenščini, vendar bi se težko strinjala, da je na Horvatov jezik tako hitro vplivala slovenščina – bolj verjetno se zdi, da gre za hrvaške interference. V mlajših pridigah iz 1905 začne pridigar dosledno rabiti svojilni zaimek *njen* z ustreznimi sklanjatvenimi oblikami, npr. *vu nyéno lübvav* (DPa6, 8), *kerv nyénoga szv. szina* (DPa8, 4), *nyéna detcza, nyéno molitev* (DPa9, 1), *z-nyénoj pomocsjöv* (DPa9, 2). V zadnjem navedenem primeru je uporabil končnico *-oj*, ki je sicer tipična za jugovzhodni del Prlekije (pri Središču) (Ramovš 1935: 181), osrednjo štajersčino in zagorsko kajkavščino. Po Greenbergu (2002: 50) gre za kasnejšo inovacijo.

3.2 Pridevniška beseda

Tudi **stopnjevanje pridevnika** potrjuje, da je Horvat v začetku izhajal iz svojega maternega jezika: *lejpota bi manya bila* (DPa2, 2); *neszreccsu za manyu navcsinyu*

(DPa2, 3; v DPa10, 4 zapiše že pkm. *od najménsi grehov*); *najvecsemu* Ded (DPa2, 3).²⁶ Presežnika *najpotrebniija* (popravljeno v *najbole potrebna*) in *naj zadnyije delo* (popravljeno v *po zadnyejse*; NPr5, 4), iz mlajših pridig še *najvrednia* in *najmodrija*, prav tako izkazujejo vpliv štokavščine, v kateri se presežniki tvorijo z morfemom *-ij-* (Klinčič 2015: 65). Na besedni ravni izstopa presežnik *najruzsnéjse* (DPa12, 2; < hrv. *ružan*).

Sklanjatev števnika: *Tri mislényi* Ied (Dpa2, 4); *Gde szo vküp dvama ali trimi vu nyihovon iméni* (Dpa4, 6); *Escse dvi jakosztje vidimo* (popravlil v *dvej*; NPr5, 6); *dvi zasztave* (Dpa12, 1, 8); *pod dvimi zasztavami* (Dpa12, 1); *dvi szvesztvi prelomimo* (Dpa14, 3).

3.3 Glagol

Glagolska končnica -ju v sed. 3. os. mn.: *moreju* (NPr1, 1; NPr5, 1; DPa6, 1); *verzseju* (NPr1, 1); *zemeju* (NPr1, 4); *nasz braniju* (DPa2, 3); *zgübiju* (DPa2, 4); *tiraju* (DPa2, 4); *szu ju pitali* (DPa2, 4); *(ki nasz) braniju* (DPa2, 3); *milosztivni lyüdiöh nasz pomazseju i neszrecsu za manyu navcsinyu* (DPa2, 3); *szvoju düsu zgübiju* (DPa2, 4); *vu ócsija tiraju* (DPa2, 4); *nej maju pamet, zversiju zakon* (NPr3, 4); *ki sze Boga boju, i ki po nyihovon potu ideju* (NPr3, 5); *ki sze plakaju* (NPr3, 5); *na vekivecsen zsiték zderzsaju* (NPr3, 6); *pozivaju* (DPa4, 2); *nevéju, ka vcsinyiju* (Dpa4, 2); *szv. Ocsi praviju* (Dpa4, 4); *zaosztaneju* (Dpa4, 5); *naj pokoru processie derzséju i tak Boga pomiriju* (Dpa4, 5); *nosziju* (Dpa4, 5). Mestoma je končnica *-ju* popravljena v *-jo* (*dajto* (NPr1, 1), *morejto* (Dpa6, 1)), ki jo Horvat dosledno uporablja od 6. pridige dalje. Zaslediti je tudi osamljeni primer **končnice -mu v sed. 1. os. mn.**, vendar jo je Horvat nadomestil z *-mo*: *csi mi nej molimüo rado* (DPa2, 5).

Pojavlja se **nedoločniška pripona -nu- pri glagolih II. vrste:**²⁷ *dahnul je na nyihov obraz* (DPa2, 2); *doli posiknuti* (DPa2, 3); *je vszigdar k-Bogi podignul szvoje szercze* (Dpa4, 2); *zdignütim* (popravlil v *zdignyenom*) *szerczon* Oed (Dpa4, 5); *raj bi osztanulo vu grobi* (Dpa13, 4); *gor szo sztanule* (Dpa15, 1). Ista pripona je tudi v pridevnikih, tvorjenih iz tovrstnih glagolov: *gorisztanutoga Jézusa* Ted (NPr3, 1; na 2. strani iste pridige je pridevnik preoblikovan skladno s prekmurskim narečjem: *gorisztanyenoga Jezusa*); *gorisztanuti Jezus* (NPr3, 2); *gorisztanuton Szinon Bozsjin* Oed (NPr3, 6); *je Bog nagnut bio* (Dpa11, 1). V pridigah je sicer pogostejša značilna prekmurska pripona *-no-*. Nekaj primerov: *szkalkine szo poknole* (Dpa2, 1); *gori podignoti* (Dpa4, 5); *szam nasztanol* (Dpa6, 1); *kradnol je* (Dpa10, 5); *ka je eden zsmeten kamen dolszpadnol* (Dpa11, 6); *v pekeo je dolszpadnol* (Dpa12, 2).

²⁶ Presežnik *najveći* (DPa2, 3) je nastal iz psl. osnove **vět*, ki je v štokavščini dala *vet-j-i > veći*, v kajkavščini pa **vět-š-i > vekši* (Klinčič 2011: 432).

²⁷ V ghr. jeziku je več glagolov s sufiksom *-nuti*, npr. *kapnuti, mahnuti, mignuti, pljunuti, kriknuti, rinuti* (Benčić, Csenar-Schuster idr. 2003: 368).

Izražanje prihodnjika (futur I) s pomožnim glagolom *htiti* (*csu* (1. os. ed.) oz. *cse* (3. os. ed.), zgolj v DPa2): *Od etoga csu vam dnyesz predgati* (DPa2, 2); *da je vidil keliko lyüidih cse biti* (DPa2, 4). Izpričan je tudi glagol *htiti – je stil /.../ glasziti* (DPa6, 2), *szo je stili /.../ nazajdrzsati* (DPa13, 6) –, pri čemer je konzonantska skupina *ht-* prilagojena prekmurskemu narečju, ki pozna prehod *ht-* > *št-*. Glagol je po Neweklowskem (1982: 260; 2008a: 53) značilen za štokavsko-čakavsko narečje na južnem Gradiščanskem, natančneje pri Vlahih in Štojih, ter za nekatere kajkavske govore. Pojavlja se samo v *l*-deležniku in enklitičnih oblikah *ču*, *češ*.

Izražanje prihodnjika (futur II) s pomožnim glagolom *bude (biti)* v 3. os. ed.²⁸ *da z-czejlim szerczen*²⁹ *bude mogal Bogi szlüzisiti* (DPa6, 2), kar je Horvat nekoliko prilagodil: *naj z-czejlim szerczon more Bogi szlüzisiti*.

Zanikanje z obliko *nij*, ki jo uporabljajo gradiščanski Hrvati (Benčić idr. 2003: 433, §1174): *nigda nikoga nij zbantüival* (DPa2, 1); *nij taksega cslovika med vami* (DPa2, 2); *nij mogla razmiti* (DPa2, 3); *nij drugoga, steromi bi mogla moliti* (DPa2, 5); *ar sze nij djalo drugo imé* (NPr3, 2); *tü nij Jézus zvami* (NPr3, 3); *je nij nemogocse* (NPr3, 5); *szo nij zgüibili* (DPa6, 1); *nij morgüvao* (NPr7, 2).

Deležja na *-uč*: *Szvéta Katharina radoszti Jezusa premislavajucs, nij mogla razmiti* (DPa2, 3); *na kocku verzsemo vekivecsno blazsenszto pozablyejucs ete ricsi* (DPa2, 4); *Eto znajucs je tak moral zdühati* (DPa2, 4); *eto znajucs pa kak bi mogli zagrehsiti* (NPr3, 4); *cslovik od Boga csaka vsze znajucs* (DPa4, 5); *da poznajucs ete bodete je vi tüdi mogli vu vasem zsitko zversiti* (NPr5, 2; spremenil v *naj poznavsi*); *Jezus znajucs Judasa nakanénye* (DPa10, 3); *Judas znajucs, ka na Olivetanszkon brigi je Jézus mnogo krat mogeo Boga moliti* (DPa10, 6); *niti ednoga ne szmimo znajucs zamucsati* (DPa14, 6). Prisotna so tudi deležja na *-oč*: *na zemlu szpadajocs* (DPa4, 2); *proti nébi gledócs* (DPa4, 5); *pizsmi szpevajocs* (DPa9, 4); *z-szvojimi vucseniki szpevajócs i Bogi hvalo davajócs* (DPa10, 6); *ki trepetajócs csakajo szvój szod* (DPa13, 8).

Izražanje velelnosti s členkom *neka*: *taksi cslovik sze neka pascsi* (DPa2, 5); *neka nasz pomazse* (NPr3, 6; *neka* popravil v *naj*). V velelnih glagolih je izpričana redukcija pripone *-i-*, značilna za prekmurščino, pa tudi za pogovorno gradiščansko hrvaščino (Benčić, Csenar-Schuster idr. 2003: 202): *hodmo* (DPa11, 8; DPa15, 7; DPa16, 2), *Lübte* (DPa6, 7), *pokazste* (DPa6, 7).

Negacija velelnika: *nekajmo ju minyati za veszélje* (DPa2, 5); *nekajte zadovolni biti szamo z-pominyavanyon* (NPr5, 8); *nekajmo mi Judasa példo naszledüvati*,

²⁸ Spregatev glagola *bude* v ghr.: *budem, budeš, bude, budemo, budete, budu* (Benčić, Csenar-Schuster idr. 2003: 201).

²⁹ V primeru *szerczen* (Oed) izstopa splošnojužnoslovanski preglas za *c*, ki za prekmurščino ni značilen. V DPa4, 5 in DPa6, 2 ga je Horvat popravil v *szerczon*.

nekajmo mi miloszerdnoszt, miloscsco Boga od nasz kraj szünoti (DPa10, 6); *Nekajte czérkev zaversti za veszélja szvejta* (DPa11, 8); *to nekajte praviti* (DPa12, 3); *nekajmo trdokorni glühi biti* (DPa14, 7); *Nekajte tak gucsati vasoj detczi*; *Nekajte sze bojati* (DPa15, 6).

3.4 Prislov

Izpričano je stopnjevanje s hrvaškim obrazilom *-ije*: *zsmetnije* 'težje' (NPr3, 6); *Kesznije* (DPa4, 5 – najprej zapis z *a*-jevski odrazom, *Kasznije*; DPa10, 9). Prisoten je tudi prislov *manje* 'manj', ki se pojavlja tudi pri slovenskih protestantskih piscih 16. stoletja (B16), vendar je bolj verjetno, da ga je Horvat prenesel iz svojega maternega jezika.

3.5 Povedkovnik

Povedkovnik *rad* izkazuje neujemalnost s spolom in številom samostalnika: *Jezus je ete zsalosztje rado vu szvoje szercze szranyil* (NPr1, 1); *Csi je Goszpon Jézus Kr. tak rado mal* (DPa2, 2); *Vszaki cslovak rado ma lejpo blago* (DPa2, 2); *nejli moramo rado mati nasu düsu* (DPa2, 2); *Rado maromo mati nasu düsu* (DPa2, 2); *csi rado mamó Jezusa Krisztusa* (DPa2, 4); *i mi rado molimo* (DPa4, 2); *pobózsno i rado moremo Boga moliti* (DPa4, 4); *Csi rado más, da te drügi discsijo* (NPr5, 4); *po Marii bi rado cslovecsanszki narod vu vekivecsen zsiték pripelati* (DPa9, 3). Povedkovnik se tudi v hrvaškem knjižnem jeziku ne ujema s samostalnikom.

4 Besedje

Neweklowsky (2008, na spletu) o besedju gradiščanskohrvaškega jezika trdi, da je zelo odprto; v preteklosti ga je največ sprejemal iz nemščine in madžarščine – predvsem kalkov –, danes pa iz hrvaškega knjižnega jezika. Gradiščansko besedje je zelo podobno čakavskemu in kajkavskemu, pogosto tudi slovenskemu. V nadaljevanju ga prečrkovanega v slovenico in postavljenega v nevtralnó obliko razvrščam po abecednem vrstnem redu in posameznih besednih vrstah, ne glede na to, iz katerega jezika je prevzeto. Izpis ni popoln, saj zaradi prostorske omejenosti namenjam pozornost zgolj besedju, ki je – vsaj s sinhronega vidika – značilnejše za hrvaški kot za prekmurski prostor. Pomen besedja je preverjen v več slovarjih: *Gradiščanskohrvatski rječnik* (GHR), *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (RHKKJ), *Rječnik pomurskih Hrvata* (RPH), *Slovar stare knjižne prekmurščine* (SSKP), Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* (PS); izvor pa v Snojevem *Slovenskem etimološkem slovarju* (SES), Bezlajevem *Etimološkem slovarju slovenskega jezika* (ESSJ) in na *Hrvatskem jezičnem portalu* (HJP; na spletu).

4.1 Samostalniki

čavel 'žebelj' (DPa2, 1): v sbh. *čavao*. Samostalnik je izpričan že v Dalmatinu (*zhauli*). Izposojen je iz it. *chiavo* 'žebelj' oz. manjšalnice *chiavello* (Bezljaj 1976: 75). V SSKJ² ima iztočnica *čavelj* kvalifikator »starinsko«;

črlenost 'rdečnost, rdečina' (DPa2, 2): gre za tvorjenko iz pridevnika *črljen*, ki pomeni 'rdeč'. Po Lončariću (2012: 4) je pridevnik ena izmed posebnosti, ki Štoje loči od Vlahov: Vlaha namreč imajo *crljen*, Štoji pa *črljen*. Iztočnico *črlen* najdemo tudi v RPH (2009: 56). Prva izpričba pridevnika na Slovenskem se pojavi že pri Trubarju (*zherlen*; Bezljaj 1976: 89);

duga 'mavrica' (DPa2, 2): sbh. *dúga* < psl. *dōga* (HSJ); pomen izhaja iz prvotnega *'lok, krivina' (SES). Zveza *boža dog*a 'mavrica' je še danes znana v prekmurskem narečju;

Gospon '1. gospod, 2. Bog' (DPa2, 2, 4; DPa4, 3): gre za obliko iz stare kajkavske obredne tradicije (Orožen 1991: 148; 2010: 458), ki je po Bezljaju (1976: 164) nastala po haploglogiji. RPH (2009: 91) izkazuje, da se samostalnika *Gospodin* in *Gospon* na območju JZ Madžarske, kjer živijo Hrvati, pomensko razlikujeta: za pomen 'Bog' se rabi samo prvi, medtem ko se z drugim spoštljivo naslavlja odraslega moškega;

hasan 'korist' (samo v DPa2, 2, dalje *haszek*): gre za samostalnik madžarskega izvora (*haszon*), ki ima v ghr. enako obliko kot v prvih Horvatovih pridigah. Iz njega so tvorjene številne izpeljanke: *hasnūvati*, *hasniti*, *hasnovit*, *brezhasnoviti*, *hasnovitnost*, *hasnūvanje*;

kopča 'zaponka' (NPr3, 2; DPa4, 4): sbh. prav tako *kopča*, v madž. *kapocs* 'vez'. Beseda je prevzeta iz turšč. *kopça* (Bezljaj 1982: 65). Danes je v več govorih prekmurskega narečja, zlasti na Dolinskem, razširjen samostalnik *kapča*, ki je mdr. evidentiran v Pleteršnikovem slovarju;

pinezi Imn 'denar' (DPa2, 4; NPr3, 6; NPr7, 2): samostalnik, izposojen iz srvn. *phenni(n)c*, je prisoten v več slovanskih jezikih, npr. hrvaščini (*pjenez*), ukrajiniščini (*pinjaz*), češčini (*peniz*), slovaščini (*peniaz*). Iz slovanskih jezikov je prešla v madžarščino oblika *pénz* 'denar, novec' (Bezljaj 1995: 24–25). Oblika *pinezi*, evidentirana pri Horvatu, je po Meršiču (1972: 27) značilna za gradiščansko hrvaščino;

stela 'postelja' (DPa8, 2, 3): iz psl. **stèl'a* s prvotnim pomenom *'kar se nastelje, položi' (SES). Oblika je izpričana tudi v GHR, kar pomeni, da je v gradiščanski hrvaščini še živa;

tivaruš (DPa12, 5; DPa13, 5, 7, 8): Snoj (SES) predpostavlja, da je slovanska zloženka **továrišb* izposojena iz turškega jezika. Po Neweklowskem (1985: 187) je za gradiščanskohrvaške govore tipična oblika *tovaruš*, zapis v Horvatovih pridigah pa je zaradi reduciranega *i*-ja bolj prilagojen prekmurski obliki *tivariš* (Novak 1978: 35).

4.2 Pridevniki

lakomišljen (DPa2, 3): gre za glasovno različico sln. besede 'lahkomiseln'. Pridevnik je evidentiran v GHR v pomenu 'leichtfertig' = 'lahkomiseln';

zali düh 'hudi duh' (NPr3, 1; NPr5, 3): pridevnik je v 16. in 17. stoletju pomenil 'hud, zloben', medtem ko se je pozneje specializiral v pomenu 'lep, postaven'. Gradiščanska hrvaščina ga pozna v pomenu 'böse', torej 'zloben, hud' – v tem kontekstu se pojavlja tudi pri Horvatu –, v posamostaljeni obliki pa nastopa v pomenu 'satan' (GHR);

zapretan 'naklonjen' (*molitva zapretna bode pred Bogom* (DPa4, 1)): pridevnik je evidentiran le v GHR;

žuhak 'grenak, bridek' (*zsuško vrastvo* (NPr7, 3)): samostalnik *žuhkost* 'grenkoba, bridkost' najdemo pri več prekmurskih piscih (Miklošu Küzmiču, Mihalu Bakošu, Števanu Sijartu, Aleksandru Terplanu in Janošu Kardošu), medtem ko je pridevnik *žuhak*, iz katerega je izpeljan, izpričan le v Küzmičevi *Knigi molitveni* (1783) in *ABC kni'siczi* (1790) (SSKP). Neweklowsky (2008, spletni vir) pridevnik *žukak* omenja kot značilno gradiščanskohrvaško besedo.

4.3 Glagoli

V spodnjem seznamu navajam glagole, prisotne v Horvatovih pridigah in evidentirane v GHR, in dodajam zglede njihove rabe. Med navedenimi je kar nekaj takšnih, ki so prisotni tudi v SSKP (2014) (npr. *voliti*, *stvoriti*, *habati se*, *osloboditi*) in so se v prekmurskem narečju ohranili do današnjih dni (*stvoriti*, *dojti* 'dovolj biti'). Nekateri so bili nekoč celo del slovenskega knjižnega jezika, na kar opozarja njihova prisotnost v B16 (*dojti*, *habati*, *osloboditi*, *plakati se*, *slati*), v SSKJ² pa opremljenost s kvalifikatorjem »zastarelo« (*donesti*, *ostaviti*, *brojiti*):

donesti 'prinesti': *nikaj szada nescse donesztzi* (DPa2, 4);

dojti 'priti': *Disal³⁰ szam na konecz predge* (NPr3, 6); *naj nam dójde napamet* (DPa2, 5);

durati 'trajati': *hip dügo düra* 'traja' (DPa2, 5); *za hip düracsega veszelja* 'trajajočega' (DPa2, 4);

habati se 'izogibati, varovati, bati se':³¹ *steri sze nescse szmertni grejhov habati* (NPr1, 1); *grejha sze moramo zato habati* (DPa2, 3);

grejati se 'segrevati se': *Vitézi pa szluge szo sze poleg ognya grejali* (DPa10, 6);

³⁰ Oblika *dišal* je verjetno avtorjeva nerodno spojena beseda, kontaminacija iz prekmurskega deležnika *prišeo* in gradiščanskohrvaškega *došao*.

³¹ Glagol so rabili že slovenski protestanti v 16. stoletju (B16).

osloboditi 'odrešiti':³² *Oszlobodil szam te z-Egyptoma* (NPr1, 3); *oszlobodimo* (DPa2, 4); *oszlobodí nász Goszpodne* (DPa4, 5); *sze je odszlobodila* (DPa8, 3); *naso düso od grehov odszloboditi* (DPa8, 6); *a nase düse z-med grehov ternya odszlobodi* (DPa14, 7);

plakati (se) 'jokati (se)': *plakati sze; sze moremo plakati* (DPa2, 1); *zakaj sze tak jako placse* (DPa2, 4); *sze je ednök jako plakala* (DPa2, 4); *ki sze plakaju* (NPr3, 5); *z-nyénoj miloscsov je oplakao* (DPa9, 4); *té je vcsaszi oplakao* (DPa15, 7);

pomagati:³³ *pomazseju 'pomagajo'* (DPa2, 3); *neka nász pomozse 'naj nam pomaga'* (NPr3, 6);

pošiknuti 'poriniti, suniti, pahnti':³⁴ *i szvojega trónusá doli posiknuti* (DPa2, 3);

preporučati 'priporočati': *vu tvoje roké preporucsavam*³⁵ *moju düsu* (DPa2, 5);

slati 'poslati': *tak i jasz salen vasz 'pošljem'* (DPa14, 2);

stvoriti 'ustvariti':³⁶ *Sztvoro je zato Bog cslovika* (DPa2, 2); *Sztvorimo cslovika na kejp* (DPa2, 2); *Bóg je nász zato na szvejt sztvoro* (DPa13, 2); *ka szam nyé sztvoro* (DPa15, 4);

šetovati 'prihajati, iti, hiteti':³⁷ *moliti i Bogi setüvati* (DPa4, 1);

trsití se 'truditi se, prizadevati si':³⁸ *da sze terszimo* (DPa6, 1);

upotribiti 'uporabiti': *ete recsi szv. pizsma upotrebi mati Cérkev* (NPr1, 1);

voliti 'imeti raje': *i voli vragi szlüzsiti* (NPr1, 2); *ja bole volim tvoje zapovidi prekersiti* (NPr3, 5); *Apostolje szo tüdi pitali Jezusa, da gde, vu steroj hizsi zvoli viúzen poszvetiti* (DPa10, 3);

zahítiti 'vreči, odriniti, odpraviti': *mnogo lödi zahiti Nyega* (NPr1, 1); *nescse zahititi, csi szmo mi Nyega z-grehón i) zahitili* (NPr1, 3); *hitimo od nász vekivecsen nebészaj; Zahitim tebé i tvoj vekivecsen nebészaj* (NPr3, 5); *Z-lübéznosztí proti Bogi je zahitil szvoje bogatszvo* (DPa6, 2; popravljeno v *zavergeo*);

(za)ostaviti '(za)pustiti': *brezi najama osztaviti ono* (NPr1, 2, 5); *scsé nász Jezus osztaviti* (NPr3, 1); *zaosztavis 'opustiš'* (DPa4, 4); *Csi nej zaosztavis molitvu; Csi pa molitvu zaosztavim* (DPa4, 4); *nej osztavi* (DPa6, 3); *Bóg szamo oné osztavi* (NPr7, 3); *düsa tejlo osztavi* (DPa8, 3); *ka szo njega osztavili 'zapustili'* (DPa12, 7);

³² Zajetih je le nekaj zgledov, saj gre za zelo frekventen glagol.

³³ Glagol posebej omenjam, ker se njegove spregatvene oblike v ghr. nekoliko razlikujejo od slovenskih.

³⁴ Glagol je izpričan v *Međimorskem tolnačniku, Prekmursko-slovenskem slovarju, Slovarju prleških besed* (vsi so dostopni na spletu), v RPH (2009: 230) in v Mukičevem slovarju (2005: 277; palatalizirana različica *pošicniti*), in v vseh ima pomen, kot je izpričan v Horvatovi pridigi in je razširjen tudi v sodobnem prekmurškem narečju. V GHR je omenjena iztočnica *pošicnuti* v pomenu 'poškropiti', kar pa ni skladno z rabo pri Horvatu. Beseda *šikniti* je sorodna z ghr. glagolom *švikati* 'na roko mlatiti – žito', v hrv. pa samostalnik *šikac* pomeni 'udarec, tepež' (Bezljaj 2005: 43), kar je pomensko povezljivo s *pošiknuti*.

³⁵ Glagol *preporučati* je evidentiran v GHR, oblika *preporucsavam*, izpričana pri Horvatu, pa izkazuje oblikoslovno prilagoditev prekmurščini, ki pripomo *-ava-* izrablja za pomen nedovršenosti glagolov.

³⁶ Navajam le nekaj zgledov. Iz tega glagola so izpeljani tudi samostalnika *stvoreenje* in *Stvoriteo* ter pridevnik *stvoreni*.

³⁷ Glagol *šetovati* je prisoten tako v kajkavskem kot štokavskem narečju (Šojat 1970), Horvat ga je s fonemom *š* glasovno prilagodil prekmurščini. V GHR ima pomen 'pilgern', tj. 'romati'.

³⁸ Glagol je prisoten v Pleterniškovem slovarju (2014).

zažediti 'postati žejen': *Kerv zsejdécs szo zsidovje na dvori Pilatusa kricsali* (NPr1, 1);

zbrojiti 'sešteti':³⁹ *Zbroji oh kerscsanszka düsa – gucsi Szv. Agoston – zbroji Jezusa 33 letov vsze vöre* (DPa2, 1).

4.4 Prislovi

Prislovi, ki so evidentirani v slovarjih gradiščanske in/ali kajkavske hrvaščine:⁴⁰

- **prostora**: *okolo* (4-krat: *Düsa malo okolo zglédne vu etoj novoj domovini* (DPa8, 4); *Ti pa gucsis, okolo glédas* (DPa11, 4); *Csi okolo poglédnemo po szvejtí* (2-krat: DPa12, 1));
- **časa**: *opet* 'spet' (35-krat), *onda* 'takrat' (1-krat: *Onda je nyoj Bog ednu düsu pokazal* (DPa2, 3)), *jednók* 'enkrat' (2-krat: DPa2, 4, 5), *uvik* 'vedno' (2-krat: *vsze zapovidi uvik v vszém zsitku zderzsati* (NPr3, 5) – *uvik* je prečrtal; *uvik iscse priliku* (NPr3, 6));
- **načina**: *jako* 'zelo' (29-krat), *isztinsko* 'resnično' (2-krat: NPr3, 2; DPa9, 6), *dotle* 'dotlej, do takrat' (4-krat: NPr3, 4; DPa4, 4; DPa6, 3 – popravil v *te csasz*; DPa8, 3); *potom toga*⁴¹ (3-krat: DPa10, 6, 8; DPa14, 3); *slobodno* (6-krat: DPa10, 9; DPa12, 2; DPa14, 2, 6; DPa16, 3); *friško* 'hitro' (2-krat: DPa10, 5; DPa12, 3); *najružnejše* 'najgrše' (1-krat: DPa12, 2), *ružno* 'grdo' (2-krat: DPa13, 4); *osebojno* 'posebno': *zakaj moremo osebojno ete tri déne moliti* (DPa4, 1); *zakaj moremo eti krezsni tajdan osebojno moliti* (DPa4, 4); *szv. mati Cérkev i osebojno poszveti ete déne* (DPa4, 5); *nyegov szvétek osebojno poszvetéjo* (DPa6, 2).

4.5 Vezniki

Veznik *nego*, ki je še danes v rabi v hrvaškem jeziku, v knjižni slovenščini pa ima zastareli prizvok (SSKJ²), ima dva pomena: (1) lahko izraža protivnost (npr. *Ne predga pop szvoje, nego Bózse recsi* 'ampak' (DPa15, 6)) (2) ali primerjavo, npr. *bolye pozna vrejdnoszt düsé, nego lakomislyen cslovik* (DPa2, 3); *Tü na zemlyi szmo nego potniki* (NPr3, 1).

Zanimiv je veznik *doklecs* 'dokler' (DPa2, 2; NPr3, 3; DPa4, 1; DPa6, 1, 3, 5), evidentiran tudi v PS, kamor ga je dodal Oroslav Caf, ki naj bi ga slišal pri ogrskih Slovencih. Nastal bi lahko s kontaminacijo iz dveh besed: prekm. *dokeč* in hrv. *dokle*.

³⁹ V SSKP ima glagol *zbrojiti* pomen 'preiskati, spoznati', zabeležen je pri Mihalu Barli v *Krscsanszkih novih peszmenih knjigah* (1823).

⁴⁰ Nekateri (npr. *opet*, *jako*, *friško*) so danes popolnoma udomačeni v prekmurskem okolju.

⁴¹ Prislovna zveza, v kateri je izražena trda pridevniška končnica *-oga*, je izpričana že v Temlinovem *Malem katechismusu* (1715).

4.6 Predlogi

Izstopajo predvsem naslednji trije predlogi:

- *szuproti* 'proti': *eta lejpota szuproti lejpoti düsé* (DPa2, 2); *Bog je pa nam angelje odrédil, ki nasz braniju, szuproti szküsavanya vraga* (DPa2, 3); *Nej zagrehsimo szamo szuproti Bogu* (NPr3, 5); *Bog poniznim dja miloscsó, a gizdavin pa szuproti sztane* (DPa6, 4);
- *miszto* 'namesto': *nyemi szlüzsi miszto Boga* (DPa2, 3);
- *krež* 'čez, preko': *Goszpon Jézus Kr. nam molitvu zapovedava krež szvoje apostole* (DPa4, 3); *Poniznoga cslovika molitev prej pride krež oblake* (DPa4, 6); *Jaj onomi csloveki, krež steroga szpaka na szvejť pride* (DPa6, 4).

4.7 Členki

Hrvaške interference izkazujejo naslednji členki:

- *mozse biti* 'morebiti': *Ali mozse biti pravite* (NPr3, 5);
- *neka* 'naj': *taksi cslovik sze neka pascsi* (DPa2, 5); *neka nasz pomazse* (NPr3, 6; *neka* je prečrtano in nadpisano naj);
- *neg* 'zgolj, le, samo': *sztvorénya szo neg nozsna sled Boga* (DPa2, 2); *ar neg jednu düso mamó* (DPa2, 3); *steri neg hip dügo düra* (DPa2, 5). V slovenskem jeziku 16. stoletja je to bil veznik s pomenom 'kakor, kot, razen, ampak' (SES). V RHKKJ (1995: 172–173) je pokazano, da ima več funkcij – lahko je npr. členica 'naj': *Neg odtide, hoču domom vre derčati*. V ghr. knjižnem jeziku se je ustalila pisna različica *nek < neg(o)* (Finka 1976: 68);
- *takaj* 'tudi, prav tako': *jasz miszlim, da vecs bode ponizni, pobožni lyüdi, i takaj vecsi molitva jacsa bode, kak ednoga szamoga molitva* (DPa4, 6). Členek je evidentiran tudi v knjigah starejših prekmurskih piscev, npr. Mihaela Severja, Števana Küzmiča, Mihala Bakoša, Janoša Kardoša in Aleksandra Terplana (SSKP).

5 Sklep

Analiza jezika Horvatovih pridig iz leta 1905 je pokazala, da sploh v prvih, naj-starejših njegovih besedilih gre za prepletanje prvin več idiomov: prekmurskega, (južno)čakavskega, kajkavskega in štokavskega, pri čemer je zaradi skupne panonske baze posamezne jezikovne značilnosti težko pripisati izključno enemu sistemu; protetični *v-* pred *u* je npr. značilnost tako prekmurskega kot tudi kajkavskega narečja ter nekaterih čakavskih govorov v južnem Gradišču. Podobno ni ostro določene meje med sistemi pri glasovno-oblikovnih značilnostih, kot so prehod končnega *-m* v *-n*, *u* kot odraz za zlogotvorni *l* (*sunce*), trda pridevniška deklinacija (*hüdoga, drügoga*), predvsem pa pri skupnem besedju. Ta je rezultat vpliva

kajkavskih Hrvatov in njihove književnosti na književnost gradiščanskih Hrvatov (Hadrovics 1974), večstoletnega sobivanja prekmurščine in kajkavščine ter medsebojnih stikov med Prekmurci in gradiščanskimi Hrvati. Gotovo je treba posamezne skupne značilnosti pripisati tudi genetolingvistiki omenjenih idiomov.⁴²

Po opravljeni analizi lahko sklenem, da je v Horvatovih prvih, v nekoliko okorni prekmurščini pisanih pridigah prisotnih precej kroatizmov. Tipični jezikovni elementi gradiščanskih Hrvatov so npr. refleks *a* za polglasnik (*tajdan*, *tamano*, *vas* ipd.), glagolska pripona *-nu-*, pri besedju omenjam samostalnika *pinez* in *tovaruš* (v analiziranih pridigah glasoslovno prilagojeno prekmurščini – *tivaruš*), pridevnik *žuhak*, izražanje svojilnega zaimka *njen* z nesklonljivim *nje*. Glagol *štiti* oz. *htiti* 'hoteti' poznajo samo Vlahi in Štoji ter nekateri kajkavski govori. Ikavski refleks dolgega jata, ki je izpričan, je značilnost južnočakavskega narečja. Končnica *-u* pri samostalnikih v mestniku ednine je štokavska; čakavsko in prekmursko narečje imata na tem mestu *-i*, ki je pri Horvatu sčasoma prevladal.

Natančna analiza je razkrila tudi dejstvo, da je v zgodnjih pridigah Jožefa Horvata na vseh jezikovnih ravneh opazna stilizacija: avtor⁴³ je npr. samostalnik *szela* nadomestil s *posztela*, *lüde* (Tmn) z *lúszto*, pridevnik *zahloga* (Ted) s *hüdoga*, stavčno zvezo *nej mate vremena* pa z *nega vszigdar csasza*, kar kaže, da se je zavedal razlik med značilnostmi materinščine in tujega jezika – prekmurščine, ki ga je moral usvojiti v novem delovnem okolju. Z željo, da bi bil črenšovskim faranom čim hitreje in čim bolj razumljiv, se je postopoma izpopolnjeval v prekmurščini, odpravljal hrvaške prvine iz svojega jezika, jih nadomeščal s prekmurskimi ter se s tem zavestno odločil za prekmursko knjižno normo v svojih pridigah.

Kratice

B16 – *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*

ESSJ – *Etimološki slovar slovenskega jezika*

GHR – *Gradiščanskohrvatski rječnik*

HJP – *Hrvatski jezični portal*

PS – *Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar*

RPH – *Rječnik pomurskih Hrvata*

SES – *Etimološki slovar*

SSKP – *Slovar stare knjižne prekmurščine*

⁴² »Slovenščina in kajkavščina sta genetolingvistično gledano idioma zahodne južne slovanščine. Slovenščina je samostojni jezik, medtem ko je kajkavščina ob čakavščini ter (zahodni in vzhodni) štokavščini (in torlaščini) ena od enot osrednje južne slovanščine (hr. srednjojužnoslavenski jezik), tj. južnoslovanskega diasistema hierarhične stopnje jezika, ki se razprostira od jezikovne meje slovenščino do jezikovne meje z makedonščino in bolgarščino.« (Šekli 2013: 3–4)

⁴³ Možno je tudi, da gre za korekture druge roke, kar bi pomenilo, da je bil Jožef Horvat deležen pomoči oz. nasvetov glede jezika in sloga.

Pogoste okrajšave

ghr. – gradiščanskohrvaški
 hrv. – hrvaški, hrvaščina
 pkm. – prekmurski, prekmurščina

Viri

Pridige Jožefa Horvata iz leta 1905. Trenutno hrani avtorica članka.

Škofljiški arhiv v Sombotelu, *Informationes Cleri junioris Seminarii eppalis Sabariensis* 1892–1900.

Literatura

Ahačič, Kozma, et al., 2014: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (elektronski vir). Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Benčić, Nikola, et al., 2003: *Gramatika gradiščanskohrvatskoga jezika*. Želježno: Znanstveni inštitut Gradiščanskih Hrvatov.

Bezljaj, France, 1977: *Etimološki slovar slovenskega jezika I: A–J*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Bezljaj, France, 1982: *Etimološki slovar slovenskega jezika II: K–O*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Bezljaj, France, 1995: *Etimološki slovar slovenskega jezika III: P–S*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Bezljaj, France, 2005: *Etimološki slovar slovenskega jezika IV: Š–Ž*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Blažeka, Đuro, Nyomárkay, Istvan, Rácz, Erika, 2009: *Mura menti horvát tájszótár = Rječnik pomurskih Hrvata*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Dudás, Előd, 2012: Primerjalni zgodovinski razvoj prekmurskega črkopisa. *Jezikoslovni zapiski* 18/2, 149–165.

Finka, Božidar, 1976: O čakavskom dijalektu gradiščanskih Hrvata. *Čakavska rič*. 65–81. *Gradiščanskohrvatski rječnik*. Znanstveni inštitut Gradiščanskih Hrvatov. Na spletu.

Hadrovics, László, 1974: *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert: mit 12 Faksimiles*. Budapest: Akadémiai.

Hamm, Josip, 1974: Položaj i značaj gradiščansko-hrvatskoga jezika unutar slavenske jezične grupe. Palkovits, Franz (ur.): *Symposion Croaticon: Gradiščanski Hrvati – Die Burgenländischen Kroaten*. Wien, Stuttgart: Wilhelm Braumüller. 45–52.

Horvat, Nina, 2020: Predstavitev prekmurskih rokopisnih pridig iz 1. polovice 20. stoletja. *Slavia Centralis* XIII/2, 50–63.

Horvat, Nina, 2021: O odkrivanju avtorstva črensovskih in martjanskih rokopisnih pridig. *Stopinje 2021*, letnik 50. 89–92.

- Horvat, Nina, 2022: Pomen Jožefa Horvata za Prekmurje. *Stopinje 2022*, letnik 51. 99–102.
- Horváth, Sandor, 2002: *Narda*. Budapest: Száz magyar falu könyvesháza/Knjižnjica Sto Ugarskih Sel.
- Hrvatska enciklopedija: spletna izdaja. Gradišćanski Hrvati*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Hrvatski jezični portal*. Dostop 13. 2. 2021 na <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=main>.
- Jesenšek, Marko, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. (Zora, 90).
- Kinda-Berlaković, Zorka, 2011: Razvojni put književnog jezika Gradišćanskih Hrvata do regionalnog hrvatskog standardnog jezika. *Croatica et Slavica Iadertina* 7/2. 377–387.
- Klinčić, Ivana, 2011: Opis tvorbe komparativa u gramatikama hrvatskoga kajkavskog književnog jezika. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 37/2. 423–442.
- Klinčić, Ivana, 2015: Utjecaj kajkavske jezične tradicije na jezik Vjekoslava Babukića. *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 4. 59–70. Tudi na spletu.
- Koletnik, Mihaela, 2008: Narečna podoba Prekmurja. *Panonsko lončarsko in kmetijsko izrazje ter druge dialektološke razprave*. (Zora, 60). 9–16.
- Kuzmič, Franc: *Vezi med Gradišćanskim in Prekmurjem*. Na spletu.
- L.Greenberg, Marc, 2002: *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*. Maribor: Aristej.
- Lisac, Josip, 2009: Južnočakavski dijalekt i njegov leksik. *Croatica et Slavica Iadertina*. 79–85.
- Lisac, Josip, 2009a: *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb.
- Lončarević, Juraj, 1983: Gradišćanski Hrvati u zapadnoj Mađarskoj. *Crkva u svijetu*. 377–381.
- Lončarić, Mijo, 2012: Uz novije istraživanje govora »Štoja«. *Virtualni Časopis ZIGH*. 1–11.
- Međimorski tolnačnik*. Dostopno na <https://sites.google.com/site/medjimorskitolnacnik/home>.
- Meršić, Martin, ml., 1972: *Znameniti i zaslužni Gradišćanski Hrvati*. Čakavski sabor.
- Neweklowsky, Gerhard, 1978: *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes un der angrenzenden Gebiete*. Wien: ÖAW.
- Neweklowsky, Gerhard, 1982: O kajkavskim osobinama u nekajkavskim govorima Gradišća. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6, 257–264.
- Neweklowsky, Gerhard, 1985: O štokavskim elementima u iseljeničkim hrvatskim govorima u Gradišću. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7, 181–190.
- Neweklowsky, Gerhard, 2008: *Gradišćansko-hrvatski jezik kao sistem. Referat prilikom 25. obljetnice »Nimško-gradišćanskohrvatsko-hrvatskoga rječnika«*.
- Neweklowsky, Gerhard, 2008a: O štokavskim osobinama u hrvatskim govorima Bandola i Nove Gore u južnom Gradišću. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14, 49–57.

- Neweklowsky, Gerhard, 2019: Poskus širjenja protestantizma med gradiščanskimi Hrvati: pesmarici iz leta 1609 in 1611. *Slavia Centralis* 12/1, 232–238.
- Novak, Vilko, 1972: Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. stoletja. *Slavistična revija* 1/20, 95–103.
- Novak, Vilko, 1978: O grafiki prve prekmurske knjige. *Linguistica* 18/1, 31–45.
- Novak, Vilko, 2014: *Slovar stare knjižne prekmurščine* (elektronski vir). Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- Orožen, Martina, 1991: Fran Miklošič – raziskovalec slovanske obredne terminologije. *Miklošičev zbornik*. Ur. Viktor Vrbnjak. Maribor: Kulturni forum.
- Orožen, Martina, 2003: Pridige v knjižni prekmurščini. *Studia Slavica Savariensia* 1–2, 382–391.
- Orožen, Martina, 2010: *Kulturološki pogled na razvoj slovenskega knjižnega jezika*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru. (Zora, 74).
- Pleteršnik, Maks, 2014: *Slovensko-nemški slovar* (elektronski vir). Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- Prekmursko-slovenski slovar*. Dostopno na <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/slovar>.
- Ramovš, Fran, 1935: *Historična gramatika slovenskega jezika. VII. Dialekti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- Ramovš, Fran, 1952: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana: DZS.
- Slavič, Matija, 5. 12. 1924: Prekmurje. *Amerikanszki Szlovenzov glász*, let. 4, št. 49.
- Slovar prleških besed*. Portal Prlekija-on.net. Dostopno na <https://www.prlekija-on.net/slovar-prleskih-besed.html>.
- Snoj, Marko, 2015: *Slovenski etimološki slovar* (elektronski vir). Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- Šekli, Matej, 2013: Zemljepisnojezikoslovna členitev kajkavščine ter slovensko-kajkavska jezikovna meja. *Slovenski jezik – Slovene linguistic studies* 9. 3–53.
- Šojat, Antun, 1980: O jeziku i rječniku gradiščanskih Hrvata. *Rasprave* 6/7. 305–317.
- Šojat, Olga, 1970: O dvjema kajkavskim revolucionarnim pjesmama s kraja osamnaestog stoljeća. *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* 1/1. 211–236.
- Zelko, Ivan, (Hozian, Gizella), 1972: *Sad ljubezni do Boga in domovine*. Murska Sobota: samozaložba.
- Zelko, Ivan, 1996: Fare Slovenske krajine: Črensovci. *Zgodovina Prekmurja* (ur. Vilko Novak). Murska Sobota: Pomurska založba. 293–294.

Croatisms in the Language of the Preacher Jožef Horvat

The article deals with the language of sixteen sermons from 1905, written in the Parish of Črenšovci by Jožef Horvat, a Burgenland Croat from Velika Narda who was the chaplain there at the time (1905–1912). These are his first sermons, which he wrote (or attempted to write) in the Prekmurje (literary) language, and they largely show elements of his mother tongue, i.e., Burgenland Croatian, which is based on Chakavian, but also has Shtokavian and Kajkavian features. The language is analysed at the phonetic, morphological and verbal level, focusing on elements that are not common to the Prekmurje and Croatian language areas.

Key words: Burgenland Croatian language, Burgenland Croats, Shtokavian, Chakavian, Kajkavian, Prekmurje language, preacher Jožef Horvat, Črenšovci, linguistic analysis, Croatisms

THE ROLE OF THE BIBLE IN LANGUAGE STANDARDIZATION PROCESSES: THE CASE OF WELSH

Bible translations have played a central role in language standardization processes, because the Bible's unique authority as a text favoured the selection of the variety used in the Bible as a language standard and because the wider distribution the Bible enjoyed compared to other texts, in particular in Renaissance and Reformation Europe, then facilitated the diffusion of a biblical language standard. This article examines the role of the Bible in language standardization processes focusing on a historical case study of Welsh. The language of the first complete Welsh Bible translation in 1588 is widely recognised to have formed the basis of standard literary Welsh, yet there has to date not been a systematic investigation of how the Welsh biblical standard developed or came to be adopted. The article reassesses the traditional, but unsubstantiated view that the language of the 1588 Bible translation was based on an existing medieval poetic literary standard and advances an alternative hypothesis that the biblical standard was essentially shaped by the process of revision of earlier translations, as the 1588 and ultimately canonical translation represented a reaction against the linguistic inconsistencies and idiosyncrasies of earlier translations of the New Testament and Psalms.

Key words: language standardization, codification, sociolinguistic variation, Bible translation, Welsh

1 Introduction: the Bible and language standardization

Bible translations have played a central role in language standardization processes, reflecting their often uniquely influential position as texts (Burke 2004: 103).¹ Because of the Bible's authoritative status, the language variety of the Bible translations could become a *de facto* standard, achieving to an extent

¹ I am grateful to Erich Poppe for reviewing and providing valuable comments on a draft version of this article. I also acknowledge the financial support of the Slovenian Research Agency (research core funding No. P6-0265).

selection and *codification*, the first two stages in Haugen's four-stage standardization model (Haugen 1972 [1966], 2012 [1987]), simply by virtue of being used in the Bible, without necessarily being part of a deliberate language planning process. Further, the Bible was also privileged compared to other texts in terms of its diffusion, typically being among the first books to be printed in many vernacular European languages after the introduction of printing in late 15th or in the 16th century and benefitting from larger and more frequent print runs (Wright 2012: 68; Nevalainen 2014: 124). Besides written channels, the language of the Bible was diffused verbally in church services – with additional prestige conferred by the authority of the clergy – as well as in more informal family and group worship, where it was also accessible to the non-literate. The impact and reach of the language of the Bible was further amplified by the widespread use of more popular religious works (catechisms, practical treatises, books of hymns and carols), whose language was often in turn based on or influenced by that of the Bible, not only as part of regular religious activity, but also in special evangelization and literacy campaigns aimed at the wider population. These particular historical and cultural circumstances favouring the diffusion of the Bible therefore meant that the language variety of the Bible translations could also achieve to a large extent the next and third stage, *implementation* (or *acceptance*) in Haugen's standardization model, again without the need of a deliberate language planning process. On the other hand, the development and maintenance of a biblical language standard cannot be taken for granted, since the very authority invested in the Bible could lead to linguistic conservatism. If the language of the Bible became ossified while spoken varieties continued to evolve, the increasing divergence between the spoken varieties and the biblical standard could result in the language of the Bible becoming less accessible and ultimately in its prestige being undermined.

This article examines the role of the Bible in one early modern standardization process, that of Welsh, the vernacular language indigenous to Wales. The focus of the discussion, using Welsh as a mini case-study, is on how a de-facto codification or recodification can take place when selecting the linguistic variety used in Bible translations and on how this variety comes to be more widely diffused. Standardization is often envisaged to a large extent as a deliberate process, in general because it has been associated with language planning; Haugen's revised model of standardization (Haugen 2012 [1987]) is in fact expounded in a chapter entitled Language Planning. More specifically, codification has been associated with linguistic prescription, in particular in Haugen's model of standardization; Ayres-Bennett (2020: 183) notes that Haugen "seems to consider codification and prescription as broadly interchangeable, suggesting that the typical products of codification are a prescriptive orthography, grammar and dictionary." However, as Deumert (2004) has argued, standardization need not take place only as a result of "deliberate intervention":

Language standardization, understood as a process of variant reduction, does not only

include deliberate intervention by regulating authorities (such as language societies and academies, individual dictionary and grammar writers and also government institutions; i.e. the imposition of uniformity through authoritative acts), but also processes of cumulative micro-accommodation, levelling and dialect convergence, which are the outcome of the everyday linguistic activities of individuals. (Deumert 2004: 3.)

In the case of Welsh, we appear to see the emergence of a literary standard in the early modern period through progressive linguistic convergence by individual writers with the language of the Bible as a model, but without deliberate language planning. In terms of the codification of the language, while there was a medieval grammatical tradition based on bardic grammars as well as a humanist grammatical and lexicographical tradition in the 16th and 17th centuries, grammars and dictionaries, the archetypical codification texts, seem to have played a less direct and significant role in the development of the Welsh literary standard than the early modern Bible translations.

Language standardization can be seen as a continuum, that is as a process which can be realized to varying degrees and so, following Joseph (1987: 3–7), I will maintain a terminological distinction between, *standard languages*, on the one hand, which reflect a more complete realization of standardization, and *language standards*, on the other hand, which reflect a more intermediate stage of standardization. A *standard language* is defined by Swann et al. as:

a relatively uniform variety of a language which does not show regional variation, and which is used in a wide range of communicative functions (e.g. official language, medium of instruction, literary language, scientific language, etc.). Standard varieties tend to observe prescriptive, written norms, which are codified in grammars and dictionaries. Swann et al. (2004: 295.)

Swann et al. define a *language standard* as:

a linguistic variety which (a) is relatively uniform, and (b) functions as a measure (or standard) against which the quality of an individual's speech is evaluated. However, language standards lack the overtly prescriptive norms and codification characteristic of standard varieties. (Swann et al. 2004: 176.)

The article is structured as follows. In the next section (2), I present the historical context of the early modern Welsh Bible translations and the key issues the article seeks to examine. Next, in section 3, I examine the evidence for the development of an early modern Welsh biblical literary standard; I reassess the traditional view in Welsh scholarship that the language of the 16th century Welsh Bible translations was based on an existing poetic literary standard and advance an alternative hypothesis that while the biblical standard emerged from an existing, long-standing literary tradition, it was shaped by the specific and chance circumstances of the Bible translations themselves, in particular by the process of revision of earlier translations, as the later, ultimately canonical translations represented a reaction

against the linguistic inconsistencies and idiosyncrasies of earlier ones. In section 5, I then discuss the significance of the Welsh Bible translations for the standardization of Welsh, examining, on the one hand, the diffusion of the biblical standard in the 17th century and, on the other, the impact of the Bible translation on the status and position of the Welsh language.

2 The Welsh Bible translation and its historical context

The first complete Welsh Bible translation by William Morgan in 1588 (Morgan and National Library of Wales 1987 [1588]), following William Salesbury's 1567 Welsh New Testament and Psalms (Salesbury 1567; Richards and Williams 1965 [1567]), took place at a key turning point in the history of Wales, coming not long after the Union of England and Wales in 1536 as well as the Protestant Reformation. The 1536 Act of Union of England and Wales fully integrated Wales into the Kingdom of England and established legal and administrative uniformity throughout England and Wales, with English law the only applicable law and English the sole official language of law and administration. Welshmen were only able to hold public office in Wales if they spoke English and risked the forfeiture of their function for using Welsh (Roberts 1989: 28). Although Wales had never been a unified state and had already ceased to be an independent polity – since King Edward I of England's conquest in the 13th century when Wales became part of the crown dominion of England – Wales had enjoyed considerable autonomy. At the time of the Union with England, Wales was also overwhelmingly monoglot Welsh-speaking, and there was a thriving Welsh-language literary tradition (Jenkins, Suggett, and White 1997: 48–55). Following the union with England, however, there was a real risk of the complete anglicization of Wales: the Act of Union not only imposed English as an official language in Wales but also relegated the status of Welsh and set in train the gradual anglicization of the Welsh gentry (Davies 2014: 36). The potential anglicizing effect of the 1549 Act of Uniformity, which imposed the English Book of Common Prayer as the sole legal form of worship and therefore English (instead of Latin) as the sole language of worship in the new Protestant Church of England was even more far-reaching, though, as it affected not just the gentry but the population as a whole. Nevertheless, the impact of the Act of Uniformity was short-lived; a 1563 Act of Parliament authorised the translation of the Bible into Welsh, motivated ultimately by the more urgent desire to promote the unity of faith in the kingdom over the unity of language (by enabling monoglot Welsh-speakers to access the word of God until such time as they could learn English), and so Welsh, while banished from other areas of official public life, became the predominant language of worship of the Protestant, Anglican Church in Wales.

The 1588 Bible translation, as revised in 1620 and in continuous use until a new translation was published in 1988 (Cymdeithas y Beibl 1988), is generally recognised to have formed the basis of standard literary Welsh (Lewis 1987: 13; Jones 1998: 268; Robert 2011: 135). The Bible translation is also, as a corollary, widely

credited with saving the Welsh language itself, by preventing its fragmentation into largely mutually unintelligible dialects lacking any social prestige (Jones 1998: 8, 219; Davies 2014: 39; Llewellyn 2018). This widely-held view of the central importance of the role of 1588 Bible translation in the standardization of Welsh is encapsulated in the following quotation from Miguélez-Carballeira et al. (2016):

.../ such was the exceptional status of this 1588 Bible, that it created a standard literary language that nourished and inspired a huge corpus of Welsh literature for the next three centuries, its impact reflected in the fact that the Welsh came to be known as ‘a nation of one book’. In short, this single translation is credited with ensuring the very survival of the language to the present day. (Miguélez-Carballeira, Price, and Kaufmann 2016: 128.)

There is also a widely-held view that the 1588 Bible translator William Morgan modelled his language on that of the existing literary standard of Welsh strict-metre poetry, in particular the language of poetry in the *cywydd*² metre (Lloyd-Jones 1938: 29–31; Parry 1979 [1944]: 152; Lewis 1987: 13; Jones 1998: 266; Robert 2011: 135; Davies 2014: 39). Strict-metre poetry, or *canu caeth* in Welsh, was the most prestigious class of poetry, practised by professional poets in the courts of the medieval Welsh princes and then, after the Edwardian conquest of Wales, patronised by the Welsh gentry at least as late as the 16th century (Suggett and White 2002: 63; Fulton 2011: 201); *canu caeth* had already been the subject of codification in medieval bardic grammars (Williams and Jones 1934; Lewis 1997). However, despite the importance of the early modern Bible translations in the development of standard Welsh, the processes of standardization itself in the medieval and early modern period have not been systematically researched.

3 Development of a Welsh literary standard based on the Bible

3.1 Were the Welsh Bible translations based on an existing poetic literary standard?

The traditional view that the Welsh Bible translators, especially William Morgan, based their language on an existing poetic literary standard seems a priori plausible, since strict metre poetry was arguably the most prestigious written form of the language – more so than the popular free-metre poetry or prose – and it was also extensively codified. All the medieval Welsh grammars were bardic grammars with a focus on metre and those of the humanist grammarians of the 16th and 17th century (Gruffydd Robert, Siôn Dafydd Rhys, Henry Salesbury and John Davies, cf. Poppe (2004: 131–132)) were also indebted to the poetic tradition, citing their examples from strict metre poetry. John Davies (together with Richard Parry) also

² The *cywydd* is defined in Evans and Fulton (2019: xix) as “one of the most popular of the twenty-four metres practised by the professional poets of medieval Wales, particularly associated with the period after the Poets of the Princes, that is, c. 1300-1500”.

co-edited the 1620 Bible, a revised version of William Morgan's 1588 Bible, and the language he describes in his 1621 grammar matches that of the 1620 Bible, with only relatively minor differences too from that of the 1588 Bible.

However, the hypothesis of poetic linguistic influence on the Bible translations has not been systematically investigated: it is not actually clear what poetic linguistic features the Bible translators are supposed to have adopted, how they are believed to have done this, or even to what extent there was a poetic standard distinct from a prose one. In particular, no detailed comparison has been made of the language of the William Morgan Bible and that of 16th century or earlier strict metre poetry. Such a comparative analysis is actually far from a straightforward task, since editions of 16th century as well as earlier strict metre poetry are typically normalised using the orthography of modern standard literary Welsh, which has in turn been influenced by the language of William Morgan's Bible, so there is an inherent danger of circularity. Then, there is the question of how William Morgan could have modelled his language on that of strict metre poetry, for example could it have been on the basis of manuscripts he had access to, poetry he heard recited, assistance from contemporary poets he knew or on the basis of bardic grammars? It is likely that William Morgan would have had access to manuscript copies of strict metre poetry and he also knew contemporary poets, in particular Edmwnd Prys, who later produced a Welsh metrical version of the Psalms (published in the 1621 Welsh *Book of Common Prayer*) and who also hailed from the same area of northwest Wales and was a contemporary of his at St John's College, Cambridge (Williams 1989: 365, 371). The challenge, however, in basing a literary standard on a body of texts is that Morgan would have to reconstruct a standard from a disparate and potentially linguistically non-uniform corpus. Basing a standard on a grammar would be more straightforward, since the alphabet (a key element of orthography) and grammatical forms are presented systematically and in an easy-to-find manner. However, apart from Gruffydd Robert's 1567 grammar (Robert and Williams 1939 [1567]), all the humanist grammars were printed after the 1588 Bible. Gruffydd Robert's grammar, moreover, had a limited circulation and impact in contemporary Wales, as Robert was a Catholic recusant in exile in Italy and his grammar was printed there (Price 2019: 185–187). The orthography of the 1588 Bible also differs in some significant respects from that of Gruffydd Robert's grammar, so the grammar is also unlikely to have provided a comprehensive linguistic model for William Morgan.

3.2 William Morgan's 1588 revision of the 1567 New Testament and Psalms

William Morgan only translated from scratch the Old Testament and Apocrypha in 1588, but revised the earlier 1567 Welsh New Testament (edited and mostly translated by William Salesbury, but with contributions from Richard Davies and Thomas Huet) as well as the Psalms (translated by William Salesbury and published in the Welsh *Book of Common prayer*). In revising the 1567 New Testament

and Psalms, William Morgan was not devising a language standard from scratch but was in many cases choosing between existing orthographical and morphological variants in the 1567 texts. The language and in particular the orthography of the 1567 New Testament and Psalms was inconsistent in that it included new idiosyncratic forms devised by Salesbury, archaic forms, colloquial forms and higher register forms all side by side (Mathias 1970: 66–68). A consequence of Salesbury’s idiosyncratic language was that the 1567 New Testament and Psalms were difficult for his compatriots to read and understand. Not only did he deviate from traditional well-established forms, but his orthography was also less transparent and more remote from the spoken forms than existing usage, since, for instance, he did not consistently mark initial consonant mutations (as illustrated in example a. in Table 1). The 1567 New Testament and Psalms were badly received notably because of their idiosyncratic language. The contemporary Welsh writer and translator Morris Kyffin stated that “there was so much corrupt language and so many foreign words in the printed version that no true Welshman could bear to hear it” (Gruffydd 1988: 15; Williams 1908 [1595]: x) [translation by Professor R. Geraint Gruffydd], while John Penry, the Welsh protestant reformer and martyr, noted that the Welsh New Testament was “not vnderstoode of one among tenne of the hearers” (Penry 1588: 11; Gruffydd 1988: 15).

The goal of the 1567 Bible translators had been to translate the whole Bible into Welsh, but they did not manage to complete the task, it is believed because of a translation dispute between the two main translators, William Salesbury and Richard Davies (Gruffydd 1988: 17). When Morgan later took up the baton, he had the opportunity not only to translate the missing Old Testament and Apocrypha, but also to revise the New Testament and Psalms, not least their language (Thomas 1976: 348–358; 1988: 162–173). Morgan seems to have reacted against the linguistic inconsistencies and idiosyncrasies – both in his revised translation of the New Testament and Psalms and in his original translation of the Old Testament – by being scrupulously consistent in his own language. Examples of the kinds of linguistic revisions Morgan made are illustrated in Table 1 and in examples 1 to 6. In all the types of linguistic revisions illustrated, there was variation between different orthographical or grammatical forms in the 1567 New Testament and Psalms, and Morgan chose to use one of the variants consistently in his 1588 Bible. The variation in the 1567 New Testament and Psalms had diverse sources. In some cases, such as the use of different graphemes <v> and <f> to represent the sound /v/, as illustrated in example a. in Table 1, the variation reflected existing instability in Welsh orthography; the 1567 Bible shows both <v> and <f>, while the 1588 Bible consistently has <f>. In other cases, we see variation between a traditional form and an innovative, idiosyncratic form introduced by Salesbury, such as between *y* (the traditional, Middle Welsh form) and *ei* (coined by Salesbury and probably influenced by Latin *eius* “his, her, its”) for the third person possessive pronouns “his, her, its”, as illustrated in example c in Table 1. In this particular case, Morgan actually adopted Salesbury’s innovative form *ei* “his, her, its”, which had the advantage of being more orthographically distinctive, as <y> also denoted,

and still does in Modern Welsh, the definite article.

<i>Feature</i>	<i>1567</i>	<i>1588</i>	<i>Reference</i>
a. Initial consonant mutations: lenition of /d/ <d> > /ð/ <dd>, e.g. after preverbal particle a in <i>Subject +a+ Verb</i> constructions (<i>dywedodd</i> > a ddywedodd)	Sometimes not marked, i.e. <d> <i>Yr Iesu a atepawdd ydd-wynt,</i> <i>ac a dyuot</i> and PRT say.3SG. PST	Consistently marked as <dd>: <i>Iesu a'u hattebodd hwynt,</i> <i>ac a ddywedodd</i> and PRT say.3sg.PST	“Jesus replied to them and said” (John 6:26)
	Sometimes marked (<dd> or <ð>): <i>A'r Iesu a ddyuot wrthynt.</i> Say\3SG.PST to-3PL	<i>a'r Iesu a ddywedodd wrthynt</i> say.3SG.PST to-3PL	“and Jesus said to them” (Matthew 21:6)
b. Orthographic representation of /v/	Variation: <v> - <i>danvon</i> <f> - <i>danfon</i> ”	Consistency: <f> - <i>danfon</i> <f> - <i>danfon</i>	“send” (Matthew 23:34), »send« (James 2:25)
c. 3 rd person possessive pronoun <y> vs. <ei>	Both <y> and <ei> used <i>y lwybrau ef</i> his paths he	<ei> used systematically: <i>ei lwybrau ef</i> his paths he	“his paths” (Mark 1:3),
	<i>carrae ei escidiae.</i> thongs his sandals	<i>carrae ei escidiau</i> thongs his sandals	“the thongs of his sandals” (Mark 1:7)

Table 1: Examples of orthographic inconsistency in 1567 NT and Psalms revised in 1588 Bible

In other cases still, we see variation in grammatical endings or usage between traditional forms and innovative forms and usage, where the innovative forms reflect recent linguistic changes; six such changes are illustrated in examples 1 to 6 below.

1. The reduction of word final unstressed /-nt/ to /-n/, affecting inter alia 3rd person plural verbal endings (the -NT variable); 1a shows the reduction in the 1567 texts, while 1b shows the conservative form. The 1588 Bible consistently has the conservative form.

	<i>1567</i>		<i>1588</i>	
a.	<i>vvy</i>	<i>ddaeth-an</i>	<i>hwy a</i>	<i>ddaeth-ant</i> “they came” (Matthew 14:34)
b.	<i>hwy a</i>	<i>ddaeth-ant</i>	<i>hwynt hwy a</i>	<i>ddaeth-ant</i> “they came” (Mark 3:13)
	They [PRT]	come\3PL.PST	They PRT	come\3PL.PST

- The loss of final /-v/ (<f>), affecting the 1st person singular present/future verbal conjugations (-a vs. -af) (the -AF variable); 2a shows the loss of /-v/ in the 1567 New Testament, while 2b shows the conservative form. Again, the 1588 Bible consistently has the conservative form.

1567	1588	
a. <i>mi ladd-a y phlant</i> I kill.1SG.FUT her children	<i>mi a ladd-af ei phlant hi</i> I PRT kill.1SG.FUT her children she	“I will kill her children” (Revelation 2:23)
b. <i>mi a bwr-af hi</i> I PRT throw.1SG.FUT her	<i>mi ai bwri-af hi</i> I PRT.her throw.1SG.FUT her	“I will throw her onto the bed” (Revelation 2:22)

- The reduction of final unaccented /-ai/ to /-e/, affecting inter alia 1st person singular past verbal conjugations (the -AIS variable); 3a below shows the <-es> form in the 1567 New Testament, while 3b shows the conservative form <-eis>. The 1588 Bible again consistently has the conservative form, though with different orthography <-ais>.

1567	1588	
a. <i>mi a glyw-es</i>	<i>mi a glyw-ais</i>	“I heard” (Revelation 5:13)
b. <i>mi y glyw-eis</i> I PRT hear.1SG.PST	<i>mi a glyw-ais</i> I PRT hear.1SG.PST	“I heard” (Revelation 6:1) (Thomas 1976, 350)

- Again, the reduction of unaccented /-ai/ to /-e/, but as reflected in the 3rd person singular imperfect tense ending. The 1567 Bible has three variants of this ending: <-ei>, <-ai> (the conservative forms) in 4a and 4b, and <-e> (the innovative form) in 4c, while the 1588 Bible this time consistently shows the innovative form <-e>.

1567	1588	
a. <i>val na all-ai 'r Iesu</i> so that NEG can. 3SG.IMPERF	<i>fel na all-e 'r Iesu</i> so that NEG can. 3SG.IMPERF	“so that Jesus could not...” (Mark 1:45)
b. <i>Ac ny all-ei ef</i> And NEG can.3SG.IMPERF	<i>Ac ni all-e efe</i> And NEG can.3SG.IMPERF	“And he could not...” (Mark 6:5)
c. <i>Mal y gall-e</i> so that PRT can.3SG.IMPERF	<i>fel y gall-e</i> so that PART can.3SG.IMPERF	“so that he could...” (1 Peter 3:18)

- The partial loss of the preverbal particle *a* in Subject + *a* + Verb constructions. In the 1567 New Testament and Psalms, we find three variants: omission (1a. and 2a. above), retention with the traditional grapheme <a> (1b., 2b., 3a. and 3b. above) and retention with grapheme <y> (3b. above). In the 1588 Bible we find consistent retention of *a* with the orthography <a> (examples 1a., 1b., 2a., 2b., 3a. and 3b. above).

6. The loss of the preverbal particle *y(r)* in Adverb + *y(r)* + Verb constructions – in the 1567 New Testament and Psalms the particle *y* is sometimes omitted and other times retained, while in the 1588 Bible *y* is consistently retained.

	1567	1588	
a.	<i>yntho ymddiriedaf</i> In.him trust.1SG.FUT	<i>ynddo ef yr ymddiriedaf</i> In.him trust.1SG.FUT	“In him I trust” (Psalms 18:2)
b.	<i>arna-ti y dyry y tlawt</i> on-2SG PRT gives the poor	<i>arnat ti y gedy y tlawd ei obaith</i> on-2SG PART leaves the poor his hope	“The hapless commits himself to you” (Psalms 10:14)

3.3 Reaction against linguistic inconsistency in the 1567 New Testament and Psalms

In the case of five of the six features reflecting recent linguistic change illustrated in examples 1 to 6, Morgan consistently chose the more conservative forms or usage, and in the case of one (example 4) Morgan chose the innovative form. The one innovative form in the sample – the 3rd person singular of the imperfect in <-e> – was in fact subsequently eliminated and replaced by the conservative form in <-ai> in the 1620 revised version of the Bible (Thomas 1976: 418). In choosing mostly the conservative forms, Morgan may have been guided by the fact the conservative forms also appear to be the commoner forms in the 1567 New Testament and Psalms. In addition, Morgan may have chosen to use the conservative forms because he perceived the innovative forms to be more colloquial and informal. The -NT, -AF and -AIS variables in example 1-3 are indeed some of the features which distinguish Modern colloquial from literary Welsh today (i.e. colloquial -*n*, -*a* and -*es* vs. literary -*nt*, -*af* and -*ais*). Strict metre poetry could possibly have influenced Morgan’s perception of conservative forms of the -NT, -AF and -AIS variables as more formal and prestigious, if the conservative forms can be demonstrated to have been significantly more frequent than the innovative forms in strict metre poetry (which cannot necessarily be assumed to have been the case), and if Morgan was himself sufficiently exposed to strict metre poetry. Morgan could, for instance, have had access to manuscripts containing strict metre poetry or have heard strict metre poetry recited; as the -NT, -AF and -AIS variables occur in word endings, they were relatively frequently incorporated into rhyming schemes. The conservative forms of the -NT, -AF and -AIS variables were not exclusively or intrinsically poetic, and moreover Morgan would have been even less likely to find evidence to support the use of the other linguistic features (*ei* “his, her, its”, the retention of the preverbal particles *a* and *y*) in strict-metre poetry. The *ei* form was specifically an innovation of Salesbury not found in earlier strict-metre poetry, while the retention of the preverbal particles *a* and *y* was not a salient feature of strict metre poetry, as the verbal constructions in which they are found are less common than in prose texts and the particles do not seem to have

been consistently retained in strict-metre poetry either. There are other linguistic features of the 1588 (and indeed the 1567) Bible, which are not discussed here, but which could potentially be attributed to the influence of strict metre poetry. These include a pattern of compound word formation used by William Morgan to coin new terms which Thomas (1988: 211) argues was based on strict metre poetry, and the more frequent use of verb-initial order the poetic books of the Bible (the 1567 Psalms and in particular the 1588 Psalms and Song of Songs) compared to the prose books, which, as I argue elsewhere (Currie 2016), may have been adopted to give a poetic quality to a prose translation of Biblical Hebrew poetry. Verb-initial order (specifically the use of finite verbs in absolute-initial position in positive declarative main clauses) had been rare in prose prior to the 16th Bible translations but common in strict metre poetry and may therefore have been perceived as a poetic feature which could be exploited for stylistic effect. Overall, however, strict metre poetry is unlikely to have been more than a contributory factor influencing Morgan's linguistic choices, rather than a comprehensive linguistic model.

If we can infer a guiding principle behind William Morgan's linguistic choices in the 1588 Bible, which in turn decisively shaped Modern standard literary Welsh, it seems to be this: he seems to have reacted against the orthographic, morphological and grammatical inconsistencies in the 1567 New Testament and Psalms, chose generally the commoner and more conservative variants in the 1567 translations and then used them consistently in his revised translations of the New Testament and Psalms as well as in his original translation of the Old Testament. The language of the 1588 Bible translation thus emerged out of an existing, long-standing literary tradition, but was crucially shaped by the specific and chance circumstances of the Bible translations and retranslations themselves.

4 Impact of the Welsh Bible translations

4.1 Diffusion of the biblical literary standard

A prerequisite for the Welsh Bible becoming a linguistic model for later writers was the positive reception of the 1588 Bible translation (Williams 1997: 217). Morris Kyffin, for instance, who excoriated the quality of the language of the 1567 Welsh New Testament in his introduction to his Welsh translation of John Jewell's *Apologia Ecclesiae Anglicanae* (*Apology of the Church of England*), lavished praise upon Morgan's translation: "Dr William Morgan has recently translated the whole Bible: an indispensable, outstanding, godly and learned work, for which the Welsh can never thank him as much as he deserves" (my translation) (Williams 1908 [1595]: ix-x). However, the implementation of a biblical literary standard was not imposed in a top-down manner in early modern Wales, but resulted from individual writers' adoption of linguistic features from the Bible as opposed to competing variants. The existence of a Bible translation alone was not sufficient for the diffusion of a biblical literary standard, notwithstanding the inherent authority of the Bible as a text. A

significant factor facilitating the diffusion of the biblical literary standard was the printing of a cheaper, portable edition of the Bible for the first time in 1630, as well as service and prayer books. The earlier Bibles were expensive, large format editions intended only for use in church and so would have been accessible as a written text primarily to a limited subsection of the clergy.

Exposure to the Bible did not necessarily mean systematically adopting it as a linguistic model, though. Surviving Welsh manuscript sermons by 17th century church ministers testify to this fact. As church ministers, the preachers necessarily had access to the Welsh Bible and indeed they refer to and quote from it, however we find considerable linguistic variation between individual preachers. Table 2 presents the summary findings of a comparison of the language of six 17th century manuscript sermon collections with that of the 1588 and 1620 Bibles, based on the linguistic features already analysed (in Tables 1 and examples 1-6 above). While the orthographic features are consistently shown in all collections of sermons, the morphological and syntactic features are not. At one extreme, we have the sermons of John Piers, the rector of Caerwys and Llandderfel in Northeast Wales (in MS NLW 12205), which show all the selected linguistic features of the Bible, and the sermons of Samuel Williams, the vicar of Llandyfriog, Cardiganshire (in MS Cwrtmawr 253), which shows all the features except the systematic retention of the preverbal particles *a* and *y(r)*. At the other extreme, the language of William Williams' sermons (in MS NLW 73A), which, according to annotations in the manuscript, were preached in the parish of Llanafan, Breconshire, South Wales in 1629, diverges quite markedly from that of the Bible. In addition to having the innovative, more colloquial forms of the -AF and -NT variables, William Williams' sermons are full of dialectal forms (characteristic of South Wales), colloquialisms, English borrowings (which also tended at the time to be more frequent in less formal registers) as well as Latin quotations and phrases.

The orthographical features were arguably easier to standardize in that they are salient, easy to identify and did not necessarily conflict with spoken usage. The selected morphological and syntactic features, on the other hand, were conservatisms where the language of the Bible would likely have diverged from that of the spoken usage of the preachers and their congregations. The two selected syntactic features are the most complex and least salient since they involve not simply linguistic form but frequency of use. The Bible shows a more consistent and frequent retention of the preverbal particles *a* and *y* than most other contemporary texts (and presumably informal speech). So, in order to adopt such syntactic features, writers would first need to deduce the pattern of use in the Bible and then consciously apply it in their own writing, as John Piers seems to have done. The more systematic adoption of linguistic features from the Bible by John Piers and Samuel Williams may also have been influenced by the intended purpose of these manuscript sermons, which may not have been only or primarily for preaching to a congregation, but rather as learned exegeses to assist the preacher in interpreting the biblical passages in question (in the case of John Piers) or indeed for publication

	1588/ 1620	1629–30	MID C17TH	1665– 76	1675– 76	1683-89	LATE C17TH
	Bible	William Williams	John Piers	John Jones	Anon.	John Griffith	Samuel Williams
		NLW MS 73A	NLW MS 12205A	Cardiff MS 2.219	NLW MS 3B	Bangor MS 95	Cwrtmawr MS 253
ORTHOGRAPHIC FEATURES							
Consistent use of <f> for /v/	√	√	√	√	√	√	√
Consonant doubling for fricatives <ll> <ll>, <ff> /f/ and <dd> /ð/	√	√	√	√	√	√	√
ei (+lenition) “his”; ei (+spirant mutation) “her”	√	√	√	√	√	√	√
MORPHOLOGICAL FEATURES							
-Af 1ST SG indic. pres./fut. (-AF variable)	√	Partially	√	Partially	Partially	Partially	√
-ais/-aist (not -es/-est) in 1st/2nd SG PAST	√	√	√	Partially	√	Partially	√
-nt 3PL verbal form (-NT variable)	√	Partially	√	√	√	√	√
SYNTACTIC FEATURES							
Retention of preverbal particle <i>a</i>	√	Partially	√	√	Partially	Partially	Partially
Retention of preverbal particle <i>y(r)</i>	√	Partially	√	√	Partially	√	Partially

Table 4: Variation in adoption of features from Bible in selected 17th century manuscript sermons

(in the case of Samuel Williams); neither John Piers’ Welsh sermons in NLW MS 12205A or Samuel Williams’ sermons in Cwrtmawr MS 253A show annotations indicating that they were preached. William Williams’ use of more colloquial and dialectal language, on the other hand, may have been motivated by a desire to accommodate to his congregation, but equally may indicate that he was less familiar with literary Welsh or not have perceived Welsh to have been a language of learning on the same level as English or Latin.

This illustrative (though limited) sample of manuscript sermons provides some evidence of the diffusion of a Biblical literary standard through the adoption of

linguistic features from the Bible by later writers, but the variation between individual writers shows that this diffusion was not a uniform or automatic process. Where a literary standard is adopted using a written text as a model but without a centralised implementation process to guide it, individual writers have to first deduce the salient features of the model in order to adopt it. Not all features are equally salient or straightforward to adopt and are accordingly adopted to varying degrees. Moreover, individual writers had a choice of linguistic variables, between those of the biblical literary standard and more colloquial variants. The Welsh biblical literary standard thus had fuzzy boundaries, comparable to what has been observed for other language standards, for example by Ammon (2003: 8) for Modern German and Brown (2020) for Renaissance Italy.

4.2 Impact of the Bible translations on the social position of Welsh

While the positive reception of the 1588 Bible translation, including its language, facilitated its adoption as a literary standard, the impact of the Welsh Bible on the development of the Welsh language was amplified by specific historical circumstances. The Bible was translated into Welsh at a turning point in the history of the Welsh language when Welsh was potentially on the cusp of a long-term decline. At the same time, there was a risk of a break in the Welsh literary tradition: in strict metre poetry as the result of a decline in patronage by the Welsh gentry and in prose because of broader social, political and cultural change with the Reformation, dissolution of the monasteries, which had been a focal point of medieval Welsh literary culture, and the associated loss of many manuscripts. A new Welsh humanist tradition emerged in the 16th century and the Bible translations can be seen as part of this new prose tradition (Parry 1979 [1944], 151–171; Price 2019). While the new prose tradition that emerges is not exclusively religious by the 17th century religious prose, in particular printed practical devotional texts aimed at converting or instructing the wider public (from various denominational perspectives: Anglican, protestant non-conformist or puritan, and Catholic recusant) largely predominate. The Welsh Bible was at the centre of this religious prose tradition, as a source of inspiration as well as a religious and cultural reference point. Without the Welsh Bible translation, it is questionable to what an extent a new Welsh prose literary tradition would have developed and been maintained (Currie 2022, 61–62).

The impact of the Welsh Bible translation on the status of the Welsh language was also amplified by the fact that Welsh became the main language of worship in Wales. Had English been adopted as the official language of worship in the new protestant Church in Wales as in England, which had been a real possibility, the language's status would have been considerably weaker and its longer-term survival more precarious. Worship in English would have encouraged and facilitated widespread bilingualism and in turn a language shift to English. The use of Welsh as the language of worship provided a boost to the social status of Welsh and

encouraged the wider use and cultivation of the language, including the development of an abundant practical, devotional literature in Welsh (catechisms, worship guides, hymns, prayers as well as treatises and polemical works) to support worship in church and in the home.

Possibly the most far-reaching impact of the Bible came as a result of its use in popular literacy campaigns. The success of the voluntary circulating schools set up by Griffith Jones in the 18th century, which sought to enable the wider population to become literate by teaching them to read the Scriptures in their mother tongue, was such that not far off over 40% of the population of Wales (an estimated 200,000 out of 489,000) is thought to have attended the schools and acquired some literacy in Welsh, as a result of which, according to Suggett and White (2002: 72), “Wales could be counted amongst the most literate countries in Europe.”

5 Epilogue: the historical instability of language standards and standard languages

Despite the association of standardization with achieving linguistic “uniformity across space” and “fixity over time” (Burke 2004, 89), language standards and standard languages are, paradoxically, not themselves stable. The social, political and cultural circumstances which once favoured the development of a particular dialect or variety as a language standard may change over time and result in the erosion of the erstwhile standard’s status. A key factor which contributes to the potential instability of language standards, in particular for minoritised languages, is external linguistic competition with another, politically and socially dominant vernacular, in Welsh’s case with English. When the authority of the standard of a dominant language is challenged, the standard itself typically evolves or is adapted. When, on the other hand, the authority of the language standard of a minoritised language is challenged, it may be replaced altogether by another language, such as the dominant language with which it is in competition (Costa, De Korne, and Lane 2018, 9; Darquennes and Vandenbussche 2015, 5). We see this in the history of Welsh. A medieval Welsh literary standard had developed, but as the language became minoritised following the union with England, the Welsh literary standard faced the threat of being supplanted by English. However, the translation of the Bible into Welsh and the use of Welsh as the language of worship facilitated the development of new literary standard. Welsh also maintained its position as the community language of most of Wales until the late 19th century. In present day Wales, though, where Welsh is not only a minoritised language but also a minority language spoken by only 19% of the population according to the 2011 census (ONS 2013), the risk of the complete displacement of the language by English has never been greater. While the development of a biblical literary standard helped Welsh to survive and thrive both as community language and as a language of culture in the centuries following the union with England, one of the consequences of the development of the biblical literary standard is a significant divergence between the

modern standard literary and colloquial languages. Such a divergence is more critical for a minoritised language like Welsh, all of whose speakers are also bilingual in English and use the language in varying degrees of diglossia with English, since the literary standard may be less accessible and harder to master for Welsh speakers than standard English, if they are less exposed to standard literary Welsh.

The language of the 1588 Bible was already at its inception divergent from the contemporary colloquial language. Over time the divergence between the language of the Welsh Bible and the colloquial language increased, as the language of the Bible remained fixed (until a new translation in modernised language appeared in 1988), while the colloquial language continued to evolve. One of the most significant areas of divergence was word order. Modern Welsh has verb-initial or Verb-Subject-Object (VSO) word order, which is regarded as a characteristic feature of the language in contrast to the Subject-Verb-Object (SVO order) of English. The 1588 and 1620 Bibles have predominant SVO word order in most books of the Bible, though show frequent VSO order in poetic books of the Old Testament such as the Psalms. The difference between the word order of the 1588 Bible and Modern Welsh can be attributed to linguistic change over the intervening centuries, as shown by Willis (1998) and Currie (2013), and the Bible is indeed one of the innovative texts in this change, as certain books of the Bible such as the Psalms were the first continuous prose texts in Welsh to have frequent VSO word order (Currie 2016). However, since VSO word order was perceived by many as a permanent, defining characteristic of Welsh, the language of the 1588 Bible translations came to be widely criticised for using an un-Welsh, translation-influenced word order. Fowkes (1993) even argued that because of its deviant, non-VSO word order, the 1588 Bible should not even be considered as the basis for standard Welsh. Fowkes' criticism of the language of the 1588 Welsh Bible illustrates the inherent instability of language standards, and in particular ones based on the Bible: the very authority of the Bible which helps establish its language as standard can lead to conservatism and to divergence from the ever evolving spoken varieties, which in turn can diminish the accessibility of the Bible and undermine its linguistic authority.

6 Conclusion

Bible translations can play a central role in language standardization because of three key factors. First, the unique authority of the Bible as a text confers on the language variety used in the Bible a particular advantage for selection and codification as a language standard. Second, the Bible typically benefited from a wider distribution compared to other texts, through printing and in church services, which favoured the diffusion of a biblical language standard. Third, canonical vernacular Bible translations, as was the case in Renaissance and Reformation Europe, often coincided with other important developments, such as the introduction of printing and the functional expansion of vernacular languages at the expense of Latin, which

in turn amplified the linguistic impact of the Bible translations. In the case of Welsh, the Bible translations played a particularly significant role in the standardization of the language, since following the Union of England and Wales when English became the official language of law and administration as well as over time the language of choice of the Welsh gentry, religion was the primary public and official domain where Welsh held its own. The use of Welsh as the language of worship not only reinforced the central role of the Welsh Bible in Welsh cultural life, but also helped to consolidate the social position of Welsh at a time when English was otherwise increasingly dominant. However, despite the fact the Bible is widely recognised to have provided the basis of modern standard literary Welsh, there has not to date been any systematic research into how the biblical standard developed or subsequently came to be adopted. This article has re-examined the traditional, but largely unsubstantiated view that the language of the 16th century Bible translations, in particular William Morgan's first complete Welsh translation of the Bible in 1588, was based on an existing poetic literary standard. While the Welsh poetic tradition is likely to have contributed to the shaping of the language of the 1588 Bible – possibly more directly by influencing Morgan's, like Salesbury's, more frequent use of verb-initial word order in the poetic books of the Bible and more indirectly by influencing Morgan's perception of certain linguistic variants as more prestigious than others – above all the emerging biblical literary standard seems to have been shaped by the specific circumstances of the Bible translations, in particular by Morgan's revision of the 1567 New Testament and Psalms. Morgan seems to have reacted against the linguistic inconsistencies and idiosyncrasies of the earlier translations by being scrupulously consistent in his own translation, tending to choose the conservative variants over more colloquial ones, and these choices, particularly in orthography and morphology, established the basis for modern standard literary Welsh. The development and diffusion of a language standard based on the Bible, as here in the case of Early Modern Welsh, is also of interest for standardization theory more generally as an example of standardization processes – selection, codification and implementation – taking place without deliberate planning, whereas Haugen's model of language standardization tends to assume a top-down process with a central role for language planning. While language planning has played a crucially important role in the standardization of present day Welsh (Lewis 1987; Jones 1998: 270–293; Robert 2011), standard literary Welsh developed in the early modern period largely without deliberate planning, thanks to the specific circumstances of the Welsh Bible translations and their role in Welsh culture.

Abbreviations

FUT	Future tense
IMPERF	Imperfect tense
PL	Plural
PRT	Preverbal particle
PST	Past tense
SG	Singular

Manuscripts consulted

National Library of Wales

Cwrtmawr MS 253

NLW MS 3B

NLW MS 73A

NLW MS 12205A

Bangor University Library

Bangor MS 95

Cardiff City Library (microfilm held in National Library of Wales)

Cardiff MS 2.219

References

Ammon, Ulrich, 2003: On the Social Forces that Determine what is Standard in a Language and on Conditions of Successful Implementation. *Sociolinguistica* 17/1. 1–10.

Ayres-Bennett, Wendy, 2020: From Haugen's codification to Thomas's purism: assessing the role of description and prescription, prescriptivism and purism in linguistic standardisation. *Language Policy* 19/2. 183–213.

Brown, Josh, 2020: Language history from below: Standardization and Koineization in Renaissance Italy. *Journal of Historical Sociolinguistics* 6/1. 1–28.

Burke, Peter, 2004: *Languages and Communities in Early Modern Europe, The 2002 Wiles Lectures Given at the Queen's University, Belfast*. Cambridge: Cambridge University Press.

Costa, James, Haley De Korne, and Pia Lane, 2018: Standardising minority Languages: Reinventing peripheral languages in the 21st Century. Pia Lane, James Costa and Haley De Korne (eds.): *Standardizing Minority Languages. Competing Ideologies of Authority and Authenticity in the Global Periphery*. London: Routledge. 1–23.

Currie, Oliver, 2013: Gradual change and continual variation: The history of a verb-initial construction in Welsh. Anna Giacalone Ramat, Caterina Mauri and Piera Molinelli (eds.): *Synchrony and Diachrony. A dynamic interface*. Amsterdam: John Benjamins. 43–78.

Currie, Oliver, 2016: The sixteenth century *Bible* translations and the development of Welsh literary prose style. *Translation Studies* 9/2. 152–167.

Currie, Oliver, 2022: National myths and language status in early modern Wales and Brittany. Karen Bennett and Angelo Cattaneo (eds.): *Language Dynamics in the Early Modern Period*. London: Routledge. 53–73.

Cymdeithas y Beibl, 1988: *Y Beibl Cymraeg Newydd, yn cynnwys yr Apocryffa*. Swindon: Cymdeithas y Beibl.

Darquennes, Jeroen, and Wim Vandenbussche, 2015: The standardisation of minority languages – introductory remarks. *Sociolinguistica* 29 (1):1–16.

Davies, Janet, 2014: *The Welsh language. A History*. Cardiff: University of Wales Press.

Deumert, Ana, 2004: *Language Standardization and Language Change. The dynamics of Cape Dutch. Impact: Studies in Language and Society*. Amsterdam: John Benjamins.

- Evans, Geraint, and Fulton, Helen (eds.), 2019: *The Cambridge History of Welsh Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fowkes, Robert A., 1993: The »standard« Welsh of the 1588 Bible. *Language Sciences* 15/2. 141–153.
- Fulton, Helen, 2011: Literature of the Welsh gentry: uses of the vernacular in medieval Wales. Salter, Elisabeth, and Wicker, Helen (eds.): *Vernacularity in England and Wales, c. 1300–1550*. Turnhout: Brepols. 195–218.
- Gruffydd, R. Geraint, 1988: »Y Beibl a droes i'w bobl draw«: *William Morgan yn 1588* / »The Translating of the Bible into the Welsh Tongue« by William in 1588. London: BBC.
- Haugen, Einar, 1972 [1966]: Dialect, language, nation. S. Dil, Anwar (ed.): *The Ecology of Language*. Stanford: Stanford University Press. 237–254.
- Haugen, Einar, 2012 [1987]: *Blessings of Babel*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Jenkins, Geraint H., Suggett, Richard, and White, Eryn M., 1997: Yr Iaith Gymraeg yn y Gymru Fodern Gynnar. *Y Gymraeg yn ei Disgleirdeb. Yr Iaith Gymraeg cyn y Chwyldro Diwydianol*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru. 45–119.
- Jones, Mari C., 1998: *Language obsolescence and revitalization. Linguistic change in two socially contrasting Welsh communities*. Oxford: Clarendon Press.
- Joseph, John E., 1987: *Eloquence and Power. The Rise of Language Standards and Standard Languages*. London: Frances Pinter.
- Lewis, Ceri W., 1997: Einion Offeiriad and the bardic grammar. Jarman, A. O. H., Rees Hughes, Gwilym, Johnstone, Dafydd (eds.): *A Guide to Welsh Literature 1282-c. 1530*. Cardiff: University of Wales Press. 44–71.
- Lewis, E. Glyn, 1987: Attitude to the planned development of Welsh. *International Journal of the Sociology of Language* 66. 11–26.
- Llewellyn, Anastasia, 2018: *Saviour of the Language? The Role and Impact of the Welsh Bible. Master's thesis*. Concordia University.
- Lloyd-Jones, John, 1938. *Y Beibl Cymraeg: (The Welsh Bible) 1588–1938*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru.
- Mathias, W. Alun, 1970: William Salesbury – ei ryddiaith. Bowen, Geraint (ed.): *Y Traddodiad Rhyddiaith*. Llandysul: Gwasg Gomer. 54–78.
- Miguélez-Carballeira, Helena, Price, Angharad, and Kaufmann, Judith, 2016: Introduction: Translation in Wales: History, theory and approaches. *Translation Studies* 9/2. 125–136.
- Morgan, William, and National Library of Wales, 1987 [1588]: *Y Beibl Cyssegr-Ian 1588*. Aberystwyth: Llyfrgell Genedlaethol Cymru.
- Nevalainen, Terttu. 2014: Norms and usage in seventeenth-century English. Rutten, Gijsbert, and Vosters, Rik (eds.): *Norms and Usage in Language History, 1600–1900. A socio-linguistic and comparative perspective*. Amsterdam: John Benjamins. 103–128.
- ONS. 2011 Census: *Quick Statistics for Wales, March 2011*. <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/populationestimates/bulletins/2011censusquickstatisticsforwales/2013-01-30>.
- Parry, Thomas, 1979 [1944]: *Hanes Llenyddiaeth Gymraeg hyd 1900*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru.

Penry, John, 1588: *An exhortation vnto the gouernours and people of her Maiesties countrie of Wales, to labour earnestly to haue the preaching of the Gospell planted among them*. Aldermanbury: Robert Waldegrave.

Poppe, Erich, 2004: John Davies and the Study of Grammar: *Antiquae Linguae Britannicae ... Rudimenta*. Davies, Ceri (ed.): *Dr John Davies of Mallwyd. Welsh renaissance scholar*. Cardiff: University of Wales Press. 121–145.

Price, Angharad, 2019: Welsh humanism after 1536. Evans, Geraint and Fulton, Helen (eds.): *The Cambridge History of Welsh Literature*. Cambridge: Cambridge University Press. 176–193.

Richards, Melville, and Williams, Glanmor (eds.), 1965 [1567]: *Llyfr Gweddî Gyffredin 1567*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru.

Robert, Elen, 2011: Standardness and the Welsh language. Kristiansen, Tore and Coupland, Nikolas (eds.): *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Oslo: Novus Press. 135–141.

Robert, Gruffydd, and Williams, G. J., 1939 [1567]: *Gramadeg Cymraeg: yn ôl yr argraffiad y dechreuwyd ei gyhoeddi ym Milan yn 1567*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru.

Roberts, Peter, 1989: The Welsh language, English law and Tudor legislation. *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion*. 19–75.

Salesbury, William, 1567: *Testament Newydd ein arglwydd Jesu Christ*. London: Henry Denham.

Suggett, Richard, and White, Eryn, 2002: Language, literacy and aspects of identity in early modern Wales. Fox, Adam, and Woolf, Daniel (eds.): *Spoken Word*. Manchester: Manchester University Press. 52–83.

Swann, Joan, Ana Deumert, Theresa Lillis, and Rajend Mesthrie, 2004: *A Dictionary of Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Thomas, Isaac, 1976: *Y Testament Newydd Cymraeg, 1551-1620*. Caerdydd [Cardiff, Wales]: Gwasg Prifysgol Cymru.

Thomas, Isaac, 1988: *Yr Hen Destament Cymraeg 1551-1620*. Aberystwyth: Llyfrgell Genedlaethol Cymru.

Williams, G. J., and E. J. Jones (eds.), 1934: *Gramadegau'r Pencerdiaid*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru.

Williams, Glanmor, 1989: William Morgan's Bible and the Cambridge connection. *Welsh History Review Cylchgrawn Hanes Cymru* 14. 363–379.

Williams, Glanmor, 1997: Uniolaeth crefydd neu uniolaeth iaith? Protestaniaid a phabyddion a'r iaith Gymraeg 1536-1660. Jenkins, Geraint H. (ed.): *Y Gymraeg yn ei Disgleirdeb. Yr Iaith Gymraeg cyn y Chwyldro Diwyidannol*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru. 207–232.

Williams, William Prichard, 1908 [1595]: *Deffynniad Fyfdd Eglwys Loegr a gyfiethwyd i'r Gymraeg, o Ladin Esgob Jewel yn y flwyddyn 1595, gan Maurice Kyffin*. Bangor: Jarvis & Foster.

Willis, David W. E., 1998: *Syntactic Change in Welsh. A Study of the Loss of Verb-Second*. Oxford: Clarendon Press.

Wright, Sue, 2012: Language policy, the nation and nationalism. Spolsky, Bernard (ed.): *The Cambridge Handbook of Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press. 59–78.

Vloga Svetega pisma v procesih jezikovne standardizacije na primeru valižanščine

Prevodi Svetega pisma so imeli ključno vlogo v procesih jezikovne standardizacije, saj so v Svetem pismu uporabljene različice spričo njegove edinstvene avtoritete pogosto obveljale kot standardne, obenem pa je bilo Sveto pismo kot besedilo bolj razširjeno kot drugi teksti, še posebej v Evropi v času renesanse in reformacije, kar je pripomoglo ne le k oblikovanju, temveč tudi k razširjanju na Svetem pismu temelječega jezikovnega standarda. Članek proučuje vlogo Svetega pisma v procesih jezikovne standardizacije, pri čemer se osredotoča na zgodovino valižanščine. Jezik prvega integralnega prevoda Svetega pisma v valižanščino iz leta 1588 na splošno velja za temelj standardne književne valižanščine, čeprav doslej še ni bilo sistematične raziskave o tem, kako se je svetopisemski standard razvil oziroma se uveljavil. Prispevek kritično obravnava tradicionalno, vendar nedokazano stališče, da je bil jezik Svetega pisma iz leta 1588 osnovan v srednjeveškem književnem standardu, uveljavljenem v pesništvu. Namesto tega predlaga alternativno domnevo, in sicer da je svetopisemski jezikovni standard rezultat procesa predelave zgodnejših prevodov, v odnosu do katerih prevod iz leta 1588, ki je naposled postal kanoničen, predstavlja reakcijo, s tem da se izrecno opredeljuje do jezikovnih nedoslednosti in idiosinkrazij, značilnih za zgodnejše prevode Novega testameta in Psalmov.

Ključne besede: jezikovna standardizacija, kodifikacija, sociolingvistična variantnost, prevajanje Svetega pisma, valižanščina

BRANJE MLADINSKIH LEPOSLOVNO-INFORMATIVNIH KNJIG PRI RAZLIČNIH PREDMETIH V OSNOVNI ŠOLI

Prispevek se navezuje na nekatere gradnike bralne pismenosti (motiviranost za branje, razumevanje koncepta bralnega gradiva, besedišče), pri čemer je izpostavljeno, da je temeljno izhodišče gradnikov razvoj bralne pismenosti pri vseh predmetih (ne le pri slovenščini). Predstavljena je možnost branja knjig pri vseh predmetih v osnovni šoli. Leposlovno-informativna dela so tematsko navezana na posamezno znanstveno vedo. Utemeljeni so kriteriji kakovostnih leposlovno-informativnih oz. informativno-literarnih del, ki naj bi bili pri tovrstnih izborih vodilo učiteljicam in učiteljem vseh predmetov, upoštevana so tudi vzgojno-izobraževalna obdobja (in starost učencev in učenek), oblike knjig (slikanice, ilustrirane knjige) in predmetna področja (naravoslovje, družboslovje, humanistika). Predstavljeni so tudi primeri kakovostnih besedil, ki tematsko posegajo v različne znanstvene discipline, in sicer glede na bralno zmožnost v osnovni šoli.

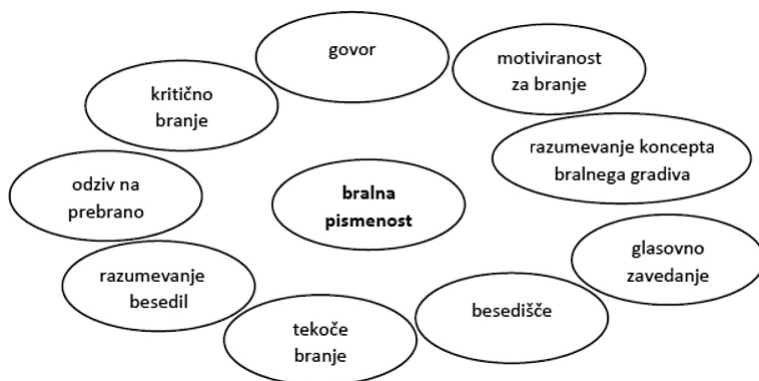
Ključne besede: bralna pismenost, gradniki bralne pismenosti, mladinska književnost, leposlovno-informativna gradiva, pripovedna informativna literatura

1 Uvod

Bralna pismenost se razvija v celotnem človekovem življenju, zlasti intenzivno v času posameznikovega izobraževanja oz. v izobraževalnem prostoru.¹ Temeljni cilj razvoja bralne pismenosti je opolnomočenje (mladih) državljanov za kakovostno

¹ V projektu OBJEM so bili razviti gradniki bralne pismenosti, ki imajo 7 skupnih izhodišč: (1) Vsi gradniki se razvijajo v povezavi s cilji in vsebinami pri vseh predmetih/področjih. (2) Vsak gradnik se razvija kot del celote. (3) Izhodišče za razvijanje vseh gradnikov so besedila pri vseh predmetih/področjih. (4) Integriranost. (5) Gradnike razvijamo sistematično. (6) Pri razvijanju gradnikov se upoštevajo razvoj, predznanje, potrebe in posebnosti vsakega otroka/učenca/dijaka. (7) Gradniki se razvijajo procesno, skozi daljše obdobje.

participacijo v družbenem in posameznikovem življenju. Bralna pismenost zajema štiri dejavnosti: poslušanje, govorjenje, branje in pisanje (Pečjak in Gradišar 2015: 59); njihov razvoj pri posamezniku je odvisen od starosti, zmožnosti, potreb in predznanja otroka, učenca ali dijaka; gradniki se razvijajo procesno. V monografiji *Gradniki bralne pismenosti: teoretična izhodišča* (2020) so podane utemeljitve posameznega gradnika (slika 1), pri čemer je bila izhodišče bralna pismenost v navezavi z vsemi področji dejavnosti v vrtcu oz. s predmeti v OŠ in SŠ.

Slika 1: Gradniki bralne pismenosti (Haramija 2020: 1)

V prispevku so v izhodišču zastavljene tri omejitve: (1) starostna omejitev: iskali, analizirali in vrednotili smo besedila, ki so primerna za branje osnovnošolske populacije, saj se učenci in učenke od 1. razreda naprej sistematično opismenjujejo, kar pomeni, da postajajo samostojni bralci otroške in mladinske književnosti; (2) zvrstno-vrstna omejitev: besedila, ki sodijo v hibridno zvrst leposlovno-informativnih ali informativno-leposlovnih besedil, (3) omejitev na branje kot eno izmed štirih dejavnosti bralne pismenosti.

Glede na gradnike bralne pismenosti želimo obrniti perspektivo, in sicer so izhodišče posamezna predmetna področja, ki lahko z izbiro leposlovno-informativnih oz. informativno-leposlovnih del pripomorejo k razvoju bralne pismenosti, v okviru te pa vplivajo na bralne sposobnosti učenk in učencev. Zbrali smo primere kakovostnih besedil, ki tematsko posegajo v različne znanstvene discipline, in sicer glede na bralno zmožnost v vseh treh vzgojno-izobraževalnih obdobjih (v nadaljevanju VIO) osnovne šole.

Ob branju leposlovno-informativnih in informativno-leposlovnih del v povezavi s konceptom medpredmetnih povezav so med gradniki bralne pismenosti pomembni motiviranost za branje, razumevanje koncepta bralnega gradiva in besedišče (oz. besedni zaklad).²

² Seveda so pomembni tudi drugi gradniki, zlasti gradniki razumevanje besedila (še posebej pridobivanje novih spoznanj, organiziranje podatkov), odziv na besedilo in tvorjenje besedil (pri čemer je v

Motiviranost za branje je eno ključnih področij razvoja bralne pismenosti, pri čemer sta zunanja in notranja motivacija le dve skrajnosti, med njima pa se nahajajo »različni motivi, ki se razlikujejo v stopnji ponotranjenosti motiva« ugotavljata Bošnjak in Košir (2020: 65), ki na podlagi predhodnih raziskav o bralnih navadah utemeljmeta tri kategorije motivacijskega kontinuuma glede na stopnje samodoločenosti (Bošnjak in Košir 2020: 68; prirejeno po Ryan in Deci 2000): amotivacija, ekstrinzična motivacija: dejavnost je sredstvo za doseganje nekega cilja (vsebuje štiri kategorije motivacije: zunanjo, ponotranjeno, identificirano, integrirano) in intrinzična motivacija.

Razumevanje koncepta bralnega gradiva, zlasti oblike knjig, kar je še posebej pomembno pri branju multimodalnih besedil (slikanica, ilustrirana knjiga, strip), ker v sodobnem času oblika ni več povezana zgolj s starostjo bralca. »V izobraževalnem prostoru tradicionalno učno gradivo, ki je izraženo zgolj z enim, to je jezikovnim kodom sporočanja, vedno bolj nadomeščajo multimodalna bralna gradiva. Tovrstna gradiva zahtevajo nove, drugačne (učne) bralne strategije.« (Haramija in Batič 2020: 85) Leposlovno-informativna in informativno-leposlovna besedila postavljajo pred mladega bralca zahtevo po izbirnem branju in sestavljanju pomenov iz dveh kodov sporočanja, ne zgolj po linearnem branju enega koda sporočanja. Vizualno gradivo v tiskanih medijih (zemljevidi, grafi, tabele, diagrami, miselni vzorci, sheme, načrti, zemljevidi, simboli, ikone, oznake, fotografije, ilustracije) ni (več) le dodatek k besedilu, temveč postaja enakovredni del informacije.

Besedišče: pri tem gradniku sta pomembna količinski in kakovostni kriterij. Količinski kriterij je zelo odvisen od otrokovega razvoja (prim. Šek Mertúk in Cugmas 2020; Voršič in Ropič Kop 2020), dejstvo pa je, da je pridobivanje besednega zaklada vseživljenjska dejavnost. Sonja Pečjak navaja, da se razumevanje besed (pasivni oz. receptivni besedni zaklad) in njihova raba (aktivni besedni zaklad) močno razlikujeta. Po Veri Lukić (*Dečja leksika* 1982), ki je preučevala pasivno besedišče osnovnošolcev, Sonja Pečjak povzema, da »obstaja relativno enakomerna smer rasti besedišča skozi celo osnovno šolo. Vsako leto naj bi učenci pridobili od 2700 do 3000 novih besed. /.../ Razmerje med aktivnim in pasivnim besediščem je v povprečju 1 : 3- do 4-kratno, kar pomeni, da je besedišče pri branju 3- do 4-krat večje kot besedišče v govoru ali pri pisanju« (Pečjak 1995: 11). Teoretičarka tudi v poznejših raziskavah utemeljuje: »Besedišče vključuje znanje o besedah in njihovem pomenu. Obseg besedišča se v različnih državah in na različnih govornih območjih dosledno kaže kot najboljši posamični napovedovalec bralnega razumevanja (Cain, Oakhill in Lemmon 2004; Kolić-Vehovec 1994)« (Pečjak 2010: 88).

ospredju sistematično opismenjevanje) in kritično branje (ki je opredeljeno kot razumevanje stališč in dejstev v sporočilu, vrednotenje sporočilnosti in izražanje lastnega mnenja o prebranem), a ti gradniki presegajo namen prispevka.

2 Izbor besedil

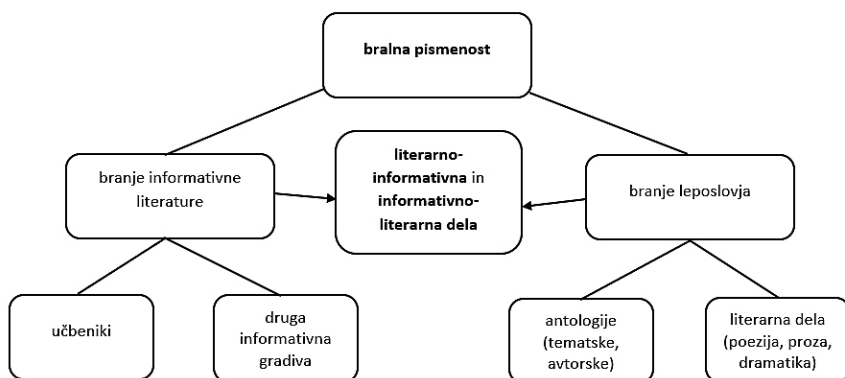
Boža Krakar Vogel branje leposlovja z vidika celostne didaktične strukture deli na šolsko in prostočasno branje, uvaja še tretjo vrsto, in sicer delno prostočasno branje, ki pa je še vedno del kurikularnega branja (Krakar Vogel 2020: 270).

Kurikularno branje je z različnimi cilji, vsebinami in metodami povezano z literarnimi in informativnimi vsebinami. Te vsebine se v osnovnošolskih gradivih ločujejo po uporabi jezika oz. po načinu ubeseditve glede na funkcijske zvrsti jezika. Najpogosteje sta uporabljena strokovni (tudi poljudnoznanstveni) in umetnostni jezik. Prvi ne vsebuje besednih iger, prenesenih pomenov besed, zanj so značilni nevtralni besedni red, brezčustvenost in tipični stavčni vzorci (Toporišič 2004: 29). Med značilnosti leposlovja prišteva Boža Krakar Vogel (2020: 19) posebno oblikovanost (estetskost), večpomenskost besed, besednih zvez, povedi in besedil, izmišljenost (fiktivnost), univerzalnost in umetniškost. V izobraževanju delimo besedila glede na njihov namen oz. cilj v dve veliki skupini, in sicer na umetnostna in neumetnostna besedila, ki se razlikujeta v namenu, temi, jeziku in obliki besedil (Križaj in Bešter Turk 2018: 57).

Ob primerjavi produkcije za petletno obdobje (2015–2019) glede na vrsto gradiv, ki sodijo v mladinsko književnost, podatki kažejo, da v povprečju izide 80 % leposlovja in 20 % poučnih knjig (prim. Zadravec 2020: 21), slednje so v mladinski književnosti pogosto označene kot strokovna ali informativna literatura, ki ga v knjižnicah imenujejo poučna ali strokovna gradiva. V absolutnih številkah to pomeni okrog 630 leposlovnih del in 140 informativnih del za vse starostne skupine izvirne slovenske in prevodne produkcije (brez ponatisov, učbenikov in trivialnih izdaj). Letno izide okrog 30 izvernih slovenskih del, ki imajo v sistemu Cobiss oznako poučno leposlovje (za otroke, za mladino) in manj kot 10 izvernih poučnih gradiv (informativna literatura), ki so jim dodane predmetne oznake (zgodovina, naravoslovje, znanost ipd.). Iz nabora izvernih slovenskih besedil smo iskali po vnaprej zastavljenih kriterijih kakovostna gradiva, ki so po vsebini in obliki primerna za branje učencev v osnovni šoli. V zadnjem desetletju se pojavlja vedno več hibridnih besedil, ki so leposlovno-informativna ali informativno-leposlovna, ta pa so za spodbujanje branja pri različnih predmetih zelo pomembna (slika 2). Kot poudarja Rebecca J. Lukens,³ gre za dela, v katerih mladi bralec najde odgovore na vprašanja o svetu, ki nas obdaja, in o lastnem obstoju, spozna torej nova dejstva o vsem: »Radovednost in čudenje odpirata vrata v raziskovanje« (Lukens 2007: 289).

V najširšem smislu sodi med hibridna besedila tista dokumentarna literatura, ki predstavlja znanstvene discipline oz. posamezne vsebine znanstvenih disciplin skozi zgodbe. Karen Coats (2018: 289) jih poimenuje narrative nonfiction, torej pripovedna informativna literatura. Ob natančnem pregledu zbranih izvernih

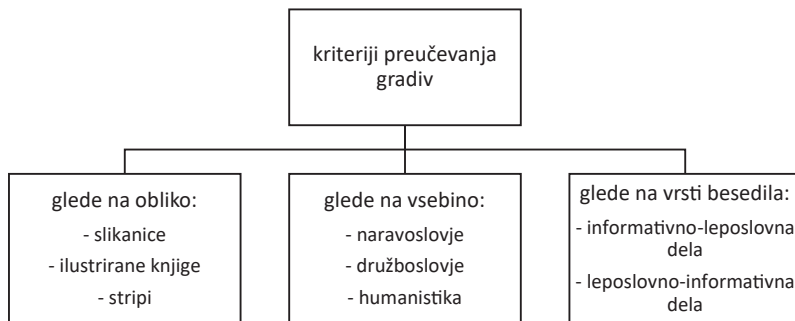
³ R. J. Lukens utrjuje mnenje Margaret Fisher v delu *Matter of Fact* (1973, 1997) o pomembnosti branja informativne literature.

Slika 2: Vrste bralnih gradiv

slovenskih gradiv smo ugotovili, da hibridna besedila tvorijo dve skupini: prva skupina besedil ima poudarjene informacije skozi zgodbo (poimenovali smo jih informativno-leposlovna besedila), druga skupina pa literarno zgodbo z dodanimi informacijami (leposlovno-informativna besedila). *Informativno-leposlovna besedila* imajo v ospredju informacije, pisana so esejistično; zaradi njihovega načina ubeseditve torej ne sodijo v skupino (čistih) informativnih besedil. Pri tovrstnih besedilih je opaziti tri homogene skupine: v ospredju je oseba, v ospredju je dogodek ali pojav, v ospredju je razlaga nekega pojma. *Leposlovno-informativna besedila* pa imajo literarni slog, pri čemer so nekatere sestavine preverljive (informativne), npr. navezujejo se na dokumente, arheološke najdbe ali zgodovinske podatke (zgodovinska proza), resnične podatke o nekem kraju, državi, ljudeh, gospodarstvu (kakor je značilno za literarni potopis), življenjepisne podatke (biografije) in resničen prostor, osebo ali okoliščine (značilnost pripovedk). Pri izboru leposlovno-informativnih besedil, ki se tematsko navezujejo na različne predmete v OŠ, velja – kakor za vse izbore besedil v izobraževalnem prostoru (v celotni vertikali) – da morajo biti dela kakovostna. Bistvo besedne umetnosti je definiral Janko Kos (2001: 35) takole: »strukturno-organska povezanost spoznavne, etične in estetske razsežnosti v literarnem delu pomeni predvsem, da je ta zveza neločljiva.« V leposlovno-informativnih besedilih je pomembna tudi kakovost podanih podatkov; čeprav so podatki vključeni v zgodbe, morajo biti verodostojni.

Ob nesporni kakovosti smo v izboru zasledovali še obravnavane gradnike bralne pismenosti, pri čemer smo dela ocenjevali tudi na podlagi izbora besedišča (to je ključnega pomena za razumevanje prebranega), ki je ob kriteriju dolžine besedila oz. števila različnih besed, ki so uporabljene v nekem besedilu, eden od pomembnih kriterijev izbora glede na starost učenk in učencev. Osredinili smo se na različne oblike knjig, glede na književne vrste (pri leposlovju) in glede na prevladujočo znanstveno disciplino, ki je izražena v leposlovno-informativnih in informativno-leposlovnih besedilih (slika 3).

Slika 3: Trije kriteriji preučevanja gradiv

Glede na obliko knjig se v preučevanem gradivu pojavljajo slikanice in ilustrirane knjige, temeljna razlika med njimi je v vizualni podobi: v ilustriranih knjigah ilustracije prikazujejo posamezne prizore, v slikanicah pa načeloma razvijajo svojo lastno zgodbo. Poudarek velja razmisleku, da sodobne slikanice nikakor niso več namenjene zgolj (mlajšim) otrokom, temveč je med njimi veliko naslovniško odprtih slikanic, ki so na motivno-tematski ravni namenjene učenkam in učenecem 3. VIO. Na oblikovni ravni je zaslediti tudi kakovostne stripe, ki zgodbo predstavljajo predvsem skozi likovno govorico (npr. dela Mitrevskega, Stepančiča).

3 Predstavitev izbranih besedil

V nadaljevanju so predstavljeni primeri knjig (ilustriranih knjig, slikanic in stripov), ki se navezujejo na različne (znanstvene) discipline v osnovnošolskem izobraževanju in bi jih lahko učenci brali tudi pri drugih predmetih, ne le pri slovenščini.

3.1 Kakovostna informativno-leposlovna dela

Vsem delom je skupno tudi to, da so deljena na poglavja, vsako poglavje je tematsko zaokrožena samostojna enota, v vseh knjigah so zastopane različne znanstvene discipline. Informacije so podane na preprost in pregleden način, pri čemer pa je izjemnega pomena, da so vsa zabeležena dejstva znanstveno preverljiva. Med odlične slovenske avtorje in avtorice tovrstne proze sodijo Polonca Kovač, Sašo Dolenc, Lucija Stepančič in Tina Bilban. Informativno-leposlovne kratkoprozne zbirke esejskega tipa so osredinjene na osebe, dogodke ali pojme. V nadaljevanju predstavljamo tri tipe informativno-leposlovnih besedil.

3.1.1 Besedila o znanih osebah iz sveta znanosti, in sicer znanstveniki ali drugi ljudje, zaradi katerih je bil napredek v znanosti zabeležen. Večkrat so omenjeni npr. Arhimed, Nikolaj Kopernik, Galileo Galilei, Giordano Bruno, Carl Linné,

Isaac Newton, Albert Einstein, Nikola Tesla in številni drugi, prav tako pomembni znanstveniki in znanstvenice, katerih znanstveni doprinos je obče poznan, raziskovalka ali raziskovalec pa manj, npr. matematičarka Sofia Kovalevskaya (v besedilu je zapisano Sofija Korvin - Krukovska (por. Kovalevski), ki je leta 1883 postala prva univerzitetna profesorica (Dolenc 2012: 24–27)).

Tipični primer takega besedila je tudi zgodba o Henrietti Lacks, ki je leta 1951 zbolela in umrla za rakom, njene celice je znanstvenik George Otto Gey v laboratoriju vzgojil, po pacientki jih je poimenoval celice HeLa. S pomočjo preučevanja teh celic so znanstveniki rešili številna življenja, razvili so »cepivo proti otroški paralizi, do danes pa so opravili zelo veliko raziskav ter odkrili veliko pomembnih dejstev o življenju in delovanju človeškega telesa. Henriettine celice so prve, ki jih je znanstvenikom uspelo umetno gojiti v laboratoriju /.../« (Dolenc 2016: 187).

V to skupino sodi tudi strip *Znamenitni: imenitne zgodbe znamenitih osebnosti v stripu* (2020); delo sta ustvarila Žiga X Gombač in Jaka Vukotič. Na dvojnih straneh (eno poglavje) je predstavljenih 30 znamenitih oseb, ki so živele na ozemlju današnje Slovenije in so v življenju naredile nekaj pomembnega. Gre za nabor pomembnih osebnosti iz sveta znanosti (prim. Hallerstein, Belar, Rusjan, Potočnik, Rode), umetnosti (prim. Kobilca, Plečnik, Rina), književnosti (prim. Valvasor, Prešeren, Turnograjska, Karlin), športa (prim. Štukelj), ekonomije (prim. Molnar, Jesih). Osebe so po poglavjih razvrščene po letnici rojstva (podatki, njihovi portreti in najpomembnejši dosežek so zbrani v poglavju Biografski leksikon), skozi vsa poglavja mladega bralca vodita deček Nabriti Brin in Ra Dirikka. V posameznem poglavju so predstavljeni stvarni podatki o znameniti osebi, njeno lastno videenje doseženega, izpostavljen je najpomembnejši dosežek, mestoma tudi humorna aktualizacija (npr. Slava vojvodine Kranjske kot Lovely planet po Valvasorjevo; dopolnjene besede Jurija Gagarina v poglavju o Hermanu Potočniku; uvrstitev avtorjev stripa med znamenite).

3.1.2 Besedila o znanih dogodkih, ki so sprožili neko odkritje ali ki jih je znanost razložila za nazaj. Npr. zbirka *Kako so videli svet* (2011) Lucije in Damijana Stanpaniča upoveduje predstave o Zemlji kot ravni plošči in prepadu na koncu sveta, o prvih zemljevidih, globusih, merjenju časa ipd. Med drugim je predstavljena zgodba o prvem *Vodiču po Grčiji*, ki ga je okrog leta 160 objavil Pavzanij, sledili so mu številni drugi, zlasti za poti do velikih mest starega veka. Opisano je opazovanje neba in položaja zvezd, ki so kmalu začele služiti za orientacijo, opisana je svilna pot, ki je vodila trgovce med Evropo in Daljnim vzhodom (npr. potopis Marca Pola po njegovi vrnitvi s Kitajske v Benetke).

V obe zgoraj navedeni skupini sodijo dela, ki jih je soustvaril Sašo Dolenc z različnimi ilustratorji – z Arjanom Preglom *Kratke zgodbe o skoraj vsem* (2011), *Kako ustvariti genija* (2012); z Igorjem Šinkovcem *Od genov do zvezd* (2016) in z Matijem Medvedom *Od genov do zvezd in naprej* (2019). Nekatere zgodbe so objavljene v več delih (npr. naslov knjige *Kako ustvariti genija* je preoblikovan po

zgodbi *Kako doma vzgojiti genija*; ista zgodba je natisnjena tudi v zbirki *Od genov do zvezd* in se dotikajo slehernika, npr.: »Danes se počasi, a vztrajno uveljavlja spoznanje, da je treba v kompleksno večščino, pa naj gre za znanost, umetnost ali šport, vložiti vsaj deset tisoč ur dela, preden postanemo suvereni strokovnjaki na nekem področju« (Dolenc 2016: 140). Dela Saše Dolenca posegajo na vsa znanstvena področja (npr. psihologija, filozofija, verstva, politika, ekonomija, izobraževanje, matematika, biologija, kemija, fizika, medicina, strojništvo, gradbeništvo, turizem, geografija, zgodovina), le predmetu in starosti učenk in učencev primerno zgodbo je treba poiskati.

V skupini o znanih osebnostih in znanih dogodkih sodi tudi zbirka *Kako so videli svet* (2011) Lucije in Damijana Stepančiča. Posamezna poglavja se navezujejo na vse znanstvene discipline, ki so povezane z Zemljo, zlasti na geografijo, zgodovino, fiziko in kulturologijo. Dogodki ali osebnosti so razvrščeni po poglavjih glede na čas dogodka oz. glede na življenjsko obdobje neke znamenite osebe, upoštevana je torej kronološka oz. zgodovinsko zaporedna umestitev od davnih prednikov do sveta kot globalne vasi. Med drugim je navedeno, da si naključni vzorec najlažje zapomnimo, kakor je ugotavljal že Leonardo da Vinci, da v »vsaki brezoblični packi, ki nam sprva predstavlja zgolj madež in umazanijo, kmalu zagledamo obrise figur, morda pa celo pokrajine in prave prizore v njih« (Stepančič 2011: 68). Kot primeri takšnih predstav so opisani in ilustrirani npr. Italija kot škorenj, Slovenija kot kokoš, Robbov vodnjak v Ljubljani pa predstavlja tri slovenske reke.

3.1.3 Besedila o pojasnjevanju znanstvene terminologije ali pojmov iz znanosti. Pojasnjevanje pomenov besed v knjigi Polonce Kovač in ilustratorja Marjana Mančka *Slovarček tujk* (prva izdaja 1980) ima v osnovi vlogo enojezičnega slovarja (avtorica je v uvodu tudi izpostavila, da si je pri odbiranju tujk pomagala s *Slovarjem tujk* Franceta Verbinca), ki je urejen po abecednem redu in razlaga 112 besed, npr. abderit, administracija, emancipacija, signal ... Pri vsaki besedi so tri stripovske sličice (čeprav ne gre za pasice, saj se ilustracije ne navezujejo), pod njimi pa razlaga izbrane prevzete besede v treh različnih situacijah, tako je prevzeta beseda predstavljena v kontekstu in je za mlajše učenke in učence bolj razumljiva. Npr. besedo koncept (Kovač 1992: 57) avtorica poveže z zamisljivo o poteku dogodka; druga razlaga je povezana z osnutkom, iz katerega nastane neko delo, tretja je postavljena v položaj neuresničenega dejanja zaradi nepredvidene motnje.

Lucija in Damijan Stepančič sta soustvarila ilustrirano knjigo *Kaj nam povejo besede* (2014), v kateri je predstavljenih petdeset izbranih pojmov; ti so v knjigi razvrščeni po abecednem redu od amfore do žargona. Ob izbranem pojmu je naveden zapis v izvornem jeziku, sledi opis predmeta ali pojma. Izbrane besede se nanašajo na vsakdanje uporabne predmete (npr. žaluzija, kamera, čaj), na literarnoteoretične pojme (ep, dialog, nonsens), na umetnostnozgodovinske pojme (renesansa, gotika, simbol, harmonija, ikona), na termine iz humanističnih ter družboslovnih

(logika, filozofija, univerzum, vizija, civilizacija, angel, Babilon) in naravoslovnih znanstvenih disciplin (npr. element, Jadran, Luna, navigacija, ocean, vulkan, zemit). Npr. poglavje *Amfora* »latinsko: amphora, grško: amphoreús – nositi na obeh straneh« (Stepančič 2014: 4), v nadaljevanju je predstavljeno, da so bile te posode namenjene prevažanju živil. Na ilustracijah je prikazana tipična amfora, na drugi ilustraciji različne oblike amfor in na tretji morsko dno, na katerem so amfore ob brodolomih pristale (zapisano je tudi opozorilo na današnje onesnaževanje morij zaradi embalaže).

Delo Tine Bilban *50 abstraktnih izumov* (2017) z ilustracijami Ivana Mitrevskega utemeljuje pojme iz filozofije (bit, bivajoče, bistvo, resnica, kontekst, dobro, lepo, sveto), naravoslovnih znanosti (čas, prostor, sila, kvant, vesolje, neskončnost, π , periodni sistem) in družboslovnih znanosti (narod, demokracija, svoboda, zakon). Posamezna poglavja so urejena enako: naslov poglavja je izbrani pojem, takoj pod naslovom je pojem pojasnjen z besedno zvezo, nato sledi definicija pojma (kar je nakazano s krepko pisavo, sledi črta, ki jasno loči utemeljitev pojma od njegovega nastanka ali izuma). V osrednjem delu posameznega poglavja je pojem predstavljen skozi zgodovino, dodane so ilustracije (mestoma stripi, pa tudi sheme, grafi za ponazoritev opisanega). Npr. naključno izbrano poglavje z naslovom *Naključje* (Bilban 2017: 34–37) ima pod naslovom pojasnilo: »kar se zgodi brez vzroka« (Bilban 2017: 34). Sledi pojasnilo o mnenju znanstvenikov, da bi naključje lahko izključili, če bi poznali vse vzročne povezave med elementi, vendar je to pripeljalo do spoznanja, da je naključje bolj temeljno. V poglavju so nato opisana temeljna in lokalna naključja; naključje je opisano kot temeljna lastnost sveta, sledi navedba uporabnosti naključij in razmerje med determinizmom in naključjem.

3.2 Kakovostna leposlovno-informativna besedila

Med kakovostna leposlovno-informativna dela sodijo tista, ki imajo razvito leposlovno zgodbo in dodane resnične podatke o neki temi, pojavu, živali, rastlini ipd. Opaziti je tri oblike tovrstnih besedil, in sicer slikanice, ilustrirane knjige in stripe, v katerih so resnični podatki omenjeni skozi zgodbo (npr. dela Polonce Kovač), in takšne, v katerih sta literarni in informativni del dokaj ločeni enoti (npr. dela Lile Prap), vendar šele z branjem obeh lahko sestavimo pomen celotne slikanice ali ilustrirane knjige. Stripa o zgodovini Slovenije (Gombač in Mitrevski) in o generalu Maistru (Glavan in Stepančič) imata vse značilnosti stripa; v obeh stripih so zelo pomembne realistične ilustracije, s katerimi so upodobljeni čas pripovedi, tipična predmetna stvarnost, oblačila ipd.

V nadaljevanju predstavljamo izbrana kakovostna leposlovno-informativna dela.

Vesoljsko jajce ali $1 + 1 = 5$ (1985) Polonce Kovač z ilustracijami Marjance Jemec Božič je knjiga o učenju učenja. Na začetek knjige je avtorica umestila sodobno živalsko pravljico *Tudi krokodila sta lahko različna* (pravljica je prvič izšla že leta

1975 v zbirki *Zverinice z Večne poti*, njen naslov je *Krokodilska zgodba*). V nadaljevanju je ob krokodilih Mojmirju (intuicija) in Vladimirju (kognicija) glavni lik še Modra kokoška (mestoma imenovana tudi Vesoljska putka), ki zna marsikaj razložiti (npr. kakšni so možgani in kako delujejo, kakšno je veselje in njegovo delovanje, zakaj bliska in grmi, kadar je nevihta ipd.), stranski liki pa so druge živali iz živalskega vrta, poznane že iz leposlovne zbirke kratkih zgodb *Zverinic z večne poti*. Avtorica skozi humorne in zanimive zgodbe predstavlja uporabo miselnih vzorcev in ključnih besed. Mojmir in Vladimir predstavljata dve različni vrsti mišljenja, če pa ju zna kdo povezati, so rezultati sijajni. Ob razvijanju literarne zgodbe avtorica navaja še bralne strategije in utrjuje mnenje, da lahko z njimi vsak postane boljši bralec. Poseben podvig predstavlja učenje matematike, ki se zdi Mojmirju težavna, postane pa zabavna.

Zelišča male čaravnice (1995) Polonce Kovač z ilustracijami Ančke Gošnik Godec so kakovostno leposlovno-informativna slikanica za mlajše bralce. Čarovnica Lenčka ob herbariju razlaga o rastlinah, njihovi zdravilni moči in pripravi rastlin za uporabo zoper bolezni. Rastline so razvrščene po abecednem redu od arnike do žajblja, vseh je 34, nekatere so splošno poznane (npr. kamilice, janež, kopriva), druge manj (npr. modri glavinec, lučnik, repinec). Vsako poglavje je posvečeno eni rastlini, najprej je rastlina opisana, sledi literarna zgodba, v kateri se pojavljajo mala čarovnica, Lolek in Lolika ter epizodni liki, na koncu posameznega poglavja sta dodana realistična ilustracija rastline in recept za njeno uporabo. Čarovnica v literarnem delu besedila razloži tudi manj znane besede, npr. poparek, prgišče, tinktura, ki so povezane s pripravo zdravilne rastline za uporabo.

V sodobnosti je največ slovenskih leposlovno-informativnih slikanic napisala in ilustrirala Lila Prap. Živalski liki v slikanicah, v katerih Lila Prap predstavlja posamezne biološke vrste, večinoma niso personificirani, temveč so predstavljeni po bioloških zakonitostih: *Zakaj?!* (2002), *Dinozavri?!* (2009), *Pasji zakaji* (2010), *Žuželčji zakaji* (2011), *Mačji zakaji* (2013), *Ptiči?!* (2019), v posamezni knjigi pa za homogenost zgradbe poskrbijo personificirane živali (kokoši v knjigi o dinozavrih in ptičih, mačke v delu o psih, knjižne uši v knjigi o žuželkah, miši v knjigi o mačkah), pri čemer lahko bralec iz razvoja dogodkov pogosto sklepa na človeške lastnosti. Avtorica upodablja enostavne, tipizirane, celo shematizirane like, ohranja naravne barvne odtenke (npr. vse živali so upodobljene takšne, kot so v naravnem okolju; pri dinozavrih posebej poudari, da ne ve, kakšnih barv so bili, njihova anatomija pa se drži spoznanj naravoslovnih znanosti), zato so liki takoj prepoznavni. V slikanicah sta literarni in informativni del ločena tudi s tipografijo in drugimi vizualnimi znaki oz. podobami (npr. dialog med živalmi je predstavljen v obliki stripa, informativna besedila pa imajo strnjeno obliko nevezane besede. Že na veznih listih nekaterih slikanic Lila Prap nakaže eno izmed možnosti izmišljije: s 'križanjem' nastajajo nove živali; nova žival nastane tako, da avtorica (npr. v slikanicah *Zakaj?!*, *Pasji zakaji*) nariše polovico ene in polovico druge živali ter jo tako tudi poimenuje (npr. žirafa in kenguru = žirafoguru; mrož in opica = mrožpica; kamela in kača = kamelača).

Kaj sploh je to? (2019) Tine Bilban in Ivana Mitrevskega je domiselna razlaga petindvajsetih pojmov (otrok, domišljija, smeti, begunec, mikrob, jezik, smisel ipd.) skozi zgodbe. »V knjigi so zbrane besede, s katerimi se kar naprej srečujemo, redko pa se pogovarjamo o tem, kaj sploh pomenijo /.../« v uvodu pojasnjuje Tina Bilban (2019: 7). Delo je namenjeno učencem na razredni stopnji; za ločevanje med zgodbo in pojasnilom je izbrana različna tipografija. Za posameznim naslovom (naslov poglavja je izbrani pojem) je kratka zgodba, ki predstavi situacijo, povezano s pojmom, sledi razlaga pojma, ki skozi opise in ilustracije (z elementi stripa) pojasnjuje besedo v različnih položajih.

Žiga X Gombač in Ivan Mitrevski sta izdala *Zgodovino Slovenije v stripu* (2017), in sicer v sodelovanju z Narodnim muzejem Slovenije. Predstavljena so zgodovinska obdobja in pomembna arheološka ali zgodovinska dejstva o življenju ljudi na prostoru današnje Slovenije. Jedro knjige ima enotno zgradbo: posamezna zgodba je razporejena na dve strani, v spodnjem delu je navedeno zgodovinsko obdobje, v katerem se je osrednji dogodek zgodil. V levem zgornjem kotu posamezne zgodbe sta upodobljena Živa (devetošolka) in Razpoka (poosebljena pozaba zgodovine), ki skozi celotno knjigo ustvarita svojo zgodbo, saj je že v njunem prvem dialogu navedeno, da je treba knjigo na hitro prelistati, tako se zdi, da Živa in Razpoka oživita: se prepirata, sta tiho, na koncu Razpoka ugotovi, da je premagana – zgodovina ne bo pozabljena. Sledi navodilo o branju knjige, ki ima poenoteno zgradbo: naslov, dogodek in umeščenost v čas; dodane so splošne zanimivosti.

4 Sklep

Opazen je trend izdajanja otroških ali mladinskih knjig, ki ne sodijo niti med čiste literarne vrste in ne popolnoma v informativno (poučno) literaturo, torej pripadajo hibridnim oblikam leposlovja in informativne literature. Ideja o združevanju leposlovja in znanstvenih spoznanj ni nova, udeležil jo je že Fran Erjavec (ob koncu 19. st., bistveno pozneje, leta 1943, je izšel še izbor za otroke z naslovom *Živalske podobe*), ki je v poljudnoznanstvenem jeziku opisoval dejstva o živalih, v opisih odnosov do živali in njenega mesta v naravi pa ima njegov jezik povsem drugačno, leposlovno lego. Po letu 1980 je največ tovrstnih besedil napisala Polonca Kovač, nato od začetka 21. stoletja Lila Prap. Drugi obravnavani avtorji in avtorice so dela izdali v zadnjih desetih letih.

Na hibridnost leposlovno-informativnih in informativno-leposlovnih del vplivata izbrana tema posameznega dela ter jezikovne značilnosti umetnostnih in neumetnostnih besedil. Avtorji črpajo podatke iz naravoslovja, družboslovja ali humanistike, podatki morajo biti relevantni, hkrati pa je pri predstavljenih delih značilno, da so podatki vključeni v (pol)literarno zgodbo. Analiza del je pokazala, da imajo nekatera med njimi bolj literarni značaj, zato smo jih uvrstili med leposlovno-informativna besedila, druga pa poudarjajo informacije iz neke znanstvene

discipline, a so te podane skozi poljudno razlago in zgodbo, poimenovali smo jih informativno-literarna besedila. Gre torej za razliko v stilu pisanja. Ob obeh tipih besedil mladi bralci spoznavajo terminologijo iz različnih znanstvenih disciplin (gradnik besedišče), s sestavljanjem pomenov iz besedila in ilustracije se urijo v branju multimodalnih besedil (gradnik razumevanja koncepta bralnega gradiva) in pridobivajo spodbude za branje pri vseh predmetih (gradnik motiviranost za branje). Vsa izbrana dela so kakovostna in omogočajo spoznavanje pojmov iz različnih znanstvenih ved, zato so lahko odlična motivacija za branje. Gradniki bralne pismenosti se ne navezujejo zgolj na slovenščino, kar pomeni, da bi lahko učitelji različnih predmetov z izbiro leposlovno-informativnih in informativno-leposlovnih del spodbujali branje pri vseh predmetih.

Viri

Bilban, Tina, 2017: *50 abstraktnih izumov*. Ilustriral Ivan Mitrevski. Dob pri Domžalah: Miš.

Bilban, Tina, 2019: *Kaj sploh je to?* Ilustriral Ivan Mitrevski. Dob pri Domžalah: Miš.

Dolenc, Sašo, 2011: *Kratke zgodbe o skoraj vsem*. Ilustriral Arjan Pregl. Ljubljana: Kvardakabra.

Dolenc, Sašo, 2012: *Kako ustvariti genija*. Ilustriral Arjan Pregl. Ljubljana: Kvardakabra.

Dolenc, Sašo, 2016: *Od genov do zvezd*. Ilustriral Igor Šinkovec. Ljubljana: Cankarjeva založba. (Zbirka Najst).

Dolenc, Sašo, 2019: *Od genov do zvezd in naprej*. Ilustriral Matija Medved. Ljubljana: Cankarjeva založba. (Zbirka Najst).

Glavan, Mihael, 2019: *Naš Maiser*. Ilustriral Damijan Stepančič. Dob pri Domžalah: Miš.

Gombač, Žiga, 2017: *Zgodovina Slovenije v stripu*. Ilustriral Ivan Mitrevski. Dob pri Domžalah: Miš.

Gombač, Žiga, 2020: *Znameniti: imenitne zgodbe znamenitih osebnosti v stripu*. Ilustriral Jaka Vukotič. Ljubljana: Rokus Klett.

Kovač, Polonca, 1985: *Vesoljsko jajce ali $1 + 1 = 5$* . Ilustrirala Marjanca Jemec Božič. Ljubljana: DZS.

Kovač, Polonca, 1992: *Slovarček tujk*. Ilustriral Marjan Manček. Ljubljana: DZS.

Kovač, Polonca, 1995: *Zelišča male čarovnice*. Ilustrirala Ančke Gošnik Godec. Ljubljana: DZS.

Prap, Lila, 2002: *Zakaj*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Prap, Lila, 2009: *Dinozavri?!* Ljubljana: Mladinska knjiga.

Prap, Lila, 2010: *Pasji zakaji*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Prap, Lila, 2011: *Žuželčji zakaji*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Prap, Lila, 2013: *Mačji zakaji*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Prap, Lila, 2019: *Ptiči?! Ljubljana*: Mladinska knjiga.

Stepančič, Lucija, 2011: *Kako so videli svet*. Ilustriral Damijan Stepančič. Dob pri Domžalah: Miš.

Stepančič, Lucija, 2014: *Kaj nam povejo besede*. Ilustriral Damijan Stepančič. Dob pri Domžalah: Miš.

Literatura

Bošnjak, Blanka in Košir, Katja, 2020: 2. gradnik: Motiviranost za branje. Haramija, Dragica (ur.): *Gradniki bralne pismenosti: teoretična izhodišča*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru; Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru in Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 59–79.

Coats, Karen, 2018: *The Bloomsbury introduction to children's and young adult literature*. London, New York: Bloomsbury Academic.

Erjavec, Fran, 1967: *Živalske podobe*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Haramija, Dragica, 2020: Uvod. Haramija, Dragica (ur.): *Gradniki bralne pismenosti: teoretična izhodišča*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru; Pedagoška fakulteta UM in Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 1–3.

Haramija, Dragica in Batič, Janja, 2020: 3. gradnik: Razumevanje koncepta bralnega gradiva. Haramija, Dragica (ur.): *Gradniki bralne pismenosti: teoretična izhodišča*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru; Pedagoška fakulteta UM in Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 81–106. <https://press.um.si/index.php/ump/catalog/book/515>

Kos, Janko, 2001: *Literarna teorija*. Ljubljana: DZS.

Kraker Vogel, Boža, 2020: *Didaktika književnosti pri pouku slovenščine*. Ljubljana: Rokus Klett.

Križaj, Martina in Bešter Turk, Marja, 2018: *Jezikovni pouk: čemu, kaj in kako?* Priručnik za učitelje in učiteljice slovenščine v osnovni šoli. Ljubljana: Rokus Klett.

Lukens, Rebecca J., 2007: *A critical handbook of children's literature*. Boston: Pearson Education.

Marjanovič Umek, Ljubica in Fekonja, Urška, 2019: Zgodnji govorni razvoj: Varovalni in dejavniki tveganja v družinskem okolju. *Javno zdravje* 2. 1–13.

Pečjak, Sonja, 1995: *Ravni razumevanja in strategije branja*. Trzin: Different,

Pečjak, Sonja, 2010: *Psihološki vidiki bralne pismenosti: od teorije k praksi*. Ljubljana Filozofska fakulteta (Zbirka Razprave FF).

Pečjak, Sonja, Bucik, Nataša, Peštaj, Martina, Podlessek, Anja in Pirc, Tina, 2010: Bralna pismenost ob koncu osnovne šole – ali fantje berejo drugače kot dekleta? *Sodobna pedagogika* 61/1. 86–102.

Pečjak, Sonja in Gradišar, Ana, 2015: *Bralne učne strategije*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Ravnik Toman, Barbara, 2017: Uvod. *Zgodovina Slovenije v stripu*. Dob pri Domžalah: Miš. 3.

Šek Mertúk, Polonca in Cugmas, Zlatka, 2020: 1. gradnik: Govor. Haramija, Dragica (ur.): *Gradniki bralne pismenosti: teoretična izhodišča*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru; Pedagoška fakulteta UM in Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 29–58.

Toporišič, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba obzorja.

Voršič, Ines in Ropič Kop, Marija, 2020: 5. gradnik: Besedišče. Haramija, Dragica (ur.): *Gradniki bralne pismenosti: teoretična izhodišča*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru; Pedagoška fakulteta UM in Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 137–157.

Zdravec, Vojko, 2020: Podoba produkcije 2019. Lavrenčič Vrabec, Darja in Mlakar Črnič, Ida (ur.): *O črtah in luknjah*. Ljubljana: Mestna knjižnica.

Reading Children's Creative Nonfiction in Various Primary School Classes

The article references some components of reading literacy (reading motivation, comprehending the concept of reading material, vocabulary) by emphasising that developing reading literacy in all school classes (not just in Slovenian classes) is the basis of these components. It presents the possibility of reading in all primary school classes. Creative nonfiction spans various works that share subjects with specific fields of science. The article establishes criteria for quality fiction and creative nonfiction that could guide teachers when choosing the right books, and offers guidelines for educational periods (based on the pupils' age), book formats (picture books, illustrated books) and subjects (natural sciences, social sciences, humanities). Examples of quality texts that thematically refer to various scientific disciplines are also presented, with reference to reading ability in primary school.

Key words: reading literacy, components of reading literacy, children's literature, creative nonfiction, narrative nonfiction

MATURITETNI ŠOLSKI ESEJ IN BRALNA ZMOŽNOST LITERARNEGA BRALCA

Članek v prvem delu na podlagi kurikularnih besedil, književnodidaktične teorije in raziskave PISA povzema razsežnosti bralne zmožnosti literarnega bralca, predvsem povezavo doživljanja, razumevanja in vrednotenja književnosti v povezavi s kontekstualnim znanjem. Osredotoča se na vrednotenje, ki lahko poteka na podlagi notranjih ali zunanjih meril. V osrednjem delu analizira esejska navodila na podlagi vprašanja, katero znanje oz. raven odziva pričakujejo od kandidatov, ter zanesljivost navodil za ocenjevanje. Članek s komentarjem navodil za pisanje eseja dokazuje, da navodila usmerjajo dijake predvsem k obnavljanju vsebine in k predvidljivim odgovorom, z analizo odstopanj med ocenami ocenjevalcev ob vsebinskih in jezikovnih postavkah pa, da podrobna, a nezanesljiva ocenjevalna navodila ne prispevajo k objektivnosti ocenjevanja. V sklepnem delu predlaga spremembe v smeri subjektivnosti pisanja maturitetnih esejev ter bolj celosten, manj analitičen pristop k njihovemu ocenjevanju.

Ključne besede: bralna zmožnost literarnega bralca, ravni odzivanja na besedilo, vrednotenje književnosti, maturitetni šolski esej, esejska navodila in ocenjevanje

1 Literarni bralec in ravni odziva na besedilo

Predmetni izpitni katalog za splošno maturo – slovenščina (v nadaljevanju *PIK* 2019) med splošne cilje maturitetnega izpita iz slovenščine vključuje tudi naslednjega: »zagotavljati standard sporazumevalne in bralne zmožnosti, ki vključujeta tudi jezikovno in književno znanje na ravni kultiviranega bralca (poznavanje kulturno-zgodovinskih okoliščin), določenih s tem katalogom« (*PIK* 2019: 6). Med cilji posameznih delov izpita je v povezavi s pisanjem šolskega eseja določeno, da kandidat z njim »dokaže zmožnost razpravljanja o književnosti, tj. problemskega in raziskovalnega branja književnih besedil, njihovega primerjanja, vrednotenja

in uvrščanja v književni, kulturni in širši družbeni kontekst« ter »zmožnost interpretacije književnih besedil, in sicer tako, da izraža svoje doživljanje, razumevanje, aktualizacijo in vrednotenje besedil« (PIK 2019: 6). Ključni poudarki navedenih ciljev se kažejo v naslednjih pojmovanjih: bralna zmožnost literarnega (oz. kultiviranega) bralca, poznavanje književnega in širšega (podatkovnega) znanja ter obvladovanje opomenjanja (razumevanje prebranega) in osmišljanja besedila (aktualizacija prebranega). V teh besednih zvezah se izpitni katalog navezuje tako na veljavni učni načrt kot na sodobno književnodidaktično teorijo: učni načrt opredeljuje zmožnost literarnega branja, pri katerem dijaki »doživljajo, razumevajo, aktualizirajo in s pomočjo svojih izkušenj, književnega znanja in splošne razgledanosti vrednotijo ter poimenujejo idejno-tematske in slogovno-kompozicijske plasti literarnih besedil« (Učni načrt 2008: 7), med pričakovanimi dosežki pa opredeljuje bralno zmožnost kultiviranega bralca (Učni načrt 2008: 37–38), ki jo podrobneje pojasnjujejo tudi didaktična priporočila (Učni načrt 2008: 42–43). Istovrstno pojmovanje je najti tudi v sodobni (sistemski) didaktiki književnosti, ki književnost razume kot del literarnega polisistema (avtor, besedilo, bralci, razlagalci (npr. literarna veda), posredniki), njeno razlaganje pa se povezuje ne le z osebnim, subjektivnim literarnoestetskim doživetjem, ampak s književnim sobesedilom in razvijanjem kulturne zmožnosti literarnega (kultiviranega) bralca; to je »bralca, ki bere in interpretira literaturo na ozadju poznavanja, razumevanja in vrednotenja dejavnikov literarnega sistema, kot dela družbeno-kulturnega sistema, z zavestjo o moči literature, da vpliva na posameznika in družbo« (Krakar Vogel 2012:13). Bralčev odziv na književno besedilo je po miselnih dejavnosti raznovrsten in stopenjski – pri tem nobena od stopenj ni pomembnejša od ostalih, ampak se med seboj prepletajo. Že v starejši književnodidaktični literaturi je najti opredelitev stopenj odziva med cilji pouka književnosti (bralna sposobnost: doživljanje, razumevanje in vrednotenje; bralna kultura in književno znanje v povezavi s procesi branja in bralno kulturo, prim. Krakar Vogel 1991: 7–10; 2020: 46–70) ter v opredeljevanju temeljnih stopenj branja (zaznavanje, razumevanje in interpretacija, prim. Grosman 1989: 62–66). Tristopenjskost branja in izražanja bralnega doživetja je vidna tudi v opredelitvi postopkov branja v mednarodni raziskavi bralne pismenosti PISA; pismenost vključuje štiri miselne postopke med branjem: iskanje informacij, razumevanje ter vrednotenje in razmišljanje o prebranem; tekoče branje je kot postopek povezan s vsemi prejšnjimi (prim. PISA 2018: 28–32). Preverjanje bralne zmožnosti v raziskavi PISA izhaja iz očitanih bralnih dejavnosti oz. stopenj odziva, a že na začetku samostojnega branja in razpravljanja o prebranem (v osnovni šoli) je glede na raznovrstnost bralnih odzivov mogoče oblikovati naloge, ki glede na ravni zahtevnosti in pričakovane odzive (prim. Petek 2014; Pečjak 2012: 130–134) zahtevajo priklic besedilnih informacij (npr. povzemanje vsebine prebranega, izpis bistvenih podatkov, razlaga besed), razumevanje s sklepanjem (razumevanje prebranega na podlagi povezovanja podatkov iz besedila, pojasnjevanje temeljnega sporočila oz. teme, namena) ter vrednotenje besedila (osebno ali medbesedilno vrednotenje z utemeljevanjem prepričljivosti ali pomanjkljivosti besedila). V povezavi z namenom in značilnostmi šolskega esaja ter glede na opredeljene ravni znanja v PIK (*Deleži*

taksonomskih stopenj: I.–III., str. 10) medsebojno prepletene tri ravni bralnega odziva zajemajo:

- I. **poznavanje besedil in književnega konteksta** (poznavanje vsebine, npr. dogajalnega prostora in časa, značilnosti književnih oseb, motivov, osrednjih dogodkov, a tudi poznavanje za razumevanje sporočila bistvenih slogovnih značilnosti besedil, književnega in širšega (npr. družbenega) konteksta ter izrazja, s katerim je mogoče poimenovati besedilne vrvine (npr. književna zvrst/vrsta, pripovedovalec, poimenovanja slogovnih vrvin);
- II. **razumevanje izhodiščne teme**: zdi se, da je besedna zveza »izhodiščna tema« presplošna, saj ta taksonomska raven zagotovo ne predvideva le razumevanja teme tematskega sklopa (npr. *Razmerja med generacijami*) v povezavi z izbranim berivom, ampak vsaj še raznovrstnost sporočilnosti predpisanih besedil, glede na prvo taksonomsko raven pa tudi razumevanje sestave besedil v povezavi s dejstvi in spoznanji literarnovednega in širšega konteksta;
- III. **vrednotenje in problemska obravnava izhodiščne teme**: razčlenitev tretje taksonomske stopnje poudarja predvsem vrednostna merila, aktualizacijo in medbesedilnost. Vrednotenje je najbolj kompleksna stopnja bralnega odziva, saj povezuje obe prejšnji stopnji, hkrati pa je (kot celovita interpretacija) »odvisna od bralčevega osebnega videnja pomena in izbora zanj najpomembnejših tem« (Grosman 1989: 64). Pri vrednotenju, ki ga podrobno pojasnjuje že didaktika mladinske književnosti (prim. Kordigel Aberšek 2008: 224–234), je ključno oblikovanje stališč bodisi do besedilnih posameznosti bodisi do besedil(a) v celoti, bistvena pa je osebna opredelitev do predmeta vrednotenja; didaktika književnosti (prim. Krakar Vogel 2004, 2020) ob tem opisuje možnosti uporabe zunanjih (sklicevanje na osebne izkušnje in znanje) in notranjih (umetniškost, večpomenskost ipd.) vrednotenjskih meril, poudarja pa predvsem nujnost izražanja vrednotenja (npr. z govornimi ali pisnimi opisnimi in (po) ustvarjalnimi besedili, prim. Krakar Vogel 2020: 141–145). Maturitetni esej lahko glede na predstavljene postopke in načine izražanja vrednotenja vključi osebno, medbesedilno in problemsko opisno vrednotenje z utemeljevanjem subjektivnih vrednostnih sodb.

Veljavni kurikularni dokumenti (učni načrt, PIK) in didaktika književnosti torej ponujajo jasne usmeritve za razvijanje literarne zmožnosti, ki je »večplastna in kompleksna sposobnost čustveno-doživljajskega odzivanja na literaturo, kognitivnega literarnega branja (interpretiranja, analiziranja, vrednotenja in kritičnega reflektiranja literarnih besedil) ter umeščanja literature v družbeni kontekst« (Žbogar 2019: 81). Ali tako razumljeno literarno zmožnost preverja tudi slovenski maturitetni razpravljalni esej?

2 Maturitetni razpravljalni esej 2021: usklajenost esejskih navodil s PIK-om in objektivnost ocenjevanja

Na podlagi opredelitev literarnega branja, bralne zmožnosti kultiviranega bralca in ravni odzivanja na prebrano je smiselno analizirati izpitno polo I (razpravljalni esej) na spomladanskem izpitnem roku splošne mature iz slovenščine (4. maj 2021), in sicer na podlagi naslednjih vprašanj (na katera odgovarjajo trije stolpci v preglednici):

1. Kako so zasnovana esejska navodila, katero znanje oz. raven odziva pričakujejo od pisca eseja?
2. Kako so zasnovana navodila za ocenjevanje, katere pričakovane odzive vključujejo?
3. Kako zanesljiva so navodila za ocenjevanje – kolikšna so razhajanja med prvim in drugim ocenjevalcem?

Naslov razpravljalnega eseja, spomladanski izpitni rok 2021:

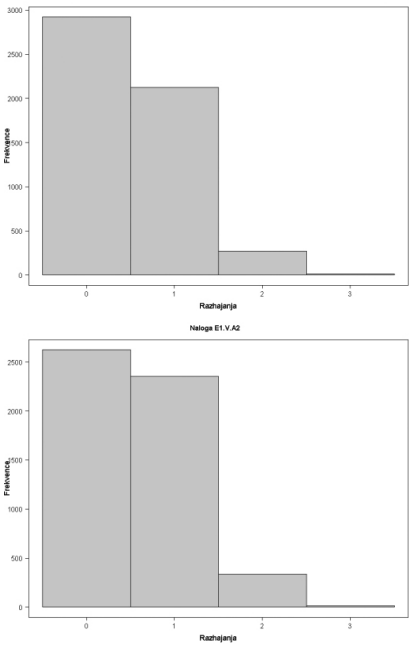
**»Vse srečne družine so si podobne, vsaka nesrečna družina pa je nesrečna po svoje.«
Lev Nikolajevič Tolstoj**

Znamenita Tolstojeva misel o družinah velja za skoraj vse družine v Vojnovičevem in Pettersonovem romanu. Iz enega ali obeh romanov izberite dve družini, ki zaideta v težave. Izbrani družini predstavite in pojasnite vzroke njunih težav. Primerjajte, kako družini rešujeta svoje težave, in pojasnite, kako sta pri tem uspešni. Presodite, kako se s podobnimi družinskimi težavami sooča še katera od družin v enem od literarnih besedil, ki ste ga obravnavali pri pouku slovenščine.

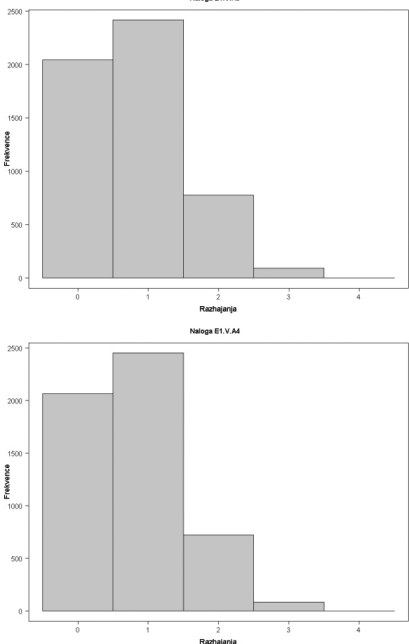
Polkrepki »vodilni« naslov je identičen, kot je bil naslov tematskega sklopa leta 2016, ko sta bila za maturo obravnavana dva druga romana (Feri Lainšček: *Ločil bom peno od valov*, Lev Nikolajevič Tolstoj: *Ana Karenina*); tak naslov bi sam po sebi lahko bil zanimivo izhodišče za razpravo o bralčevem razumevanju zgodbe, karakterizacije in teme, na tej podlagi pa tudi za izražanje prepričljivosti prikazov srečnih in nesrečnih družin (npr. z vključevanjem osebnega pogleda na vlogo družine v odraščanju posameznika). Tovrstni aktualizacijski oz. vrednotenjski odzivi so bili po izkušnjah ocenjevalca¹ sicer zaznavni (npr. v uvodu ali zaključku eseja: pomen družine, vpliv travmatičnih izkušenj na kasnejše življenje ipd.), a jih je bilo mogoče nagraditi le z dodatnimi točkami za vsebino, čeprav so bistveni za osebno vrednotenje književnega problema. Drugo bistveno opažanje je, da navodila za različna razumevanja odprto Tolstojevo misel² zožijo na zaporedje korakov, ki usmerjajo v obnovo dogajanja v romanih:

¹ Avtor tega članka je kot zunanji ocenjevalec ocenil 48 esejev na spomladanskem in 28 esejev na jesenskem izpitnem roku. Vtisos seveda ni mogoče posploševati, so pa lahko izhodišče za razmislek drugih ocenjevalcev o podobnih vprašanjih.

² Katere družine (v romanu ali romanih) sploh so srečne oz. nesrečne – in zakaj? So si res vse srečne družine v prebranih romanih podobne? So med njimi morda pomembne razlike (kraj in čas dogajanja, razvoj romaneskne zgodbe, identiteta)? So nesrečne družine res tako zelo različne? Kaj jim je skupno? Odhod očeta? Materina nesreča?

del navodila in raven odziva	pričakovani odzivi	analiza razhajanj med ocenjevalci ³																				
<p><i>Izbrani družini predstavite in pojasnite vzroke njihovih težav.</i></p> <p>Predstavitev: priklic ključnih podatkov iz enega ali obeh romanov: povzemanje (1. raven)</p> <p>Točke:</p> <ul style="list-style-type: none"> • predstavitev 1. družine – do 3 točke; • predstavitev 2. družine – do 3 točke 	<p>Predstavitev prve in druge družine je v navodilih za ocenjevanje povezana z romanom <i>Figa</i> – gre za obnovo zgodbe (čas, kraj, ključni dogodki, karakterizacija), npr.: »Vesna in Safet sta poročena, zaposlena sta pri velikih ljubljanskih podjetjih, s sinom Jadranom živita v službenem stanovanju v blokovskem naselju Nove Fužine.«</p> <p>Vprašanje je, koliko so bila ocenjevalna navodila, ki so predvidevala besedilne odgovore na posamezno postavko, uporabna za ocenjevalca, če je dijak pisal o drugem romanu iz tematskega sklopa.</p>	 <p>Naloga E1.V.A1</p> <table border="1"> <thead> <tr> <th>Razhajanja</th> <th>Frekvence</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>0</td> <td>2900</td> </tr> <tr> <td>1</td> <td>2100</td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>300</td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>0</td> </tr> </tbody> </table> <p>Naloga E1.V.A2</p> <table border="1"> <thead> <tr> <th>Razhajanja</th> <th>Frekvence</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>0</td> <td>2600</td> </tr> <tr> <td>1</td> <td>2300</td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>350</td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>0</td> </tr> </tbody> </table>	Razhajanja	Frekvence	0	2900	1	2100	2	300	3	0	Razhajanja	Frekvence	0	2600	1	2300	2	350	3	0
Razhajanja	Frekvence																					
0	2900																					
1	2100																					
2	300																					
3	0																					
Razhajanja	Frekvence																					
0	2600																					
1	2300																					
2	350																					
3	0																					
	<p>Predstavitev družine 1: odstopanja: 0–3 točke, aritmetična sredina: 0,51, standardni odklon: 0,60.</p> <p>Predstavitev družine 2: odstopanja: 0–3 točke, aritmetična sredina: 0,58, standardni odklon: 0,62.</p> <p>Kljub temu da je navodilo zahtevalo predstavitev dveh družin (navajanje besedilnih podatkov), je razlika med ocenjevalcema visoka: aritmetična sredina (v povprečju pol točke) in standardni odklon kažeta na visoko razpršenost rezultatov.</p>																					

³ V analizo so bili vključeni dijaki gimnazijskih programov, ki so opravljali v spomladanskem izpitnem roku 2021 splošno maturo prvič v celoti. Predmet analize so razhajanja med prvim in drugim ocenjevalcem pri razpravljalnem esej, kar zajema 5330 kandidatov (94,7 %) od skupno 5628. – Statistične podatke je zbral in obdelal dr. Gašper Cankar (Državni izpitni center); zahvaljujem se mu za pomoč.

del navodila in raven odziva	pričakovani odzivi	analiza razhajanj med ocenjevalci
<p><u>Pojasnilo vzrokov:</u> priklic ključnih podatkov iz enega ali obeh romanov: povzemanje (1. raven)</p> <p>Točke:</p> <ul style="list-style-type: none"> vzroki težav v 1. družini – do 4 točke; vzroki težav v 2. družini – do 4 točke (1. raven) 	<p>Pojasnilo vzrokov težav prve in druge družine (v navodilih za ocenjevanje le v povezavi z romanom <i>Figa</i>) prav tako temelji na obnovi zgodbe, npr. »Anja je odraščala v urejeni premožni ljubljanski družini, Jadrana pa je močno obremenil razpad njegove družine.«</p>	 <p>The figure consists of two histograms. The top histogram is titled 'Naloga E1.V.A3' and the bottom one is 'Naloga E1.V.A4'. Both have 'Razhajanja' on the x-axis (values 0, 1, 2, 3, 4) and 'Frekvence' on the y-axis (values 0, 500, 1000, 1500, 2000, 2500). For Naloga E1.V.A3, the frequencies are approximately: 0: 2000, 1: 2400, 2: 800, 3: 150, 4: 0. For Naloga E1.V.A4, the frequencies are approximately: 0: 2000, 1: 2400, 2: 750, 3: 100, 4: 0.</p>
		<p>Pojasnilo vzrokov težav družine 1: odstopanja: 0–4 točke, aritmetična sredina: 0,80, standardni odklon: 0,75. Pojasnilo vzrokov težav družine 2: odstopanja: 0–4 točke, aritmetična sredina: 0,78, standardni odklon: 0,74.</p> <p>Največkrat so se ocenjevalci te postavke razlikovali za 1 točko tako pri prepoznavanju pojasnila vzrokov težav prve kot druge družine; aritmetična sredina (več kot tri četrtine točke) in standardni odklon (tri četrtine točke) znova kažeta na visoko razpršenost rezultatov; v obeh primerih je ničta razlika med ocenjevalcema pod 40 % vseh razhajanj.</p>

del navodila in raven odziva	pričakovani odzivi	analiza razhajanj med ocenjevalci
<p><i>Primerjajte, kako družini rešujeta svoje težave, in pojasnite, kako sta pri tem uspešni.</i></p> <p><u>Primerjava:</u> povezovanje podatkov iz besedila, vzročno-posledično razumevanje prebranega (2. raven) – do 8 točk</p> <p><u>Pojasnilo</u> uspešnosti: razumevanje s sklepanjem, (2. raven) – do 4 točke</p>	<p>»Ker so vzroki težav v družinah podobni, se tudi njihovega reševanja lotita podobno, opazimo pa tudi nekatere razlike.« Sledijo zgodbeno povzete primerjave, ki zajemajo povezovanje reševanja težav v družini na podlagi družbenega dogajanja, medosebnih odnosov, prelomnih odločitev in njihovih posledic.</p> <p>Pojasnilo uspešnosti je v navodilih manj jasno, vidno je v sklepnem delu: »Če za svoje razmerje z Anjo Jadran pravi, da se med njima še niso stakale nevidne nitke ljubezni /.../, so tokovi Vesno, Jadrana in Safeta že zdavnaj odnesli vsakega v svojo smer /.../.</p>	<p>The figure consists of two histograms. The first histogram, titled 'Naloga E1.V.B1', shows the frequency of scores (Razhajanja) for task E1.V.B1. The x-axis represents the score (0 to 8) and the y-axis represents the frequency (0 to 1500). The distribution is skewed to the right, with the highest frequency at a score of 1 (approximately 1800) and a secondary peak at a score of 0 (approximately 1200). The second histogram, titled 'Naloga E1.V.B2', shows the frequency of scores (Razhajanja) for task E1.V.B2. The x-axis represents the score (0 to 4) and the y-axis represents the frequency (0 to 2000). The distribution is also skewed to the right, with the highest frequency at a score of 1 (approximately 2200) and a secondary peak at a score of 0 (approximately 1700).</p>
	<p>Primerjava reševanja težav: odstopanja: 0–8 točk, aritmetična sredina: 1,44, standardni odklon: 1,22. Pojasnilo uspešnosti reševanja težav: odstopanja: 0–4 točke, aritmetična sredina: 1,03, standardni odklon: 0,93.</p> <p>Največkrat so se ocene primerjave razlikovale za 1 oz. 2 točki; aritmetična sredina (v povprečju skoraj točka in pol) in standardni odklon kažeta na visoko razpršenost rezultatov. Pojasnilo uspešnosti kaže pri ocenjevanju še manjšo zanesljivost (morda je ta posledica manj jasnih navodil), saj prevladuje razlika med ocenama za eno točko (taka je tudi aritmetična sredina); le tretjina ocen ne kaže razlike med ocenjevalcema, 20 % se jih razlikuje za 2 točki (od štirih).</p>	

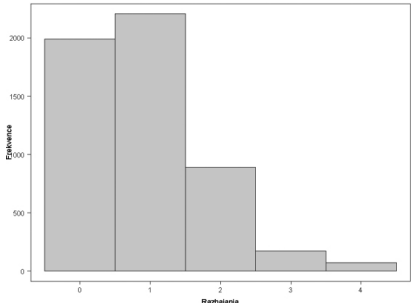
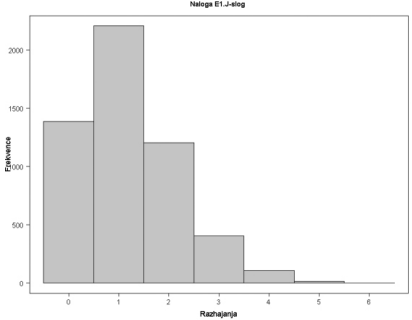
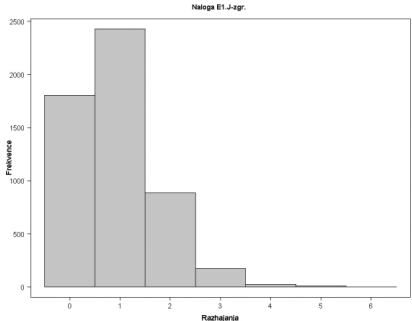
del navodila in raven odziva	pričakovani odzivi	analiza razhajanj med ocenjevalci
<p><i>Presodite, kako se s podobnimi družinskimi težavami sooča še katera od družin v enem od literarnih besedil, ki ste ga obravnavali pri pouku slovenščine.</i></p> <p>Medbesedilno primerjanje oz. vrednotenje (v usmerjevalnem navodilu)</p> <p>(3. raven) – do 4 točke</p>	<p>Navodila za ocenjevanje omenjajo presojo, a je ne opredeljujejo, navajajo splošen odgovor: »Težave družin /.../ se mi zdijo podobne ... / se mi ne zdijo podobne...« Esejsko nalogo je poleg tega mogoče (uspešno?) rešiti tudi z navajanjem podatkov (s povzemanjem zgodbe) iz besedila, obravnavanega pri pouku, kar ni 3., ampak 1. raven odziva. Namen in predvidena struktura medbesedilne primerjave in način presoje (npr. prepričljivosti) prikaza težav v navodilih nista jasna.</p>	 <p>Medbesedilno primerjanje: odstopanja: 0–4 točke, aritmetična sredina: 0,90, standardni odklon: 0,88.</p> <p>Najpogosteje se pojavlja razlika 1 točke med ocenama; aritmetična sredina, standardni odklon in deleži odstopanj so primerljivi s prejšnjo ocenjevalno postavko in so bržkone posledica nejasnih esejskih in ocenjevalnih navodil.</p>

Tabela 1: Ocenjevanje vsebine po navodilih za ocenjevanje razpravljalnega eseja (maj 2021)

Podobna razhajanja, kot so bila opisana v Tabeli 1 (ta analitično predvideva »idealno« vsebino eseja, a »seštevek« odgovorov na posamezne usmeritve seveda ni in glede na sestavo kompleksnih esejskih navodil ne more biti zgled za koherenten in vrednotenjsko prepričljiv esej, ki ni iste vrste preizkus kot naloge kratkih odgovorov, prim. Zupanc 2004), je mogoče videti tudi pri drugih postavkah, ki prispevajo h končni oceni. Nekatero med njimi so zelo natančno razčlenjene (npr. jezikovna pravilnost), druge sploh ne (npr. dodatne točke za vsebino in jezik); razhajanja s komentarji prikazuje Tabela 2:

postavka in komentar	analiza razhajanj med ocenjevalci																
<p><i>Celostna ocena:</i> namenjena je holističnemu ocenjevanju eseja, a jo sistem kasneje prečrta. Povsem logično je torej vprašanje, čemu vnašati oceno v ocenjevalnik, če je ta ne beleži in primerja z drugim ocenjevalcem. Samokontrola ocenjevalca (npr. ob kontrolnem eseju) bi lahko potekala tudi brez celostne ocene.</p>	<p>Razhajanj ni mogoče ugotavljati, ker sistem (elektronsko ocenjevanje, ocenjevalnik RM Assessor) celostnih ocen ne beleži.</p>																
<p><i>Jezikovna pravilnost – do 8 točk</i></p> <p>Ta postavka je najbolj natančno razčlenjena med vsemi (vključno z vsebinskimi); ocenjevalni obrazec⁴ namreč podrobno predpisuje ocenjevanje kar sedmih kategorij jezikovne pravilnosti po sistemu odbijanja točk (npr. »2 istovrstni napaki = – 0,5 t«). Tako podrobno razčlenjena postavka je za ocenjevalca, ki mora v ocenjevalniku menjati znake, da označuje napake, zelo zamudna, hkrati pa so posamezne podpostavke nejasne – tudi v razmerju do sloga, npr. »pomensko neustrez. raba besed« (jezik) in »neutemeljena raba slog. zaznam. besed«.</p>	<div data-bbox="593 437 1005 767" style="text-align: center;"> <p>Naloga E1-J-prav.</p> <table border="1" style="margin: auto;"> <caption>Data for Naloga E1-J-prav. histogram</caption> <thead> <tr> <th>Razmerje</th> <th>Frekvenca</th> </tr> </thead> <tbody> <tr><td>0</td><td>1800</td></tr> <tr><td>1</td><td>1600</td></tr> <tr><td>2</td><td>1000</td></tr> <tr><td>3</td><td>500</td></tr> <tr><td>4</td><td>250</td></tr> <tr><td>5</td><td>100</td></tr> <tr><td>6</td><td>50</td></tr> </tbody> </table> </div> <p>Jezikovna pravilnost: odstopanja: 0–6 točke, aritmetična sredina: 1,22, standardni odklon: 1,24.</p> <p>Kljub zelo podrobnim navodilom aritmetična sredina in standardni odklon ne odstopata bistveno od postavke <i>Primerjava reševanja težav</i>, pri kateri mora ocenjevalec na podlagi zgodbenih prvin v eseju sam poiskati elemente primerjave; to pomeni, da podrobnost navodil za ocenjevanje jezikovne pravilnosti (štetje napak in odbijanje točk) ne prispeva k zviševanju objektivnosti ocenjevanja.</p>	Razmerje	Frekvenca	0	1800	1	1600	2	1000	3	500	4	250	5	100	6	50
Razmerje	Frekvenca																
0	1800																
1	1600																
2	1000																
3	500																
4	250																
5	100																
6	50																

⁴ <https://www.ric.si/mma/103%20slm%20p1%202020/2020030914533707/>

postavka in komentar	analiza razhajanj med ocenjevalci
<p>Slog – do 6 točk</p> <p>Ocenjevalni obrazec predvideva dve podpostavki, prva se deloma prekriva z jezikom (npr. uporaba pogovornega kratkega nedoločnika), druga je izrazito odprta, saj v obrazcu ni nakazano, katera so »druga načela uspešnega sporočanja«; vprašanje je tudi, ali se ta postavka, ki jo je mogoče razumeti kot uspešnost pisnega izražanja o prebranem, ne prekriva z zgradbo kot samostojnim ocenjevalnim kriterijem.</p> <p>Primerjava podatkov (jezik in slog) kaže tudi na to, da kljub nejasnim kriterijem, ki ocenjevalcem dopuščajo celotno oceno sloga, so razlike pri ocenjevanju jezikovne pravilnosti in sloga (do polovica točk: jezik do 4, slog do 3) pri obeh postavkah podobne: slog je z razliko do polovice možnih točk ocenilo 72 %, jezikovno pravilnost 63 % pa ocenjevalcev.</p>	 <p>Slog: odstopanja: 0–6 točke, aritmetična sredina: 1,19, standardni odklon: 1,00.</p>
<p>Zgradba – do 6 točk</p> <p>Kriteriji za ocenjevanje zgradbe (členitev, povezanost in obseg besedila) so nekoliko jasnejši kot tisti, s katerimi se ocenjuje slog, a delež do polovičnih razlik (do 3 točke) med ocenjevalcema (65 %) ni bistveno nižji. Nenavadno je tudi, da se pri zgradbi odbijajo točke za napake, ni pa izdelanega merila za ocenjevanje razvijanja problemske razprave o prebranem, kar je bistvena lastnost kakovostnega eseja (prepričljiva argumentacija lastnih spoznanj/mnenj).</p>	 <p>Zgradba: odstopanja: 0–6 točke, aritmetična sredina: 0,92, standardni odklon: 0,84.</p>

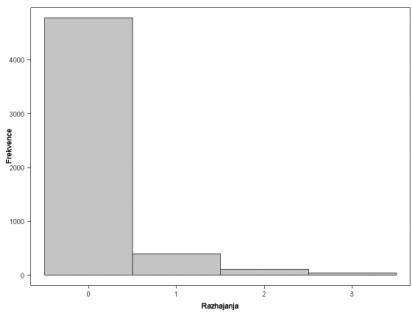
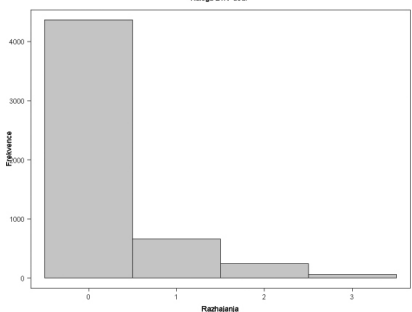
postavka in komentar	analiza razhajanj med ocenjevalci
<p><i>Dodatne točke:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • jezik – do 3 točke, • vsebina – do 3 točke <p>Možnost dodeljevanja dodatnih točk predvideva ocenjevalni obrazec, navodila za ocenjevanje jih ne zajemajo, prav tako jih ne predvideva PIK, kar je nenavadno, saj ta vključuje podrobno razčlenjeno postavko za presojanje jezikovne pravilnosti, sloga in zgradbe.</p> <p>Neobstoječa navodila za dodeljevanje dodatnih točk, ki ocenjevalcu dopuščajo popolno svobodo pri odločanju, ali je esej do njih upravičen, se izraža tudi v najnižji aritmetični sredini odstopanj med ocenjevalci; to pomeni, da podrobna opredelitev pomanjkljivosti ne prispeva k dvigu zanesljivosti – čeprav je vprašanje, koliko dodatnih točk so ocenjevalci v povprečju dodeljevali esejem. Če so namreč točke dodeljevali, je objektivnost tu najvišja – če jih večinoma niso (in je prevladujoča razlika 0 točk med ocenjevalcema posledica tega), potem je to nedvoumen razlog za opustitev dodeljevanja dodatnih točk.</p>	<p style="text-align: center;">Naloga E1: J-dod.</p> <p>Dodatne točke (jezik): odstopanja: 0–3 točke, aritmetična sredina: 0,14, standardni odklon: 0,46.</p> <p style="text-align: center;">Naloga E1: V-dod.</p> <p>Dodatne točke (vsebina): odstopanja: 0–3 točke, aritmetična sredina: 0,25, standardni odklon: 0,59.</p>

Tabela 2: Ocenjevanje vsebine po navodilih za ocenjevanje razpravljalnega eseja (maj 2021)

3 Ugotovitve in predlogi

Ugotovitve omogočajo naslednje predloge za posodobitev ocenjevanja maturitetnega eseja:

1 Esejska navodila naj ne usmerjajo piscev k dokazovanju vnaprej dane trditve po natančno predpisanem postopku. Isti krovni naslov eseja bi bilo mogoče preoblikovati v veliko bolj odprto in subjektivnemu pristopu do reševanja esejskega problema bolj naklonjeno nalogo:⁵

1.1 »Vse srečne družine so si podobne, vsaka nesrečna družina pa je nesrečna po svoje.« (Lev Nikolajevič Tolstoj)

Se strinjate s to mislijo? Opišite podobnosti in razlike med izbranimi družinama v enem romanu ali obeh, pojasnite razloge za družinske težave in se opredelite do ustreznosti načinov njihovega reševanja. Kako prepričljivo besedila, ki ste jih prebrali, prikazujejo družinsko (ne)srečo obeh družin in se ene po Vaši izbiri?

Esejska naloga je podobna obstoječim navodilom, a je bolj odprta, saj zahteva razmislek o uvodnem navedku v razmerju do besedil, o katerih bo tekla beseda v eseju. Sklepno vprašanje je vrednotenjsko – nanj ni mogoče odgovoriti le z obnovo vsebine, ker zahteva vključitev prepričljivosti (to lahko pisec izpelje iz osebnega odziva, inovativnosti prikaza teme (medbesedilnosti – tu lahko vključuje tudi uvodni navedek) ali iz kontekstualnih prvin (npr. pomen družine kot prvotne socializacijske celice).

1.2 Druga možnost, ki jo omogoča tudi PIK,⁶ je kratko besedilo z vrednostno (kritiško) oznako romanov iz tematskega sklopa, ki ji sledijo osnovne usmeritve, npr.:

*»Travmatična izkušnja se nam /.../ vtisne v um, možgane in telo: posledice tega odtisa so prisotne še v sedanjosti in določajo, kako nam bo uspelo preživeti. Oba romana namreč večkrat opisujeta občutke stiske, nemoči, tesnobe, nemira, strahu, panike in groze, ki jih v dogajalni sedanjosti ne moreta postaviti v smiselne povezave.« (Alojzija Zupan Sosič, 2020: Očetje in sinovi v maturitetnih romanih *Konje krast* in *Figa*. *Jezik in slovstvo* 65/3–4. 273.)*

Na podlagi odlomka iz besedila Alojzije Zupan Sosič ključnih besed travmatična izkušnja in možnosti za njeno razrešitev predstavite osebe in zgodbo ter ovrednotite sporočilo enega ali obeh romanov. Je besedilo glede na vsebino in slog za

⁵ Odveč je poudariti, da so predlogi nalog zgolj osnutki, ki jih v tej obliki ni smiselno prenesti v prakso. O osnutkih mora razpravljati in odločati komisija, pristojna za pripravo maturitetnih nalog in navodil za ocenjevanje, kar pomeni, da je priprava izpitnega gradiva strokovno timsko delo, ki pa kljub postopnosti uvajanja novosti ne sme obstati na mestu – v okvirih utečenih vzorcev preverjanja znanja.

⁶ Na str. 8 so priloge navedene tako za razpravljalni kot za interpretativni esej: »odlomek (eden ali več) iz izbranih besedil tematskega sklopa iz književnosti oziroma krajša besedila iz tematskega sklopa«.

Vas zanimivo – in zakaj (ne)? Utemeljite, s katerim prebranim delom bi ga lahko najboljše primerjali.

Esejska naloga je nekoliko drugačna, saj zahteva temeljito branje odlomka in podrobno poznavanje razmerja med očeti in sinovi v besedilih: pričakuje se pojasnilo odnosov med njimi, razmislek o odzivu sina na očetov odhod ter o občutkih, ki jih navaja avtorica interpretacije. Pričakovati je tudi razpravo o preživetju (sinov) po travmatični izkušnji ter vrednotenjski zapis o odzivu predvsem na travmo in njeno premagovanje ter prepričljivo medbesedilno primerjavo glede na zanimivost besedila v prejšnji usmeritvi.

1.3 Možnosti je še več; med njimi se zdijo razmisleka vredne naslednje: kratek odlomek (ali dva) iz enega ali obeh besedil, ki izpostavlja(-ta) bistveno temo; po obsegu odlomek bistveno krajši kot predloga za interpretativni esej in se ne osredotoča na umeščanje odlomka v celoto ter na podrobnosti (npr. karakterizacije in zgodbe). Tak odlomek, ki je izhodišče za razpravo o temi, bi lahko bilo tudi krajše neznano besedilo, npr. pesem (ali celo besedilo kakovostne sodobne skladbe), s čemer bi se še dodatno podkrepila esejska razprava o aktualnosti izbranih, za branje obveznih besedil.

2 Objektivnost ocenjevanja, ki je eden od razlogov za sestavo obstoječih usmerjevalnih navodil, glede na subjektivnost esejskega pisanja in relativno objektivnost ocenjevanja (prim. Krakar Vogel 1994) ne more biti prevladujoča, saj je v nasprotju z večpomenskostjo književnosti, ki jo morajo zaznati tudi esejske naloge:

Ocenjevanje takih nalog je zahtevno, saj izhodišče predstavljajo umetnostna besedila, ki jih posamezniki smejo doživeti, razumeti in ovrednotiti na subjektiven način. Tako kot pri mladih bralcih se tudi pri ocenjevalcih odprta mesta literarnih besedil interpretativno zapolnjujejo glede na njihove bralne izkušnje in pričakovanja /.../, poleg tega pa ocenjevalci v razumevanje tujih besedil vnašajo tudi lastno vednost, okus, vrednote, predstave in celo nezavedne odzive /.../. Dialog z besedilom, kakor običajno poimenujemo šolski esej, tako postaja polilog, ki ga je celo s hipotetično objektivnim načinom ocenjevanja težko oceniti neoporečno. (Bucik in Čokl 2016: 15–16.)

Analitično ocenjevanje (po vsebinskih opornih točkah) zato ne sme preiti v iskanje odgovorov; poleg analitičnega ocenjevanja (razpršenost ocen je tudi pri takem načinu velika) je nujno zagotoviti vidnejšo vlogo celotnemu ocenjevanju pri vseh postavkah, tudi pri jeziku. Drobljenje postavke jezikovna pravilnost očitno ne pripelje k objektivnosti, prav tako ne štetje besed, ki ga podrobno predpisuje že PIK. Ocenjevalnih postavk naj ne bo preveč (okrog pet jih je dovolj), vsebina naj se vrednoti po taksonomskih ravneh, ne pa po postavkah. To pomeni, da bi lahko bile tudi v ocenjevalniku za vsebino v celoti največ tri kategorije, še dve dodatni bi lahko bili namenjeni jeziku/slogu in zgradbi. Tako bi se spremenil tudi nabor znakov v ocenjevalniku: za jezik in slog npr. en znak ali dva znaka, za zgradbo en znak (torej skupaj trije in ne enajst kot sedaj), trije tudi za vsebino, ki je v obstoječem

sistemu sploh ni mogoče označevati, ker znakov zanjo ni. Dodeljevanje dodatnih točk za vsebino in jezik ni smiselno; nadpovprečni vsebinski dosežki (npr. podrobnost poznavanja dejstev, kakovostno, inovativno osebno vrednotenje) se lahko izrazijo v najvišjih opisnikih pri celostnem vrednotenju vsebine, kar velja tudi za celostno ocenjevanje jezika.

3. Pri sestavi tako esejskih kot ocenjevalnih navodil je treba dosledno upoštevati PIK: prvo taksonomsko raven ne tvori le poznavanje dejstev iz besedil, ampak tudi poznavanje in uporabo književnega znanja o besedilih. Eseji nekatero tovrstno poznavanje vključujejo v razpravo (npr. družinski, generacijski, ljubezenski, zgodovinski, psihološki roman, motiv(ika), tehnika pripovedi, pripovedovalec, notranji monolog), a ocenjevanje tega ni predvideno. Več mesta je treba nameniti tudi vrednotenju kot tretji ravni odziva; v analiziranih navodilih vrednotenje ne dosega s PIK-om predvidenega števila točk (zgolj 4 od predvidenih 6–9 točk). Nizko število točk je nenavadno, saj sta primerjanje kakovosti in vrednotenje v povezavi z obema besediloma iz tematskega sklopa »najbolj zapletena in sinkretična procesa pri literarni interpretaciji, a hkrati zelo pomembna za opomenjanje obeh romanov. Mlade bralce oba procesa ne naučita samo izpostaviti ključnih točk romana in prepoznati kvalitete besedil, pač pa tudi vrednotiti ostale pojave v svetu« (Zupan Sosič 2020: 274). – Sklepna misel je skorajda samoumevna: samo s premišljeno, a hkrati s korenito spremembo tako zasnove kot ocenjevanja esejskih navodil bo mogoče uresničevati priporočilo iz veljavnega učnega načrta, ki je za sedaj neuresničeno: »V gimnaziji je književni pouk namenjen vzgoji kultiviranega bralca, bodočega izobraženca. To je bralec, ki v svoje razmišljanje o bralnem doživetju vključuje medbesedilno izkušnost, poznavanje literarnih pojavov in splošno kulturno razgledanost« (Učni načrt 2008: 42).

Viri

PIK, 2019: *Predmetni izpitni katalog za splošno maturo – slovenščina*. Ljubljana: Državni izpitni center. <https://www.ric.si/mma/M-SLO-2021/2019082714564976/>.

PISA, 2018. *Program mednarodne primerjave dosežkov učencev in učenk. Nacionalno poročilo s primeri nalog iz branja* (ur. K. Šterman Ivančič). Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2019. https://www.pei.si/wp-content/uploads/2019/12/PISA2018_NacionalnoPorocilo.pdf.

Učni načrt, 2008: Učni načrt. Slovenščina. Gimnazija. Splošna, klasična, strokovna gimnazija. http://eportal.mss.edus.si/msswww/programi2018/programi/media/pdf/un_gimnazija/un_slovenscina_gimn.pdf.

Literatura

Bucik, Valentin in Čokl, Sonja, 2016: Razvijanje novih meril za ocenjevanje maturitetnih esejev pri splošni maturi iz slovenščine. *Jezik in slovstvo* 61/1. 15–34.

Grosman, Meta, 1989: *Bralec in književnost*. Ljubljana: DZS.

- Kordigel Aberšek, Metka, 2008: *Didaktika mladinske književnosti*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Krakar Vogel, Boža, 1991: *Skice za književno didaktiko*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Krakar Vogel, Boža, 1994: Preverjanje znanja in sposobnosti pri pouku književnosti. *Književnost na maturi*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport (Matura). 5–51.
- Krakar Vogel, Boža, 2004: *Poglavja iz didaktike književnosti*. Ljubljana: DZS.
- Krakar Vogel, Boža, 2012: Receptijska in sistemska didaktika književnosti kot izhodišči za sodoben književni pouk. Krakar Vogel, Boža in Blažič, Milena Mileva (ur.): *Sistemska didaktika književnosti*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. 5–44.
- Krakar Vogel, Boža, 2020: *Didaktika književnosti pri pouku slovenščine*. Ljubljana: Rokus Klett. (Učiteljeva orodja).
- Pečjak, Sonja, 2012: *Psihološki vidiki bralne pismenosti. Od teorije k praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. (Razprave FF).
- Petek, Tomaž, 2014: Sodobno načrtovanje pouka književnosti v 1. in 2. triletju osnovne šole. *Razredni pouk 2–3*. 46–51.
- Zupan Sosič, Alojzija, 2020: Očetje in sinovi v maturitetnih romanih *Konje krast* in *Figa*. *Jezik in slovstvo* 65/3–4. 269–285.
- Zupanc, Darko, 2004: Problematika pri ne-testnih oblikah preverjanja znanja. *Preverjanje in ocenjevanje* 1/4. 7–14.
- Žbogar, Alenka, 2019: Razvijanje literarne zmožnosti pri pouku književnosti. *Jezik in slovstvo* 64/1. 73–83.

The Slovenian General Matura Essay and the Reading Ability of the Literary Reader

Based on curricular documents, literary didactic theory and PISA assessment, the first part of the article summarises several dimensions of the literary reader's reading competence, especially the interlacement of emotional response, understanding, evaluation and relevant contextual knowledge. The article focuses on literary evaluation, which can be based on internal or external criteria. In the central part, it analyses the essay instructions for the Slovenian general Matura essay and investigates which knowledge or level of response is expected from candidates, as well as the reliability of the assessment instructions. In discussing the essay writing instructions, the article demonstrates that these instructions guide students towards content retelling and predictable answers, whereas an analysis of the discrepancies between the examiners' assessments of content and language shows that detailed but unreliable assessment instructions do not contribute to assessment objectivity. In the conclusion, some changes are proposed, mainly concerning greater subjectivity in writing Slovenian general Matura essays and a more holistic, less analytical approach to their assessment.

Key words: reading competence of the literary reader, levels of response to the text, literary evaluation, Slovenian general Matura essay, essay instructions and assessment

NEMŠKA KNJIŽEVNOST NA SLOVENSKEM OD 11. DO 16. STOLETJA²

Po uvodnem zgodovinskem orisu slovenskega etničnega ozemlja in oblikovanja severne nemško-slovenske jezikovne meje ter pomena nemščine na Slovenskem v članku predstavljamo literarnozgodovinski pregled izbora del pisnega izročila, ki so jih od srednjega veka do 16. st. napisali domači ali tuji avtorji na slovenskem etničnem ozemlju Koroške in Štajerske ter na Kranjskem oz. avtorji, ki izvirajo iz teh dežel. Pri predstavitvi posameznih besedil upoštevamo vsebino, slogovne značilnosti, žanrsko opredelitev, funkcijo ter kulturno-zgodovinski kontekst njihovega nastanka in recepcije. Cilj prispevka je poleg sistematičnega prikaza najpomembnejših del teh obdobj njihovo ovrednotenje v sklopu nemške literarne zgodovine.

Ključne besede: nemška književnost, literarna zgodovina, srednji vek, 16. stoletje, Koroška, Štajerska, Kranjska

¹ Tri zaporedne znanstvene razprave Marije Javor Briški *Nemška književnost na Slovenskem od 11. do 16. stoletja*, Monike Deželak Trojar *Zametki in razcvet duhovne dramatike v zgodnjem novem veku na Slovenskem* in Luka Vidmarja *Knjižnice na Slovenskem v zgodnjem novem veku* nadaljujejo in zaključujejo tematsko številko (2020, 3-4) Jezika in slovstva, posvečeno starejši slovenski književnosti od srednjega veka do razsvetljenstva, v kateri smo objavili štirinajst razprav o ljudskih pesmih, o pravljicah, o nabožnih pesmih, o metriki, o začetkih posvetne poezije, o meditativni prozi, o baročnih pridigah, o kratki prozi, o jezuitskih dramah, o posvetnih dramah, o periodiki, o uradovalni sloveniki in latinski ustvarjalnosti na Slovenskem.

² Raziskovalni program št. P6-0265 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

1 Uvod

Obstoj nemške književnosti na Slovenskem v preteklih stoletjih je posledica več kot tisočletne vključitve Slovencev in njihovih prednikov v nemški politični in kulturni prostor. Trajala je od zgodnjega srednjega veka, ko so Karantanci prišli pod bavarsko in nato pod frankovsko oblast, do razpada habsburške monarhije leta 1918. K integraciji slovenskega etničnega ozemlja v nemško državo je pripomogla cerkvena organizacija z ustanovitvijo škofij, župnij in samostanov ter upravna ureditev. Izoblikovali so se vojvodstvo Koroška ter različne mejne grofije, iz katerih so na osnovi združitvev in premikov meja v poznem srednjem veku nastale notranjeavstrijske dežele Koroška, Štajerska in Kranjska ter grofija Goriška (Štih 2008: 25–100).

Meje slovenskega etničnega ozemlja so se skozi čas spreminjale. Ker bomo obravnavali književnost v nemškem jeziku, ki je nastala na »Slovenskem«, nas predvsem zanima »/o/blikovanje severne slovenske narodnostne meje« (Grafenauer 1993: 349), na podlagi katere se bomo odločali o vključitvi nemških literarnih del v določenem obdobju. Na območjih, pridobljenih v frankovskem času, so se z razvojem fevdalizacije naselile rodbine visokega plemstva nemškega rodu, ki so se deloma zlile z domačim visokim plemstvom in postale vodilni družbeni sloj. Posvetna in cerkvena zemljiška gospoda je za agrarni razvoj na svojih posestvih poleg slovenskega prebivalstva potrebovala tudi naseljence, ki jih je novačila s svojih starih posestev v nemških deželah. Od zgodnjega srednjega veka, še posebej pa v 12., 13. in 14. st., so migracije »nemško govorečega agrarnega prebivalstva /.../ povzročile /.../ germanizacijo precejšnega dela tistega ozemlja, ki so ga še v 10. stoletju v največji meri naseljevali predniki današnjih Slovencev« (Štih 2008: 58). Sodeč po toponimih Vzhodne Tirolske in Severne Koroške ter pokrajine Lungau na Solnograškem, Štajerske in obmejnih južnih delov Zgornje in Spodnje Avstrije je naseljitveno območje Slovanov v 1. tisočletju segalo globoko v vzhodnoalpski prostor (Krevs Birk 2019: 157). Zaradi »postopnega oblikovanja ali celo nastajanja kulturne podeželske pokrajine z naseljevanjem in množitvijo ter medsebojnim vplivom kmečkega prebivalstva različnega izvora« (Grafenauer 1993: 349) se je sčasoma zarisala jezikovna meja, tako da so etnije, ki so številčno prevladovale, asimilirale etnične manjšine. Okrog leta 1200 je slovenska etnična meja, kot je razvidno iz Grafenauerjeve karte (1993: 362), še potekala v Severnih Apniških Alpah, »/o/d konca srednjega veka do 19. stoletja /pa je/ potekala po Ziljskih Alpah do Dobrača, zavila mimo Beljaka na Osojske Ture, šla nato severno od Gospe Svete na Štalensko goro in naprej na Svinško planino ter Golico, nato pa se držala severnega podnožja Slovenskih goric do Radgone« (Štih 2008: 58).

Medtem ko je večinsko kmečko prebivalstvo južno od slovensko-nemške meje govorilo pretežno slovensko, je bilo tu živeče plemstvo večinoma dvojezično. Dolga stoletja je nemščina na Slovenskem prevladovala predvsem v pisni komunikaciji: na prehodu iz 13. v 14. st. je postala uradni jezik v celinskih, ne pa tudi v obalnih mestih (Javor Briški 2012: 590–591); na področju književnosti pa je

igrala pomembno vlogo od srednjega veka do 19. st., ko se je slovenska besedna umetnost dokončno uveljavila (Janko 1995: 326).

V pregledu nemške književnosti na Slovenskem se bomo osredinili na izbor pisnih izročil, ki so jih napisali avtorji, ki so živeli na slovenskem etničnem ozemlju Koroške in Štajerske ter na Kranjskem, oz. avtorji, ki izvirajo iz teh dežel. Pri predstavitvi posameznih besedil bomo upoštevali vsebino, slogovne značilnosti, žanrsko opredelitev, funkcijo ter kulturno-zgodovinski kontekst njihovega nastanka in recepcije, omejili pa se bomo na obdobja od srednjega veka do vključno 16. st. Za obravnavo nemške književnosti od 11. do 16. st. smo se odločili, ker je v tem času nastalo nekaj izstopajočih del, s katerimi slovensko občinstvo načeloma ni podrobneje seznanjeno. Cilj članka je poleg sistematičnega prikaza najpomembnejših del teh obdobij izpostaviti, kako jih vrednoti nemška literarna zgodovina.

2 Srednji vek

Srednjeveški pisci, ki so bili sprva duhovniškega, pozneje pa tudi plemiškega in meščanskega stanu, so svoja dela običajno naslovili na sorazmerno majhen krog poslušalcev in morebitnih mecenov. Šele nastopi v drugih krajih in prepisi njihovih besednih stvaritev so prispevali k poznavanju njihovih del v širšem prostoru (Knapp 1994: 13). Razširjenost besedil se zrcali v številu rokopisov, žal pa je precejšen del teh izgubljen, kar še posebej velja za avtografe. Izguba avtorjevega rokopisa in nepoznavanje njegovega imena ali njegove identitete nam pri dataciji in lokaciji literarnih del nemalokrat povzroča težave. Zato bomo v oris srednjeveške nemške književnosti na Slovenskem vključili le tista pomembnejša dela, ki jih prostorsko lahko nekoliko natančneje opredelimo. Na Slovenskem razen fragmenta mlajšega prepisa nekega glosarja nismo zasledili pisnih izročil starovisokonemškega obdobja (750–1050) (Janko 2001: 9), ker so v tem prostoru samostane – prva središča srednjeveške pismenosti – ustanovili v glavnem šele v 11. st. (Bajt/Vidic 2011: 66). Najstarejša ohranjena nemška literarna besedila na Slovenskem torej izvirajo iz začetnega obdobja srednje visoke nemščine, ko tudi plemiški dvori posvetne in cerkvene gospode postajajo vedno bolj pomembna literarna središča.

2.1 Koroška

Na Koroškem sledi nemškega pisnega literarnega izročila, ki je izrednega pomena za poznavanje zgodnjersrednjevisokonemške književnosti, segajo v zadnjo četrtino 12. in začetek 13. st., ko sta v tem prostoru (Knapp 1994: 454) nastala dva kodeksa rokopisov: Dunajski in Milštatski/Miljski kodeks³, ki vsebujeta besedila različnih provenienc.

³ *Wiener Sammelhandschrift*, Codex Vindobonensis 2721; *Millstätter Sammelhandschrift*, Celovec, Cod. 6/19, Geschichtsverein für Kärnten (Knapp 1994: 454).

Najstarejša ohranjena, omembe vredna nemška pesnitev s Koroške⁴, ki nadaljuje literarno tradicijo biblijske parafraze z namenom, da občinstvo seznanja z vsebinami Svetega pisma v ljudskem jeziku, se po Dunajskem kodeksu imenuje *Wiener Genesis (Dunajska knjiga o stvarjenju)*. Sodeč po omembi v besedilu, da je nekega škofa ustoličil kralj, je nastala pred letom 1122, ko so odpravili laiško investituro⁵; starinski jezik ter tehnika rime in verzifikacija pa nakazujejo, da jo je neznan avtor napisal verjetno že med letoma 1060 in 1080. Na osnovi Prve Mojzesove knjige avtor nazorno pripoveduje biblijsko zgodbo o stvarjenju angelov in padcu Luciferja, stvarjenju sveta, Adama in Eve, izvirnem grehu, Kajnu in Ablu, Noetu in vesoljnem potopu, Abrahamu in Jakobu ter Jožefu v Egiptu. Poleg Svetega pisma se je občasno opiral tudi na takrat razširjene biblijske komentarje in spise zgodnjekrščanskih avtorjev (Laktancij, Avit). Za boljše razumevanje je svetopisemsko zgodbo prilagodil domačim predstavam svoje publike: tako je po eni strani izpuščal, česar poslušalci ne bi razumeli ali kar jih ne bi zanimalo, po drugi strani pa je pripoved razširil. Med drugim jo je popestril z zabavnimi dodatki, kot je razlaga uporabe malega prsta, ki jo je prevzel po enciklopediji Izidorja Sevljskega:

Der minneste finger
der nehat ambeht ander,
newane sos wirt not,
daz er in daz ore grubilet,
daz iz ferneme gereche,
swaz iemen spreche.
(cit. po Pogačnik 1972: 276)

Toda prst najmanjši nima
druge službe kot le to,
da on vrta po ušesu,
kadar pač potrebno je,
da bi slišalo natanko,
kar ljudje mu govore.
(cit. po Pogačnik 1972: 165)

Prav tako je po takratnih družbeno uveljavljenih nazorih in navadah in s tem, da se je opiral na domačo ustno pripovedno tradicijo, biblijske dogodke in osebe tudi stiliziral. Ker je bil avtor v prvi vrsti dober pripovedovalec, je zgodbo z moralnimi razlagami, ki pričajo o njegovem zanimanju za greh, kesanje, spoved in pokoro, prekinil le občasno. V veliki meri se je tudi odpovedal eksegezi. Ker je bil avtor seznanjen s teološkimi razlagami, lahko sklepamo, da je bil duhovniškega stanu, besedilo pa je bilo po vsej verjetnosti namenjeno recepciji v monastičnem, morda tudi plemiškem okolju (Vollmann-Profe 1989b: 110–111; 1994: 65–68; Kartschoke 1990: 284–289; Knapp 1994: 102–109; Brunner 2010: 84).

⁴ Gre le za domnevno lokacijo nastanka (Brunner 2010: 84), v drugih virih ni natančneje opredeljena, navaja se Avstrija (npr. Vollmann-Profe 1989b: 111).

⁵ Laiška investitura je slovesna podelitev službe, posesti in položaja škofom in opatom, ki jo je opravljal posvetna oblast.

Slika 1: Prizor iz *Knjige o stvarjenju*, Milštatski/Miljski rokopis, 12r

V Dunajskem kodeksu sledi *Jüngerer (Wiener) Physiologus* (Mlajši/Dunajski/Fiziologus) v prozi, ki je ena od nemških različic⁶ ene najbolj razširjenih knjig v srednjem veku, njena predloga pa je nastala na osnovi latinskega prevoda grškega izvirnika okoli leta 1120 v bavarsko-avstrijskem prostoru⁷ (Vollmann-Profe 1994: 56). Z metodami tipološke ali moralne alegoreze avtor opisuje fantazijske ali resnične živali in jih povezuje z globljim krščanskim pomenom, tako npr. feniks, ki zažge samega sebe in na novo vstane iz pepela, označuje vstajenje (Henkel 1991: 154–155; Vollmann-Profe 1994: 56–57; Knapp 1994: 124–125; Brunner 2010: 79).

Kot nadaljevanje Prve Mojzesove knjige v rokopisu sledi *Wiener Exodus* (Dunajski Eksodus). Tudi besedilo predloge je predvidoma nastalo na Koroškem, verjetno okoli 1120 (Vollmann-Profe 1994: 68). Avtor se večinoma omejuje na obnovo svetopisemskih dogodkov, kot so prikazani v Drugi Mojzesovi knjigi do 15. poglavja. Pripoveduje o usodi Izraelcev od egipčanskega suženjstva do pogube Egipčanov in Mojzesove hvalnice po uspelem prehodu skozi Rdeče morje. V besedilu se, da ne bi prekinjal dogajanje, še bolj kakor pisec *Dunajske knjige o stvarjenju*, odpoveduje teološkim razlagam. Svoj vir posodablja tako, da vključuje prvine plemiškega sveta – tako npr. Judje imenuje »hêrlîche chnechte«, »uon adele geborn« (cit. po Knapp 1994: 109; gosposke viteze, plemiškega rodu) – in posledično še bolj nagovarja laično občinstvo. Iz nekaterih formulacij, kot »Nû uerne met, mîne hêrren./ ich wil iw /.../ sagen mêre« (Knapp 1994: 110; Zdaj poslušajte, gospodje moji, povedal vam bom vest), in izčrpnega opisa vojske, ki so značilni

⁶ Prva nemška ohranjena različica, *Älterer Physiologus* (Starejši Fiziologus), je sicer alemanskega izvora, je pa ohranjena v prepisu, ki izvira iz koroškega samostana svetega Pavla, datiran je v konec 11. st. (Vollmann-Profe 1994: 56).

⁷ Drugače Knapp (1994: 124), ki tudi za ta prepis domneva, da je alemanskega izvora.

za junaške epe, bi lahko celo sklepali, da je bil avtor seznanjen s sočasnim ustnim literarnim izročilom (Vollmann-Profe 1989a: 312–313; 1994: 68–69; Knapp 1994: 109–112).

Zgornja besedila⁸ so v istem zaporedju ohranjena v Milštatskem/Miljskem kodeksu.⁹ Ta rokopisna knjiga poleg drugih tekstov z versko vsebino vključuje še dve pridigi, ki sta napisani v preprostih rimah in verzih (Rädle 2010: 532), nastali pa sta predvidoma sredi 12. st. na Koroškem. *Vom Rechte* (O pravici) je splošni nauk o pravicah in dolžnostih, ki je naslovljen na vse stanovce, da bi spoštovali božji svetovni red. Avtor moralno-didaktične pesnitve, verjetno član enega od novih cerkvenih redov, ki so se zavzemali za notranjo kolonizacijo¹⁰, predvsem izpostavlja zvestobo, pravičnost in resnico. Besedilo je še posebej pomembno z družbeno-zgodovinskega vidika, ker se v naukih zrcalijo konkretne življenjske razmere podeželsko-vaške družbe z zemljiškogospoko ureditvijo. (Hellgardt 1991: 323; Knapp 1994: 128–129; Brunner 2010: 90–91).

V drugi pridigi, imenovani *Die Hochzeit (Poroka)*, neznan avtor duhovniškega stanu, ki v prologu izrecno poudarja svojo dolžnost, da širi božjo besedo, pripoveduje zgodbo o mogočnem, na oddaljeni gori živečem gospodu, ki se namerava poročiti s plemenitim dekletom iz globoke doline, da bi zagotovil svoje potomstvo. Sli odhitijo v dolino, da bi zasubili devico, ki privoli, na poročni dan pa jo razkošno okrasijo in jo z velikim veseljem pripeljejo na ženinov dom, kjer priredijo radostno praznovanje. Pripovedi sledi alegorična razlaga: ženin in nevesta pomenita dušo in njej namenjeno božjo naklonjenost, svatba prisposablja nebeški Jeruzalem, vztrajno hitenje snubcev pa nenehno prizadevanje človeka, da pride v nebesa. Tako v interpretativnem delu kot v pripovedi sami se avtor naslanja na razlago *Visoke pesmi*, kot so jo običajno tolmačili v 12. st. Novost narativnega dela pa je, da avtor zgodbo preoblikuje po vzoru ustnih pripovedi o snubljenju (»Brautwerbungserzählung«) in jo popestri s tem, da vključuje sočasno življenjsko realnost: zaroko po stari šegi ter razkošje poročnega sprevoda s petjem in z veseljem ter vsiljivostjo ubožnih, ki upajo, da bodo deležni vsesplošne radosti (Vollmann-Profe 1994: 51–53; Knappe 1994: 130–131; Ganz 2010: 77–79; Brunner 2010: 91).

Med koroške avtorje lahko pogojno uvrstimo Heinricha von dem Türlina, ki morada izvira iz meščanske družine iz Šentvida ob Glini (St. Veit an der Glan) in bi lahko deloval kot ministerial na dvoru koroške vojvode Bernharda Spanheimskega.¹¹ Kot lahko sklepamo iz njegovih del, je bil izobražen in zelo dobro seznanjen

⁸ *Genesis* je ohranjen v stilistično in formalno posodobljeni rimani obliki (Kartschoke 1990: 286), *Physiologus* pa v nasprotju s predlogo, ki je napisana v prozi, v preprostih rimah (Kartschoke 1990: 260). *Exodus* je, ne kot fragmentarna starejša različica, v Miljskem kodeksu ohranjen v celoti (Kartschoke 1990: 289).

⁹ Imenovan je po Miljskem oz. Milštatskem samostanu na Zgornjem Koroškem, kjer so ga hranili do konca 16. st. (Rädle 2010: 531–532).

¹⁰ Povečanje naseljitvenega območja in obdelovalnih površin predvsem s kultivacijo gozdnatih in močvirnih zemljišč znotraj lastnega zemljiškega gospostva (prim. Rösener 2002).

¹¹ Drugače Knapp (1994: 544–548), ki zagovarja tezo, da izvira iz Tirolske.

s francosko in nemško književnostjo. Njegovo glavno, okoli 30.000 rimanih verzov obsegajoče delo *Diu Crône* (*Krona*), ki spada med poznejše romane o kralju Arturju, je nastalo ok. 1230. Imenuje se po metafori, ki se je avtor poslužuje v epilogu: delo je zanj z dragulji okrašena krona, ki jo je skoval, da bi z njo kronal plemenite gospe. Glavni junak Gawein, ki je – v nasprotju s protagonistami klasičnih romanov z arturjansko tematiko – že od samega začetka idealen vitez, uspešno premaguje vse izzive, ki se nizajo eden za drugim in ki jih prekinjajo pretežno le praznovanja na kraljevem dvoru. Avtor je svoje motive črpal iz številnih francoskih in nemških romanov in za literarno podkovoano publiko ustvaril zanimiv kolaž znanih oseb in dogodkov, vendar jih je velikokrat preoblikoval po svoje in jih tako drugače osmislil. Eden najbolj izstopajočih prevzetih motivov je gral: v *Parzivalu* (1200–1210) Wolframa von Eschenbacha v obliki čudežnega kamna, ki poljubno podarja pijačo in jedačo, svojemu gledalcu pa večno mladost, simbolizira med drugim ponižnost nasproti Bogu in višjo družbeno ureditev. (Bumke 1991: 141–146) V nasprotju s Parzivalom glavni junak Heinrichovega romana takoj, ko se mu ponudi priložnost, vprašanje po gralu postavlja brez zadržkov in tako reši gralovo družbo, ki pa nato izgine, ne da bi se razodela gralova skrivnost. Z razpletom tega dogodka, kot ga predstavlja Heinrich, se religiozna komponenta, ki jo simbolizira gral, razblini iz romanekne fikcije, kjer se zdi, da Arturjeva družba z njegovim najvidnejšim predstavnikom, ki mu je fortuna naklonjena, ostaja glavna instanca tostranske sreče. Poleg konvencionalnih motivov delo vsebuje tudi misteriozne, bizarne ali celo grozljive scene – tako npr. goreči mož pred sabo z bičem žene trumo nagih žena, drugič Gawein sreča starca, prikovanega na pošast, s posodo mamljive dišave v desni roki – ter burleskne prizore, ki bi lahko spodkopavali idealnost dvorske družbe. Heinrichu se pripisuje tudi fragmentarno ohranjeno besedilo v verzih *Der Mantel* (*Plašč*), ki se naslanja na francosko šaljivo pripoved *Le Mantel Mautaillié* (*Slabo krojeni plašč*) in pripoveduje, kako čarobni plašč, ki s prilagajanjem svoje dolžine pristaja le krepostnim gospem, preizkuša zvestobo dam Arturjevega dvora in jih, razen Erecove soproge Enite, vse po vrsti osramoti (Bumke 1990: 220–222; Cormeau 1990: 180–181; 2010: 894–899; Heinze 1994: 107–109; Knapp 1994: 544–558; Wennerhold 2005).

Srednjeveška literarna ustvarjalnost na Koroškem v poznejših obdobjih ni obrodila večjih sadov. Kot stranska dežela takratnih vladajočih vojvod Koroška namreč ni bila ne politično, ne kulturno središče, prav tako se v tej deželi ni izoblikovalo uglednejše središče cerkvene gospode, kjer bi nastajala pomembnejša književna dela (prim. Knapp 1999: 412; 2004: 415).

Eno redkih literarnih del poznega srednjega veka s Koroške *Die Ansprache des Teuffels gegen unsern Herrn*¹² (*Hudičeva pritožba proti našemu Gospodu*), ki ga je sredi 14. st. napisal Otto der Rasp oz. Oton Rasp, član solnograške družine ministerialov in župnik iz Zgornje Bele (Obervellach), sodi v poznosrednjeveško

¹² Edini ohranjeni rokopis, ki je iz 15. st. in je bil nekoč v Auerspergovih knjižnici v Ljubljani, potem pa nekaj časa izgubljen, se danes nahaja v Ameriki (New Haven, Beineke Library, MS 653) (Glaßner/Bodemann 2014).

tradicijo *Processus Satanae*. V sodnem procesu Satan pred Bogom obtožuje Kristusa, ker mu je na poti v pekel iztrgal duše umrlih grešnikov in mu z zakramenti speljuje še druge. Kot Kristusov zagovornik nadangel Gabriel vloži protitožbo, kjer deloma na humorističen način navaja Satanove zločine, ki odražajo stereotipe o človekovih prestopkih, tako med drugim zapeljuje stare ženščine v zvodništvo, menihe v pijančevanje, tako da zapustijo samostan, dobrega pridigarja pa v obilno uživanje hrane, ki ima zanj nepredvidljive posledice:

so überchumt er in gar leys,	tako na tiho ga premaga,
das im der syn ist zerrunnen	da ga razum je zapustil
und velt ains nachts auf ain nunne	in neko noč na nuno pade.

(Knappe 1999: 415).

Utrujen od medsebojnega obtoževanja se je Satan pripravljen podrediti Božji sodbi, ki pa ni ohranjena, ker manjka približno 200 verzov. Stilno in formalno nedovršena rimana pesnitev, kjer protagonisti citirajo biblijska, patristična in pravna besedila, je zanimiva predvsem s kulturnozgodovinskega vidika, ker dokazuje uporabo rimsko-kanonskega procesnega prava v 14. st. v krogih, ki niso bili večji latinščine (Stanonik 1957: 10; 1987: 12; 1989: 278; Knapp 1999: 414–416; Janota 2004: 274; Baum 2010: 234–235).

Na koncu orisa srednjeveške književnosti na Koroškem velja omeniti najpomembnejšega kronista 15. st. na slovenskih tleh, čigar zgodovinopisna dela, napisana v preprosti prozi, so bila že kmalu po njegovi smrti leta 1500 znana pri historiografih dunajskega dvora cesarja Maksimilijana I. Gre za Jakoba Unresta, ki ga je pot z rodne Bavarske zanesla v župnijo Šmartin na Dholici (Techelsberg) nad Vrbskim jezerom. Tam je deloval kot župnik, nekoliko pozneje pa je postal tudi kanonik proštije Gospa Sveta in upravljal še druge cerkvene funkcije. Razgibano zgodovinsko dogajanje, kot so turški vdori, kmečki upor l. 1478 in druge vojne vihre, s katerimi se je soočal, so ga spodbudile k zgodovinopisju. V njegovi *Kärntner Chronik (Koroška kronika)*, ki jo je zaključil l. 1490, piše v zanimivi mešanici fikcije in realnih dogodkov na osnovi kompilacije drugih kronik o zgodovini Koroške od pokristjanjevanja v 8. st. do prehoda pod habsburško oblast v 14. st. Ob pomanjkanju dinastične kontinuitete, ko so koroške vojvode določali iz menjajočih se plemiških družin, izpostavlja obred ustoličevanja koroških vojvod kot povezujoči in razpoznavni element deželne zgodovine. Svojo *Österreichische Chronik (Avstrijska kronika)*, ki jo je Unrest verjetno začel pred l. 1480 in končal l. 1499, si je zamislil kot nadaljevanje dela *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften (Avstrijska kronika 95 gospostev)*, ki jo je napisal Leopold von Wien. Unrestova Avstrijska kronika je eden najpomembnejših narativnih virov za zgodovino habsburških dežel druge polovice 15. st. V svoje delo vključuje ustne informacije, novičarske letake ter dokumente in proglase, ki jih povzema ali prepisuje. Njegovo tretje historiografsko delo *Ungarische Chronik (Ogrska kronika)* podaja pregled ogrske zgodovine od Atile do konca vladavine Matije Korvina l. 1490 (Stelzer 2010b; Grafenauer 2013; Schneider 2016: 241).

2.2 Štajerska

Štajerska v visokem in poznem srednjem veku občinstvu, ki je dobro poznalo dela dvorske književnosti, ni bila neznana, saj njene kraje in ljudi slovenskega porekla spoštljivo omenja znani dvorski avtor Wolfram von Eschenbach v svojem znamenitem viteškem romanu *Parzival* (Janko 1994; 2001: 15–16, 19; 2002: 143–144). Na Štajerskem je takrat živelo tudi nekaj plemičev, ki so se sami literarno udeleževali in s svojimi stvaritvami na družabnih prireditvah, ki so jih prirejali na plemiških dvorih, bogatili kulturno življenje.

Kot prvega naj omenimo Ulricha von Liechtensteina (ok. 1200/10–1275), vplivnega politika in avtorja različnih literarnih žanrov, ki izvira iz premožne štajerske ministerialne rodbine z obrobja slovenskega etničnega ozemlja. V letih od 1227 do 1274 je omenjen v številnih zgodovinskih virih, ki dokumentirajo njegovo delovanje tudi na Koroškem in Kranjskem. Njegovo glavno delo *Frauendienst* (*Služba gospe*) je fiktivna avtobiografija, ki jo je – sodeč po izjavi v besedilu – zaključil 1255. Pripovedovalec Ulrich prikazuje svojo ljubezensko biografijo, ki jo začinja z zgodbo o svoji mladosti do podelitve viteške časti na dunajskem dvoru. V nadaljevanju široko razpreda o svoji prvi službi pri imenitni gospe, ki ga kljub njegovim neumornim snubljenjem s pošiljanjem pisem, ljubezenskih pesmi in traktatov o ljubezni ne usliši. Niti viteška dejanja, ki jih posveča dami, kot je turnir v Brežah (Friesach), kjer nastopajo zgodovinsko izpričane osebe, in njegov slovesen spredvod v vlogi gospe Venere od Benetk do Dunaja, je ne omehčajo:

Des andern morgens huob ich mich
vruo von dem Tor, do het ouch sich
der fürst von Kernden schon geleit
uf einen grüenen anger breit;
durch ein imbiz er da lac,
des er uf grase ie gern pflac;
wol hundert ritter oder baz
bi im da lac, geloubet daz.

Do ich in vor mir ligen sach,
min munt uz hohem muote sprach:
»ich sihe dort ligen ritterschaft
gegen mir mit ritterlicher craft,
des pin ich herzenlichen vro.«
mit busuner hiez ich do
blasen und machen schal,
ir blasen suoze lut erhal.

Iz Thörla jutra drugega
na pot se noga mi poda.
In vojvoda koroški že
na širni se livadi je
namestil, se krepča, leži
na trati, to ga veseli.
Ob njem pač vitezov tam sto,
le verjemite, je bilo.

Ko tu ga vidim pred seboj,
veselo reče jezik moj:
»Tam viteštvo mi zro oči,
v njih žilah je junaška kri!
Srčno tegà se veselim.«
Koj trobentačem tu velim,
naj zatrobentajo močno.
Trobente zadone glasno.

Do der herzoge und die sin
 erhorten schal von den busin,
 si sprachen: »wer zoget zuo uns, wer?«
 man saget: »diu kunginne vert da her,
 als ir ir briefe habt vernomen.«
 si sprachen: »diu si willechomen!
 die sül wir schon enpfahen hie!«
 ir antpfanc ritterlich ergie.

Der fürste und die gesellen sin
 mich hiezen willechomen sin,
 ir gruoz was gegen mir alsus:
 »buge waz primi, gralva Venus!«¹³
 des neig ich zuhteclichen da.
 sie hiezen mich des vragten sa,
 ob ich tyostiren wolde da,
 ich sprach uz hohem muote: »ja!«
 (von Liechtenstein 1987: 126)

Ko vojvoda, njegovi vsi
 trobente glas so slišali,
 so vprašali: »Kdo bliža se?«
 Reko jim: »Sèm kraljica gre,
 kot zvedeli iz pisma ste.«
 Reko: »Ta dobrodošla je.
 Sprejeli bomo jo lepo.«
 Nas sprejmejo po viteško.

Zdaj vojvoda in spremstvo mi
 tu dobrodošlico želi.
 Pozdravijo me: Sprejme naj,
 kraljeva Venus, Bog vas zdaj!«
 Prijazno tu priklonim se,
 oni me vprašati vele,
 če si turnirja jaz želim.
 Veselo: »Da!« odgovorim.
 (Pogačnik 1972: 171–172)

Slika 2: Ulrich von Liechtenstein (Univerzitetna knjižnica Heidelberg, Cod. Pal. germ. 848)

¹³ Ob prestopu koroške meje ga vojvoda Bernhard in njegovi spremljevalci sprejmejo z znamenitim slovenskim pozdravom: »buge waz primi, gralva Venus!« (Janko 2002: 143).

Šele ko se preobleče v gobavca, ga njegova občudovanka sprejme, ker pa kljub njenemu neodobravanju vztraja pri telesni uresničitvi ljubezni, se ga znebi z ukano. Toda Ulrich ne odneha in ji poln upanja pošilja svoje pesmi, dokler ga zločinsko dejanje gospe, ki ni podrobneje opisano, dokončno ne ustavi. Odpove ji svojo službo in si poišče drugo gospo, ki ustreza njegovim idealom ženstvene dobrote. Odpoveduje se tudi ekscesivnemu dvorjenju v prid dostojnega slavljenja in snubljenja izbranke, njegova družbena dejanja pa niso več povezana s prikazovanjem ljubezni. Tako je njegovo potovanje v preobleki kralja Arturja s Štajerske na Dunaj in Češko politično dejanje, ki ga prekinjajo zgodovinske okoliščine. *Frauendienst* v nemški literarni zgodovini srednjega veka zagotovo izstopa s svojo vsebinsko in formalno kompleksnostjo in se izmika enournim razlagi. Zanimiva mešanica pesem, knjižic in pisem, ki odražajo koncept dvorske ljubezni in ritual vzornega vedenja na eni strani ter epskega besedila s svojimi komičnimi poudarki na drugi strani med drugim nakazuje nezdružljivost književnosti z realnim življenjem. Ulrichovo drugo delo *Frauenbuch* (Knjiga gospe) je žanrsko opredeljena kot govor o ljubezni (»Minnerede«). Vitez in gospa razpredata o pravem medsebojnem ravnanju in o pravem življenju moških in žensk nasploh. Na koncu nastopi Ulrich kot razsodnik, ju spravi in hvali gospe (Bumke 1990: 273–276; Grubmüller 1991; Knappe 1994: 482–492; Müller 2010).

V znamenitem Velikem heidelberškem rokopisu C (*Codex Manesse*, 14. st.), najbolj reprezentativni zbirki nemških srednjeveških pesmi različnih žanrov, so med drugim vključene pesmi dveh štajerskih viteških lirikov s slovenskega ozemlja pod imenoma Der von Suonegge (Žovneški) in Der von Obernburg (Gornjegrajski). Pri prvem gre za člana znanega rodu Žovneških, ki so omenjeni od 12. st. na gradu Žovnek v Savinjski dolini, vendar njegova identiteta ni povsem razkrita. Po mnenju večine raziskovalcev gre za Konrada I., ki v zgodovinskih virih nastopa med letoma 1220 in 1237, umrl pa je pred 1255. Drugi je verjetno ministerial benediktinskega samostana v Gornjem gradu. Oba v svojih pesmih nadaljujeta tradicijo visoke ljubezni v minezangu, gre torej za koncept neuslišane ljubezni viteza do plemenite dame, ki pa v času nastanka pesmi v nemškem prostoru že velja za preživetega. Čeprav pesnik ne more pričakovati zelene telesne potešitve in ga brezupnost njegovega prizadevanja pahne v žalost in trpljenje, ji kot posebljenemu idealu vztrajno in zvesto služi še naprej, hvali njeno lepoto, dobroto in krepost. Kljub neuresničljivemu cilju njegova vztrajnost ni zaman: s svojim neumornim služenjem, ki ga izraža v svojih pesmih, naj bi se vitez vedno bolj približeval popolnemu človeku, v dvorski družbi pa žel ugled. Pesmi obeh viteških lirikov se odlikujeta z jezikovno dovršenostjo (Janko 1989: 173–178; 2001: 12–14; Janko/Henkel 1997: 7–19, 23–51).

Na začetku 14. st. je brat Filip, menih kartuzijanskega samostana v Žičah, napisal delo *Marienleben* (*Marijino življenje*), ki je postalo najuspešnejša nemška rimana pesnitev srednjega veka. O priljubljenosti tega dela priča med drugim več kot sto ohranjenih rokopisov in vključitev besedila v *Weltchronik* (*Svetovna kronika*, 14. st.) Heinricha von Münchna, novozavezni del te kronike, ki vsebuje Marijino

življenje, pa je po letu 1400 v prozni priredbi kot *Neue Ee (Nova zaveza)* razširjen v številnih rokopisih in zgodnjih tiskih, ki so jih laiki v mestih in na dvorih do reformacije prebirali kot *Novo zavezo*. Filipov ep *Marijino življenje* je bil tudi vir za nekatere božične igre. Kot lahko beremo v prologu in epilogu, je avtor svojo prosto prepesnitev latinskega epa *Vita beate virginis Marie et salvatoris rhythmica* (ok. 1230) posvetil članom nemškega viteškega reda, pri katerih je imelo čaščenje Marije podobno pomembno vlogo kot pri kartuzijanih. Filip ep o Marijinem življenju v precejšnjem delu opira na apokrifne spise, vendar te pasaže v primerjavi s svojo latinsko predlogo krči in se v dodatkih naslanja na kanonske evangelije. V svoji priredbi prej ločena poglavja med seboj povezuje in tako ustvarja zaporedno uprizoritev glavnih dogodkov novozavezne zgodbe. Zanimiv je Filipov dvojni odnos do rime, ki jo bodisi zanemarja v epskih delih in se tako približuje prozi, bodisi uporablja kot izrazito umetniško sredstvo za poudarjanje določenih izjav. Po retoričnem oblikovanju izstopajo Marijine tožbe, njen opac nebeskih radosti in njeno vnebovzetje, načeloma pa je za njegovo pesem značilen preprost slog, kar je razvidno iz opisa Marijine zunanosti, ki sledi opisni kronologiji od vrha glave navzdol, kot jo predpisuje sočasna poetika:

sî was schoenest aller wibe.
 sî was wîz, schoen unde blanc,
 sî was niht kurz, ze mâzen lanc.
 ir houbt was wîz und wol gevar,
 ân aller slahte wandel gar.
 gel und goltvar was ir hâr,
 daz sagt uns diu schrift vür wâr.
 ir zopfe grôz, lanc unde s[]eht,
 schône gevlohten unde reht.
 ir brân wâr brûn unde smal,
 wol getân auch das hirnstal.
 ir ougen sam daz kerzenlicht
 lûhten unde wâren niht
 noch ze groz noch ze kleine:
 wol gelîch dem edelen gesteine
 der Saphîrus ist genant
 oder dem der heizt Jochant.
 daz wîze inn ougen milchvar was
 glîzent als daz wîze glas.
 ir nase was sleht und wol getân,
 aller slahte wandels ân.
 ir mündelîn was wunneclîch,
 und an ze schouwen minneclîch.
 ir lefse rôt und rôsenvar,
 reine und an gepresten gar.

Bila je najlepša vseh žena.
 Bila je lepa in bleščeče bela.
 Bila ni majhna, primerno velika.
 Njena glava bila je bela in lepo oblikovana,
 brez vsakršne pomanjkljivosti.
 Plavolase in zlate so bile njene lase,
 to nam Sveto pismo pripoveduje po resnici.
 Njene kite, velike, dolge in ravne,
 lepo in pravilno pletene.
 Njene obrvi bile so rjave in ozke,
 lepo oblikovano tudi čelo.
 Njene oči so se svetlikale kakor svetloba
 sveče in bile so
 ne prevelike, ne premajhne:
 povsem enake dragemu kamnu,
 ki se imenuje safir
 ali tistemu, ki se imenuje ametist.
 Belina njenih oči je bila kot mleko,
 bleščeča kot belo steklo.
 Njen nos je bil raven in lepo oblikovan,
 brez nikakršne hibe.
 Njena mala usta bila so ljubka,
 očarljiva na pogled,
 njene ustnice rdeče in rožnate,
 čiste in brez hibe.

alle gelich und wol gereht
 ir zende wâren und vil sleht.
 ir wengel wâren liljenvar,
 und hat sich ouch gemischet dar
 rôter rôsen varwe unt schîn,
 dâ von wurden diu wengelin
 geziert sam der ein rôsenblat
 leit ûf ein liljen diu wîz stât.
 ir kinne, daz was sinewel,
 schoene ân aller slahte meil.
 mitten gie ein grüebelin
 durch daz kinne, dâ von sîn
 gezierde deste groezer was,
 daz anlütze stuont ouch deste baz.
 ir kel was wîz unde blanc,
 ir hals niht dic, ze mâzen lanc.

/.../

wîz und schoen Marien hende
 wâren unde wol behende
 ze allem werke vrôuwelich,
 diu ir wâren zimelich.
 ir vinger wâren blanc unt smal,
 ir negel rein, schoen über al
 (v. 829–879; Knapp 1999: 354–355).

Vsi enaki in lepo razvrščeni
 in ravni so bili njeni zobje.
 Njena lica so bila bela kot lilije,
 vmes pa sta se tudi pomešali
 barva in sijaj rdečih vrtnic,
 ki sta krasili lička
 kot da bi položili vrtnični list
 na lilijo, ki tam stoji v svoji belini.
 Njena brada, ta bila je okrogla,
 lepa brez nikakršne napake.
 Sredino brade je zaznamovala
 jamica, kar je
 povečalo njeno lepoto.
 Obličje je tudi izgledalo še toliko bolje.
 Njeno grlo je bilo bleščeče belo,
 njen vrat ne debel, pravšnje dolžine.

/.../

Bele in lepe bile so Marijine
 roke in povsem spretno
 za vsa ženska opravila,
 ki ji bila so primerna.
 Njeni prsti so bili dolgi in vitki,
 njeni nohti čisti, povsod lepi.

(Kracher 1976: 17, 35; Gärtner 1991; 2010; Knapp 1999: 352–358)

Leta 1380 je Rudolf Wintnauer, po poklicu duhovnik, ki se imenuje po kraju Wintenu (Betnava) in izhaja iz ugledne mariborske meščanske družine, po naročilu svojega deželnega gospoda prevedel latinsko besedilo o sv. Hedviki. Za svetnico se je Albrecht III. Habsburški kot njen daljni sorodnik zanimal iz dinastičnih vzgibov. Avtor je v svojem prevodu legende, ki govori o Hedvikinih vrlinah in domnevnih številnih čudežih, kot so ozdravitev bolnih, slepih, gluhih, nemih, hromih, obsedenih, rešitve iz smrtne nevarnosti in obuditev mrtvih, dobesedno sledil latinski predlogi *Legenda maior sanctae Hadwigis*, ki jo označujejo manierističen, to je izumetničen in preobložen slog, ter abstraktne formulacije. Zato je prevod, v katerem za duhovno terminologijo uporablja tudi kalke, ki se pozneje niso uveljavili, mestoma povsem nerazumljiv (Knapp 2004: 379–384; 2010).

Omembe vredno poznosrednjeveško delo s Štajerske je *Cronica der grafen von Cilli (Kronika grofov Celjskih)* izpod peresa neznanega avtorja, morda duhovnika minoritskega samostana v Celju ali pisarja grofov Celjskih. Originalno besedilo, ki se je osredinjalo na zgodovino celjske dinastije in je domnevno obsegalo

obdobje med letoma 1359 in 1435, ni ohranjeno. Pozneje so kroniko nadaljevali do izumrtja Celjanov leta 1456 in jo z opisom spora za njihovo dediščino razširili do leta 1460. Čeprav je ohranjenih več kot 20 rokopisov, prvotna različica kronike zaradi poznejših redakcijskih sprememb ni znana. Avtor je pri pisanju kronike, ki je po srednjeveški maniri mešanica fikcije in faktov, črpal iz ustnih in arhivskih virov ter lastnih opazovanj, uporabljal pa je tudi *Avstrijsko kroniko* in latinsko legendo *Vita Maximiliani*, ki jo je v prevodu vključil v začetnem delu o stari zgodovini Celja, da bi s tamkajšnjim domnevnim mučeništvom sv. Maksimilijana prikazal veličastnost mesta. Kronika, ki je glavni narativni vir za zgodovino celjske rodbine, je zgrajena iz epizod, ki ne sledijo kronološkemu zaporedju, temveč snovno-motivni logiki. Izhajajoč iz Senekovih razmišljanj o štirih stožernih krepostih, to so previdnost ali modrost, moč ali oblast, enodušnost ali zmernost in pravičnost, pisec v uvodnem poglavju poudarja pomen in korist kronikalnega pisanja ter pohvalno omenja svojega naročnika Hermana Celjskega, ki je uspešno razširil svojo oblast in kot modri vladar skrbel, da se ohranja njegov spomin. Kronist se osredotoča na spomina vredne dogodke Celjskih, kot je njihovo povišanje v državne kneze, ter njihove poroke in dediščine, ki v smislu dobre dinastične politike krepijo njihovo moč in širijo njihova posestva, medtem ko pomembna dogajanja evropske zgodovine omenja le obrobno. Vsemu občudovanju rodbine Celjskih navkljub pa kronist ne zamolči docela njihove temne plati, ki doseže vrhunec z umorom Veronike Deseniške, ki ga je naročil Herman II., čeprav je bila na čarovniškem procesu oproščena. (Otošec 1988; Grdina 1990/91; Knapp 2004: 357–361; Stelzer 2010a).

2.3 Kranjska

Kranjska v srednjem veku, razen redkih izjem, ni bila literarno produktivna, ker očitno ni bilo literarnih središč, ki bi spodbujala besedno ustvarjalnost, je pa bila seznanjena z nekaterimi nemškimi literarnimi deli, ki so nastala drugje. Ker gre pri ostankih srednjeveškega nemškega slovstva s tega območja predvsem za prepise nabožnih in posvetnih tekstov od drugod, ki izvirajo po večini iz 15. st., jih v pričujočem prispevku ne bomo podrobneje obravnavali. (Stanonik 1957, 1987, 1989, Janko 1982; Javor Briški 1998a, 1998b).

Edini znani srednjeveški nemški avtor, ki ima svoje korenine na Kranjskem, je viteški lirik Der von Scharpfenberg (Ostrovški), ki pa, po njegovih pesmih sodeč, ni bil zelo nadarjen. Stara plemiška rodbina Ostrovških izvira iz Radeč pri Zidanem Mostu (grad Svibno), že v 13. st. pa je bila vpletena v zgodovinska dogajanja na Koroškem in Štajerskem, kjer je imela tudi svoja posestva. V Velikem heidelberškem rokopisu sta ohranjeni dve pesmi pod tem rodbinskim imenom, žal pa osebno ime ni zapisano. Zato ne vemo zagotovo, kateri član Ostrovških je avtor teh pesnitev. V ožjem izboru je Leopold, ki je omenjan med letoma 1252 in 1279. Pri svojem literarnem ustvarjanju se je zgledoval po »pesmih poletja« (»Sommerlieder«) Neidharta von Reuentala. Namesto viteza,

ki je predan svoji oboževani in nedosegljivi dami plemiškega stanu, v pesmih Ostrovrškega nastopajo preprosta, ljubezni željna kmečka dekleta. Z umestitvijo ljubezenskega snubljenja iz dvorskega v vaško okolje in zamenjavo akterjev je parodiral klasično viteško liriko, ker je ustvaril nenavaden poetični svet, kjer izrazna sredstva minezanga in vzvišeno izražanje čustev trčita ob stvarno, nekoliko robato realnost kmečkega sveta (prim. Brunner 1990: 343). Tako je pri tedanji plemiški publiki žel večji uspeh kot posnemovalci visoke ljubezni. V prvi pesmi kratkemu opisu narave sledi prepir med materjo in plesa željno hčerjo, ki kljub vsem materinim svarilom odvihra:

Meije, bis uns willekomen,
sît du trûren hâst benomen
mangem daz den winter her mit sorgen
hât gerungen.

dem walde ist wol gelungen,
er stêt alsô besungen.
Meije, bis uns willekomen,
sît du trûren hâst benomen
mangem daz den winter her mit sorgen
hât gerungen.

dem walde ist wol gelungen,
er stêt alsô besungen.

»Dirre maere bin ich frô«
sprach ein geilü maget dô
»wer sol mir nu wenden, obe ich gâ
nâch bluomen swanze?
haet ich der zeinem kranze,
sô zaeme ich an dem tanze.«

»Tochter, lâ dîn swanzen sîn,
volge nâch der lère mîn.
mich bedunket, daz dîn muot tobe sêre
nâch der minne.
dun hâst niht guoter sinne;
dâ von belîp hie inne« /.../.
(Janko/Henkel 1997: 54.)

Mesec maj, pozdravljen bodi.
skrb si od ljudi odpodil,
ki vso dolgo zimo so otepali se z žalostjo.

Gozdu je po sreči šlo,
pesmi zdaj ga prav pojo.
Mesec maj, pozdravljen bodi.
skrb si od ljudi odpodil,
ki vso dolgo zimo so otepali se z žalostjo.

Gozdu je po sreči šlo,
pesmi zdaj ga prav pojo.

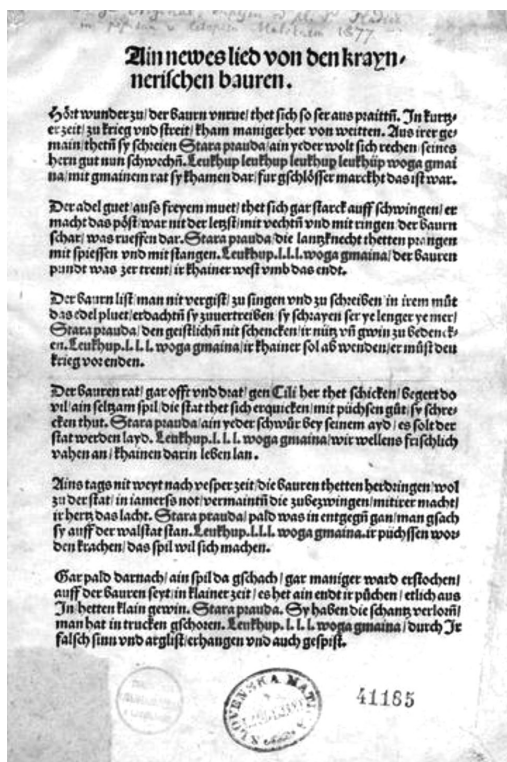
»Te novice sem vesela,«
je dekle zagostolela,
»kdo ubraniti mi zna, da ne bom rož
trgala,
venca iz njih si spletala
in z njim srečna rajala?«

»Hčerka, pusti lišpanje,
svet poslušaj matere,
da ljubezen te nori, zdi se mi, preljuba
hči,
nisi več pri pameti,
bodi tu pri materi« /.../.
(Janko/Henkel 1997: 55.)

Druga pesem se začne s pogovorom dveh prijateljic, ki jadikujeta zaradi nesrečne ljubezni, njima pa se pridružuje tretja, ki hvali svojo srečo v ljubezni in tako izzove njuno zavist (Janko 1989: 178–180; 2001: 14–15; Janko/Henkel 1997: 19–21, 23–25, 53–59; Glier 2010).

3 16. stoletje

Verski konflikti, kmečki upori in turški vpadi, ki so v 16. stoletju pretresali družbo na slovenskih tleh, po eni strani niso ugodno vplivali na literarno ustvarjalnost. Ljudi so zaradi njih preveč pestile eksistencialne in religiozne skrbi, da bi se nemo-teno predali besedni umetnosti, v Gradcu in Celovcu je bilo tudi požganih veliko protestantskih knjig. Po drugi strani pa so prav ti nemirni časi književnosti, ki se je odzvala na takratne pereče probleme in človekove potrebe, dali vsebinski pečat, tako da jo lahko razvrstimo v štiri tematske sklope, ki se med seboj delno prepleta-jo: 1. pesmi o kmečkih uporih, 2. spisi o Turkih, 3. avtobiografska, historiografska, potopisna in znanstvena dela in 4. reformacijski in protireformacijski spisi, pridige in duhovna lirika (Janko 1996: 168–170). Kot piše Janko (1996: 176), bi bilo potrebno »v/ečino znanega gradiva« tega obdobja »ponovno ovrednotiti«, zato v tem orisu – ob zavedanju te vrzeli – zadnjega sklopa ne bomo posebej obravnavali (Janko 1987: 174–176), omejili se bomo le na nekaj zanimivejših del, ki so jih napisali vsaj nekaj časa na Slovenskem živeči tujci ali pa domači avtorji, čeprav jih je poznejše življenje pogosto zaneslo v tuje kraje. Zaradi večje mobilnosti avtorjev razvrstitev literature po deželah v nasprotju s prejšnjim poglavjem o srednjeveški književnosti za 16. st. ni več smiselna.

Slika 3: *Ain neues lied von den kraynnerischen bauren*

Leta 1515 je v obliki letaka izšla znana pesem *Ain newes lied von den kraynnerischen bauren* (Nova pesem o kranjskih kmetih), ki je še posebej zanimiva, ker ne vsebuje le prve tiskane besede v slovenščini, temveč se s parodično-strašilnimi navedbami delno ritmiziranih slovenskih kmečkih parol domnevno sklicuje na žal izgubljeno slovensko puntarsko pesem: sintagma »Stara praua« (Stara pravda) in poziv vsem kmetom »Leukhup leukhup leukhup leukhüp woga gma-ina« (Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup, uboga gmajna) se kot notranji refren ponavljata v šestih dokaj zapletenih kiticah, ki jih lahko razvrstimo v 14 vrstic, izražata pa glavni cilj kmečke vstaje – vnovično vzpostavitev starih pravic – in pomen združitve vseh sil kmečke skupnosti za doseganje njenih zahtev. Pesem opisuje potek kmečkega upora proti plemiški gospodi, napad kmečke vojske na Celje in njen poraz. Kmečki uporniki naj bi si prislužili pravično kazen: »Za hudobijo, zvitost kol / in vislice dobijo« (cit. po Pogačnik 1972, 198). Izrazito cinično-bahavi ton na koncu pesnitve, ki je značilen za žolnirske pesmi, bi lahko nakazoval, da jo je zložil najemniški vojak po zmagovitem boju na plemiški strani (Grafenauer), umetelna verzifikacija naj bi govorila v prid izobraženega celjskega meščana (Koruza), po Mariji Klobčar (2018: 166) pa naj bi bil novičar: »Nova« pesem, ki je tiskana na listu in sporoča o aktualnih novicah, sodi namreč v začetno obliko časnika, ki ima s svojim tendencioznim prikazom namen vplivati na potek zgodovinskih dogodkov in pridobiti nove podpornike stališč, izraženih v besedilu. Pesem o kranjskih kmetih je znana tudi v nemškem prostoru, ker jo je Ludwig Uhland leta 1844 objavil v svoji *Sammlung der deutschen Volkslieder* (Zbirka nemških ljudskih pesmi) (Janko 1987: 170–171; Klobčar 2018: 165–167; Stanonik 2020: 11–14).

Drugo pesem o kmečkem uporu, ki je prav tako anonimna, je leta 1904 objavil Radics pod naslovom *Ein zeitgenössisches Lied vom »windischen Bauernkrieg 1573«* (Sodobna pesem o »slovenski kmečki vojni 1573«), prvotno pa je verjetno izšla v Gradcu. Obsežni originalni naslov, ki povzame vsebino, namero in način izvedbe, se v slovenskem prevodu (Križman 1985: 133) glasi: *Resnična zgodba in sporočilo o uporniških kmetih, kot so se tega 1573. leta v /S/lovenski krajini v grofiji Celje zoper svojo gospodo in deželnega kneza uprli, naposled po milosti božji bili obvladani in zavrženi, vsem podložnikom za svarilo in eksempel v pesem zloženo etc. V tonu Hvalite boga, pobožni kristjani etc.* Tudi ta pesem je izrazito tendenciozna, ker izkrivlja zgodovinska dejstva in propagira neomajno stališče plemstva, ki ne upošteva zahtev svojih podložnikov in se predvsem zavzema za utrditev svoje oblasti. Pisec načrtno omalovažuje dejanje kmetov, ker naj bi se celo povezovali s »smrtnimi sovražniki« kristjanov, Turki, ki jih avtor, v žargonu takratnega časa imenuje s psovko v pravem pomenu besede: »der arglistige Hund« (cit. po Radics 1904: 15; »zahrbtn pes«). Ker je oblast – tudi tiranska – po srednjeveški miselnosti predstavljena, kot da je od Boga dana, se zdi, da je krvavo zatrtje upora božja kazen in zato še toliko bolj upravičeno. Pesem se formalno zgleduje po nibelunški katici (Križman 1985; Janko 1987: 171–172).

Slika 4: Naslovnica Kuripečičevega potopisa

Turška tematika je vključena tudi v dela Benedikta Kuripečiča, ki se je rodil ok. 1490 v Gornjem gradu na Štajerskem, umrl pa je po letu 1532. Bil je slovenskega rodu, a je poleg slovenščine obvladal tudi nemščino in latinščino. Znanje latinščine in humanistična izobrazba, ki jo je pridobil na dunajski univerzi, sta mu omogočila, da je leta 1525 postal javni notar v Ljubljani. Ker Jožef Lamberg in Nikola Jurišič, ki ju je kralj Ferdinand I. leta 1530 kot mirovna odposlanca napotil na turški dvor, nista znala latinsko, sta Kuripečiča najela kot tolmača. Kmalu po svoji vrnitvi, v letih 1531 in 1532, je objavil dve knjigi. V svojem potopisu *Itinerarium oder Wegrayß Küniglich Majestät potschafft gen Constantinopel züdem Türckischen Keiser Soleyman. Anno 1530* (Itinerarij ali potopis odposlanstva kraljevega Veličanstva v Carigrad k turškemu cesarju Sulejmanu. Leto 1530), ki ga je začel že med svojim potovanjem skozi Slovenijo, Hrvaško, Bosno, Srbijo, Bolgarijo in Rumelijo v Carigrad, večinoma na kratko poroča o težavni poti skozi težko prehodno ozemlje ter piše o šegah in navadah Osmanov in ljudstev, ki so jih podjarmili, njihovih jezikih in njihovi zgodovini. V svoja poročila, ki temeljijo na opazovanju, vključuje tudi podatke iz drugih virov. Kuripečičev itinerarij je zelo cenjen, ker je najstarejši potopis skozi Bosno. Drugo Kuripečičevo delo je *Ein Disputation oder Gesprech zwayer Stalbuben / So mit Küniglicher Maye. Botschafft bey dem Türkischen Keyser zu Constantinopel gewesen* (Disputacija ali pogovor dveh konjušnikov, ki sta bila z odposlanstvom kraljevega veličanstva pri turškem cesarju v Carigradu). Knjiga obravnava navade Turkov, njihovo vero, vojsko in politiko ter njihov odnos do Svetega rimskega cesarstva (Weiss 1987; Javor Briški 2011; Pirjavec 2013).

Odposlanstvo v Carigrad omenja tudi Jožef Lamberg alias Joseph von Lamberg (1489–1554) v svoji rimani avtobiografski pesmi, ki se je ohranila po Valvasorjevi (1689) zaslugi v njegovi *Ehre des Hertzogthums Crain (Slava vojvodine Kranjske)*. Jožef Lamberg izvira iz znane kranjske plemiške rodbine Lambergovih iz veje Ortnek-Ottenstein. V svojem razgibanem življenju je bil priča in soustvarjalec pomembnih zgodovinskih dogajanj, kar je povezano z njegovimi nalogami, ki so mu jih dodelili Habsburžani. Že s 17 leti je bil član dunajskega dvora cesarja Maksimilijana I. Sodeloval je v vojnih spopadih z Benečani, se soočal s kmečkimi upori 1515 in 1525, postal deželni glavar na Kranjskem, leta 1527 pa dvorni in vojni svetnik kralja Ferdinanda, ki ga je dvakrat, leta 1530 in 1532, kot mirovnega odposlanca poslal k Turkom, pozneje pa je kot dvorni učitelj precej časa preživel v Pragi. Svojo življenjepisno pesem je Lamberg namenil svojim otrokom kot duhovno oporoko. Čeprav pesem predvsem naniza dogodke, doživljaje in dejanja v kronološkem zaporedju, se nakazuje trodelna zgradba. V uvodnem delu avtor razpravlja o moralno-etični ureditvi sveta in človekovi vlogi, v drugem razdelku poda svoje nazore o vzgoji mladih ljudi, kjer poudarja viteško vrlino zmernosti in bogoljubje; šele tretji del je avtobiografski, vsebuje pa tudi omembo zgodovinskih dogodkov, ki se jih ni udeležil osebno (Janko 2006).

V nasprotju s svojim rojakom Lambergom je Sigismund von Herberstein, ki se je rodil leta 1486 v Vipavi in umrl 1566 na Dunaju, po zaslugi svoje bleščeče diplomatske kariere v službi cesarja Maksimilijana I. in drugih Habsburžanov ter

Slika 5: Sigismund von Herberstein v avstrijski poslanski obleki

svojih potopisov zaslovel po vsej Evropi. Humanistično izobraženega Herbersteina, ki je govoril sedem jezikov, tudi slovensko, so napotili med drugim v Italijo, Španijo, na Dansko in predvsem v vzhodno Evropo. Njegov latinski potopis o Rusiji *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (*Moskovski zapiski*), ki je prvič izšel 1549 na Dunaju, je namenjen intelektualcem, medtem ko je nemški prevod iz leta 1557, znan pod naslovom *Moscovia*, namenjen širši publiki. V svojem potopisu Herberstein prvi kot očividec bralcem zahodne Evrope poroča o dotlej neznanih, kulturno, politično, versko in geografsko pomembnih informacijah o sodobni Rusiji, svoja opažanja pa dopolnjuje z viri antičnih avtorjev, kot sta Herodot in Ptolemej, z deli Nikolaja Kuzanskega in sodobnih avtorjev, ki jih kritično ovrednoti. Zanimivo je, da je sever v *Moskovskih zapiskih* prikazan kot prostor zla (Javor Briški 2009; Glonar 2013; Bole 2013; Bole 2019). Kot uspešen diplomat in kozmopolit je Herberstein svoje bogato življenje in svoje neprecenljive izkušnje ovekovečil v svojih avtobiografskih delih, ki se po funkciji in vsebini med seboj razlikujejo. Medtem ko so nemške, zlasti rokopisne različice namenjene predvsem njegovim potomcem in jim posredujejo praktično znanje ter jih spodbujajo h krepostnemu življenju, da bi bili v prihodnje prav tako uspešni kot njihov veliki vzornik, so latinski življenjepisi koncipirani kot plemiška knjiga z namenom, da bi avtor v vsej svoji veličini ostal v spominu »republike učenjakov« (Enenkel 2008).

Med humaniste, ki so začasno delovali na Slovenskem, poleg Nikodemusa Frischlina, ki je od 1582 do 1584 vodil ljubljansko stanovsko šolo in svoja dela skoraj v celoti pisal v latinščini (Janko 1987: 168, 172), sodi tudi univerzalni učenjak Paracelsus alias Theophrastus Bombast von Hohenheim, ki se je 1493 ali 1494 rodil v Švici in se okoli 1500 preselil v Beljak, kjer je njegov oče deloval kot zdravnik. Svoje otroštvo in zgodnjo mladost je preživel na Koroškem. Njegov prvi učitelj je bil njegov oče, pozneje pa se je izobraževal v cerkvenih ustanovah in pri duhovnih dostojanstvenikih. Po študiju medicine, verjetno tudi prava in teologije, ki ga je zaključil v Ferrari, je dolga leta deloval kot potujoči zdravnik, kratek čas je celo imel profesuro v Baslu, od leta 1538 do 1540 pa se je spet nastanil na Koroškem in se potem končno preselil v Salzburg, kjer je 1541 tudi umrl. Paracelsus je avtor številnih medicinskih-naravoslovnih, teoloških in drugih znanstvenih del, ki jih je v nasprotju s takratno akademsko prakso večinoma napisal v nemščini. Koroškim deželnim stanovom je posvetil tri medicinske knjižice in jim priložil še krajše historiografsko delo *Chronica und ursprung dises lants Kernten* (*Kronika in poreklo Koroške dežele*), ki ima panegiričen značaj, bila pa je tudi deležna številnih kritik poznejših zgodovinarjev Koroške, denimo Christallnicka in Megiserja, ki sta mu očitala pomanjkljivo raziskovanje virov in vključevanje bajeslovnih prvin, kar pa ju ni oviralo, da jih ne bi prevzela v svojih delih. Paracelsus v svoji kroniki obravnava zgodovino Koroške od nastanka dežele – Karantanci in kralj Samo naj bi izvirali iz Jafetovega rodu – do druge polovice 15. st. Avtor svoje informacije črpa iz starejših kronik, kot je opis ustoličevanja koroških vojvod, ter lastnih izkušenj in opazovanj, prikaz zgodovine pa je izrazito selektiven. Kot naravoslovca avtorja zanimajo predvsem topografski in geografski vidiki, tako se npr. podrobno

posveča rudnemu bogastvu dežele in etimologiji krajevnih imen (Moro 1955; Janko 1987: 173; Goldammer 1991).

Na Koroškem je nekaj časa živel tudi Hieronymus Megiser, šolnik, jezikoslovec in polihistor, ki se je rodil leta 1554 ali 1555 v Stuttgartu in umrl 1619 v Linzu. Po študiju grščine in latinščine v Tübingenu, učiteljevanju v Ljubljani, študiju prava ter službovanju kot učitelj in bibliotekar v Padovi je bil od 1589 do 1591 stanovski historiograf v Gradcu. Leta 1593 so ga koroški deželni stanovi pozvali v Celovec za rektorja stanovske gimnazije, vendar je moral leta 1601 zaradi protireformacije mesto zapustiti. Leta 1603 je odšel v Leipzig in postal historiograf saškega volilnega kneza Kristjana II. ter izredni profesor za zgodovino. V letih 1611/12 so ga gornjeavstrijski stanovi povabili v Linz, kjer je do svoje smrti deloval kot stanovski zgodovinar in ravnatelj stanovske knjižnice. Poleg njegovih splošno znanih slovaropisnih oz. jezikoslovnih del – naj omenimo le zbirko latinskih in nemških pregovorov ter njegov štirjezični slovar *Dictionarium quattuor linguarum*, ki ju je prvič izdal leta 1592 v Gradcu –, poleg tega pa številnih potopisnih, topografskih, historiografskih in drugih znanstvenih del, velja izpostaviti »njegove« *Annales Carinthiae* (Koroški letopisi) v nemškem jeziku, ki so izšli 1612 v dveh zvezkih v Leipzigu. Pravzaprav gre za predelavo rokopisa *Historia Carinthiaca* (Koroška zgodovina) Michaela Gottharda Christalnicka (1530/40–1595), koroškega humanista, zgodovinarja in protestantskega pridigarja. Iz svoje predloge je večji del prevzel skoraj dobesedno, na novo pa je razčlenil snov, jo dopolnil in kroniko samostojno nadaljeval za obdobje od 1578 do 1611. Čeprav letopisi v prikazu starejše zgodovine vključujejo številne pravljice in pripovedke in kot zgodovinski vir niso povsem verodostojni, pa nam v drugem delu prinašajo dragocene podatke, ker je avtor uporabljal sedaj že izgubljene listine in lokalne kronike ter gradivo iz stanovskih virov (Janko 1987: 172–173; Bookmann 1990; Logar 2013; Mihelič 2013).

4 Sklep

V našem orisu nemške književnosti na Slovenskem od 11. do 16. st. so se v srednjem veku med deželami pokazale določene razlike, ki so deloma odraz obstoja in razvitosti kulturnih središč, ki so omogočala in spodbujala literarno ustvarjalnost. Medtem ko na Koroškem prva ohranjena nemška besedila segajo v 11. st., se začetek literarnega izročila na Štajerskem premakne v sredino 13. st., pri ostankih srednjeveškega slovstva na Kranjskem pa gre predvsem za recepcijo del, ki so nastala izven njenih meja. Žanrsko so na Koroškem zastopane verske, moralno- in pravno-didaktične pesnitve, dvorski roman in historiografska dela, na Štajerskem pa epska in lirski dela v sklopu dvorske književnosti, verske pesnitve in kronikalno delo.

Razburkano zgodovinsko dogajanje v 16. st. se odseva tudi v literarni produkciji, ki večinoma zapostavlja estetski vidik in daje prednost uporabni vrednosti besedil,

s katerimi avtorji izražajo svoja stališča, da bi onemogočili svoje nasprotnike in/ali prepričali svojo publiko v skladu s svojimi namerami. Humanistična učenost pa se odslkava zlasti v historiografskih, potopisnih in znanstvenih delih.

S slovenskega etničnega ozemlja je nekaj avtorjev in del, ki niso pomembni le v regionalnem kontekstu, temveč so bili priznani v drugih nemških deželah ali celo v širšem evropskem prostoru. Z literarnozgodovinskega vidika neprecenljive vrednosti sta Dunajski in Milštatski oz. Miljski rokopis, ker sta med redkimi ohranjenimi izročili zgodnesrednjevisokonemške književnosti, ter Marijino življenje brata Filipa zaradi vsesplošne razširjenosti in priljubljenosti, ki se zrcali v velikem številu ohranjenih rokopisov in produktivni recepciji. Nezanemarljivo je dejstvo, da so viteške lirike s slovenskih tal vključili v reprezentativni Heidelberški rokopis, kar kaže, da so njihove pesmi poznali tudi onstran »slovenskih meja«. Iz ožjega slovenskega geografskega okvira izstopa tudi Jakob Unrest s svojimi historiografskimi deli, ki so bila med drugim cenjena na dunajskem dvoru. Med avtorji 16. st. velja poleg Paracelsusa in Megiserja izpostaviti predvsem Herbersteina in njegove po vsej Evropi cenjene Moskovske zapiske.

Viri

Boockmann, Friederike, 1990: Megiser, Hieronymus. *Neue Deutsche Biographie* 16. 619–620. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116992514.html#ndbcontent>.

Glaßner, Christine in Bodemann, Ulrike, 2014: *Handschriftenbeschreibung* 5372. <https://handschriftencensus.de/5372>.

Glomar, Joža, 2013: Herberstein, Sigismund, baron (1486–1566). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi228885/#slovenski-biografski-leksikon>.

Grafenauer, Bogo, 2013: Unrest, Jakob (okoli 1430–1500). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi746933/#slovenski-biografski-leksikon>.

Herberstein, Sigismund, 2001: *Moskovski zapiski*. Ljubljana: Slovenska matica. Prev. Ludvik Modest Golia.

Janko, Anton in Henkel, Nikolaus, 1997: *Nemški viteški liriki s slovenskih tal*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 27–60. Prev. Tone Pretnar.

Klobčar, Marija, 2018: »O poslušajte eno grozovito zgodbo«: pesemski letaki z osupljivimi novicami. Perenič, Urška in Bjelčevič, Aleksander (ur.): *Starejši mediji slovenske književnosti: rokopisi in tiski*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 159–168. (Obdobja 37). https://centerslo.si/wp-content/uploads/2018/11/Obdobja-37_Klobcar.pdf.

Križman, Mirko, 1985: Obsežna nemška pesem o slovenski kmečki vojni. *Dialogi* 11/12. 133–140.

Kuripečič, Benedikt, 1997: *Itinerarium oder Wegrayß Küniglich Majestät potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen Keiser Soleyman. Anno 1530*. Celovec: Wieser Verlag.

Kuripečič, Benedikt, 1998: *Ein Disputation oder Gesprech zwayer Stalbuben/So mit Küniglicher Maye. Botschafft bey dem Türkischen Keyser zu Constantinopel gewesen*. Celovec: Wieser Verlag.

Lamberg, Joseph von. 1689: Herrn von Lamberg Lebenslauff von ihm selbsten beschrieben. Valvasor, Johann Weichard von: *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. 3 zv. Nürnberg, Laibach: Endter. 46–64. (Reprint München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik 1971).

Lamberg, Jožef, 2009–2013: Njegov v rimah zloženi življenjepis, kot ga je sam opisal. Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske*. 3. zv. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska. 46–64. Prev. Doris Debenjak idr.

Logar, Janez, 2013: Megiser, Hijeronim (med 1554 in 1555–1619). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi357106/#slovenski-biografski-leksikon>.

Mihelič, Darja, 2013: Christalnick, Michael Gotthard (med 1530 in 1540–1595). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1021180/#novi-slovenski-biografski-leksikon>.

N. N., 1972: *Kronika grofov Celjskih*. Maribor: Obzorja. Prev. Ludvik Modest Golia.

Philipp, brat, 1904: *Kartuzijanskega brata Filipa Marijino življenje*. Maribor: Prevajatelj. Prev. Matija Zemljič.

Pirjevec, Avgust, 2013: Kuripečič, Benedikt (okoli 1490–po 1532). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi312629/#slovenski-biografski-leksikon>.

Pogačnik, Jože, 1980: *Starejše slovensko slovstvo*. Maribor: Obzorja. 409–492.

Radics, Peter von (ur.), 1904: *Ein zeitgenössisches Lied vom »windischen Bauernkrieg 1573«*. Ljubljana: samozaložba.

Štih, Peter, 2008: *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Sistory. <http://www.sistory.si/publikacije/pdf/zgodovina/Slovenska-zgodovina-SLO.pdf>.

Ulrich von Liechtenstein, 1987: *Frauendienst*. Izdal Franz Viktor Spechtler. Göppingen: Kümmerle Verlag.

Literatura

Bajt, Drago in Vidic, Marko (ur.), 2011: *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija.

Baum, Wilhelm, 2010: Otto der Rasp. Ruh, Kurt idr. (ur.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 7. zv. Berlin in New York: De Gruyter. 234–235.

Bole, Andreja, 2013: Podobe tujega v nemških potopisih 16. in 17. stoletja. *Vestnik* 5/1–2. 57–66.

Bole Maia, Andreja, 2019: Tuje in prostor. *Ars & Humanitas* 13/2. 132–146.

Brunner, Horst, 1990: Neidhart. Killy, Wather (ur.): *Literatur Lexikon: Autoren und Werke deutscher Sprache*. 8. zv. Gütersloh in München: Bertelsmann Lexikon Verlag. 342–344.

- Brunner, Horst, 2010: *Geschichte der deutschen Literatur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Philipp Reclam.
- Bumke, Joachim, 1990: *Geschichte der deutschen Literatur im hohen Mittelalter*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Bumke, Joachim, 1991: *Wolfram von Eschenbach*. Stuttgart: Metzler.
- Cormeau, Christoph, 1990: Heinrich von dem Türlin. Killy, Wather (ur.): *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. 5. zv. Gütersloh in München: Bertelsmann Lexikon Verlag. 180–181.
- Cormeau, Christoph, 2010: Heinrich von dem Türlin. Ruh, Kurt idr. (ur.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 3. zv. Berlin in New York: De Gruyter. 894–899.
- Enenkel, Karl A. E., 2008: *Die Erfindung des Menschen. Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius*. Berlin in New York: Walter de Gruyter. 546–574.
- Ganz, Peter, 2010: Die Hochzeit. Ruh, Kurt idr. (ur.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 4. zv. Berlin in New York: De Gruyter. 77–79.
- Gärtner, Kurt, 1991: Bruder Philipp. Killy, Wather (ur.): *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. 9. zv. Gütersloh in München: Bertelsmann Lexikon Verlag. 152–153.
- Gärtner, Kurt, 2010: Bruder Philipp. Ruh, Kurt idr. (ur.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 7. zv. Berlin in New York: De Gruyter. 587–597.
- Glier, Ingeborg, 2010: Der von Scharfenberg. Ruh, Kurt idr. (ur.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 8. zv. Berlin in New York: De Gruyter. 604–606.
- Goldammer, Kurt, 1991: Paracelsus. Killy, Walther (ur.): *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. 9. zv. Gütersloh in München: Bertelsmann Lexikon Verlag. 76–80.
- Grafenauer, Bogo, 1993: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje in njena današnja vprašanja. *Zgodovinski časopis* 47/3. 349–383.
- Grdina, Igor, 1990/1991: Celjska kronika, spomenik srednjeveške književnosti na Slovenskem. *Jezik in slovstvo* 36/3. 41–49.
- Grubmüller, Klaus, 1991: Ulrich von Liechtenstein. Killy, Wather (ur.): *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. 11. zv. Gütersloh in München: Bertelsmann Lexikon Verlag. 476–477.
- Heinzle, Joachim, 1994: *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit. II/2. Wandlungen und Neuansätze im 13. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer.
- Hellgardt, Ernst, 1991. Vom Rechte. Killy, Wather (ur.): *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. 9. zv. Gütersloh in München: Bertelsmann Lexikon Verlag. 323.
- Henkel, Nikolaus 1991: Physiologus. Killy, Wather (ur.): *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. 9. zv. Gütersloh in München: Bertelsmann Lexikon Verlag. 154–155.
- Janko, Anton, 1982: Zwei Wigalois-Fragmente aus Ljubljana. *Acta neophilologica* 15. 3–15.

Janko, Anton, 1989: Der von Suonegge, Der von Obernburg, Der von Scharpfenberg – trije nemški viteški liriki s slovenskih tal. Toporišič, Jože (ur.): *Srednji vek v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 171–180. (Obdobja 10).

Janko Anton, 1994: Parzival in slovenska Štajerska. Germadnik, Janko (ur.): *Celjski zbornik*. Celje: Osrednja knjižnica Celje. 191–195.

Janko, Anton, 1995: Nemška literarna ustvarjalnost na Slovenskem: Zgodovinski oris. Orožen, Martina (ur.): *Informativni kulturološki zbornik*. Ljubljana: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 319–333.

Janko, Anton, 1996: Nemško literarno tvorstvo na Slovenskem v 16. stoletju. Jakopin, Franc, Kerševan, Marko in Pogačnik, Jože (ur.): *3. Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica, Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar. 168–177.

Janko, Anton, 2001: Die höfische deutsche Dichtung im slovenischen Raum. Zach, Krista in Miladinović Zalaznik, Mira (ur.): *Querschnitte: deutsch-slovenische Kultur und Geschichte im gemeinsamen Raum*. München: Südostdeutsches Kulturwerk. 9–19.

Janko, Anton, 2002: Slovenija in Slovenci v nekaterih nemških virih. Smolej, Tone (ur.): *Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti. Imagološko berilo*. Ljubljana: Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, Filozofska fakulteta. 143–151.

Janko, Anton, 2006: Jožef Lamberg in njegova življenjepisna pesem. Osolnik Kunc, Viktorija, Hudelja, Niko in Šetinc Salzmann, Madita (ur.): *Transkulturell: Festschrift für Käthe Grah zum 70. Geburtstag*. Ljubljana: Oddelek za germanistiko, Filozofska fakulteta. 67–85.

Janko, Anton in Henkel, Nikolaus, 1997: *Nemški viteški liriki s slovenskih tal*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Janota, Johannes, 2004: *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit*. Zv. III/1. *Orientierung durch volkssprachige Schriftlichkeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Javor Briški, Marija, 1998a: Geistesgeschichtliche und literarhistorische Aspekte eines spätmittelalterlichen Privatgebetbuches der National- und Universitätsbibliothek von Ljubljana. *Acta neophilologica* 31. 3–33.

Javor Briški, Marija, 1998b: Untersuchungen zur deutschen Schreibsprache eines spätmittelalterlichen Gebetbuches von Ljubljana. *Linguistica* 38/2. 115–130.

Javor Briški, Marija, 2009: »... zu solcher erkündigung haben mich die Lateinisch und Windisch sprachn vasst geholfen«: Konstruktionen des Fremden in Sigismund von Herbersteins *Moscovia*. Javor Briški, Marija, Miladinović Zalaznik, Mira in Bračič, Stojan (ur.): *Sprache und Literatur durch das Prisma der Interkulturalität und Diachronizität: Festschrift für Anton Janko zum 70. Geburtstag*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 216–228, 421. (Slovenske germanistične študije 4).

Javor Briški, Marija, 2011: Auf der Reise nach Konstantinopel. Fremd- und Eigenbilder im *Itinerarium* des Benedict Curipeschitz. Unzeitig, Monika (ur.): *Grenzen überschreiten – transitorische Identitäten. Beiträge zu Phänomenen räumlicher, kultureller und ästhetischer Grenzüberschreitungen in Texten vom Mittelalter bis zur Moderne*. Bremen: edition lumiére. 143–150.

- Javor Briški, Marija, 2012: Slowenien. Greule, Albrecht, Meier, Jörg in Ziegler, Arne (ur.): *Kanzleisprachenforschung: ein internationales Handbuch*. Berlin: W. de Gruyter. 589–598.
- Kartschoke, Dieter, 1990: *Geschichte der deutschen Literatur im frühen Mittelalter*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Knapp, Fritz Peter, 1994: *Die Literatur des Früh- und Hochmittelalters*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Knapp, Fritz Peter, 1999: *Die Literatur des Spätmittelalters in den Ländern Österreich, Steiermark, Kärnten, Salzburg und Tirol. Zv. 2/1. Die Literatur in der Zeit der frühen Habsburger bis zum Tod Albrechts II. 1358*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Knapp, Fritz Peter, 2004: *Die Literatur des Spätmittelalters in den Ländern Österreich, Steiermark, Kärnten, Salzburg und Tirol. Zv. 2/2. Die Literatur zur Zeit der habsburgischen Herzöge von Rudolf IV. bis Albrecht V (1358–1439)*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Knapp, Fritz Peter, 2010: Wintnauer, Rudolf, Ruh, Kurt idr. (ur.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 10. zv. Berlin in New York. 1238–1239.
- Krevs Birk, Uršula, 2019: Zu einigen Aspekten des Deutschen als Kontaktsprache des Slowenischen. *Linguistica* 59/1. 155–173.
- Moro, Gotbert, 1955: Die Kärntner Chronik des Theophrastus Paracelsus: eine landeskundliche Quelle. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 46. 57–67.
- Müller, Jan-Dirk, 2010: Ulrich von Liechtenstein. Ruh, Kurt idr. (ur.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 9. zv. Berlin in New York. 1274–1282.
- Nadler, Josef, 1951: *Literaturgeschichte Österreichs*. Salzburg: Otto Müller Verlag.
- Otorepec, Božo, 1988: Celjska kronika. *Enciklopedija Slovenije*. 2. zv. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Pogačnik, Jože, 1990: *Starejše slovensko slovstvo*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Rädle, Fidel, 2010: Millstätter Handschrift. Ruh, Kurt idr. (ur.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 6. zv. Berlin in New York. 531–534.
- Schneider, Joachim, 2016: Dynastisch-territoriale Geschichtsschreibung. Wolf, Gerhard in Ott, Norbert H. (ur.): *Handbuch Chroniken des Mittelalters*. Berlin in Boston: De Gruyter. 225–265.
- Stanonik, Janez, 1957: *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Stanonik, Janez, 1987: Die deutsche Literatur im mittelalterlichen Slowenien. *Acta neophilologica* 20. 10–18.
- Stanonik, Janez, 1989: Die mittelalterliche deutschsprachige Literatur im slowenischen Gebiet. *Österreichische Osthefte* 31/3. 276–286.
- Stanonik, Marija, 2020: Pesnjenje v vojaški suknji in proti njej 1515–1918. Ljubljana: Založba ZRC.
- Stelzer, Winfried, 2010a: »Cronica der Grafen von Cilli«. Ruh, Kurt idr. (ur.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 1. zv. Berlin in New York: De Gruyter. 1248.

Stelzer, Winfried, 2010b: Unrest, Jakob. Ruh, Kurt idr. (ur.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 10. zv. Berlin in New York: De Gruyter. 85–88.

Vollmann-Profe, Gisela, 1989a: Exodus. Killy, Wather (ur.): *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. 3. zv. Gütersloh in München: Bertelsmann Lexikon Verlag. 312–313.

Vollmann-Profe, Gisela, 1989b: Genesis. Killy, Wather (ur.): *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. 4. zv. Gütersloh in München: Bertelsmann Lexikon Verlag. 110–111.

Vollmann-Profe, Gisela, 1994: *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit*. Zv. I/2. *Wiederbeginn volkssprachiger Schriftlichkeit im hohen Mittelalter*. Tübingen: Max Niemeyer.

Weiss, Peter, 1987: Benedikt Kuripečič in njegov potopis. *Slava* 1/1. 27–37.

Wennerhold, Markus, 2005: *Späte mittelhochdeutsche Artusromane*. »Lanzelet«, »Wigalois«, »Daniel von dem Blühenden Tal«, »Diu Crône«. *Bilanz der Forschung 1960–2000*. Würzburg: Königshausen & Neumann. 182–253.

Seznam slik

Slika 1: Prizor iz *Knjige o stvarjenju*, Milštatski/Miljski rokopis, 12r. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/da/Millst%C3%A4tter_Genesis_23.jpeg?uselang=de.

Slika 2: Ulrich von Liechtenstein. Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 848 Große Heidelberger Liederhandschrift. *Codex Manesse*. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0469>.

Slika 3: *Ain neues lied von den kraynnerischen bauren*. https://www.europeana.eu/sl/item/2022502/_KAMRA_98967.

Slika 4: Naslovnica Kuripečičevega potopisa (Kuripečič 1997: 157).

Slika 5: Sigismund von Herberstein v avstrijski poslanski obleki (Herberstein 2001: s. n.).

German Literature in the Slovenian Ethnic Lands from the Eleventh to the Sixteenth Century

After an introductory historical outline of the Slovenian ethnic territory and the formation of the northern German-Slovenian linguistic border as well as the role that the German language played in Slovenia, the article focuses on a literary-historical overview of a selection of works written from the Middle Ages to the sixteenth century by domestic or foreign authors in the Slovenian ethnic lands of Carinthia, Styria and Carniola, as well as authors originating from these lands. When presenting individual texts, we consider content, stylistic characteristics, genre definition and function, as well as the cultural-historical context of their origin and reception. In addition to a systematic presentation of the most important works of these periods, the article also attempts to evaluate them in the context of German literary history.

Key words: German literature, literary history, Middle Ages, sixteenth century, Carinthia, Styria, Carniola

V ITALIJANSKIH TESTENINAH NA PAPIRJU IN SPLETU: SLOVNIČNA ZMOŽNOST JUŽNOSLOVANSKIH GOVORCEV SLOVENŠČINE KOT DRUGEGA JEZIKA V RAZLIČNIH OKOLJIH UČENJA IN PREVERJANJA

V prispevku preverjam, kako uspešni so južnoslovanski govorniki slovenščine kot drugega jezika pri rabi slovenskih sklonov. Osredotočam se na nalogo iz pisnega izpita na lektoratu slovenščine in primerjam študente, ki so izpit reševali na roko v razredu, s študenti, ki so se slovenščino delno učili na daljavo in tako reševali tudi izpit. Skloni so zahtevni za vse študente. Najtežavnejša sta mestnik množine in brezpredložna raba dajalnika. Študenti, ki so izpit reševali na daljavo, so uspešnejši, predvidoma zaradi manjšega nadzora učitelja nad uporabo zunanjih virov pri reševanju, je pa med njihovimi rešitvami več primerov napačnega zapisa ali rabe napačnega besedišča. Makedonski študenti, predvsem tisti, ki so izpit reševali na daljavo, pa so uspešnejši kot študenti, katerih prvi jezik je bosanščina, črnogorščina, hrvaščina ali srbsčina.

Ključne besede: slovenščina kot drugi jezik, jezikovno testiranje, slovnična zmožnost, samostalnik, učenje na daljavo

0 Uvod

Jezikovna zmožnost je kompleksen preplet različnih zmožnosti, med katerimi je tudi slovnična zmožnost, torej »poznavanje slovnice nekega jezika in sposobnost njene uporabe« (Skupni evropski jezikovni okvir 2011: 136). Čeprav se je poučevanje tujih jezikov po strukturalističnem navdušenju druge polovice 20. stoletja preusmerilo na jezikovne funkcije, upoštevanje konteksta ipd. (Skela 2011: 119–122), pa praksa poučevanja, vsaj pri slovenščini kot tujem oziroma drugem jeziku, slovnične zmožnosti ne zapostavlja. Skupni evropski jezikovni okvir kot še vedno najpomembnejša referenca za vse, ki se ukvarjajo s poučevanjem tujih jezikov, priznava, da je slovnična zmožnost »seveda najpomembnejša« (Skupni evropski

jezikovni okvir 2011: 174). Tudi v učbeniškem gradivu za slovenščino kot tuji oz. drugi jezik slovnična zmožnost ni zastavljena.¹

Za tuje govorce slovenščine² so eno od ključnih slovničnih poglavij, ki ga morajo usvojiti ob začetnem učenju slovenščine, sklonske paradigme. Težave z njimi se pojavljajo pri večini domačih govorcev na vseh stopnjah učenja, čeprav jih je pri govorcih z bolj razvito sporazumevalno zmožnostjo v slovenščini seveda manj. Manj pogoste so tudi pri govorcih sorodnih jezikov, kakršni so za slovenščino srbski, hrvaški, bosanski ali črnogorski jezik. Pri teh govorcih so namreč tovrstne paradigme del jezikovnega sistema tudi v prvem jeziku.

Zaenkrat je bilo v slovenskem prostoru le malo raziskav, ki bi se specifično posvečale problematiki sklonov pri učenju slovenščine kot drugega oz. tujega jezika (prim. Savić 2020). Tudi sama kot učiteljica dajem učenju sklonov omejen poudarek, saj so skloni le eden od vidikov jezikovne zmožnosti v slovenščini in ne smejo biti osrednja točka jezikovnega pouka.

1 Raziskava

V tem prispevku predstavljeno raziskavo sem izvedla zaradi specifične situacije, ki jo je spomladi 2020 povzročila pandemija koronavirusa in zaradi katere se je celotni visokošolski pouk prestavil v spletno okolje. Predmet raziskave je bila uspešnost govorcev slovenščine kot drugega jezika pri reševanju naloge za preverjanje oblikoskladenjske zmožnosti, natančnejše sklonskih oblik. Ponudila se mi je namreč priložnost za primerjavo med študenti, ki so se slovensko učili in izpit reševali fizično oz. prek spleta. Ne glede na oportunistično odločitev za primerjavo pa so rezultati dovolj relevantni, da so zanimivi tudi za širšo strokovno javnost.

Metodološko raziskava sodi v kontekst analize napak, ki se je uveljavila v šestdesetih in sedemdesetih letih dvajsetega stoletja (Dagneaux idr. 1998: 163–164). V klasični obliki analiza napak poteka v petih fazah: zbiranje gradiva, prepoznavanje napak, opis, razlaga in vrednotenje napak (Pirih Svetina 2005: 37–40). Za slovenščino kot drugi oz. tuji jezik je do sedaj najkompleksnejšo analizo napak izvedla N. Pirih Svetina v svoji doktorski raziskavi (Pirih Svetina 2005: 37–40). Čeprav je analiza napak kot samostojna raziskovalna metoda po nekaj desetletjih zamrla, se dandanes spet uporablja ob zavedanju, da še zdaleč ne daje celovitega vpogleda na vmesni jezik učečih se in jo je nujno kombinirati z drugačnimi pristopi. Tako je denimo analiza najpogostejših jezikovnih napak domačih govorcev slovenščine v

¹ Če pogledamo dvoje učnih gradiv, ki se trenutno najpogosteje uporabljata za poučevanje južnoslovenskih govorcev začetnikov – kar je stopnja jezikovne zmožnosti govorcev, vključenih v analizo v tem prispevku – je v učbeniku *Gremo naprej* (Petric Lasnik idr. 2009) usvajanju slovničnih vsebin namenjenih približno 44 od 119 strani, v učbeniku *Slovenska beseda v živo 1b* (Markovič idr. 2013) 20 od 134 strani, v delovnem zvezku iz istega kompleta pa 38 od 108 strani.

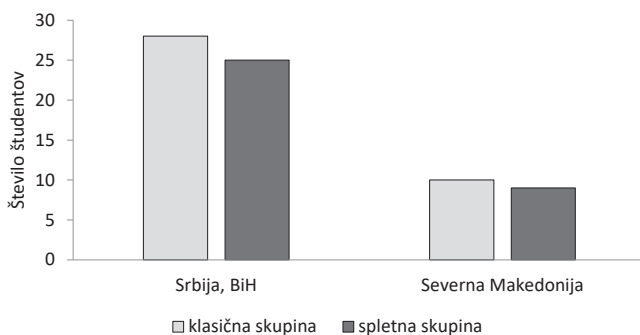
² Moška slovnična oblika je v tem prispevku uporabljena kot slovnično nevtralna.

korpusu Šolar izhodišče za oblikovanje bolj ciljno usmerjenih učnih gradiv (prim. Kosem in Može 2011).

1.1 Vzorec

Redno vpisani mednarodni študentje Univerze v Ljubljani so v prvem letu svojega študija upravičeni do udeležbe v modulu Leto plus,³ v okviru katerega obiskujejo dva semestra lektorata slovenščine. Velika večina teh študentov prihaja z južnoslovenskega območja, zato na lektoratu oblikujemo jezikovno razmeroma homogene skupine popolnih začetnikov iz Bosne in Hercegovine, Črne Gore, Hrvaške, Srbije in Severne Makedonije. V tej raziskavi bom predstavila rezultate študentov na Letu plus, ki sem jih poučevala v dveh zaporednih študijskih letih. 38 študentov, ki jih bom za potrebe prispevka imenovala **klasična skupina**, je lektorat obiskovalo v študijskem letu 2018/19. Druga pa je t. i. **spletna skupina** 34 študentov, ki se je slovensko učila v študijskem letu 2019/20.

Kot je razvidno iz grafikona 1, med skupinama ni bilo pomembnejših razlik glede držav izvora.⁴ Podobno velja za spol, saj je bil v obeh primerih približno 70-odstotni delež žensk. Ključna razlika med skupinama, ki jo v tej raziskavi upoštevam kot spremenljivko, je torej okolje oz. način učenja slovenščine. Študenti klasične skupine so vse obveznosti na lektoratu opravili fizično, v predavalnici. V spletni skupini pa se je po začetku drugega semestra jezikovni pouk zaradi epidemije covida-19 preselil na splet.⁵

Grafikon 1: Študenti obeh skupin po državah⁶

³ Prim. <https://www.uni-lj.si/studij/letu-plus/>.

⁴ V primeru vseh študentov so bile države izvora enolično povezane z njihovim prvim jezikom: za vse študente iz Severne Makedonije je bila prvi jezik makedonščina, za študente iz Srbije, BiH, Hrvaške in Črne gore pa srbsčina, bosanščina, hrvaščina oz. črnogorščina (prim. opombo 6).

⁵ Nekateri študenti so tudi v drugem semestru ostali v Sloveniji, drugi pa so večino drugega semestra po začetku epidemije preživeli v svojih državah, torej v neslovensko govorečem okolju. Zanje je slovenščina dejansko postala tuji jezik.

⁶ Izkušnje iz razreda zaenkrat kažejo, da med govorce iz Srbije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine ter Črne gore ni pomembnejših razlik pri usvajanju slovenščine, zato so zanje podatki v tem grafikonu združeni.

Ob koncu vsakega od obeh semestrov lektorata slovenščine so študenti opravljali izpit, sestavljen iz pisnega in ustnega dela. Pisni izpit, ki je bil vir za to analizo, so delali po koncu letnega semestra, torej po dveh semestrih učenja slovenščine. V klasični skupini so ga reševali v predavalnici pod nadzorom učitelja in pisali na papir. V spletni skupini so izpit pisali na daljavo, v spletni učilnici v okolju Moodle. Pred pisanjem študentom nisem dala navodil glede uporabe zunanje pomoči, kar pomeni, da je nisem niti eksplicitno dovolila niti prepovedala. Med reševanjem so sicer imeli vklopljene kamere, vendar nisem nadzorovala, s katerimi spletnimi stranmi ali drugimi pripomočki si pomagajo. Edina omejitev, ki so jo imeli, je bil čas, ki so ga imeli za reševanje približno enako obsežnega testa kot pri klasični skupini na voljo manj – klasična skupina je imela na voljo 90, spletna pa 70 minut. Obe časovnici sta se izkazali kot ustrezni, da so vsi študenti do konca rešili izpit.

1.2 Instrument

V raziskavi sem primerjala, kako uspešni so bili študenti pri reševanju naloge za preverjanje oblikoskladenjske zmožnosti. Uporabljeni instrument je bila naloga v pisnem izpitu, ki je bila enaka v izpitih obeh skupin študentov. Šlo je za klasično nalogo za preverjanje poznavanja sklonov: besedilo z izpuščenimi besednimi zvezami, ki so navedene v oklepajih in jih je treba vstaviti v ustreznem sklonu. Študent sam prepozna, kateri sklon mora uporabiti, in ga ustrezno tvori. Naloga ni komunikacijsko naravnana in ni avtentična, je pa del železnega nabora slovničnih nalog na lektoratu slovenščine in študenti so takega reševanja dobro navajeni.

Besedilo je bilo prirejeno po kratki spletni novici. Navajam ga z rešitvami, ki so podčrtane:⁷

Roger Federer bo kmalu dopolnil 38 let (leto), vendar ostaja v vrhu svetovnega tenisa. Ob povratku (povratek) na turnir Roland Garros navdušuje s formo (forma), ki jo ohranja kljub nezdravi prehrani (nezdrava prehrana). Na njegovem jedilniku so marmelada, čokolada, bonboni, pecivo, sladoled, lizike, uživa tudi v italijanskih testeninah (italijanske testenine, M), med tekmami pa si privošči energijske ploščice z lešniki (lešnik, M). Švicar se torej drži povsem drugačnih prehranskih smernic kot denimo Novak Đoković, ki je brezglutensko dieto (brezglutenska dieta) že večkrat predstavil širnemu svetu (širni svet).

Besedilo je bilo izbrano tako, da so se v njem kot neznanke pojavile besedne zveze v vseh sklonih. Sestavljali so jo standardni primeri rabe vseh sklonov, brez izjem ali posebnosti. Takšne primere smo s študenti obeh skupin na lektoratu veliko vadili.

⁷ Prim. <https://www.24ur.com/sport/ostalo/svicarski-sladkosned-federer-priznal-da-brez-slabe-vesti-gresi.html>. M pomeni, da mora biti vstavljena oblika v množini.

1.3 Raziskovalne metode

Naloge študentov klasične skupine sem popravila ročno. Čeprav so bile spletno rešene naloge ocenjene avtomatsko, pa sem tudi te rezultate ročno pregledala.⁸ Avtomatski sistem ocenjevanja namreč vsako rešitev, ki ni vnaprej predvidena kot ustrezna, označi kot napačno, s tem pa enači neustrezne rešitve, pri katerih gre za dejansko neustrezni sklon, in tiste, pri katerih se je študent denimo zatipkal ali pa je pomotoma uporabil podobno zvonečo besedo. Slednje o študentovi oblikoskladenjski zmožnosti ne pove ničesar, zato bi samo avtomatsko označevanje pod vprašaj postavljalo veljavnost te izpitne naloge (prim. Ferbežar 2004: 30).

Analizo rezultatov sem začela kvantitativno s štetjem ustreznih rešitev in napak v programu Microsoft Excel. Sledila je kvalitativna analiza, pri kateri sem napake ročno pregledala in skušala ugotoviti, zakaj je prišlo do njih.

1.4 Hipoteze

Pred začetkom analize sem oblikovala nekaj delovnih hipotez:

- hipoteza 1: Najzahtevnejša sklona za študente sta dajalnik in orodnik. To sta sklona, ki ju študenti na lektoratu usvajajo nazadnje, posledično pa imajo najmanj priložnosti za utrjevanje. Poleg tega se končnice v slovenščini – predvsem v množini in seveda dvojini, ki je ostali južnoslovanski jeziki ne poznajo – najbolj razlikujejo od tistih v bosanščini, črnogorščini, hrvaščini in srbsčini⁹ (prim. Požgaj Hadži 1999: 243). Tudi zaradi tega sta bila v nalogi primera z dajalnikom v ednini, v kateri so oblike podobne tistim v BČHS.
- Hipoteza 2: Študenti spletne skupine nalogo rešujejo bolje kot študenti klasične skupine. Predvidevala sem, da je tako zaradi večje uporabe zunanjih virov, ki bi lahko bila posledica manjšega nadzora nad potekom reševanja. Pri reševanju izpita na daljavo učitelj namreč težje nadzira študentovo okolje in uporabo jezikovnih virov ali drugih pripomočkov.
- Hipoteza 3: Govorci BČHS nalogo rešujejo bolje kot makedonski govorniki. Predvidevala sem, da imajo makedonski govorniki v slovenščini slabšo razvito oblikoskladenjsko zmožnost in zato nalogo rešujejo slabše. Makedonščina namreč ne pozna sistema sklanjatev, tako da makedonski govorniki težje usvojijo funkcijo in oblike sklonov (Arizankovska 2009: 28),

⁸ Zanesljivost pri jezikovnem testiranju se pogosto zagotavlja tako, da nalogo ocenjuje več kot ena oseba (Ferbežar 2004: 143). To se uporablja pri ocenjevanju daljših pisnih sestavkov, manj pa pri nalogah objektivnega tipa, kakršna je bila pričujoča. Kot je razvidno iz rezultatov, je šlo v nalogi za omejen nabor pravih in nepravilnih rešitev, zato sem ocenila, da ni potrebe po večkratnem ocenjevanju. Ne izključujem pa možnosti, da bi drug ocenjevalec pri ocenjevanju iste naloge prišel do nekoliko drugačnega rezultata.

⁹ Zaradi ekonomičnosti v nadaljevanju uporabljam kratico BČHS.

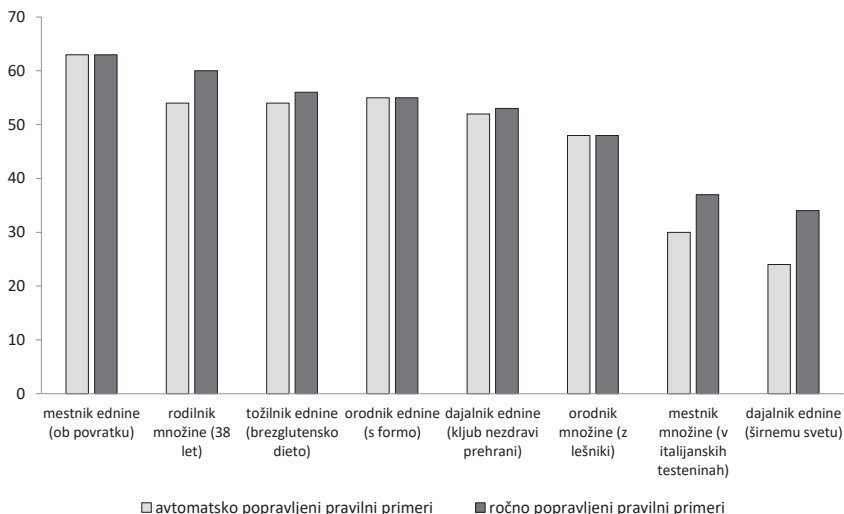
medtem ko govorcem BČHS ta slovnična kategorija ne povzroča težav, vsaj ne v sistemskem smislu.

2 Rezultati

V grobem je najpomembnejša ugotovitev raziskave, da so skloni za študente zahtevni, pa čeprav gre za govorce sorodnih jezikov. Nalogo je brez napak rešilo le slabih 14 % vseh študentov. V nadaljevanju so predstavljene (napačne) oblike, najpogostejše v slovenščini južnoslovanskih študentov.

2.1 Najzahtevnejša sklona

Če pogledamo grafikon 2, vidimo, da moja hipoteza 1 o tem, da sta za južno-slovanske govorce najzahtevnejša sklona dajalnik in orodnik, drži le delno. V svetlejšem stolpcu je prikazano avtomatsko ocenjeno število pravih rešitev. V temnejšem stolpcu je število ročno popravljeno, v njem pa so kot pravilni šteti tudi zatipkani in sorodni primeri.

Grafikon 2: Število pravilno rešenih primerov po posameznih sklonih

Rezultati so potrdili, da je dajalnik zelo zahteven, vendar samo v brezpredložni rabi (*širnemu svetu*, tabela 1). Kot že rečeno v poglavju o raziskovalnih metodah, sem kot pravilne sicer upoštevala tudi rešitve, pri katerih je študent uporabil neustrezno besedo, a ji je dal pravo končnico (*širšemu/širemu svetu*), saj je šlo vendarle za nalogo za preverjanje oblikoskladenjske in ne leksikalne zmožnosti ali

zmožnosti tega, da študent pravilno prepíše besedo, ki mu je v nalogi ponujena v slovarski obliki.¹⁰ Podobno bi zaradi očitne interference oz. negativnega jezikovnega prenosa, se pravi prenašanja elementov enega jezikovnega sistema v drug jezikovni sistem (Balažič Bulc 2004: 77), lahko kot neustrezno ocenili rešitev *ššrom sveta*, ki je poleg tega neustrezna glede na navodilo naloge, saj študent ni pregibal izhodiščne oblike *ššrni svet*, pač pa je namesto tega tvoril podobno zvonečo, a precej drugačno strukturo. Ta je v *Slovenskem pravopisu*¹¹ odsvetovana, ker pa je glede na rabo v slovenščini pogojno vendarle sprejemljiva,¹² sem jo upoštevala kot pravilno. Najpogostejša od dejansko neustreznih rešitev je bila uporaba mestnika namesto dajalnika (*ššrnem/ššršem svetu*), ki se je pojavila v 28 % rešitev v klasični in 44 % v spletni skupini.

rešitev		klasična skupina			spletna skupina		
		govorci BČHS	mak. govorci	skupaj	govorci BČHS	mak. govorci	skupaj
rešitev, upoštevana kot ustrezna	ššrnemu svetu	10	4	14	5	4	9
	ššremu svetu	3	0	3	1	0	1
	ššršemu svetu	1	1	2	2	0	2
	ššrom sveta	2	0	2	0	0	0
neustrezna rešitev	ššrnem svetu	7	2	9	10	0	10
	ššršem svetu	1	1	2	4	1	5
	ššrni svetu	2	0	2	0	0	0
	ššrnega sveta	0	0	0	0	2	2
	ššrini svet	0	0	0	1	0	1
	ššrnih svet	0	1	1	0	0	0
	ššitni svet	0	0	0	1	0	1
	ššrnih svetih	0	0	0	1	0	1
	ššršom svetu	0	1	1	0	0	0
	ššrnimu svetu	1	0	1	0	0	0
	ššrnim svetu	0	0	0	0	1	1
	ššrššnimu svetu	0	0	0	0	1	1
	ššrnome svetu	1	0	1	0	0	0

Tabela 1: Rešitve pri brezpredložnem dajalniku (*ššrnemu svetu*)

¹⁰ Upoštevanje rešitve *ššremu svetu* kot pravilne je nekoliko sporno, saj gre za očiten primer jezikovnega prenosa iz BČHS. Ker pa sem tudi pri drugih primerih kot pravilne upoštevala rešitve, pri katerih je pravilna končnica na nepravilni osnovi (npr. *nezdravni prehrani* ali *bezglutensko dieto*), sem se tega držala tudi v tem primeru.

¹¹ Dostopen na www.fran.si.

¹² V korpusu Gigafida 2.0 ima besedna zveza *ššrom sveta* 886 konkordanc, prim. <https://viri.cjvt.si/gigafida/>.

Zakaj je bil ta primer tako zahteven? Morda je na reševanje vplivalo dejstvo, da je bil zadnji v nalogi in je študentom pozornost že popustila. Gotovo pa je varljiva podobnost med dajalnikom in mestnikom v ednini moškega spola. Če bi bil uporabljen samostalnik v drugem številu ali ženskega spola, bi bili rezultati verjetno drugačni. Ker pa je tovrstno prekrivanje dajalniških in mestniških oblik pri moškem spolu značilno tudi za rojene govorce slovenščine (prim. Kosem idr. 2021: 69, 73–74), na tem mestu odpiram vprašanje – ali je bolj smiselno študente še bolj opozarjati na razlike med dajalnikom in mestnikom moškega spola ali pa je zlitje obeh oblik neizbežna realnost, ki bo sčasoma postala sprejemljiva tudi v knjižni slovenščini? Odgovor na to vprašanje seveda presega namen tega prispevka.

Zanimivo je, da so študenti primer s predložno rabo dajalnika (*kljub nezdravi prehrani*) reševali bistveno bolje (tabela 2). Predlog pred samostalnikom je očitno jasnejši signal za nedvoumno izbiro sklona. Najizrazitejša napaka je bila raba roditelja namesto dajalnika, pri kateri gre za jezikovni prenos iz BČHS – prevodu predloga *kljub, usprkos* ali *unatoč*, lahko sledita dajalnik ali roditelj, zato je bila med napačnimi rešitvami v klasični skupini pogosta raba roditelja.

rešitev		klasična skupina			spletna skupina		
		govorci BČHS	mak. govorce	skupaj	govorci BČHS	mak. govorce	skupaj
rešitev, upoštevana kot ustrezna	nezdravi prehrani	17	4	21	23	7	30
	<i>nezdravni prehrani</i>	0	0	0	1	0	1
	<i>nezdravi prehani</i>	0	0	0	1	0	1
neustrezna rešitev	<i>nezdrave prehrane</i>	3	3	6	0	0	0
	<i>nezdravne prehrane</i>	1	0	1	0	0	0
	<i>nezdrave prehran</i>	1	0	1	0	0	0
	<i>nezdravoj prehrani</i>	1	1	2	0	0	0
	<i>nezdravo prehrano</i>	2	1	3	0	2	2
	<i>nezdrava prehrana</i>	1	1	2	0	0	0
	<i>nezdravom prehranom</i>	2	0	2	0	0	0
	<i>nezdravem prehrani</i>	0	1	1	0	0	0

Tabela 2: Rešitve pri predložnem dajalniku ednine (*kljub nezdravi prehrani*)

Moje pričakovanje, da se bo za zelo problematičnega izkazal tudi orodnik (v ednini, *s formo*, ali množini, *z lešniki*), se prav tako ni potrdilo (prim. naslednje poglavje). Veliko zahtevnejši je bil mestnik množine (v *italijanskih testeninah*, tabela 3), ki ga na lektoratu utrjujemo od sredine prvega semestra učenja. Najpogostejša napaka je bila raba oblike za orodnik (*italijanskimi testeninami*) ali temu podobnih oblik, kar je verjetno posledica sovpadanja množinskih končnic za dajalnik, mestnik in orodnik v BČHS (Požgaj Hadži 1999: 243). Zanimivo je, da se neposredni

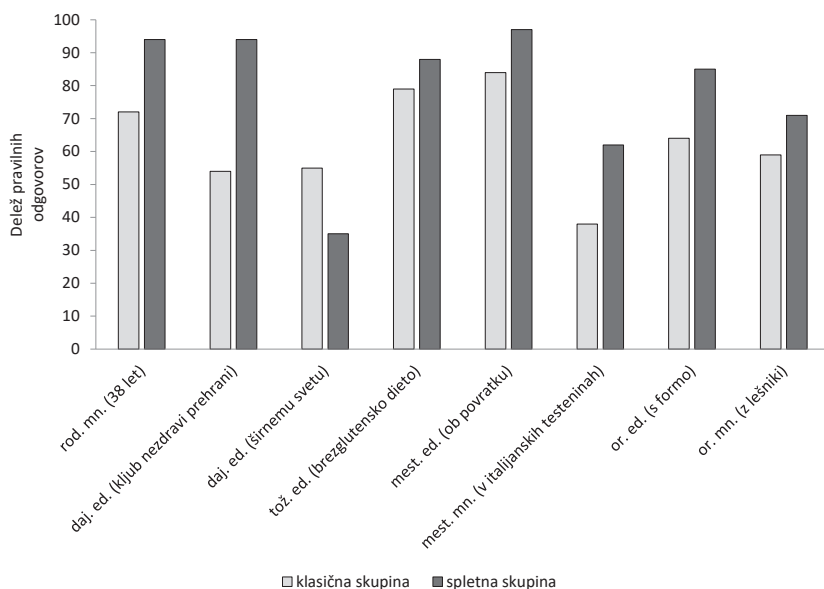
prenos BČHS končnic – *italijanskima testeninama* – med rešitvami ni pojavil. Čeprav sem na dejstvo, da so *testenine* v slovenščini množinski samostalnik, med lektoratom večkrat opozorila in čeprav je bila množina v nalogi ob tej besedi izrecno zahtevana, so jo govorci BČHS pogosto uporabljali v ednini (*italijanski testenini*, *italijanski testenin*), kar je verjetno posledica negativnega jezikovnega prenosa.

rešitev		klasična skupina			spletna skupina		
		govorci BČHS	mak. govorci	skupaj	govorci BČHS	mak. govorci	skupaj
rešitev, upoštevana kot ustrezna	italijanskih testeninah	5	3	8	13	8	21
	italijanskih testeninah	3	3	6	0	0	0
	italijanskih testeninah	1	0	1	0	0	0
neustrezna rešitev	italijanskih testeninih	1	0	1	1	0	1
	italijanskimi testeninami	6	0	6	4	0	4
	italijanskimi testeninami	1	0	1	0	0	0
	italijanskimi testenini	2	1	3	0	0	0
	italijanskim testeninami	2	0	2	0	0	0
	italijanskima testeninoma	0	0	0	1	0	1
	italijanski testenini	5	0	5	2	0	2
	italijanski testenin	1	0	1	0	0	0
	italijanskim testeninom	0	0	0	1	0	1
	italijanskim testeninam	0	0	0	2	0	2
	italijanskih testenini	0	0	0	1	0	1
	italijanske testenine	1	2	3	0	1	1
	italijanska testenina	0	1	1	0	0	0
	italijanskem testeninem	0	1	1	0	0	0

Tabela 3: Rešitve pri mestniku množine (v italijanskih testeninah)

2.2 Razlike med študenti klasične in spletne skupine

Hipotezo 2 so rezultati potrdili, študenti spletne skupine so nalogo torej reševali boljše od študentov klasične skupine. Če pogledamo vse primere v nalogi, jih je v spletni skupini pravilno rešilo 78 % študentov, v klasični pa občutno manj, 63 %. Kot kaže grafikon 3, so bili študenti spletne skupine uspešnejši pri reševanju velike večine primerov. Največja razlika med skupinama se je pokazala pri predložni rabi dajalnika (*kljub nezdravi prehrani*), pri kateri je bilo v spletni skupini nepravilno rešenih 12 % primerov, v klasični pa 45 %. Razmeroma veliko odstopanje je bilo tudi pri roditeljskem (38 let), pri katerem je bilo v spletni skupini 6 % napačnih rešitev, v klasični pa 28 %.

Grafikon 3: Delež pravilnih odgovorov po posameznih primerih pri študentih klasične in spletne skupine

Pri večini ostalih sklonov so razmerja med skupinama primerljiva. Pri mestniku ednine (*ob povratku*, tabela 4) je v spletni skupini samo en makedonski študent uporabil neustrezní sklon, v klasični skupini pa je bilo nepravilnih rešitev 20 % (tabela 4). Pri spletni skupini je bil delež napak pri mestniku množine (*v italijanskih testeninah*) v primerjavi s klasično skupino opazno nižji in manj izstopajoč. V klasični skupini je bilo nepravilnih odgovorov 60 %, v spletni skupini pa za tretjino manj, 38 %, in čeprav so v splošnem v tej skupini študenti večkrat narobe zapisali besede, se tu to ni zgodilo. Pri orodniku ednine (*s formo*, tabela 5) je imela spletna skupina 15 % neustreznih primerov, klasična pa 35 %. Malo manjši razkorak je bil pri zahtevnejšem orodniku množine (*z lešniki*, tabela 6), pri katerem je imela spletna skupina 29 %, klasična pa 40 % neustreznih rešitev.

rešitev	klasična skupina			spletna skupina		
	govorci BČHS	mak. govorci	skupaj	govorci BČHS	mak. govorci	skupaj
pravilna rešitev, povratku	23	6	29	25	8	33
<i>povratka</i>	1	3	4	0	1	1
<i>povrateka</i>	1	0	1	0	0	0
<i>povratega</i>	1	0	1	0	0	0
<i>povratek</i>	1	1	2	0	0	0

Tabela 4: Rešitve pri mestniku ednine (*ob povratku*)

rešitev	klasična skupina			spletna skupina		
	govorci BČHS	mak. govorci	skupaj	govorci BČHS	mak. govorci	skupaj
formo	20	5	25	22	7	29
<i>formom</i>	5	1	6	3	1	4
<i>formi</i>	3	3	6	0	0	0
<i>formah</i>	0	1	1	0	0	0
<i>formu</i>	0	1	1	0	0	0
<i>forme</i>	0	0	0	0	1	1

Tabela 5: Rešitve pri orodniku ednine (*s formo*)

rešitev	klasična skupina			spletna skupina		
	govorci BČHS	mak. govorci	skupaj	govorci BČHS	mak. govorci	skupaj
pravilna rešitev, lešniki	17	6	23	17	7	24
<i>lešnikom</i> ¹³	2	2	4	3	0	3
<i>lešnikami</i>	3	2	5	1	0	1
<i>leštnikami</i>	0	0	0	0	1	1
<i>lešnikimi</i>	3	0	3	1	1	2
<i>lešnikima</i>	3	0	3	0	0	0
<i>lešnici</i>	0	0	0	1	0	1
<i>lešnikih</i>	0	0	0	1	0	1
<i>lešnike</i>	0	1	1	0	0	0

Tabela 6: Rešitve pri orodniku množine (*z lešniki*)

¹³ Rešitev v ednini bi bila slovnično sprejemljiva. Ker pa je navdilo izrecno zahtevalo množino in ker takšna rešitev v slovenščini ni kolokacija, tega nisem upoštevala kot ustrezno. V korpusu Gigafida 2.0 denimo ni pojavitev za *ploščico z lešniki/lešnikom*. *Čokolada z lešniki* ima 74 zadetkov, medtem ko se *čokolada z lešnikom* ne pojavi.

Tudi pri tožilniku ednine (*brezglutensko dieto*) je bilo napak malo, razmerje med skupinama pa podobno – v klasični skupini je bilo 21 % napak, v spletni pa 12 % (tabela 5). Ta primer posebej izpostavljam zaradi zanimivega pojava, ki z oblikoskladenjsko zmožnostjo sicer nima zveze. Kombinacija manj znanega pridevnika, ki ga študenti v slovenščini do tedaj še niso pogosto srečali, in samostalnika z zevom je povzročila širok spekter napak zapisa oz. izbire besede (*brezglutensko*, *dijeto*, *breyglutesnko*, v enem primeru celo *glutensko*).

rešitev		klasična skupina			spletna skupina		
		govorci BČHS	mak. govorci	skupaj	govorci BČHS	mak. govorci	skupaj
rešitev, upoštevana kot ustrezna	brezglutensko dieto	22	6	28	19	6	25
	<i>brezglutensko dijeto</i>	0	0	0	2	0	2
	<i>bezglutensko dieto</i>	0	1	1	1	1	2
	<i>glutensko dieto</i>	1	0	1	0	0	0
	<i>breyglutesnko dieto</i>	0	0	0	0	1	1
neustrezna rešitev	<i>brezglutensku dietu</i>	2	0	2	0	0	0
	<i>brezglutenska dieta</i>	0	0	0	1	1	2
	<i>breglutenska deta</i>	1	0	1	0	0	0
	<i>brezglutenski dieti</i>	0	3	3	0	0	0
	<i>bezglutenski dieti</i>	0	0	0	1	0	1
	<i>brezhlutenski dieti</i>	0	0	0	1	0	1
	<i>brezglutenskih dietah</i>	0	1	1	0	0	0
	<i>brezglutenskom dietom</i>	1	0	1	0	0	0

Tabela 5: Rešitve pri tožilniku ednine (*brezglutensko dieto*)

Edini primer v nalogi, ki so ga študenti spletne skupine reševali slabše od klasične skupine, je brezpredložna raba dajalnika (*širnemu svetu*), ki je bil nasploh najzah-tevnejši od vseh. Tu so bile razlike med skupinama manjše – v spletni skupini je bilo 74 %, v klasični pa 62 % nepravilnih rešitev.

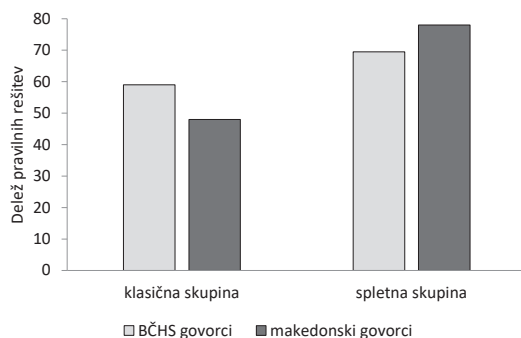
Ali je glede na opisane rezultate mogoče sklepati, da so se študenti spletne sku-pine slovenske sklonske oblike bolje naučili? Ta možnost sicer obstaja, vendar

je subjektivni občutki iz razreda ne potrjujejo. Prej bi se zdelo verjetno, da so se študenti zaradi učenja na daljavo, ki jih je doletelo brez napovedi, zaradi stresa ob spremenjenih življenjskih okoliščinah in zaradi posebnosti pandemske situacije naučili manj. Zato je prepričljivejše predvidevanje, da je boljši rezultat dejansko posledica manjšega učiteljevega nadzora nad reševanjem, s tem pa večje uporabe zunanjih virov pri reševanju nalog – slovničnih tabel, prevajalnikov ali drugih jezikovnih virov.

Še enkrat omenimo razliko med skupinama, ki se ne nanaša na slovnično zmožnost. Čeprav so študenti spletne skupine v splošnem nalogo reševali bolje, je bilo med njihovimi rešitvami več primerov, ki bi jih lahko interpretirali kot napake zaradi prehitrega oz. površnega tipkanja. Tak je denimo zapis *breyglutensko dieto*: zamenjava *y* in *z* je tipičen problem nastavitev na računalniških tipkovnicah, pri klasični skupini pa se tak zapis ni pojavil. Rezultati torej potrjujejo, da smo pri pisanju na roko, ki je počasnejše in na nek način bolj premišljeno, večkrat natančnejši kot pri tipkanju (prim. Wollscheid idr. 2016: 75).

2.3 Razlike med govorcji BČHS in makedonskimi govorcji

Hipoteza 3, da so govorcji BČHS pri reševanju naloge uspešnejši, se je potrdila samo v klasični skupini. V spletni skupini pa je bil rezultat ravno obraten (grafikon 4): makedonski govorcji so imeli manjši delež napak od govorcev BČHS. Za primer še enkrat opozorimo na mestnik množine (*v italijanskih testeninah*), pri katerem so v spletni skupini makedonski študenti imeli 11 %, BČHS pa 48 % napak.

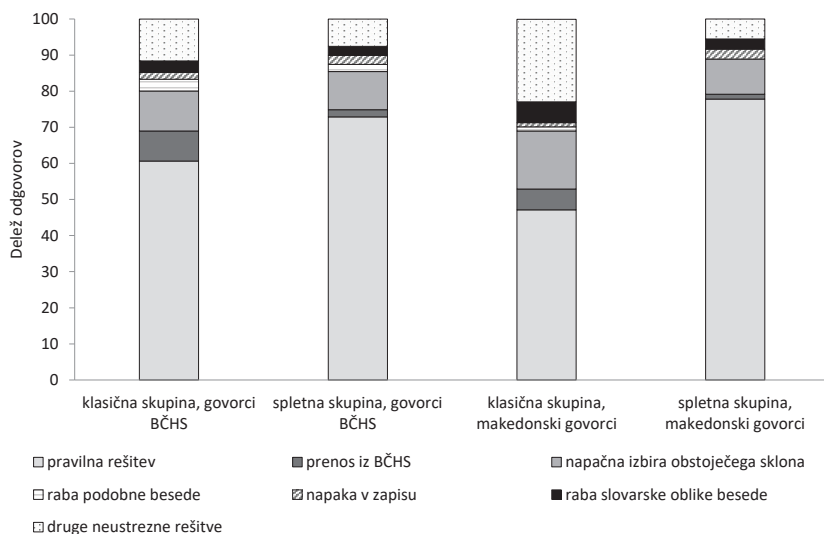

Grafikon 4: Delež pravilnih rešitev glede na prvi jezik govorcev

Na splošno so bili pri reševanju najuspešnejši makedonski govorcji iz spletne skupine, najslabši pa makedonski govorcji iz klasične skupine. Ker je bilo makedonskih študentov, vključenih v raziskavo, precej manj kot BČHS (prim. grafikon 1), je to lahko posledica individualnih značilnosti študentov. Dopustimo pa tudi interpretacijo, da so se makedonski govorcji v spletni skupini pri nalogi s skloni

bolj potrudili, vedoč, da so skloni zanje težavni, in rešitev pozorneje preverili v zunanjih virih.

Za govorce slovenščini sorodnih jezikov so značilne razmeroma dobre receptivne zmožnosti tudi brez sistematičnega učenja slovenščine (Ferbežar in Stabej 2013: 342), a tudi več napak, ki so posledica interferenc. Če napake študentov iz raziskave analiziramo, lahko potrdimo predvidevanje, da naj bi bilo napak zaradi interferenc »pri bolj sorodnih jezikih več« (Pirih Svetina idr. 2010: 85). Do prenosa je namreč največkrat prišlo pri govorcih BČHS iz klasične skupine (grafikon 5), torej pri govorcih slovenščini najbližjih jezikov, ki so bili pri reševanju odvisni od svojega znanja. Najbolj tipični primer je bil roditelj (38 let, tabela 8), kjer je bilo napak zaradi rabe delnega roditelja za izrazi količine, značilne tudi za BČHS, pričakovano malo, najpogostejša med njimi pa se je zgodila prav zaradi jezikovnega prenosa iz BČHS (38 leta). Očitno študenti za usvojitve niče roditeljske končnice za ženski in srednji spol v dvojini in množini potrebujejo več časa.

Grafikon 5: Vrste napak pri govorcih različnih skupin

Napake zaradi jezikovnega prenosa se razmeroma pogosto pojavljajo tudi pri makedonskih govornicah iz klasične skupine. Te ne morejo biti posledica jezikovnega prenosa iz makedonščine, po samooceni teh študentov pa jih večina zna BČHS, kar bi torej lahko vplivalo nanje pri usvajanju slovenščine. Tako med napakami pri orodniku ednine prednjači oblika *s formom*. Makedonski govorniki so tudi večkrat (neustrezno) uporabili slovarsko obliko besede, kar pa bi lahko razumeli kot prenos iz makedonščine.

rešitev		klasična skupina			spletna skupina		
		govorci BČHS	mak. govorci	skupaj	govorci BČHS	mak. govorci	skupaj
rešitev, upoštevana kot ustrezna	let	17	7	24	21	9	30
	leto ¹⁴	4	0	4	2	0	2
neustrezna rešitev	leti	0	1	1	1	0	1
	letov	0	1	1	0	0	0
	letnik	1	0	1	0	0	0
	leta	6	2	8	1	0	1

Tabela 8: Rešitve pri rodilniku množine (38 let)

3 Zaključek

Drobno raziskavo, izpeljano zaradi nepričakovanega spleta okoliščin, bi lahko razumeli tudi kot eksperiment s klasično in spletno skupino kot kontrolno in eksperimentalno skupino. Rezultate je zaradi razmeroma majhnega vzorca seveda nevarno brez razmisleka posplošiti na celotno populacijo. Kljub svoji *ad hoc* naravi pa so dali nekaj ugotovitev, relevantnih za učitelje slovenščine kot drugega oz. tujega jezika. Pokazalo se je, da dva semestra utrjevanja sklonskih končnic in rabe ne zadostujeta, da bi jih južnoslovanski govorcei dodobra usvojili, in da so nekatere nepravilne oblike, denimo v mestniku množine, precej stabilizirane v jezikovnem sistemu vmesnega jezika v raziskavo vključenih študentov. Za te napake lahko predvidevamo, da so »podvržene procesu fosilizacije in bi se po vsej verjetnosti pojavljale tudi pri vzorcu kakšnih drugih govorcev« (Pirih Svetina idr. 2010: 89). V drugače izvedeni raziskavi bi bilo zato zanimivo govorce drugega oz. tujega jezika soočiti z njihovimi napakami in preveriti, ali se jih sploh zavedajo (Pirih Svetina idr. 2010: 85). Odpravljanju teh napak je torej v razredu treba nameniti še več časa – oziroma se vprašati o smiselnosti tega početja, saj se prav tovrstne napake kažejo kot sistemska značilnost slovenščine kot drugega jezika južnoslovanskih govorcev (Požgaj Hadži in Ferbežar 2001: 68). A vendarle, tudi »/o/dpravljanje napak lahko pojmujeemo /.../ kot enega izmed korakov pri razvoju sporazumevalne zmožnosti v ciljnem jeziku« (Pirih Svetina idr. 2010: 86).

¹⁴ Sklepali bi lahko, da se je študent odločil za imenovalnik oziroma slovarsko obliko besede, vendar se to ne zdi verjetno, saj pri govoricah BČHS, navajenih na rabo sklonov, to ni pogosto uporabljena strategija. Verjetneje je, da se študenti – ob pomanjkljivem poznavanju slovenskih pravopisnih pravil – z ločili niso ukvarjali in so številko 38 razumeli kot vrstilni števnik, ki bi ga v slovenščini sicer označili s piko za števko. Pravopisno ustrezní zapis rešitve *bo kmalu dopolnil 38. leto* pa je slovnično in pomensko ustrezen, zato sem to upoštevala kot pravilno rešitev. Podobno bi lahko sklepali pri nenavadni rešitvi *letnik*, a te rešitve nisem upoštevala kot ustrezne, saj je izjava *Roger Federer bo kmalu dopolnil 38. letnik* pomensko nesmiselna.

V slovnični nalogi, kakršna je bila predmet analize, se je pokazalo, da so študenti pri tipkanju bolj površni kot pri pisanju na roko in da so makedonski govorniki, ki imajo pri manj kontrolirani komunikaciji v slovenščini opazno več težav s skloni, dosegli presenetljivo boljše rezultate od svojih BČHS kolegov. V zvezi z najpomembnejšo ugotovitvijo – torej da so študenti, ki nalogo rešujejo na spletu, uspešnejši – pa bi bilo treba z drugačnimi metodami poiskati dokončno potrditev, ali je to zaradi boljšega znanja ali samo zaradi manjšega nadzora nad reševanjem. Vprašanje je, kakšni bi bili rezultati, če bi študentom spletne skupine čas še bolj omejili ali če bi študentom klasične skupine omogočili rabo jezikovnih pripomočkov. Ne nazadnje številke ne povedo vsega, manj napak pri nalogi za preverjanje sklonov pa še ne pomeni, da govorci dejansko bolje znajo slovensko.

Viri

Markovič, Andreja, Stritar, Mojca, Jerman, Tanja in Pisek, Staša, 2013: *Slovenska beseda v živo 1b: Delovni zvezek za začetni tečaj slovenščine kot drugega/tujega jezika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Markovič, Andreja, Stritar, Mojca, Jerman, Tanja in Pisek, Staša, 2013: *Slovenska beseda v živo 1b: Učbenik za začetni tečaj slovenščine kot drugega/tujega jezika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Petric Lasnik, Ivana, Pirih Svetina, Nataša in Ponikvar, Andreja, 2009: *Gremo naprej: Učbenik za nadaljevalce na tečajih slovenščine kot drugega ali tujega jezika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Literatura

Arizankovska, Lidija, 2008: Slovenščina kot tuji jezik – težave, s katerimi se srečujejo govorniki makedonščine. *Obdobja 28: Infrastruktura slovenščine in slovenistike*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 27–32.

Balažič Bulc, Tatjana, 2004: Jezikovni prenos pri učenju sorodnih jezikov (na primeru slovenščine in srbohrvaščine). *Jezik in slovstvo* 49/3–4. 77–89.

Dagneaux, Estelle, Denness, Sharon in Granger, Sylviane, 1998: Computer-aided error analysis. *System* 26/2. 163–174.

Ferbežar, Ina in Bajec, Boštjan, 2004: *Priročnik za avtorje testnih gradiv*. Ljubljana, Krakov: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik, TAIWPN.

Ferbežar, Ina (ur.), 2011: *Skupni evropski jezikovni okvir: Učenje, poučevanje, ocenjevanje*. Ljubljana: Ministrstvo RS za šolstvo in šport, Urad za razvoj šolstva.

Ferbežar, Ina in Stabej, Marko, 2013: Slovene or not Slovene? Issues on testing speakers of closely related languages. *Strani jezici: Časopis za primijenjeno lingvistiku*. 42/4. 338–353.

Kosem, Iztok in Može, Sara, 2011: Rešitve slovničnih zagat na dosegu miške: Analiza napak v besedilih učencev in dijakov za potrebe elektronskega slovničnega vira. *Meddisciplinarnost v slovenistiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 249–257.

Kosem, Iztok, Stritar, Mojca, Može, Sara, Zwitter Vitez, Ana, Arhar Holdt, Špela in Rozman, Tadeja, 2012: *Analiza jezikovnih težav učencev: Korpusni pristop*. Ljubljana: Trojina, zavod za uporabno slovenistiko.

Pirih Svetina, Nataša, 2005: *Slovenščina kot tuji jezik*. Ljubljana: Izolit.

Pirih Svetina, Nataša, Ponikvar, Andreja in Kern, Damjana, 2010: Kontrastivni vidiki poučevanja slovenščine za govorce hrvaščine kot prvega jezika. *Riječ: Časopis za filologiju* 16/3. 82–93.

Požgaj Hadži, Vesna, 1999: Nekatere pasti pri prevajanju iz slovenščine v hrvaščino (in narobe). *Zbornik predavanj: 35. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 241–254.

Savič, Aleksandra, 2020: *Poučevanje sklonov slovenščine kot tujega jezika na ravni A1/A2 za neslovansko govoreče tuje študente Univerze v Mariboru: Magistrsko delo*. Maribor.

Skela, Janez, 2011: Opredelitev tujejezikovne sporazumevalne zmožnosti v Skupnem evropskem jezikovnem okviru. *Sodobna pedagogika* 62/2. 114–133.

Wollscheid, Sabine, Sjaastad, Jørgen, Tømte, Cathrine in Løver, Nalini, 2016: The effect of pen and paper or tablet computer on early writing: A pilot study. *Computers & Education* 98. 70–80.

***V italijanskih testeninah (In Italian Pasta) on Paper and Online:
The Grammatical Competence of South Slavic Speakers of Slovenian as a Second
Language in Different Learning and Language Testing Environments***

The article analyses a case-oriented grammatical task undertaken by South Slavic speakers of Slovenian as L2. Students learning Slovenian in the Year Plus module are compared in two groups: one solved the test on paper, while the other learned Slovenian partly online and also took the test online. Cases proved difficult for all of the students, with the most challenging being the locative in plural and the non-prepositional use of the dative. The group that took the exam online was more successful, supposedly due to less teacher control during the exam and thus easier access to various language tools. However, the speakers in this group made more spelling and lexical errors. The Macedonian students were more successful than the Bosnian, Croatian, Montenegrin and Serbian students, particularly those from the group that took the test online.

Key words: Slovenian as a second language, language testing, grammatical competence, noun, distance learning

»TISTEGA DNE SEM SKLENIL, DA POSTANEM REŠITELJ KANARČKOV«: REPREZENTACIJE NEČLOVEŠKIH ŽIVALI V NOVELI *JONKO* MATEJA BORA

Prispevek s pristopom kritičnih animalističnih študij obravnava reprezentacije nečloveških živali, predvsem kanarčkov in konja Sinka, v noveli *Jonko* Mateja Bora. Analiza izpostavi, kako se skozi reprezentacije živali nakazuje njihove subjektivitete in hkrati opozori na njihov prenesen pomen, ki se kaže skozi metafore. Subjektivitete kanarčkov in konja se kažejo skozi njihovo doživljanje okolice in s priznavanjem njihovih občutij, čustev in razuma. Na metaforični ravni kanarčki predstavljajo idejo naroda pod tujim jarmom, njihovo reševanje pa idejo boja za narodno osvoboditev. Poudarek je tudi na mestih, kjer se vzpostavi antropocentrična ločnica med človekom in živaljo.

Ključne besede: kritične animalistične študije, literarne reprezentacije živali, živalske metafore, subjektiviteta živali, ločnica človek/žival

1 Uvod

Novela *Jonko*¹ iz zbirke *Jonko in druge novele* (1984) Mateja Bora tematizira prizadevanje za osvoboditev kanarčkov, ki se prepleta s partizanskim bojem za

¹ V zgodbi, ki se odvija v okolici Kozarij med drugo svetovno vojno, sledimo prvoosebni pripovedi Jonka, ki kot predšolski otrok sklene, da bo postal rešitelj kanarčkov tako, da jih bo vrnil v naravni habitat – na Kanarske otoke. Svoj namen zaupa sošolki Luni, s katero neutrudno kupujeta kanarčke,

osvoboditev slovenskega naroda izpod tujega jarma. V pričujočem prispevku bomo na principih kritičnih animalističnih študij, katerih cilj je »povečati zavest ljudi o tem, kako jezik oz. kateri koli semiotski sistem prispeva k zatiranju, objektivizaciji in marginalizaciji živali na eni strani oziroma k vzpostavljanju subjektivitete živali in destabilizaciji antropocentrizma na drugi« (Vičar 2020: 13), posvetili pozornost reprezentacijam živali, skozi katere se nakazujejo njihove subjektivitete, in hkrati opozorili na njihov prenesen pomen, ki se kaže skozi metafore. Pozornost bomo posvetili tudi mestom, kjer se vzpostavi antropocentrična ločnica med človekom in živaljo.

Reprezentacije živali in živalskosti so eno pomembnejših vprašanj teoretskih razprav o živalih. Filozofija živalskega sveta se obrača k vprašanju, kako misliti obstoj živali: »Nedavno je bil dosežen konsenz, da se ne moremo ukvarjati z živalskostjo kot tako, pač pa zgolj s človeško konstrukcijo živalskosti. /.../ Žival je torej mogoče samo reprezentirati« (Timofeeva 2019: 13). Branislava Vičar v članku, ki razkriva načine reprezentacij konja v partizanski umetnosti, navaja Maria Ortiza Roblesa, ki prepoznava štiri načine reprezentacij živali v literaturi:

antropomorfnost (živali prikazujejo človeške attribute ali abstraktne ideje), fantastičnost (živali so realno neobstoječe, tj. mitološke živali in človeško-živalski hibridi), simbolnost (živali figurirajo kot simbolne reprezentacije človeških konceptov ali dejanj) in realno reprezentacijo (živali se pojavljajo kot realna bitja). Različni načini reprezentacije vključujejo tudi različne figurativne funkcije živali v literaturi, vsaka od njih pa vzpostavlja specifično razmerje z referentom (to je z realno živaljo). (Vičar 2016: 226.)

Vičar izhaja iz razmerja med partizansko umetnostjo in kritičnimi animalističnimi študijami, saj ugotavlja, da obe področji »razumeta osvoboditev kot osvoboditev izpod sistema zatiranja, ki ima korenine v kapitalizmu in imperializmu (in je dosegel skrajne konsekvence v fašizmu), torej kot socialno in človeško osvoboditev (gl. Komelj 2009: 28), ki jo kritične animalistične študije razširjajo z osvoboditvijo živali« (Vičar 2016: 229). Kritične animalistične študije v razmerju do partizanske umetnosti odpirajo možnosti naslednjih vidikov obravnave: »O/predelitev simbolne in materialne pozicije živali, kakor je artikulirana v partizanski umetnosti, in možnosti vzpostavitve subjektivitete živali; vprašanje recepcije živali v partizanski umetnosti; preiskovanje specifičnih človeško-živalskih odnosov v kontekstu narodnoosvobodilnega boja, vprašanje kompleksnosti zatiralnih razmerij« (Vičar 2016: 229).

dokler Jonkov oče, vdovec, ne želi temu narediti konec. Ravno takrat nastopi vojna, ki odpelje Jonkovega očeta, zato lahko devetletni Jonko brez zadržkov odpotuje s svojim konjem Sinkom, Luno in vozom, na katerem so kletke s kanarčki, proti Kanarskim otokom. Na poti jih najprej ustavijo nemški vojaki. Mrtvaška glava – tako Jonko poimenuje krutega Nemca – želi izsiliti priznanje o skritem orožju, ki naj bi ga Jonko tovoril na vozu. Iz kletk začne izpuščati kanarčke, ko Luna, ki se zboji za svoje kanarčke, za orožje okrivi dimnikarja Erbežnika – Muho. Nemci privedejo Muho, ga trpinčijo skoraj do smrti, ko jih nenadoma napadejo partizani. V boju izgubita življenje Mrtvaška glava in Muha. Jonko in Luna nadaljujeta pot proti jugu, vendar jima vojna vedno znova prepreči načrte in jemlje kanarčke enega za drugim.

2 Reprezentacije nečloveških živali v Borovi noveli *Jonko*

Živali v *Jonku*² so reprezentirane kot realna bitja iz mesa in krvi ali kot metafore. V prvem primeru njihovi opisi vzpostavljajo zavest o samobitnosti njihovega obstoja in jih do določene mere subjektivizirajo. V ospredje so postavljeni kanarčki in konj Sinko, občasno se pojavljajo tudi druge živali, kot so gos, kokoš in krave. Protagonisti oziroma protagonistke vzpostavljajo do njih različne odnose. V *Jonkovem* odnosu do živali se kaže določena mera subjektivizacije, čeprav tudi *Jonko* vzpostavlja hierarhijo med živalmi določenih vrst, medtem ko ostali človeški liki živali izrazito objektivizirajo. V drugem primeru so reprezentacije živali uporabljene v prenesenem pomenu v obliki metafor, s tem pa izgubijo svojo inherentno vrednost oziroma so zreducirane na eno samo funkcijo: »Ko metafora neko bitje zaradi nekega njegovega pomena ali zaradi neke njegove lastnosti, njegove funkcije, izenači z nečim drugim, nasilno odtrga to lastnost, to funkcijo od celovitega bitja« (Detela 2011: 197).³

2.1 Reprezentacije kanarčkov

2.1.1 Vzpostavljanje subjektivitete kanarčkov, moralna vrednost njihovega življenja in vpeljava koncepta tujosti

Kanarčki so v noveli reprezentirani kot ujete ptice. Protagonisti oziroma protagonistke do njih vzpostavijo različen odnos: *Jonko* kanarčke do določene mere subjektivizira, medtem ko jih *Luna*, vojaki in ostali ljudje objektivizirajo, mestoma tudi utilizirajo. Kanarčki so večinoma pojmovani kot sredstvo za človeške namene. Njihova občutja veljajo za nepomembna. Skrajna stopnja objektivizacije kanarčkov se pokaže v njihovi uporabi za hrano.

Novela se začne z *Jonkovo* odločitvijo, da mora kanarčke osvoboditi, jih vrniti v njihov habitat⁴ in jim tako omogočiti avtonomno⁵ življenje:

Nekoč – to je bilo v prazgodovinski dobi, ko še nisem hodil v šolo – sem izpustil našega kanarčka iz kletke. Drugi dan smo ga našli na vrtu mrtvega.

»Zakaj si storil to?« me je vprašal oče.

»Smilil se mi je. Tudi ti bi bil žalosten, če bi moral živeti v kletki.«

»Res je,« je menil oče, »ampak kanarčki izven kletke ne znajo več živeti.«

² Pri *Jonku* velja opozoriti na morebiten zgled pri Cankarjevih črticah *Iz tujega življenja* (predvsem pri *Sovi* in *Kakaduju*) iz zbirke *Moja njiva* (1935) in črtici *Majska noč* (1914) ter črtici *Slepi slavčki* iz zbirke *Slepi slavčki* (1922) Karla Široka. O Cankarjevih reprezentacijah živali gl. Čeh Steger 2015.

³ O vprašanju razmerja med metaforo in bivanjem živali podrobneje pišejo Komelj 2020, Jovanovski 2020 in Vičar 2013.

⁴ Kanarčki izvirajo s Kanarskih otokov, Azorov in Madeire.

⁵ O kritiki ujetništva živali z vidika vprašanja avtonomije živali gl. Gruen 2014.

»Nekoč pa so znali, a?«

»Seveda, znali so. Ko so bili še tam doli –«

»Kje?« sem hlastnil.

»Na Kanarskih otokih.«

Tistega dne sem sklenil, da postanem rešitelj kanarčkov. Odpeljal jih bom nazaj tja dol v njihovo domovino. (Bor 1984: 5.)

Jonko svoje kanarčke nagovarja s prijateljski.⁶ Priznava jim občutja, čustva in razum, s tem pa vzpostavi njihovo subjektiviteto. Z njimi tudi komunicira, saj je prepričan, da ga razumejo. Njegova ljubezen do kanarčkov vpliva na njegov odnos do bližnjih ljudi – do sošolke Lune in očeta. Ta je do Jonka razumevajoč kljub mnenju, da ima preveč kanarčkov: »Ker /.../ je vedel, da jaz njega ne bi mogel več imeti rad, če bi tistim odvečnim kanarčkom odpovedal gostoljubje, je rajši potrpel« (Bor 1984: 7). Luna mu očita, da zanj obstajajo zgolj kanarčki: »Vsega drugega zate ni. Tudi jaz sem samo privesek tvojim kanarčkom« (Bor 1984: 9). Lunin odnos do kanarčkov je drugačen, saj ptice instrumentalizira. Skrbi jo le za svoje kanarčke oziroma za tisto, kar je njeno. Jonko se njene sebičnosti zave, ko povodenj odnese konja s kanarčki: »Rekla je: Kje so moji kanarčki? Torej ji ni do kanarčkov, pač pa samo do tistega, kar je njeno« (Bor 1984: 30). Jonko želi nadaljevati pot brez Lune, vendar mu ona to prepreči z grožnjo, da bo vse svoje kanarčke pometala v vodo. Jonko misli, da pticam ne bo storila ničesar le zato, ker so njena last, ne zaradi živali samih: »Ne bo jih, ne zato, ker so živa bitja, pač pa zato, ker so ta živa bitja njena« (Bor 1984: 31). Luna, da bi dosegla svoj cilj, izpolni grožnjo, s tem pa ptice objektivizira, saj povsem zanika njihova občutja.

Subjektiviteta kanarčkov se vzpostavlja tudi s tematizacijo njihove smrti. Med vojnim obstreljevanjem dva kanarčka umreta nepoškodovana, kar Jonka spodbudi k razmišljanju o njihovih občutkih med umiranjem in svoji nezmožnosti razumeti smrt ptic:

Da, vsi /kanarčki/ so bili celi. Razen dveh, ki sta bila cela, a mrtva. Obležala sta vsak v svojem kotu kletke, kakor da sta se drug drugega bala, ko sta umirala. Zakaj sta umrla? Kroglja ju ni zadela. Najbrž od strahu, ali pa – ah, kdo bi vedel zakaj ptički umirajo. Mogoče se jim ne da več živeti v kletki, pa rečejo življenju: Pojdi, kamor hočeš. (Bor 1984: 51.)

Jonko se odloči kanarčka pokopati skupaj, na tak način ju postavi na isto raven kot ljudi, čeprav za ptice to nima nobenega pomena, saj v njihovem svetu koncept pokopa umrlih najbrž ne obstaja. V nadaljevanju Jonko v tujosti ptic prepozna sorodnosti, ki delujejo kot vez med njim in živalmi:

Bil je /kanarček/ tako lep in razumen. Peti pa ni znal. Ravno tako kot jaz ne. To naju je še posebno zbližalo. Rad pa je poslušal druge, kadar so peli. Tudi jaz. /.../ Klical

⁶ Točnega števila kanarčkov nam pripovedovalec ne razkrije. Izvemo le, da jih je veliko.

sem ga za Tujca. Pravzaprav sem pravil vsem kanarčkom tujci, toda ime Tujec sem dal samo svojemu miljenčku. (Bor 1984: 59–60.)

Poudariti velja podobno razumevanje tujosti pri Juretu Deteli, ki je tujost med bitji poskušal dojemati kot vez: »Detela ne govori o enakosti, ampak o tujosti; o živalih govori kot o bitjih iz tujih svetov; pri tem pa zmore sólo tujost misliti kot vez« (Komelj 2020: 77). Jonko s poimenovanjem najljubšega kanarčka z imenom *Tujec* in ostalih kanarčkov s *tujci* podčrta vez, ki jo čuti do njih kot *bitij iz tujih svetov*: zaveda se njihove tujosti in hkrati sorodnosti. V tem primeru ima sólo tujost med človekom in živaljo povezovalno vlogo. Treba je opozoriti, da se v *Jonku* mestoma vzpostavi tudi tujost, ki je do neke mere pomensko blizu tujosti v Cankarjevih črticah *Iz tujega življenja*, v katerih avtor izpostavi misel, da naj bi žival človeku ostala nespoznatna (gl. Kernev Štrajn 2020: 96), kar je predstavljeno v nadaljevanju.

Novela izzove tudi vprašanje o vrednotenju bitij oziroma dilemo, čigavo življenje je več vredno – človeško ali živalsko. Jonko se o tem sprašuje, ko zasači Luno in neznanca, ki ju muči žeja, pri pitju vode iz koritce kanarčkov: »Če /neznanec/ popije vodo kanarčkom, lahko pomrejo od žeje. A če je ne bo pil, lahko umre on« (Bor 1984: 63). Jonko je ponovno postavljen pred dilemo, ko ga premaga žeja, toda Tujčevo koritce za vodo je že prazno: »Vse si sam popil, Tujec. To ni lepo od tebe. Nekaj bi mi lahko pustil. A kaj, ko imaš najmanjšo glavo med vsemi tujci in le malo pameti v njej« (Bor 1984: 67). Očitek Tujcu je verjetno posledica obupa in je v resnici namenjen Luni, saj ji Jonko v nadaljevanju zabrusi: »Svinja! /.../ Vso vodo si popila« (Bor 1984: 67). Dilema verjetno izhaja iz »hierarhije in prevlade človeka nad živalmi« (Golež Kaučič 2020: 106), v kateri je »pojem pravičnosti usmerjen zgolj na človeške odnose« (Vičar 2017 v: Golež Kaučič 2020: 106), kar pomeni, da je v odnosu človek/žival človeško življenje vredno več od živalskega. Iz odlomka sicer ni razvidno Jonkovo ravnanje v primeru možnosti izbire. Vrednostna hierarhija se dokončno razkrije, ko se vzpostavi legitimacija človekove prevlade nad živalmi: italijanski vojaki skupaj z Luno pojedjo kanarčke. Jonko pred tem sliši besede *uccelliniaromana*,⁷ vendar jih razume prepozno:

Ozrl sem se po kletkah. Kanarčkov ni bilo nikjer.

»Luna! Kje so kanarčki?«

Skomizgnila je z rameni in molče jedla naprej. Okoli ognja, ki so ga zakurili Lahi, je ležalo vse polno rumenkasto zelenega perja in puha. Vmes pa kupčki obranih koščic. /.../ Tujci so tujce pojedli in Luna jim pomaga! (Bor 1984: 68.)

Odlomek postavlja v ospredje hierarhična razmerja med človekom in živaljo, hkrati pa razkriva spoznanje, da ne samo žival, ampak tudi človek ostaja človeku tuj, nespoznat.

⁷ It. *uccellini alla romana* – ptički na rimski način.

2.1.2 Osvobajanje kanarčkov kot metafora za narodnostno osvoboditev

Reševanje kanarčkov vsebuje na metaforični ravni idejo o osvobajanju naroda, kar se razkrije v pogovoru med Jonkom in partizani:

- »Ali vidva vesta, za kaj se borimo mi, ki smo tu?«
 »Za svobodo.«
 »Tako je. Za svobodo Slovencev. Vidva pa se borita za svobodo kanarčkov.«
 »Tudi kanarčki so Slovenci,« sem ugovarjal.
 Vse je bruhnilo v smeh. Najvišji, ki so mu pravili komisar, pa je spet rekel:
 »Kanarčki niso Slovenci. Pač pa smo Slovenci kanarčki. Kanarčki v kletki.«
 »Slovenci smo ljudje,« sem pripomnil.
 Prijel me je, kot bi se bal, da mu bom ušel. »In ker smo ljudje, se borimo za svobodo ljudi. Ti pa se boriš za svobodo ptičev.«
 »Ptiči imajo krila, zato še težje prenašajo kletko. Mi jih nimamo.«
 »Ampak ko preženemo Nemce, jih bomo imeli. Prvič v zgodovini.« /.../
 »Kje sta jih toliko nabrala? Čedni ptički, a žalibog rojeni zato, da živijo v kletki.«
 »Ne, niso. Če bi bili rojeni za kletke, zakaj imajo perutnice! No povej zakaj. Ne veš? Naj ti jaz povem? Perutnice imajo zato, da bi lahko letali pod milim nebom po mili volji. Nebo pa je za kanarčke tako samo na Kanarskih otokih.« (Bor 1984: 20.)

Partizanski komisar sprva kaže razumevanje za Jonkovo prizadevanje, vendar se zdi, da njegov posluš izhaja zgolj iz izkušnje podjarmljenosti slovenskega naroda, saj v ujetih kanarčkih vidi prisodobno za Slovence pod tujo oblastjo. Komisar naposled kanarčke obsodi na kletko, češ da je taka njihova usoda. Reprezentacije kanarčkov se na tem mestu kažejo kot vzpostavljanje možnosti za dvojno branje: dobesedno, ki vzpostavlja ptice kot realna, a ujeta in torej neavtonomna bitja, in metaforično. Podoba ujetih kanarčkov v pomenu nesvobodnih ljudi se ponovi, ko samooklicani komandant Vrabl⁸ naroči raznesti kanarčke po hišah, da bi bili ljudem v opozorilo: »Nesite jih domov in vedite, če zmagajo komunisti, boste kot ti ptiči v kletkah. Na to mislite, kadar jih boste gledali« (Bor 1984: 41). Tudi neki starec vidi v reševanju kanarčkov simbolno hrepenenje po svobodi. Jonkovo potovanje se mu zdi nesmiselno, saj meni, da kanarčki spadajo v kletko:

- »Ampak tam /na Kanarskih otokih/ ni nobenega kanarčka, veš.«
 »Ker so vse odpeljali drugam.«
 »Ne, prijatelj, nobenega, ker tam nikoli nobenega ni bilo.«
 »Ni res! Kanarski otoki so njihova domovina.«
 »Njihova domovina je kletka. Svoboda, svoboda, svoboda zlata ...« (Bor 1984: 43.)

⁸ Med potjo Jonko naleti na skupino oboroženih ljudi, med katerimi izstopa Vrabl. Ta od otrok zahteva priznanje, da sta partizanska kurirja, toda njegova pozornost se kmalu usmeri na kanarčke in predvsem na konja, ki si ga nemudoma prisvoji.

Postopoma tudi Jonko zazna v reševanju kanarčkov utopično dejanje – meja med upodobitvijo realnih ptic in njihovo metaforično reprezentacijo se briše: »Ne, saj nikoli ne pripeljem kanarčkov na svobodo – in čeprav jih, tudi tam doli na Kanarskih otokih ni svobode za kanarčke. /.../ Niso vajeni svobode, zato svoboda ni zanimaj« (Bor 1984: 47). Ujetništvo ptic metaforično preslika v ujetost ljudi: »Mogoče pa smo za rabo tudi mi, samo če smo vsak v svoji kletki« (Bor 1984: 49).

2.2 Reprezentacije konja

2.2.1 Komunikabilnost med Jonkom in konjem

V *Jonku* je konj Sinko reprezentiran povsem realistično. V ospredju sicer ostaja njegova utilitarna vloga⁹ in podrejenost človeku, zato vzpostavitve njegove avtonomije ni mogoča (prim. Vičar 2016: 238). Jonko s Sinkom vzpostavlja hierarhičen odnos, kar se kaže pri priganjanju z bičem. Čeprav je Sinko predstavljen kot stari konj, ki »so ga Nemci pustili v hlevu, češ da niti za golaž ni več« (Bor 1984: 8), je postavljen v razmerje z Jonkom in njegovim načrtom osvoboditi kanarčke. Na tak način se z reprezentacijo konja kaže tudi Jonkova hierarhizacija živali določenih vrst, saj konja uporabi kot sredstvo za reševanje kanarčkov. Sinkova subjektiviteta se vzpostavlja s priznavanjem njegovih občutenj, strahov, bolečine in sposobnosti komuniciranja: »Pognal sem konja, ki pa, zdelan, lačen in bos na eni nogi, ni tekel dolgo. Upočasnil je korak in nazadnje ustavil« (Bor 1984: 26). V povodnji Sinko stežka vleče voz, vendar ga Jonko kljub temu priganja z bičem, dokler konj ne obtiči. Rjavca ušcipne v gobec, saj naj bi ga to pomirilo, vendar se konj ne zgane. Jonko uspe z voza rešiti nekaj kanarčkov, konja pa odnese voda. Čeprav za Jonka ostajajo kanarčki na prvem mestu, je poudarjen tudi njegov odnos do Sinka. Izkazuje mu sočutje, zaveda se njegovih značajskih lastnosti, na primer plašljivosti, in fizičnih potreb: »Ne boj se, Sinko. Tudi jaz se ne. Sove že ne. To je bila sova, veš. Čisto navadna sova. Kar lepo naprej. Ko pridemo na vrh hriba, se ustavimo in tudi jesti boš dobil. Ovsa. Ne, ne boš ga. Ne smem ti lagati. Ovsa ne dobiš, ker so ga Nemci pobrali. Pasel se boš« (Bor 1984: 47). Jonko priznava Sinku več razuma, kot ga ostali ljudje priznavajo živalim. Ko Luna meni, da ga konj ne razume, jo Jonko zavrne, češ da se lahko ljudje in živali bolje razumejo kot ljudje med sabo: »Mogoče pa me /razume/, samo da ne zna govoriti. Ti pa znaš, razumeš pa nič. To je razlika med vama« (Bor 1984: 48). Hkrati je Jonko prepričan, da razume Sinkov jezik, čeprav gre lahko v tem primeru tudi za antropomorfizem oziroma antropocentričen pogled¹⁰ na svet: »"Šlo bo!" je rekel /Sinko/, vendar v

⁹ Vičar pokaže dve komplementarni vlogi konja v partizanski umetnosti, in sicer figurativno, ki podarja idejo upora in revolucije, ter vlogo subjekta, ki konja postavlja v razmerje s partizanom v narodnoosvobodilnem boju (2016: 225).

¹⁰ Avtor je z izbiro otroka za glavnega človeškega junaka dosegel večplastnost interpretacij zgodbe. Zdi se namreč, da Jonko konja Sinka spoštuje zaradi njemu lastnih lastnosti, vendar je treba opozoriti tudi na morebitno antropocentrično naravnost novele. V nekaterih odlomkih, kot je komunikacija s konjem, lahko v Jonkovem odnosu do konja prepoznamo tudi projekcijo lastne podobe, otroško domišljijo itd.

jeziku, ki sem ga lahko razumel samo jaz« (Bor 1984: 52). Sinko se kljub temu ne more vzpostaviti kot avtonomni subjekt, saj ostaja v hierarhičnem odnosu z Jonkom, v katerega ne vstopa prostovoljno; poleg tega je njun odnos vzpostavljen na temeljih uporabnosti konja in ne na priznavanju njegove inherentne vrednosti (prim. Vičar 2016: 241).

Konj Sinko ni reprezentiran kot simbol, čeprav se Vrblu – v nasprotju z Nemci – zdi dovolj dober za v boj, zato si ga na silo prisvoji in se na njegovem hrbtu samookliče za komandanta. V Vrbllovih očeh konj za hip predstavlja moč, vendar v okvirih svoje utilitarne vloge v boju.

2.2.2 Postajati konj

Pojem *postajati*, ki ga Gilles Deleuze uporablja med drugim tudi v zvezi postajati-žival (Deleuze in Guattari 1980: 284–380), »pomeni neke vrste neskončen proces, ki implicira metamorfozo kot trenutno srečanje serij virtualnih točk, ki označujejo vsak predmet ali bitje« (Kernev Štrajn 2016: 82). Deleuze ugotavlja, da je meso skupna cona človeka in živali, njuna cona nerazločljivosti, zato označi čutenje eksistence drugega bitja kot dejanskost *postajanja*: »Ne gre za razvrstitev človeka in živali, ne gre za podobnost, temveč za temeljno istovetnost, za cono nerazločljivosti, globljo od sleherne čustvene identifikacije: trpeči človek je žival, trpeča žival je človek. To je dejanskost postajanja« (2008: 24–25). Na takšen način se vzpostavi cona »nerazločljivosti, neodločljivosti med človekom in živaljo« – gre za »skupno dejstvo človeka in živali« (Deleuze 2008: 22). V *Jonku* je *postajanje* izrazito, ko je Sinko med vojnim obstreljevanjem ranjen v nogo: »Sinko se je ozrl nazaj proti meni, kot bi me hotel prositi za uvidevnost, češ saj vidiš, da ne morem« (Bor 1984: 51). Jonko takrat začuti Sinkovo bolečino in to, da je tudi on sam konj:¹¹

»Boli me.«

»Kaj te boli?«

»Sinkova noga.« /.../

Samo to sem odgovoril in stisnil zobe od bolečine, ko sem videl, da se cesta vzpenja vse bolj strmo in kako Sinko težko vleče voz. (Bor 1984: 54.)

Jonko stopi z voza in pomaga Sinku. Med njima se vzpostavi deleuzovska cona nerazločljivosti: »In ker sem bil obenem tudi Sinko, se je z menoj vred čutil olajšana tudi on« (Bor 1984: 54). Na ravni cesti gre Sinku – in Jonku – na bolje: »Spet je hodil lažje in noga naju skorajda ni več bolela« (Bor 1984: 55). Konj naposled klecne in obleži, Jonko pa razmišlja o fluidnosti izkušnje bolečine med človekom in živaljo: »Saj vem, kako je, kadar človeka noga boli. Da ti nisi človek? Kdo ve, mogoče pa si nekoč bil, jaz pa konj. /.../ Stisniva zobe in poskusiva vstati« (Bor

¹¹ Jonko razkrije, da se od ranega otroštva zna spremeniti v kakršno koli stvar, žival, vremenski pojav, smrt itd. Lahko je celo dvoje obenem.

1984: 55). Med njima se ponovno vzpostavi istovetnost: »To pot ni postrigel z ušesi, tudi zahrzal ni. Samo molčal je, in ker sem bil tudi jaz on, moj Sinko, sem obmolknil tudi jaz« (Bor 1984: 56).

2.3 Ločnica človek/žival in živalske metafore

Kje je ločnica med človekom in živaljo? Timofeeva, ki v svoji študiji predstavi razlikovanje med človeškimi in živalskimi bitji v zgodovini s stališča filozofije, ugotavlja, da obstajata dva temeljna načina reprezentacij v zgodovini filozofije: »/Ž/ival se vzpostavlja kot nekaj v temelju ločenega od človeka (diskontinuiteta, izključitev) bodisi kot nekaj v temelju povezanega s človekom (kontinuiteta, vključitev)« (Kolenc 2019: 196). Pri sistemih izključevanja se mora človek, da bi se vzpostavil kot človek, najprej opredeliti za ne-žival; pri sistemih vključevanja pa se človek vzpostavi s tem, da se v prvi vrsti opredeli kot žival, pri tem pa je človek neka posebna vrsta živali, ki se zaradi svojih specifičnih lastnosti, kot sta jezik in mišljenje, postavlja nad ostala živa bitja – je torej toliko kot »nad-žival« (Kolenc 2019: 196–198). Oba načina pravzaprav določa isto načelo, in sicer »načelo opredelitve *živalskosti* glede na *človeškost*«, kar pomeni, da je vključevanje živali v človeški svet le druga plat njihovega izključevanja. Vsa zgodovina filozofske reprezentacije živali je torej antropomorfna (Kolenc 2019: 199).¹²

V *Jonku* so številni načini, ki ob pomoči aluzij na živalskost ali z uporabo različnih metaforičnih konstrukcij¹³ pripišejo ali prikažejo negativne lastnosti, moralni razkroj ali negativna čustvena stanja ljudi. Neka negativna značilnost osebe je tako prikazana kot *živalska*. Ti postopki utrjujejo ločnico človek/žival, saj se z antropomorfnim pripisom lastnosti ohranja središčnost človeškega bivanja, žival pa se vzpostavlja kot negativno nasprotje človeškosti. Luna je večkrat označena z živalskimi metaforami (*koza*, *svinja*, *žaba*) ali lastnostmi (*muhasta*, *strupena*): »Nobena stvar, ki se je dotakne, ni več taka, kot je bila prej. Manjka ji tisto, kar je bilo zares njeno. Njenost, bi rekel moj oče« (Bor 1984: 65). Odsotnost *njenosti* lahko razumemo kot pomanjkanje človečnosti in/ali človeškosti. Poudarjene pa so njene lastnosti, kot sta neobčutljivost za trpljenje drugega in izrazit čut za preživetje. Jonko sklene, da Luna pravzaprav *je* žival:

/Č/umela /je/ tam kot zbegana žival. Ja, žival. Luna ni človek. Luna je žival /.../, saj je vse na nji živalsko. Na primer lasje. So to lasje? Ni to griva? Tudi učiteljica v šoli je rekla, da ima grivo. /.../ Opozarjati jo je morala skoraj vsak dan, naj si tace umije in kremplje očisti. Ja, kremplje je rekla učiteljica. Razen tega pa tudi, naj ne riga in ne hrza, naj ne cvili in skovika. Vse to delajo živali. In tudi dihajo ravno tako. (Bor 1984: 23.)

¹² Prim. Steiner 2005 in 2008.

¹³ O kognitivni in družbeni vlogi metafor gl. Lakoff in Johnson 1981; o funkcijah živalskih metafor gl. npr. Cordeiro-Rodrigues 2017 in López Rodríguez 2009.

Lunina surova dejanja, ko na primer ubije kokoš¹⁴ ali suva Sinka z nogo, učinkujejo kot indici nečesa hujšega – tistega, kar se udejanji v prizoru, ko poje kanarčke. Tudi Jonko je v trenutku besa orisan z živalsko metaforo. Proti Luni se zaganja kot »pes na verigi« (Bor 1984: 13); njegov brutalen odziv, ko vidi Luno jesti kanarčke, lahko deluje kot izraz pomanjkanja njegove človeškosti, ki ga sam Jonko pripiše nečemu, kar ni on sam, kot da bi se želel od tega distancirati: »Tedaj sem pograbil – ne jaz, nekaj v meni je pograbilo eno izmed kletk in treščil z njo Luno po ustih. In ko sem videl, da se ji je iz ust /.../ pocedila kri, sem mahnil še enkrat in še enkrat in nato še neštetokrat, dokler ni obležala na tleh med tistim perjem in kostmi« (Bor 1984: 68).

Metaforične konstrukcije večkrat prikazujejo tudi negativno značilnost vojnega oziroma ideološkega nasprotnika kot živalsko. Vičar ugotavlja, da se v takih primerih na ciljna območja metafor preslikujejo pomenke živalskega, ki je v tradicionalni binarni opozicionalni zastavitvi pojmovano kot negativno, sovražno: »V običajni metaforični postavitvi razmerja človek/žival, ki izhaja iz dihonomnih konstrukcij človeškosti in živalskosti, je standardno humanistično stališče, da ljudje v boju svojo stran prikažejo kot človeško, sovražno pa kot živalsko« (2016: 237). V *Jonku* je to opazno v naslednjih primerih: *prasci rdeči* (komunisti), *prasec* (nemški vojak); Vrabl je na primer označen s pasjo glavo: »'Ne samo glavo, ves je pasji.' 'Pasjeglavec,' sem pripomnil«¹⁵ (Bor 1984: 43). Jonko sarkastično namigne na *živalskost* nemškega vojaka, Mrtvaške glave, ko mu zabrusi, da ima v sebi slovensko kri: »Saj nam jo pijetek« (Bor 1984: 17).

Živalska metafora v določenem kontekstu lahko učinkuje kot dehumanizacija, hkrati pa dejanski živali odvzame njeno inherentno vrednost in jo vzpostavi kot inferiorno. Na primer dejanje dimnikarjeve žene, ki ometa kamin z živo gosjo (»ta je, prestrašeno prhutajoč, ko je drsela navzdol po žrelu, pobrala s seboj tudi saje« (Bor 1984: 25)), Jonko preslika v metaforo, s katero Luni očita egoizem: »Tudi v tebe bi bilo treba spustiti gosko /.../. Da bi ti ometla dušo. Ja, dušo, če jo sploh imaš« (Bor 1984: 26). Med trpinčenjem dimnikarja z vzdevkom Muha¹⁶ nemški vojak vzame »Muho na muho« (Bor 1984: 18). Dimnikar je v tem primeru reduciran na žuželko, ki z antropocentričnega stališča in v družbeno konstruirani živalski tipologiji, kjer so živali kategorizirane glede na to, kako človek pojmuje njihovo uporabnost za lastne namene (gl. Donaldson in Kymlicka 2011), velja za manjvredno bitje in jo zato ljudje želijo iztrebiti. Podobno je z besedo *tiček* v pomenu malopridnega, prebrisanega človeka, s katero Vrabl označi Jonka, ko ga zamenja s kurirjem: »'Si partizanski kurir, kaj? Poznamo take tičke. Kaj pa prevažata?' 'Saj vidiš. Tičke.' 'Tičke!' Šele zdaj se mu je zazdelo, da je takle voz, poln kanarčkov, posebno pa v takih časih nenavadno nenavadna prikazen« (Bor 1984: 39).

¹⁴ Pri tem zabrusi Jonku: »Ubila! Saj tudi stara mama ubija kokoši, preden jih speče. Bi bilo bolje, če bi jo dala živo v peč?« (Bor 1984: 34).

¹⁵ O preobrazbi ljudi v pse gl. Kernev Štrajn 2020: 94–95.

¹⁶ Vzdevek dobi, ker je od saj »črn kot muha«.

Besedna igra,¹⁷ utemeljena na lastnoimenskosti oziroma občnoimenskosti samostalnika Sinko/sinko, v kateri Jonko nagovori Luno s hčerko, ko ji pojasni, da ju je čez mejo pripeljal Sinko, medtem ko sta spala, lahko v razmerju do konja – zaradi njegovega imena – deluje kot destabilizacija ločnice človek/žival, saj Jonko Sinka in Luno postavi v odnos sin/hči oziroma brat/sestra:

»Kdo pa te je potem /pripeljal čez mejo/?«

»Sinko, hčerka moja, moj Sinko.«

Ob tej »hčerki« se je Luna zahahljala, kljub vsemu pa mi je ravno ta pokroviteljska »hčerka« pomagala, da sem se otrešel Lunine nadvlade. (Bor 1984: 36.)

Ločnica človek/žival oziroma medvrstna ločnica se ponovno vzpostavi s prepričevanjem tujosti med vrstami. Jonko, ko se dve kravi zaščitniško uležeta k ranjenemu Sinku, razmišlja, kako se med sabo razumejo živali različnih vrst, pri tem se zaveda medsebojne tujosti in nespoznatnosti, kar pa človeku omogoča prevlado: »Bogve ali krave razumejo konjsko govorico? Najbrž je ne. Ali pa ... Človek o živalih le malo ve, nič več kot one o njem. Če bi vedele kaj več, mu ne bi hotele služiti, kakor mu služijo« (Bor 1984: 62). Koncept tujosti je v tem primeru vplejan kot ločnica, na osnovi katere se vzpostavlja dominacija. V epilogu novele se ponovno implicira nestabilnost ločnice med človekom in živaljo ter drugimi entitetami, saj Jonkovi rešitelji razumejo njegove blodnje o Luni, Sinku, kanarčku Tujcu in ostalih kanarčkih povsem napačno – lastna imena oseb in živali namreč zamenjajo z občnimi:

Že spet fantazira. Po mojem mora biti mesečen, da toliko fantazira o luni. Pa take neumnosti. Da je luno ubil. In svetega Krištofa pa nekega tujca. Da je še zdaj na veji, kamor ga je obesil. In o svojem sinku. Od žeje da umira po njegovi krivdi, tudi o tem se mu blede. Takle otrok pa naj bi imel sinka. (Bor 1984: 69.)

3 Sklep

V *Jonku* so živali, predvsem kanarčki in konj, reprezentirane kot resnične živali iz mesa in krvi, vendar se z vzpostavitev njihove subjektivitete ne izgrajuje tudi njihova avtonomnost. Jonkovo prizadevanje rešiti kanarčke ostaja utopično, saj ostali ljudje pticam ne priznavajo svobode. V njih prepoznajo zgolj metaforo nesvobode lastnega naroda. Reprezentacije konja Sinka temeljijo predvsem na njegovi uporabnosti – ta pa izključuje njegovo inherentno vrednost. V noveli je mestoma zaznati vzpostavljanje antropocentrične ločnice človek/žival s pomočjo raznih postopkov metaforizacije, kot tudi z vprašanjem tujosti, ki bodisi povezuje bodisi ločuje. Na tak način novela razpira krhka vprašanja o večplastnih odnosih med človekom in živaljo, ki do neke mere destabilizirajo antropocentrično ločnico med človekom in živaljo ter drugimi entitetami.

¹⁷ V *Jonku* imajo besedne igre zelo pomembno vlogo pri destabilizaciji ločnice človek/žival.

Vir

Bor, Matej, 1984: *Jonko in druge novele*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Literatura

Cordeiro-Rodrigues, Luis, 2017: Nonhuman Animal Metaphors and the Reinforcement of Homophobia and Heterosexism. Nibert, David Alan (ur.): *Animal Oppression and Capitalism*. Santa Barbara: Praeger. 231–250.

Čeh Steger, Jožica, 2015: *Ekokritika in literarne upodobitve narave*. Maribor: Litera.

Deleuze, Gilles in Guattari, Félix, 1980: *Mille plateaux*. Pariz: Les Éditions de Minuits.

Deleuze, Gilles, 2008: *Logika občutja*. Koper: Hyperion.

Detela, Jure, 2011: *Orfični dokumenti. Teksti in fragmenti iz zapuščine I*. Koper: Hyperion.

Donaldson, Sue in Kymlicka, Will, 2011: *Zoopolis: a Political Theory of Animal Rights*. Oxford: Oxford University Press.

Golež Kaučič, Marjetka, 2020: Zoopoetika smrti živali v izbranih folklornih in literarnih besedilih. Vičar, Branislava (ur.): *Pojmovanja živalskih smrti: antropocentrizem in (ne)možne subjektivitete*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Annales ZRS. 103–125.

Gruen, Lori (ur.), 2014: *The Ethics of Captivity*. New York: Oxford University Press.

Jovanovski, Alenka, 2020: *Zoé, bios in forma-di-vita pri Agambenu*. Vičar, Branislava (ur.): *Pojmovanja živalskih smrti: antropocentrizem in (ne)možne subjektivitete*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Annales ZRS. 35–54.

Kernev Štrajn, Jelka, 2016: Zoper »naravni« red sveta. *Primerjalna književnost* 39/2. 71–88.

Kernev Štrajn, Jelka, 2020: »Na slepo je posegel človek v neznano življenje in je bil ubijalec«. Vičar, Branislava (ur.): *Pojmovanja živalskih smrti: antropocentrizem in (ne)možne subjektivitete*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Annales ZRS. 89–102.

Kolenc, Bara, 2019: Druga zgodovina živali: spremna beseda. Timofeeva, Oksana: *Zgodovina živali*. Ljubljana: Maska. 191–224.

Komelj, Miklavž, 2009: *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana: Založba /*cf.

Komelj, Miklavž, 2020: Smrt živali in metafora. Vičar, Branislava (ur.): *Pojmovanja živalskih smrti: antropocentrizem in (ne)možne subjektivitete*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Annales ZRS. 73–87.

Lakoff, George in Johnson, Mark, 1981: *Metaphors we live by*. Chicago in London: University of Chicago Press.

López Rodríguez, Irene, 2009: Of Women, Bitches, Chickens and Vixens: Animal Metaphors for Women in English and Spanish. *Cultura, lenguaje y representación: revista de estudios culturales de la Universitat Jaume I*. 7. 77–100.

Ortiz-Robles, Mario, 2016: *Literature and Animal Studies*. London in New York: Routledge.

Steiner, Gary, 2005: *Anthropocentrism and Its Discontents: the Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

Steiner, Gary, 2008: *Animals and the Moral Community: Mental Life, Moral Status, and Kinship*. New York: Columbia University Press.

Timofeeva, Oksana, 2019: *Zgodovina živali*. Ljubljana: Maska.

Vičar, Branislava, 2013: »Si kdaj videl svobodnega konja?« Filozofski kontekst animalistične etike v poeziji Jureta Detele in Miklavža Komelja. Bjelčevič, Aleksander (ur.): *Etika v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 35–45.

Vičar, Branislava, 2016: »Kot divji, hrzajoči konj / prihaja k nam svoboda!« Konj med metaforo in subjektom v glasu partizanov. *Studia Historica Slovenica* 16/1. 225–243.

Vičar, Branislava, 2017: Animals as »Being from Other Worlds«: Deconstructing Animality/Humanity in the Poetry of Jure Detela and Miklavž Komelj. Golež Kaučič, Marjetka (ur.): *What to do with folklore? New perspectives on folklore research*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag. 101–112.

Vičar, Branislava, 2020: Pojmovanja živalskih smrti v neantropocentrični perspektivi. Vičar, Branislava (ur.): *Pojmovanja živalskih smrti: antropocentrizem in (ne)možne subjektivite*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Annales ZRS. 9–19.

“That Day I Decided to Become a Saviour of the Canaries”

Representations of Non-Human Animals in Matej Bor’s Novella *Jonko*

Based on critical animal studies, the article discusses the representations of non-human animals, especially Jonko’s canaries and his horse Sinko, in Matej Bor’s novella *Jonko*. The analysis shows how representations of animals indicate their subjectivities and draw attention to their figurative meaning, which is reflected through metaphors. The subjectivities of the canaries and the horse are manifested through their experience of their surroundings and by acknowledging their feelings, emotions and intelligence. On a metaphorical level, the canaries represent the idea of a nation under a foreign yoke, while their liberation symbolises the struggle for national liberation. Emphasis is also placed on passages where the anthropocentric human-animal divide is established.

Key words: critical animal studies, literary representations of animals, animal metaphors, animal subjectivity, the human-animal divide

PROSTOR V ROMANU MARJANA TOMŠIČA *ÓŠTRIGÉCA*

Prispevek z literarnovedno analizo pripovednega prostora ob pomoči spoznanj prostorskega obrata in t. i. prostorske literarne vede odgovarja na vprašanja, kakšen je v tem romanu istrski dogajalni prostor, na katere mikrolokacije je razdeljen, kako so predstavljene oz. kaj jih določa in kako literarni prostor določa regionalnost tega romana. Dogajalni prostor *Óštrigéce* je paralelen: realni in domišljjski, osrednja literarna mikrolokacija je pot na istrskem podeželju. Realni istrski literarni prostor je neposredno določen z zemljepisnimi lastnimi imeni za kraje, vzpetine in reko, posredno pa s t. i. prostorskimi drobci, ki niso zemljepisna lastna imena, temveč ostali jezikovni elementi, ki dopolnijo predstavo o literarnem prostoru: narečno besedje, prepoznavna pokrajinska lastna imena bitij ter vpeljava tipične pokrajinske predmetnosti oz. značilnosti in elementov narave. Domišljjski prostor med drugim določajo mitološka bitja, elementi tradicionalne medicine in redki naravni pojavi.

Ključne besede: prostor, dogajalni prostor, prostorski obrat, Istra, regionalnost

Dogajalni prostor¹ in dogajalni čas skupaj predstavljata enega ključnih teoremov ruskega literarnega teoretika in filozofa Mihaila M. Bahtina (1937–1938), t. i. kronotop oz. prostorčas ali časoprostorje. Bahtin definira kronotop v romanu kot »medsebojno zvezo časovnih in prostorskih odnosov«, zanj je »oblikovno-vsebinska literarna kategorija«, v njem sta »neločljivo povezana prostor in čas (čas kot četrti razsežnost prostora)«. Za upravičenje raziskovanja literarnega prostora se

¹ Literarnovedna poimenovanja literarni prostor, dogajalni prostor, pripovedni prostor in dogajališče, redkeje prizorišče, rabim sopomensko. Literarno mikrolokacijo razumem kot del literarnega/dogajalnega prostora oz. dogajališča, torej kot podpomenko naštetih izrazov (del dogajalnega prostora je istrsko podeželje, podeželska mikrolokacija kot podpomenka je npr. gostilna). Namesto literarne mikrolokacije uporabljam pogosto kar nadpomenko dogajalni prostor ali dogajališče.

mi zdi ključna Bahtinova ugotovitev: »Kronotop kot oblikovno-vsebinska kategorija določa (v precejšnji meri) tudi podobo človeka v literaturi; podoba človeka je vedno resnično kronotopična« (Bahtin 1982: 219–220). Iz nje je med drugim razvidno, da kronotopa ne razume zgolj kot goli dogajalni prostor in čas, pač pa kot ključni element celovitosti literarnega dela, saj kronotop ne nazadnje vpliva tudi na literarni lik oz. ga pomembno sooblikuje: »prostorske okoliščine bolj ali manj vplivajo na notranjo podobo lit. oseb (karakterizacija) in njihovo zgodbeno spreminjanje« (*Literatura* 2009: 189).

Tudi vodja tartujske semiotične šole v Estoniji, Jurij Mihajlovič Lotman (1922–1993), prostor v konceptu semiotičnega prostora oz. t. i. semiosfere povezuje neposredno s časom, njuni entiteti sta pogoj za obstoj kulture: »Razumsko človeško življenje, tj. življenje kulture, prav tako potrebuje posebno strukturo 'prostora in časa'. Kultura se organizira v obliki določenega 'prostora in časa' in zunaj te organizacije ne more obstajati. Ta organizacija se realizira kot semiosfera in s pomočjo semiosfere« (Lotman 2006: 173–304).

V članku skušam zato na ozadju t. i. prostorskega obrata in s pomočjo t. i. prostorske literarne vede (Baskar 2013; Hladnik 2012a, 2012b; Jež 2012; Juvan 2004, 2006, 2013; Koron 2012; Perenič 2012; Pisk 2012) odgovoriti na osnovno raziskovalno vprašanje, kakšen je istrski dogajalni prostor v romanu Marjana Tomšiča *Óstrigéca* in na katere mikrolokacije je razdeljen. Zanima me, kako so istrske mikrolokacije predstavljene in kaj jih določa ter kako vse naštetu vpliva na regionalnost romana.

Osrednja literarna mikrolokacija *Óstrigéce* (1991), pripovedi z mitološko-domišljjskimi elementi ali pravljичnega romana,² ki je nastal na osnovi zadnje novele v Tomšičevi kratkoprozorni zbirki *Olive in sol* (1983), je pot na istrskem podeželju. Večni popotnik, potepuh oz. vaški posebnež, čudodelnik, čudežnik, »štrigon« Boškin je podoben Kosmačevemu Tantadruju, ker je nenehno na poti. Nima enega samega doma, njegov dom je Istra, v Istri je doma nikjer in povsod. Hodi od istrske vasi do vasi, dogajajo se mu realne in irealne situacije, obiskuje drago Vitico, poimenovano tudi Neta, ki je predstavnica pozitivnega, nežnega, svetlega, in se bori z zlom, ki ga uteleša čarovnica babura Štafúra – dela točo, pije kri dojenčici Nini, se transformira v neobvladljivo deklico Albo in Boškina muči tako, da je prisiljen bloditi po brezpotjih.³

Dogajalni prostor *Óstrigéce* je paralelen: realni in domišljjski. Realni istrski literarni prostor *Óstrigéce* je neposredno določen z zemljepisnimi lastnimi imeni za

² Alojzija Zupan Sosič (2003: 76) jo imenuje romansirana pravljica. Naj tu dodam še, da se z vprašanjem, ali je oznaka magični realizem za Tomšičev istrski opus in za ta roman ustrezna ali ne, ne ukvarjam. Sprejemam ugotovitve Alojzije Zupan Sosič (2003: 80), da sodobna pravljичnost v Tomšičevih delih ni zadosten razlog za opredeljevanje njegove istrske literature s slogom, značilnim za postkolonialno latinskoameriško literaturo. Zaradi pomenske izpraznjenosti oznak *magično* in *fantastično* v zvezi s Tomšičevo literaturo se rabi teh dveh izrazov izogibam.

³ Vitica naj bi simbolizirala »belo magijo«, babura Štafúra pa »črno magijo« (Zupan Sosič 2003: 79).

kraje, vzpetine in reko (npr. Marezige, Čičarija in Dragonja). Posredno je določen s t. i. prostorskimi drobci, ki niso zemljepisna lastna imena, temveč ostali jezikovni elementi, ki dopolnijo predstavo o literarnem prostoru: narečno besedje (bekači 'vrbe beke', draga 'dolina', štriga 'čarovnica', muša 'oslica', čepar 'klop', zmotjen 'neumen', se zna 'seveda', šrajati 'govoriti, kričati' ipd.), prepoznavna pokrajinska lastna imena bitij (značilni priimki: Kozlovič, Jakomin, Šavron, Maršič, Palčič itd., osebna lastna imena: Bepo, Pepa, Berto, Tonin, Rozéta, Džina, Eljo itd. in imena živali, npr. krav: Vijola, Srnela in Mándola) ter vpeljava tipične pokrajinske predmetnosti oz. značilnosti in elementov narave, kot so pokrivalo baretá, vino refošk, rastlini figa in oljka, siv flišnati kamen, puč (kal), živali oslica in vol. Mesto kot dogajalni prostor je skoraj povsem odsotno, najpogostejša in osrednja podeželska literarna mikrolokacija je torej pot. Istrski literarni prostor v *Óstrigéci* je istrsko podeželje z naselji ter kultivirano in nekulturno naravo, ki je temelj, na katerem Tomšič zgradi dogajališče romana s prepletanjem realne in domišljajske plasti. Boškin kot osrednja literarna oseba je istrski popotnik, štrigon, krsnik oz. tradicionalni zdravilec, pripoved je prostorsko določena še z vloženimi povedkami slovstvene folklore (s pričevanji o nadnaravnih doživetjih in mitoloških bitjih) in postopki tradicionalne medicine (odpravljanjem urokov).

1 Paralelni dogajalni prostor

V *Óstrigéci* se prepletata domišljajska in mitološka plast. Domišljajska plast obsega antropomorfizacijo ter personifikacijo rastlin in živali. Na drugi strani je kombinacija pojavljanja mitoloških bitij, prisotnosti tradicionalne medicine in pričevanj o parapsiholoških doživetjih, kot so vračanje mrtvih, izguba orientacije ipd., kar vse poimenujem mitološka plast; ta je umeščena v realni istrski prostor, čeprav je iracionalna. Mitološko plast torej tvorijo: a) mitološka bitja (štriga, štrigon, krsnik, mora, volkodlak, orko in mrak); b) tradicionalna medicina (razdiranje urokov z zagovorom, močjo dotika in pogleda ter metanjem žerjavice v vodo); c) pričevanja o vračanju mrtvih, izgubljenih duš v obliki lučk, procesijah in trkanju ter brezglavcih; č) čudežno, nenaravno premikanje mitoloških bitij (babura Štafúra leta po zraku, čarovnici Boškina nosita po zraku); d) doživetje redkih naravnih pojavov (zračni vrtinec, nepojasnjeni šum) in izguba orientacije zaradi domnevnega uroka (Boškin se izgubi v snegu, več dni tava po brezpotjih); e) drobni Boškinovi uroki (brez kuhanja kuhan fižol, uročen osel in uročeno seno).

Tisto iracionalno torej, ki pa ni mitološko, temveč je avtorska inovacija, poimenujem domišljajsko. V domišljajski plasti so: a) antropomorfizacija in personifikacija žive in nežive narave; b) domišljajska bitja, ki niso mitološka (ognjena leteča konja, nemitološko domišljajsko žensko bitje Vítica), in pojavi (zvezdni dež v Boškinovih žilah, razprtje sten Danjeline hiše, snetje Bertove glave, Boškinovi prehodi skozi zidove, bela svetloba v cerkvi, čudežno močne dlake Štafúrinega repa, baretá za nevidnost, Boškinova smrt in ponovno rojstvo); c) čudežno, nenaravno premikanje (Boškina kostanj prenese v Topolovec, Boškin po ljubljenu z baburo

Štafúro zaplava nad poljem in skozi strop pade v gostilno, združen z Vitico Boškin poleti nad Istro).

Dogajalni prostor *Óstrigéce* je paralelen: večinoma podnevi in ko je Boškin v družbi ljudi, je dogajalni prostor realna Istra. Ponoči in kadar ni v družbi (živih) realnih ljudi (prisotni sta lahko mitološko bitje babura Štafúra in nemitološko, izmišljeno domišljjsko bitje Vitica), živa in neživa narava govorita, takrat se realna Istra transformira v domišljjsko pokrajino, v kateri preverljiva zemljepisna lastna imena niso potrebna.⁴ Paralelnost dogajalnega prostora je v tem, da je Istra enkrat realni prostor, ki se z domišljjskim dogajanjem, ki je umeščeno vanjo, drugič spremeni v domišljjski prostor.

Domišljjska plast *Óstrigéce* se lahko dogaja v realnem istrskem prostoru (pretežni del) ali v nedoločljivem domišljjskem prostoru, kot je Vitičino bivališče. Kljub realnemu poimenovanju (npr. Bertokova gostilna) lahko postane realni prostor domišljjski, ko se v njem odvija domišljjsko dogajanje. Bistvo paralelnosti dogajalnega prostora je, da je eno dogajališče lahko realni in domišljjski prostor: Bertokova gostilna kot prostor druženja je običajen gostinski lokal, z domišljjskim dogajanjem (Boškin se znajde v njej, kot bi padel z neba; Berto si sname glavo, ne da bi se tega zavedel) pa postane domišljjski prostor. Istro kot realni prostor označujejo: a) istrska zemljepisna lastna imena (Marezige, Dragonja, Lačna, Strunjan, Markovići itd.); b) realne, neposredno poimenovane mikrolokacije (Dragonja, Maršičev hlev, Bertokova gostilna itd.), kjer se lahko dogaja tudi domišljjska plast (Dragonja spregovori, ognjena konja zletita proti Hrvojem in Borštu, Berto si v Bertokovi gostilni sname glavo); c) realne, posredno označene mikrolokacije (pot, gozd, jasa, pokopališče itd.). Istro kot domišljjski prostor pa predstavlja a) Vitičino bivališče, poleg tega pa še b) realne mikrolokacije, na katerih se dogaja že prej omenjena domišljjska plast (ko npr. Dragonja spregovori). Domišljjski prostor je Vitičino bivališče, ki ni realno preverljivo. Lahko pa realni prostor postane domišljjski, kadar se v njem odvija domišljjska plast romana (npr. ponoči, ko realne istrske rastline in živali spregovorijo).

Boškin je kot osrednja in ključna literarna oseba *Óstrigéce* povezovalc dveh literarnih prostorov, realnega, tj. nedomišljjskega, in domišljjskega. To je razvidno na osnovi prostorske umeščenosti začetka *Óstrigéce*, kjer sta obe plasti že prepleteni. Boškin namreč že uvodoma pride po desnem bregu Dragonje do mostu, da

⁴ Po mnenju Jasne Čeborn (2010b) o pokrajinah Tomšičeve literature je Tomšičev pripovedni prostor v istrskem ciklusu panoramski. »*Óstrigéca* se kljub umeščenosti v istrski prostor razraža v magično, torej nerealno popotovanje med dobrim in zlim, zato so tudi poti, po katerih je preganjan Boškin, zmedene, nepričakovane, geografija prostora pa se umika splošnim oznakam kot: 'Še vedno je klečal pod oljko /.../ s čelom se je dotipal zemlje. /.../ Začelo se je nenadoma na neki poti sredi istrske dežele. /.../ Spet je stal na križišču visoko nad morjem' (Tomšič 1991: 160–161). Istrski prostor postane magični prostor za pripoved o boju malega človeka, ki nima svojega središča in je žrtev magičnih sil. Prav tak je tudi razplet, boljje zaključek pripovedi o Boškinovem ponovnem rojstvu, ki mu prinese mir, da lahko odkoraka proti Truškam, Borštu, Koštaboni, Pučam. Torej se magičnost prostora in oseb v zaključku spet umiri v pripovedi s stvarnimi (dokumentarnimi) poimenovanji.«

bi prešel na levi breg, proti vasi Topolovec, kar je vse realni, empirično preverljivi prostor. Domišljjska bitja, antropomorfizirani bekači, bori in trave se njegovemu opotekanju po poti smejejo oz. se mrgodijo. Na poti pred mostom se ukvarja z vprašanjem, ali mu je mitološko bitje štriga babura Štafúra ukradla rep oz. ali ga je sploh imel (v pomenu: ali torej on sam je mitološko bitje štrigon ali ne), in sreča krsnika v podobi belega psa, kar je vse del nedomišljjskega segmenta mitologije oz. del istrske duhovne dediščine. Personificirana reka spregovori, kar je domišljjski element, in na drugi strani mostu se Boškino sanja, kako je izstopil iz svojega telesa. Sanje se prelevijo v videnje dveh letečih ognjenih konjev, kar je spet domišljjsko (ognjeni konji niso mitološka bitja). Eden od domišljjskih kostanjev ga domišljjsko prestavi v realno vas Topolovec, kjer je v realnem Maršičevem hlevu domišljjski vsevedni govoreči vol, ki ga Boškin ne sliši (najbrž zato, ker so prisotni ljudje). Z realnim postopkom tradicionalne medicine ozdravi kravo.

Domišljjska in mitološka plast *Óstrigéce* ter povezava med njima v realnem, empirično preverljivem literarnem prostoru se pokažeta že v prvem razdelku, na samem začetku pripovedi, v nadaljevanju se na prvih dvanajstih straneh obe plasti izmenjujeta in prepletata, enako se nadaljuje do konca romana. Boškin, ki ga že na začetku spoznamo ravno med prečkanjem mostu, je kot popotnik povezovalc krajev in ljudi, kot krsnik ali štrigon ter tradicionalni zdravilec je posrednik med običajnim in iracionalnim, razumljivim ter nedoumljivim, med urokom in odpravo uroka, med boleznijo ter zdravjem. Na začetku pripovedi je most čez Dragonjo, most kot simbolni prostor, ki omogoča prehod z enega brega na drugega, iz ene razsežnosti v drugo, iz domišljjskega v nedomišljjsko in obratno. Pri mostu naj bi simbolično šlo za »simboliko prehoda in največkrat nevarni značaj tega prehoda, ki je del slehernega iniciacijskega *potovanja*«, zato je kraj prehoda in preizkušnje, simbol prehoda med notranjima stanjema, med konfliktima željama (Chevalier in Gheerbrandt 1993: 371–372). Boškin je že od vsega začetka pripovedi, ko je s prehodom preko mostu čez Dragonjo, na katerem se krčevito oprijema ograje in se opoteka čez, iniciran v potovanje, vseskozi na dveh bregovih, med realnim in domišljjskim, zato je motiv prečkanja mostu vpeljan že uvodoma. Napoveduje, da se bo ves čas gibal med dvema razsežnostma, domišljjsko in nedomišljjsko plastjo romana, ter povezoval prevladujoči realni in redkeje prisoten domišljjski literarni prostor.

Boškin je krsnik oz. štrigon in tradicionalni zdravilec s posebnimi sposobnostmi ter uvidom na eni strani, na drugi pa je običajen človek, potepuh, ki preveč pije, se izgubi v snegu in na brezpotjih, potrebuje pomoč vaščanov ter njihovo nego, da premaga vročico, se mu zaceli opečeni obraz in da ni ne lačen ne žejen. To, da izgubi občutek za orientacijo, iz česar se razvije njegovo pričevanje, da ga je babura Štafúra tri dni in noči podila po brezpotjih, ni fantastično v najobičajnejšem pomenu besede (je pa iracionalno), saj so iz slovstvene folklore znane povedke o izkušnjah, ko je na znani poti nenadoma zrasel zid ali se je popotnik kar naenkrat znašel na kraju, kamor ni nameraval.⁵ To, da Boškin zajaha oslco, ki predstavlja

⁵ Prim. delo folkloristke Mirjam Mencej: *Sem vso noč lupal v krogu: simbolika krožnega gibanja v evropski tradicijski kulturi* (Mencej 2013).

mitološki bitji orka in mraka v eni živali in da, ker je oslica orko, začne nepričakovano hitro rasti (to je izpričana lastnost orka), je folklorna povedka. Pisatelj je domišljjski dodatek oz. avtorska nadgradnja, da se oslica spremeni v ognjeno žival. Tako se domišljjska in mitološka plast, ki je iracionalna, vendar ne izmišljena, ves čas prepletata (npr. ko Boškin s postopki tradicionalne medicine ozdravi kravo, kar je realna plast, je ob njej govoreči vol, kar je domišljjsko).

Na koncu pripovedi se Boškin znajde še na drugem ključnem simbolnem prostoru, križišču, ki ima pomen središča sveta, je kraj razodetja in prehoda iz enega sveta v drugega, iz enega življenja v drugo; križišče naj ne bi bilo konec in cilj, temveč postanek in vabilo, da gremo naprej (Chevalier in Gheerbrandt 1993: 280), kar se vse ujema z Boškinovo smrtjo in ponovnim rojstvom ter ponovnim potovanjem. Pot z mostom in reka pod njim, med reko in potjo pa kot 90°, tvorita križ oz. križišče, torej nevarno, zakleto mesto. Reka Boškina vabi v svoj večni objem, da bi se torej odpravil na križišču desno navzdol z rečnim tokom. Boškin se odloči za življenje, varno prečka most, potem pa se reši: »In je začel brezglavo teči z ukletega kraja, kajti bil je prepričan, da so prividi posledica najmanj dveh stvari: uroka babe Štafúre in njegove prisotnosti v tej dragi, kjer so se nekoč dogajale, tako je vsaj slišal praviti stare ljudi, zelo skrivnostne zadeve« (Tomšič 1991: 12). Križišče ima pomembno simbolno funkcijo v duhovni kulturi:

/k/rižišča se v Istri imenujejo krožere ali križere. Kot povsod drugod so tudi tu križišča simbol srečevanja, izmenjave, stika. Pogosto se krožere pojavljajo v centru določenega kraja in za prebivalce predstavljajo središče njihovega mikrosveta – axis mundi. Neredko pa se pojavljajo tudi neposredno pred krajem samim in v istrski topografiji predstavljajo most med tistim, kar je znano in domače, saj se vrisuje znotraj polja nekega kraja, ter tistim, kar je onstran in je zato tuje, neznano. V obeh primerih krožere zaznamujejo prostor liminalnosti, vmesnosti: svetega, čistega in nečistega hkrati, v katerem se metafizično »kondenzira«. (Lipovec Čebren 2008: 11; poudarki so originalni.)

Iz takega onostranstva, s križišča kot mikrolokacije, ki ni v vasi, saj »za njegovim hrbtom so migetale luči Marezig, desno so utripale luči Trušk in mnogih zaselkov« (Tomšič 1991: 161), se Boškin v lunini družbi znova vrne v življenje, poda na pot, najprej do prve vasi, potem pa od vasi do vasi: »odkorakala sta proti Truškam in potem dalje proti Borštu, Koštaboni, Pučam ...« (Tomšič 1991: 163).

Vključno s križiščem so simbolični prostori, kjer se na svoji poti še znajde Boškin, po istrskih magijsko-religijskih zemljevidih t. i. prostori svetega, saj so zaradi specifične strukture ali lokacije dojeti kot zgostitev metafizičnega, to so pokopališče, gozd in jasa ter pot zunaj vasi, ki je simbolno drugi svet ali onostranstvo (Lipovec Čebren 2008: 138). Pokopališče, gozd in pot zunaj vasi so že tako Boškinovi prostori *par excellence*. Gozd je njegov drugi dom, jasa, kjer se znajde na koncu pripovedi, postane prizorišče njegove smrti in ponovnega rojstva, pot pa ga večkrat zanese mimo vaških pokopališč. Tja se napoti z namenom, da bi tam zaspal v mrliški vežici ali pod milim nebom, varen pred pritoževanjem sitnih lastnikov,

zakaj se je zatekel spat v njihov senik. Mimo pokopališča pride, ker ob pokopališkem zidu pač vodi vaška pot, ali se med grobove napoti žalovat za umrlo Vítico. Samo v zadnjem primeru je pokopališče običajno prizorišče: Boškin se nekega zimskega dne sprehodi med nagrobniki in premišljuje o svoji izgubljeni ljubici. Ko se poletnega večera na pokopališče odpravi spat, tam sreča volkodlaka. Ko po nočnem srečanju s Smrtjo pride mimo pokopališča, naleti tam še na tri svate, ki so prilezli s svatbe v grobu.

2 Istrski podeželski dogajalni prostor

Kako vemo, da je literarni prostor istrski? K temu nas navede že naslov, narečni vzklík »Óštrigéca!«, tj. 'Čarovnija!'. Da je dogajalni prostor Istra, je v *Óštrigéci* sicer neposredno omenjeno nekajkrat, vendar ne prav pogosto oz. pogosteje v drugi polovici romana, npr. ko Urih o Boškínu meni, da »vendar vsak dobro ve, da nima nič in da je največji revež v celi Istri« (Tomšič 1991: 140), ali ko se Boškin spominja svojega nastanka: »Začelo se je nenadoma na neki poti sredi istrske dežele« (Tomšič 1991: 160) ali ko po Vitičinem ponovnem rojstvu posije sonce: »Ko se je dvigalo naslednjega jutra nad Istro, je storilo nekaj, česar še nikoli ni. Namesto žarkov je razpršilo nad pokrajino vse polno kristalov« (Tomšič 1991: 131).⁶ Tomšičeva napoved istrskega dogajalnega prostora je ne nazadnje tudi moto na začetku knjige: »Ko je v ISTRÍ najbolj lepo, cveti brnistra: Spomladi peščeni hribi porumenijo in omamno zadiši po medu in ljubezni. Takrat se razpre tudi sivi kamen, ki je bil nekoč morsko ali rečno dno; iz njega vzklije v modrino neba SKRIVNOST« (Tomšič 1991: [4]).

Boškinovo popotovanje se prične v dolini reke Dragonje med vasema Boršt in Topolovec, ki ležita na vrhu pobočij nad rečno dolino. To sicer v celoti ni povedano, posredovano je posredno. Boškin se približa mostu čez naraslo Dragonjo, ognjena konja izgineta eden proti Hrvojem in Žrnjovcu (to je na levem bregu Dragonje), drugi proti Borštu (na desnem bregu Dragonje). Če bralec pozna te kraje, lahko literarne prostore poveže z realnimi, saj se ujemajo. Nadaljnje točke njegovega popotovanja oz. mikrolokacije, ki jih predstavljajo realni kraji s preverljivimi zemljepisnimi lastnimi imeni (npr. dolina Dragonje, Kubed, Čičarija) in občna poimenovanja zanje in za druge prostore, tudi notranjščino stavb (rečna dolina, vas, kraška planota, vinograd, travnik, hlev, kuhinja ipd.), so razvidni iz pestrosti prostora na Boškinovem popotovanju:⁷ na cesti z bekači – na mostu čez

⁶ Čisto na koncu romana, na zadnjih treh straneh, je literarni prostor označen z zemljepisnimi lastnimi imeni trikrat, vendar Tomšič niti enkrat ni uporabil besede Istra: »Spet je stal na križišču, visoko nad morjem; za njegovim hrbtom so migotale luči Marezig, desno so utripale luči Trušk in mnogih zaselkov. /.../ Na vzhodu, tam nad Čičarijo, je vzhajala luna. /.../ 'Pridi, Boško, pridi!' mu je rekla in odkorakala sta proti Truškam in potem dalje proti Borštu, Koštaboni, Pučam ...« (Tomšič 1991: 161–163). Domnevati je mogoče, da naj bi bralec po prebranem romanu že poznal prej že večkrat omenjene kraje kot Boškinove istrske literarne prostore tudi brez izključne omembe besede Istra.

⁷ Naštete niso vse lokacije, kot si sledijo, ker bi se nekatere ponavljale (pot, cesta, pokopališče, gozd, rečni breg itd.).

naraslo Dragonjo – v gozdu – v Maršičevem hlevu – po travniku, ob puču – na poti – v Šavronkinem vinogradu – (Tomšič 1991: 29) – v Jakominkini kuhinji – v letu nad poljem – v Bertokovi oštariji – skozi hišne zidove – na vaški ulici – na pokopališču – v kmečki hiši – čez njivo – na osličinem hrbtu – po rečni dolini – ob hrastovem vznožju – na divanu v Jukičevi kuhinji – na Šavronkinem seniku – v Vitičini sobi – v grmovju – na jasi – na morski obali v Strunjanu – v zraku do hrvaških Markovičev – sredi uničenega polja, ki ga je sklestila toča – ob potoku – v zraku nad Istro – pod borovci – v oljčniku – na vrhu hriba – v zapuščeni cerkvi – pred grajskimi ruševinami – pod oljko – (Tomšič 1991: 163) – na poti (Tomšič 1991: 163).

Iz realnih naselbinskih zemljepisnih lastnih imen (po vrsti: Hrvoji, Žrnjovec, Boršt, Topolovec, Tuljaki, Trsek, Truške, Koštabona, Puče, Krkavče, Korte, Smokvica, Movraž, Strunjan, Črnica, Pulj, Markovići ipd.) vidimo, da Boškinova pot ni sklenjena, saj ga ne vodi točno določen geografski cilj. Iz slovenskega dela Istre ga pot zanese tudi na hrvaško stran (štrigi ga odneseta v Markoviče, z Beličem se po loterijski dobitok odpravi v Pulj, Marijini hčeri pomaga v Črnici).⁸ Križari med morjem (Strunjan) in celino (vsi ostali navedeni kraji) in se povzpne celo nad Kraški rob (Čičarija), kjer nanj dežujejo zvezdni utrinki. Kljub nerealni razsežnosti tega dogodka (zvezde se v Boškinovem srcu razletijo v drobne iskre) Tomšič opiše realne pokrajinske zemljepisne danosti (npr. kraški pojav spodmol, tj. podolžno vdolbino v apnenčasti steni, ki tvori zgoraj previs in spodaj plitvo jamo). Kraje nekaterih Boškinovih preizkušenj Tomšič neposredno poimenuje in se ujemajo z realnimi: Maršičevo kravo ozdravi v Topolovcu (vas nad dolino Dragonje); urok nad Marijino hčerjo Nino razdre v Črnici (vas v bližini Buzeta); klic, da mora pomagati Marijini hčeri, zasliši v Strunjanu (letoviški in romarski kraj v slovenski Istri). Tomšič vseh dogajalnih prostorov vendarle ne poimenuje z realnimi zemljepisnimi lastnimi imeni oz. Boškin v istrski pokrajini ni sledljiv v enaki meri kot Katina v *Šavrinkah*.⁹ Tako v rekonstrukciji Boškinove poti po sicer realni pokrajini zavezajo vrzeli. Zastrto prizorišče Boškinovega ljubljenja z baburo Štafuro je uvedeno z opisom, ki sicer posredno določi občne zemljepisne lastnosti (hribe in barvo njihove zarastí), ne vsebuje pa lastnih imen.

Boškinovi boji z baburo Štafuro so neizogibne življenjske preizkušnje oz. so ne nazadnje prekletstvo alkoholne zasvojenosti – Boškin namreč baburo Štafuro obtožuje, da mu v pijačo, ki se ji Boškin ne more odreči, meša strup. Pripovedovalec dopušča možnost, da so Boškinovi boji z baburo Štafuro z racionalnega vidika čiste pijanske blodnje, saj Boškin ob srečanjih s Štafuro, pa tudi sicer, ni čisto trezen. Še več: na poti ga zanaša, zapletajo se mu noge, komaj se prekobali preko mostu, večkrat omaga in zasmrči pod bližnjimi drevesi. Babura Štafura, ki mu streže po življenju, ga ravno zato vsakokrat ulovi ravno na poti, ki je njegovo poslanstvo,

⁸ Samo v zvezi z Markovići izpostavi, da gre za hrvaški del (Tomšič 1991: 116), mogoče zaradi želje prikazati veliko razdaljo; pri Črnici in Pulju ni omenjeno, da sta v hrvaškem delu Istre.

⁹ Geografsko nepreverljiv prostor govori v prid temu, da je perspektiva *Óštrigéce* pravljična (Zupan Sosič 2003: 77), vendar ne zmeraj.

uničiti ga želi tam, kjer se odvija njegovo življenje, na poti, ki je njegov smisel, bistvo, na kateri se celo nastal, se na začetku (in koncu) romana (ponovno) *in medias res* utelesil:

/k/do sem? Jaz, potepuh in popotnik, kralj vseh brezdomcev. Kdo sem? Od kod prihajam in kje sem se rodil? Kdo je moja mati in kdo je moj oče? Kako mi je ime? Katero je moje resnično ime? Redko se je Boškin ustavljal na tej svoji brezkončni poti in le redkokdaj se je spraševal po svojem izvoru. Včasih pa ga je premagalo, da si je zastavljal vprašanja: »Od kod prihajam? Kam grem?« (Tomšič 1991: 110.)

Boškin je popotnik, iskalec, ves čas se premika. Hodi, kot hodita Katina v *Šavri-nkah* in Tonina v *Zrnu od frmentona*. Na mestu ne vzdrži, niti ko se pri Beliču tri dni in tri noči gosti s hrano in pijačo na račun Beličevega loterijskega dobitka; loči se od ostalih in vso noč prehodi, da lahko zjutraj sproščeno zaspi. Njegovo popotovanje je ciklično: najprej ga vodi po znanih vaseh, na koncu pa se vrne na začetek, ki je zgolj izhodišče za novo popotovanje. Roman se začne na cesti v dolini ob Dragonji in zaključi na križišču »visoko nad morjem« (Tomšič 1991: 161), z razgledom proti notranjosti Istre.

3 Sklep

V članku sem skušala na osnovi Bahtinove teorije kronotopa, Lotmanove semiosfere in t. i. prostorskega obrata v literarni vedi odgovoriti na raziskovalno vprašanje, kakšen je istrski dogajalni prostor v romanu Marjana Tomšiča *Óštrigéca*, na katere mikrolokacije je razdeljen, kako so istrske mikrolokacije predstavljene in kaj jih določa ter kako vse naštetu vpliva na regionalnost romana.

Istrski literarni prostor *Óštrigéce*, natančneje: zgornje porečje Dragonje, ki ga zamejujejo vasi istrskega celinskega zaledja, Puče, Koštabona, Marezige, Boršt, Lopar, Truške, Trsek in Topolovec, ter sega še do morske obale v Strunjanu in nad Kraški rob v Čičarijo, je zunanji dogajalni okvir, ki omogoča plastičnost pripovedi, njeno razgibanost. Osrednjo literarno osebo *Óštrigéce*, večnega popotnika Boškina, istrski prostor s svojimi specifičnimi prostorskimi komponentami (umeščenost v izbrani del slovenskega ozemlja, področje s submediteranskim podnebjem, specifično naravo, duhovnim izročilom, zgodovino, jezikom itd.) temeljno oblikuje, potrjuje se Bahtinova ugotovitev, da kronotop določa podobo človeka v romanu (Bahtin 1982: 219–220), saj bi Boškin bil drugačen, če bi bil postavljen v neko drugo slovensko pokrajino z drugačnimi prostorskimi značilnostmi. Semiosfera, ki po Lotmanu (2006: 173–304) pomembno pogojuje obstoj kulture, je v tem romanu specifično istrska, Boškinovo delovanje je postavljeno v določen semiotični prostor, organiziran s pomočjo istrske narave, jezika in drugih pokrajinsko-družbenih elementov.

V kontekstu literarnovednih raziskav prostora znotraj t. i. prostorskega obrata bi bilo pri *Óštrigéci*, ki je tako intenzivno prostorsko zaznamovana, v nadaljnjih

raziskavah koristno razmisliti tudi o izmuzljivem razmerju med realno prostorsko predlogo in fiktivnim prostorom, ki ne nazadnje vodi v literarni učinek (Hladnik 2012b: 271). Prav tako v primeru predstavljanja Istre v *Óštrigéci* ne moremo mimo dejstva, da je književnost »dejavnik, ki geoprostor ne samo domišljjsko-izkustveno predstavlja v svojih besedilih, ga v njih pomensko reflektira, vrednoti in pomni, temveč vanj s svojimi ustanovami in praksami tudi posega« (Juvan 2013: 20) – pri tem razmišljam v smeri, kako je literarno delo *Óštrigéca* na eni strani vplivalo na zavest širšega slovenskega bralstva o neki do tedaj manj znani slovenski pokrajini, pa drugi pa na zavedanje Istranov o njih samih in njihovi kulturi. Še zlasti na slednje opozarja Urška Perenič:

/k/o obravnavamo odnos med prostorom in literaturo, pa ravno tako ni mogoče spregledati niti vplivov v obratni smeri, ki se nanašajo na vlogo in vpliv literarnih diskurzivnih praks na (družbeno)geografski prostor, kar je mogoče strniti pod vprašanjem, kako je literatura preko besedil, simbolnih reprezentacij in imaginacij ter preko literarnih praks vplivala na dojemanje, doživljanje, spoznavanje in modeliranje (regij, pokrajin, obrobij, središč) slovenskega etničnega prostora. (Perenič 2012b: 259.)¹⁰

Zaradi prvin istrske semiosfere oz. kronotopa je besedilo *Óštrigéce* izrazito regionalno zaznamovano. Prepoznavnost istrskega prostora v romanu ustvarjajo prav regionalne prvine, povezane s prostorom, to so poleg jezika še npr. specifične mikrolokacije, značilne za submediteransko istrsko podnebje (npr. oljčnik, vinograd, morska obala), in s tem povezano rastje (npr. oljke, vinska trta, vrbe beke, borovci, fige). Tovrstna regionalnost pa besedilu ne daje negativne konotacije provincialnosti in drugorazrednosti, ki naj bi žal še vedno spremljali regionalno literaturo (prim. Kovač 2004: 23; 2009: 71), pač pa ga zaradi svoje specifičnosti bogati in dela raznolikega.

Realni istrski literarni prostor je torej nujna motivacija pripovedi. Po drugi strani pa Boškin sicer res hodi od vasi do vasi v Istri, a že njegova pot z vsemi do sedaj obravnavanimi mikrolokacijami in njihovimi značilnostmi je lahko tudi zgolj simbol slehernikovega življenja oz. življenjske poti na sploh – kljub vsem do sedaj obravnavanim pokrajinskim atributom je Istra v *Óštrigéci* lahko tudi zgolj »prvobitna (literarizirana) pokrajina« (Vrbnjak 2019: 169) in »simbolični prostor, kjer, tako kot v resničnem življenju, zlo napreduje kljub miroljubnosti človeških želja« (Zupan Sosič 2003: 79), saj »Boškinove poti križajo Istro podolgem in počez, njegovo bivanje je potovanje, kar je posebno bogat simbol iskanja resnice, miru, nesmrtnosti, iskanja in odkrivanja duhovnega središča« (Cergol 1993: 111). Realni istrski pripovedni prostor, po katerem se nenehno giblje Boškin, je lahko

¹⁰ Pri tem mislim na vlogo, ki naj bi jo Tomšič s svojim istrskim literarnim opusom in kulturnim in mentorskim delovanjem v slovenskem delu Istre imel pri t. i. istrski prebui v 80. in 90. letih prejšnjega stoletja oz. »prebujanju istrske zavesti ali identitete« (Baskar 2002: 182). Za *Óštrigéco* je Tomšič leta 1992 prejel nagrado Prešernovega sklada, katere denarni del je namenil ustanovitvi Kocjančičeve nagrade – od takrat je to priznanje, ki ga istrske občine podeljujejo za posebne dosežke pri oblikovanju kulturne podobe slovenske Istre, med prejemniki pa so med drugimi tudi literarni ustvarjalci, npr. pesnika Edelman Jurinčič in Bert Pribac.

torej tudi zgolj zastor, za katerim je pravzaprav simbolni, brezčasni, nerealni ali univerzalni prostor.

Viri

Chevalier, Jean in Gheerbrandt, Alain, 1993: *Slovar simbolov*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Literatura: leksikon, 2009: Ljubljana: Cankarjeva založba (Mali leksikoni Cankarjeve založbe).

Tomšič, Marjan, 1991: *Óštrigéca*. Ljubljana: Mladika.

Literatura

Bahtin, M. Mihail, 1982: *Teorija romana: Izbrane razprave*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Prev. Drago Bajt.

Baskar, Bojan, 2002: Med regionalizacijo in nacionalizacijo. Iznajdba šavrinske identitete. *Dvourni Mediteran: Študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije (Knjižnica Annales). 179–216.

Baskar, Bojan, 2013: Kako geografi, antropologi in literarni teoretiki pripovedujejo o prostorskem obratu. *Primerjalna književnost* 36/2. 27–42.

Cergol, Ines, 1993: Prozni opus Marjana Tomšiča. *Dialogi* 29/6–7. 110–113.

Čebtron, Jasna, 2010: *Prostori Tomšičeve pripovedi. Uvodni referat na študentskem simpoziju ob 70-letnici Marjana Tomšiča*. 23. 11. 2010. Koper: Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem. Tipkopis.

Hladnik, Miran, 2012a: Gorenjska v slovenski književnosti. *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 48. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Zbornik predavanj. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 45–54.

Hladnik, Miran, 2012b: Prostor v slovenskih literarnovednih študijah: Kritične izdaje klasikov. *Slavistična revija, tematska številka Prostor v literaturi in literatura v prostoru* 60/3. 271–282.

Jež, Andraž, 2012: The spatial humanities – GIS and the future of humanities scholarship. *Slavistična revija, tematska številka Prostor v literaturi in literatura v prostoru* 60/3. 577–579.

Juvan, Marko, 2004: Spaces of intertextuality, the intertextuality of space. *Primerjalna književnost, tematska številka Literature and space: spaces of transgressiveness* 27. 85–96.

Juvan, Marko, 2006: *Literarna veda v rekonstrukciji: Uvod v sodobni študij literature*. Ljubljana: LUD Literatura (Zbirka Novi pristopi).

Juvan, Marko, 2013: Prostorski obrat, literarna veda in slovenska književnost: Uvodni zaris. *Primerjalna književnost* 36/2. 5–26.

Koron, Alenka, 2012: Prostorski obrat v naratologiji. *Slavistična revija, tematska številka Prostor v literaturi in literatura v prostoru* 60/3. 561–567.

- Kovač, Zvonko, 2004: Entiteti i paradigma. Regionalno (zavičajno) u književnosti i paradigma povijesti književnosti. *Interkulturalna saradnja i istraživanje u savremenim južnoslavenskim književnostima (Dani Midhata Begića, Tuzla, 2004)*. [Http://www-razlika-differance.com/Razlika9/RAZLIKA%2009%2002-01.pdf](http://www-razlika-differance.com/Razlika9/RAZLIKA%2009%2002-01.pdf).
- Kovač, Zvonko, 2009: *Domovinski eseji: Rasprave, ogledi i kritike o domačim autorima i temama*. Čakovec: Insula (Biblioteka Insula).
- Lipovec Čebtron, Uršula, 2002: Mitološka bitja v Slovenski Istri. *Brazde s trmuna, glasilo študijskega krožka Beseda Slovenske Istre* 26/6. 62–70.
- Lipovec Čebtron, Uršula, 2008: *Krožere zdravja in bolezni: tradicionalne in komplementarne medicine v Istri*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo (Županičeva knjižnica).
- Lotman, Jurij Mihajlovič, 2006: *Znotraj mislečih svetov*. Ljubljana: Studia humanitatis. Prev. Urša Zabukovec.
- Mencej, Mirjam, 2013: *Sem vso noč lupal v krogu: simbolika krožnega gibanja v evropski tradicijski kulturi*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU (Studia mythologica Slavica, Supplementa, 7).
- Perenič, Urška, 2012: Prostor v literaturi in literatura v prostoru. *Slavistična revija, tematska številka Prostor v literaturi in literatura v prostoru* 60/3. 260–264.
- Pisk, Marjeta, 2012: The spatial turn: Interdisciplinary perspectives. *Slavistična revija, tematska številka Prostor v literaturi in literatura v prostoru* 60/3. 574–576.
- Vrbnjak, Eva, 2019: Odsekati hudiču rep. Marjan Tomšič: *Óštrigéca*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Kondor). 165–167.
- Zupan Sosič, Alojzija, 2003: *Zavetje zgodbe: Sodobni slovenski roman ob koncu stoletja*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

Space in Marjan Tomšič's Novel *Óštrigéca*

The article uses the insights of the spatial turn and so-called spatial literary studies to answer questions regarding the Istrian setting in Marjan Tomšič's Novel *Óštrigéca*, the micro-locations into which it is divided, how they are represented or what determines them, and how the literary space determines the regionality of this novel. The setting of *Óštrigéca* is parallel – real and imaginary – while the central literary micro-location is a road in the Istrian countryside. The real Istrian literary space is directly defined by the geographical names for the places, the hills and the river, and indirectly defined by so-called spatial fragments, which are not geographical names but other linguistic elements that complete the notion of the literary space: dialectal vocabulary, recognisable local names for creatures, and the introduction of typically local features and elements of nature. The imaginary space is defined, among other things, by mythological creatures, elements of traditional medicine and rare natural phenomena.

Key words: space, literary space, spatial turn, Istria, regionality

ZAMETKI IN RAZCVET DUHOVNE DRAMATIKE V ZGODNJEM NOVEM VEKU NA SLOVENSKEM

Prispevek obravnava začetke duhovne dramatike in glavne poteze njenega razvoja v evropskem prostoru do zgodnjega novega veka. Osvetljuje prve zametke duhovne dramatike na ozemlju historičnih slovenskih dežel in njihovem obrobju (igra o Kristusovem življenju v Čedadu leta 1298 in 1304, drobci velikonočne pesmi iz samostana v Stični, pasijonske igre v 16. stoletju, šolsko gledališče protestantov v Ljubljani). Največ pozornosti posveti procesijam in duhovni drami jezuitov in kapucinov: od pasijonskih in spokorniških procesij do telovskih procesij in duhovnih dram, povezanih z drugimi prazniki cerkvenega leta. Predstavi tudi zanimiv fenomen verskih iger v Rušah, omeni še nekatere druge v virih izpričane pasijonske igre in procesije v širšem slovenskem prostoru ter opozori na nekaj doslej nepoznatih dramskih drobcev.

Ključne besede: duhovna drama, verska igra, procesija, historične slovenske dežele, zgodnji novi vek, protestanti, jezuiti, kapucini

1 Uvod: začetki duhovne dramatike in glavne poteze njenega razvoja v evropskem prostoru¹

Pojem duhovne oziroma verske drame zajema dramatiko, ki zajema snov iz religioznega področja. V nemškem govornem prostoru se je zanjo uveljavil pojem »geistliches Schauspiel«, v angleškem pa »the religious drama« in »the christian drama« (Kuret 1981: 5; Kühnel 1990: 171). Njeni začetki segajo v 10. stoletje,

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Literarnozgodovinske, literarnoteoretične in metodološke raziskave (P6-0024, B) in raziskovalnega projekta Latinske in nemške kronike na Slovenskem (J7-2604), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

izšla je iz tistih delov liturgije, ki so v obliki dvogovorov ponujali zametke dramatizacije. Vsebinsko se je prilagodila cerkvenemu letu, razvila pa se je iz t. i. tropov (to so kratki liturgični spevi, ki so približali vsebino posameznih cerkvenih praznikov) (Kuret 1981: 7–8; Kühnel 1990: 171). Omenjeni tropi in sledovi obhajanja cerkvenih praznikov so se nam ohranili v posameznih škofijskih in samostanskih obrednikih (Kuret 1981: 8–10, 37–39). Razvoj duhovne drame je bil postopen, začela se je razvijati iz obredja in se postopoma vse bolj osamosvajala od njega.

Sprva je bila kot liturgično besedilo v dialogu del cerkvenega obredja. V 13. stoletju je s širjenjem besedila in drugih dramskih elementov prerastla v igro. Najprej se je ta prehod zgodil pri liturgiji, povezani s praznovanjem velike noči (t. i. velikonočni tropus), pozneje pa tudi božiča. Duhovna igra se je še vedno igrala v cerkvi, še vedno je bila del praznične liturgije, a je bila fizično ločena od nje. Vanjo so namesto latinščine vse bolj vstopali ljudski jeziki (Kuret 1981: 12, 19–20, 41). Postopoma je duhovna igra poleg velikonočne in božično-trikraljevske tematike k sebi pritegnila tudi marijanske, biblične, legendarne in eshatološke teme (prim. Kuret 1981: 22–27). V 14. stoletju se je duhovna igra še koreniteje ločila od cerkvenega obredja, postopoma prerastla v duhovno dramo in preselila pred cerkvena vrata (Kühnel 1990: 171).

Podobno kot nekdanja antična drama je tudi duhovna drama vzniknila iz zbora, iz katerega so se postopoma izločale posamezne dramske osebe (Kuret 1981: 31). Nastajati so začeli mirakli, misteriji, moralitete in pasijonske procesije (Kühnel 1990: 171). S širjenjem motivike in posvetnih vsebin duhovne drame ter s hkratnim naraščanjem števila nastopajočih se je tudi njen dogajalni prostor in posledično tudi oder izrazilo razširil. Niso je več igrali pred cerkvijo, ampak na glavnih mestnih trgih, namesto cerkvenih kapitljev in samostanskih predstojništev so zanje skrbeli cehi in bratovščine. V tem obdobju razvoja duhovne drame se je zgodila še ena pomembna sprememba: tako pisci in režiserji dram kot tudi igralci so bili večinoma laiki (Kuret 1981: 47; Kühnel 1990: 171).

Skupnemu liturgičnemu izvoru navkljub je duhovna drama zaradi svoje pestre predzgodovine in raznolikih poti svojega širjenja, pri čemer so pomembno vlogo odigrali posamezni evropski samostani,² razvila izrazito pestrost pojavnih oblik. Nekatere izmed njih so tesno povezane s točno določenim prostorom (Kühnel 1990: 171). Na francoskem govornem območju so se v 15. stoletju razvili misteriji (prim. Kuret 1981: 47–65). Misteriji v italijanskem prostoru so ubrali svojo razvojno pot, zanje se je oblikovalo poimenovanje »sacra rappresentazione« (tj. »sveta« oziroma »nabožna predstava«). Te nadvse razkošne uprizoritve so se razvile iz duhovnih pesmi bratovščin, imenovanih »lauda«, in živih slik, ki so jih igrali med pridigo, t. i. »devozione« (Kühnel 1990: 171; Renk 1990: 404). V

² Kot primer nastajanja dramatiziranega obredja, širjenja tematike in postopnega preraščanja v duhovno igro ter pozneje dramo predlagam seznanitev z obredjem t. i. velikonočnega kroga, na podlagi katerega si je mogoče oblikovati okvirni vtis, kako in zakaj je neko obredje v poznejšem času in prostoru prerastlo v določeno obliko duhovne drame (prim. Kuret 1981: 12–16).

nemškem prostoru so se pod vplivom zelo razširjenih telovskih procesij razvile pasijonske igre, v angleškem pa t. i. procesijski misteriji (prim. Kuret 1981: 54–60). Tudi nastanek španskih t. i. »auto sacramental« (tj. »zakramentalno dejanje«, »dejanje (oziroma igra), vezana na zakrament sv. evharistije«) ima svoje izhodišče v prazniku sv. Rešnjega telesa in telovskih procesijah (Reske 1990: 35–36).

Duhovna drama je v času humanizma doživela nekatere spremembe, prilagoditi se je morala zahtevam novolatinske šolske dramatike: povečal se je pomen govornih besed v drami, pomembna je postala tudi zunanja urejenost in skladnost z načeli aristotelske poetike (Kühnel 1990: 171; Kuret 1981: 6, 73). Vplivi humanistične šolske dramatike na duhovno dramo so se najprej pokazali na Nizozemskem (Kuret 1981: 71–72). Na področju šolske duhovne drame so v evropskem prostoru odločilno vlogo odigrali jezuiti. Večina njihove redovne duhovne dramatike je bila napisana v latinščini, manjšina pa v ljudskih jezikih. Tako njihove šolske kot verske predstave so imele svoje izhodišče v humanistični in srednjeveški duhovni drami; bile so tesno povezane z njihovo izobraževalno dejavnostjo (Metz 2013: 757–758, 764–765). Jezuitsko gledališče je tako postalo nepogrešljiv pedagoško-didaktični in versko-propagandni medij jezuitskega reda (Szarota 1979: 6–7). Duhovno dramo so gojili tudi drugi cerkveni redovi, med njimi izstopajo zlasti kapucini in benediktinci; razvijala pa se je tudi neodvisno od večjih redovnih in samostanskih središč (Kuret 1981: 82, 87, 89; Prunč 2016: 233, 432–433).

Čprav je bil ravno pojav duhovne drame, ki je vzniknila iz bogate krščanske liturgije, odločilen za razvoj evropske dramatike in gledališča, je v spremenjenih družbenih in kulturnih razmerah v času razsvetljenstva in v obdobjih po njem postala odveč in se je morala umakniti z evropskih odrov, mestnih trgov in ulic (Kuret 1981: 6).

2 Prvi odmevi duhovne dramatike na ozemlju historičnih slovenskih dežel in njihovem obrobju

Zametke duhovne drame pri nas bi bilo potrebno iskati v liturgičnih knjigah najstarejših sedežev škofij v naši soseščini (oglejske, krške, sekovske, lavantinske) in pri nas (ljubljska) ter seveda v knjižnicah najstarejših samostanov, cistercijanskih (Stična, Kostanjevica, Vetrinj) in benediktinskih (Gornji Grad, Osoje, Podklošter, Možac, Rožac). Ker so se zaradi razpusta teh samostanov v času jožefinizma njihove knjižnice raztresle, je sledi liturgične drame pri nas tako rekoč nemogoče iskati. Glavni vir za naš prostor sta tako obrednik oglejskega patriarhata in salzburške škofije, ki ga je prevzela tudi novoustanovljena ljubljanska škofija – lastnega je dobila šele leta 1706 (prim. Ušeničnik 1924; Kuret 1981: 38–39; Smolik 2008; Podgoršek 2010: 14). Edini vir, ki nakazuje grobe orise liturgije velike noči in dopušča možnost zgodnjega obstoja duhovne igre pri nas, je začetek velikonočne pesmi, ki se je ohranil v *Stiškem rokopisu* iz ok. leta 1440 (NUK, Ms 141). Pesem je bila gotovo povezana z obredjem velike noči, lahko pa tudi z velikonočnimi

igrami in procesijami zunaj cerkve. Čeprav gre le za majhen drobec, je na njegovi osnovi mogoče predvidevati, da so jo z istim namenom uporabljali tudi v drugih samostanih na naših tleh (Grafenauer 1980: 245–246; Kuret 1981: 36–37; Prunč 2016: 213–214). Po tem zgledu in na podlagi dobro dokumentiranih primerov v širšem evropskem prostoru bi povezanost z obredjem lahko predpostavljali še za kakšno izmed slovenskih pesmi, ohranjenih v novoveških rokopisih in tiskih, ki pa je po svojem izvoru nedvomno starejša in bi lahko izhajala iz srednjeveškega (vsaj dialogiziranega, če ne vsaj delno dramatiziranega) obredja velikonočnega, božičnega ali drugega časa cerkvenega leta. Tej hipotezi bi bilo potrebno v prihodnosti posvetiti več pozornosti. Oddaljena sled starejše tradicije bi na primer lahko bilo prepevanje slovenskih in nemških pesmi, s katerimi so slavili novorojeno Božje dete v božičnem času, ki je izpričano v zgodnjih virih jezuitskega kolegija v Ljubljani. Na podlagi zapisov v *Historia annua Collegii Societatis Iesu Labacensis* (*Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove*) je mogoče predvidevati vsaj statični prizor s petjem, če ne tudi primesi dramske igre.³

Če so začetki duhovne drame na naših tleh zaviti v tančico skrivnosti, pa je njenim pojavnim oblikam od zadnjih let 16. stoletja dalje lažje slediti. Prvi, ki so prepoznali pedagoško-didaktični in pastoralni potencial pomen dramatike, so bili protestanti. Neposredno pričevanje o tem se nam je ohranilo v prvih zapisih *Letopisa Ljubljanskega kolegija*. Letopisec je ob poročilu o prvi jezuitski dramski predstavi v Ljubljani ošvrknil nekdanje predstave protestantov in s tem nedvoumno izpričal njihov obstoj:

/n/a binkoštni ponedeljek so dijaki na dvorišču starega špitala ob nemajhnem aplavzu prikazali *Žrtvovanje Izaka*. Predstava je po sodbi vseh daleč prekosila vse prejšnje prireditve krivovercev, čeprav so bili učenci, ki so takrat obiskovali naše šole, komaj kos vlogam onega dejanja. (HACL: 25.)

Protestantsko šolsko dramsko dejavnost pri nas v latinščini in nemščini je mogoče predvidevati tudi zaradi dejstva, da je ljubljansko stanovsko šolo v letih 1582–1584 vodil Nikodem Frischlin (1547–1590). Neposredno zatem, ko je zapustil Ljubljano, je v tisku izdal pet svojih latinskih dram – med njimi tudi dramo z naslovom *Suzana*, ki jo je že leta 1582 v svojem šolskem načrtu predvidel za uprizoritev na ljubljanski stanovski šoli (Kreft 1967: 97–98, 102; Škerlj 1973: 20). Da so tudi slovenski protestanti že zgodaj prepoznali versko-didaktični pomen dialogov in igranih prizorov, posredno nakazuje Trubarjeva odločitev, da je leta 1550 vsebino *Malega katekizma*, ki ga je dodal *Abecedniku*, podal v obliki dialoga med očetom in sinom (Kreft 1967: 104–106, 113).

Pasijonske igre in spokorniške procesije velikega tedna v našem prostoru povežemo predvsem s prihodom jezuitov in kapucinov na naše ozemlje. Ohranjena

³ *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove* (v nadaljevanju HACL): 32 (1598/1599), 53 (1605/1606), 55 (1606/1607). Petje se omenja tudi pri zapisih iz let 1607/1608 (HACL: 59) in 1620 (HACL: 86).

pričevanja iz naše neposredne sosesčine nas usmerjajo k predvidevanju, da so tudi pri nas verske igre (v takšni ali drugačni obliki) liturgično praznovanje skrivnosti velikega tedna in velike noči zaokrožile že pred obdobjem katoliške prenove. Že ob binškoških leta 1298 so Kristusovo življenje, vse od trpljenja in vstajenja ter do prihoda Sv. Duha in Kristusovega drugega prihoda, prikazali v Čedadu (najverjetneje v latinščini). Vsebinsko zelo nadgrajena je v istem mestu izpričana tudi za leto 1304 (Podgoršek 2010: 19–20). Na naš prostor so gotovo vplivale tudi pasijonske igre v nemškem govornem prostoru, ki so se postopoma ločile od velikonočnih in se razvile zlasti pod vplivom telovskih procesij (Kuret 1981: 45–46, 54). Na prisotnost pasijonskih in drugih duhovnih iger pri nas v obdobju pred protestantizmom in katoliško prenovo je leta 1584 zgovorno namignil Jurij Dalmatin v svojem predgovoru k Juditini knjigi (»PREDEGVVOR ZHES Iuditine Buqve«) (Popit 2010: 59; Florjančič 2014: 90):

Inu more biti de fo Iudje tako baffen ygrali, kàkòr fe pèr nas Pašion ygrá, inu druge fвете Iftorie: S'katerim fo ony fvoj folk, inu te mlade, vuzhili, kàkòr v'enim gmajn Pildi ali Shpegli, na Buga fe savupati, brumfku fe dèrshati, inu vus trofht inu pomuzh od Buga vupati, u'vfeh nujah, supèr vfe sovrashnike. (Dalmatin 1584, II: 132b.)

Njegova navedba je nedoločna, ne pove, kdo jih je igral: katoličani ali protestanti. Najverjetnejši odgovor na to vprašanje dobimo, če se ozremo k Trubarjevi kritiki igranih pasijonov, ki jo je nekaj let pred tem zapisal v svojem *Katekizmu z dvejma izlagama* (*Catechismus sdveima islagama*, 1575). Med vrsticami svojega odgovora na vprašanje, zakaj protestanti ne verujejo v Devico Marijo in svetnike (»ODGVVOR SAKAI TY Luterski vto Diuizo Maryo inu vte Suetnike ne Veruio.«), je navrgel, da katoliški duhovniki v procesijah s križi dovolijo peti »ličkake (tj. malovredne) basni« (Popit 2010: 63).⁴ Morda so ravno v želji po odvrnitvi ljudi od »ličkakih basni« protestanti že leto pozneje, leta 1576, pri Janžu Mandelcu v Ljubljani natisnili slovenski *PASSION TVIE, BRITKV TERPLENE, INV TVDI Tu zhafititu od fmerti vftaiene, inu vNebu hoiene, Nashiga GOSPVDI Iesufa Cristufa, is vfeh stirih Euangeliftou sloshenu: Sred eno potrebno Pridigo: inu eno Peifno vkateri ie Ceil Paffion sapopaden* (Popit 2010: 65–66; Florjančič 2014: 91). Kot nam pove že sam naslov, sta bili pasijonu dodani pridiga in pasijonska pesnitev z naslovom *PASSION IS VSEH STIRIH EVANGELISTOV VLETO Peifen, od Iuria Dalmatina, sdai peruizh sloshen, vti vishi kakor ta Nembshki* (prim. Dalmatin 2014).⁵ Pasijon je iz nemščine prevedel Jurij Dalmatin, ki je tudi avtor pasijonske pesmi. Dalmatinova pasijonska pesem se je pela po znanem napevu slovenske pesmi *Sveti Pavl v enem listi* oziroma *Od te Večerje ali prave maše Jezusove*, ki je

⁴ »Inu ty nih Fary, kadar shnimi Scryshi hodio, oli vnih Cerqui, ne dopufte tih nashih peifen is Catehifma polahku inu falfopnu peiti temuzh lizhkake bafni, dopufte tim dezhlom naprei peiti, de vfelei vezh na diuizo Maryo inu na Suetnike klizheio, zheftee inu zhefzhe vmisli imaio, koker Boga oli nega Synu Iefufa Cristufa, Sakai oni od fpreda inu fa Cryshi veden inu glofnu krizhe« (Trubar 1575: 217). Neposredno za tem (str. 217–218) je Trubar omenil prepevanje slovenskih pesmi od velike noči do binškošti in ob božiču (koledniki) in se spotaknil ob Marijino vlogo v njih.

⁵ Faksimili in kritični prepis (ki je delo Ludvika Kaluže) sta bila leta 2014 objavljena v *Pasijonskih doneskkih* (str. 8–71).

bila skupaj z notami objavljena v Trubarjevem katekizmu (Florjančič 2014: 92–93; Ogrin 2019: 83–84). Ker so protestanti spodbujali vernike, da so te pesmi peli tudi zunaj cerkve, lahko predpostavljamo njen vpliv na širšo etnično skupnost in na poznejše katoliške pesmi s podobno tematiko. Čeprav besedilo pasijonske pesmi ni dramaturško razčlenjeno, predstavitev po vlogah ni izključljiva. Za dramski prikaz bi si lahko pomagali z dialogi, ki so zapisani med besedilom pasijona, kot ga prinašajo evangelijski odlomki (Florjančič 2014: 90).

Poleg pravkar izpostavljenega in doslej po krivici prezrtega protestantskega deleža za kontinuiteto pasijonskih procesij pri nas je potrebno izpostaviti tudi pomen procesij nasploh. Te že same po sebi vsebujejo ali vsaj pritegujejo k sebi nekaj osnovnih dramskih prvin: podajajo globljo vsebino (jo prikazujejo in globoko doživljajo), vabijo udeleženca ali gledalca k notranjemu doživetju, želijo ga nagovoriti in ganiti ter ga vabijo k posnemanju (Škerlj 1973: 38–39). Telovske procesije s štirimi oltarji, pri katerih se je ustavljal sprevod, so usodno usmerile nadaljnji razvoj duhovne drame (Škerlj 1973: 39; Kuret 1981: 62–63). Procesije in raznovrstna duhovna dramatika v našem prostoru se medsebojno prepletajo, zato jih je potrebno obravnavati skupaj.

Prvo pisno pričevanje o pasijonskih procesijah pri nas, tako kapucinskih kot jezuitskih, nam je zapustil Janez Vajkard Valvasor v 11. knjigi *Slave vojvodine Kranjske*. Na kratko je opisal jezuitsko pasijonsko procesijo, ki se je odvijala na veliki četrtek proti večeru. Prikazovala je Kristusovo trpljenje, dopolnile pa so jo še druge podobe. Procesiji so se pridružile množice vernikov, ki so se bičali ali nosili križe. Omenil je tudi jezuitsko telovsko procesijo na prvo nedeljo dopoldne po prazniku sv. Rešnjega telesa. Izpostavil je še kapucinsko procesijo na veliki petek ponoči, v kateri so prikazovali Kristusovo trpljenje in ga dopolnili z raznovrstnimi svetopisemskimi prizori tako iz *Stare* kot *Nove zaveze*. Najpodrobneje pa je Valvasor opisal telovsko procesijo, ki jo je v sodelovanju z bratovščinami in kongregacijami pripravila stolna cerkev sv. Nikolaja (Valvasor 1689, III/11: 697). Začetkov jezuitske pasijonske procesije Valvasor ni časovno uokviril, poznejši raziskovalci so jo datirali v leto 1660 (Škerlj 1973: 40; Kuret 1981: 84). O kapucinski procesiji je omenil, da se je po ljubljanskih ulicah prvič vila leta 1617 (Valvasor 1689, III/11: 695). Raziskave zadnjih let so pokazale, da imata tako jezuitska kot kapucinska procesija daljšo tradicijo prirejanja, kot se je sprva zdelo.

Dramske predstave v Ljubljani verjetno niso bile le v domeni protestantske stanovske šole in jezuitske gimnazije, ki je delovala v okviru tamkajšnjega jezuitskega kolegija. Ohranil se je rokopisni drobec, ki nakazuje, da so duhovno dramo (priložnostno?) gojili tudi v šoli pri ljubljanski stolnici.⁶ Na svečnico leta 1626 so skupaj z učiteljem pripravili dialog o Adamu in Evi (Dimitz 1862: 105). Na žalost zapis ne izdaja jezika predstave. Kdo ali kaj je spodbudil njihovo dramsko dejavnost, ne vemo natančno. Kot zelo možna se nakazuje povezava z jezuiti, saj je ta šola, v obdobju ko imamo izpričano dramsko predstavo, tesno sodelovala z

⁶ Stol(nič)na šola je svojim učencem nudila osnovno znanje.

Slika 1: Naslovnica sporeda telovske procesije v Ljubljani iz leta 1678. Vir: © Semeniška knjižnica, Dolničar, Miscellanea, S II 2/8.

jezuitsko gimnazijo: izšla je tako rekoč iz njenega elementarnega razreda in postala pripravljavnica za njihovo gimnazijo (Škerlj 1973: 32–33). Pomenljiv se mi zdi naslov dialoga (*Dialogus Adam et Euae*), ki namiguje vsaj na možno vsebinsko, če ne tudi vzročno povezavo z obhodno igro *Paradiž* (gl. v nadaljevanju prispevka), ki so jo pozneje večkrat igrali revni jezuitski dijaki. Kot je ugotovil Niko Kuret, je bila igra *Paradiž* koledniška igra o Adamu in Evi, ki je prikazovala njuno stvarjenje, greh in izgon iz raja. Simbol raja, »paradiža«, po katerem je igra dobila ime, je bilo drevo, preprost scenski rekvizit, ki so ga igralci lahko nosili s seboj (Kuret 1958: 7–8).

Pojav duhovne dramatike seveda ni fenomen kranjske prestolnice, ampak je njene pojavne oblike mogoče odkrivati na celotnem ozemlju historičnih slovenskih dežel. Prevladujejo sicer cerkvena središča, povezana z jezuiti (Celovec, Dobrla vas, Železna Kapla, Gorica, Trst) in kapucini (Škofja Loka, Kranj, Radgona), najdemo pa tudi zanimive, delno samonikle primere, ki bi jim bilo potrebno v prihodnosti posvetiti nekoliko več pozornosti (Ruše, Ptuj, Tržič, Kamnik, Loka pri Zidanem Mostu, Marija Gradec pri Laškem). Pričujoči članek lahko posamezne pojavne oblike duhovne dramatike predstavi le v grobih obrisih. Na podlagi ohranjenih drobcev celote, ki je nekoč obstajala, a se je večina sledi za njo izgubila, želi opozoriti na pestro, živahno in med seboj presenetljivo prepleteno dramsko dejavnost na širšem slovenskem ozemlju.

3 Procesije in duhovna drama pri jezuitih

Jezuiti so kolegij⁷ v Ljubljani ustanovili v letih 1596/1597 (rezidenca v Pleterjah), v Celovcu 1604 (rezidenca Milje in Dobrla vas), v Gorici 1615 in v Trstu 1619. Tudi jezuitski kolegiji v neposredni okolici so nastajali tako rekoč sočasno: v Zagrebu 1606/1607, v Judenburgu 1620 (rezidenca v Dolnji Lendavi), na Reki 1627 in v Varaždinu 1632. Najstarejši kolegij v tem prostoru je bil kolegij v Gradcu, ki je bil ustanovljen leta 1578 (Dolinar 2003: 9). Letna poročila in letopisi kolegijev nekdanje Avstrijske jezuitske province kažejo, da so jezuiti dramske predstave in procesije v teh kolegijih začeli pripravljali že takoj po ustanovitvi – sprva v skromnejši obliki, postopoma pa vedno obsežnejše in bogatejše. Tesno so jih povezali s prazniki in liturgičnimi obredi cerkvenega leta, zlasti z adventom in božičem, postnim časom in njegovim vrhuncem v obredih velikega tedna, veliko nočjo, z binkoštni, sv. Rešnjim telesom in z Marijinimi prazniki (zlasti z njenim Vnebovzetjem in drugimi: svečnica, Gospodovo označenje, obiskanje Elizabete, Marijino rojstvo, Marijino brezmadežno spočetje) ter tudi z godovnimi dnevi priljubljenih svetnikov (jezuitskih in tistih, ki so jih še posebej slovesno častili na Kranjskem).

3.1 Jezuiti v Ljubljani

Sodelovanje ljubljanskih jezuitskih dijakov pri procesiji sv. Rešnjega telesa je prvič izpričano že za leto 1600. Iz opisa je mogoče razbrati, da je šlo za procesijo, ki jo je na ta praznik pripravila stolna župnija s škofom Tomažem Hrenom na čelu, jezuitski dijaki pa so procesijo na več mestih pozdravili v latinščini in slovenščini (HACL: 38). Prva omemba jezuitskega dialoga oziroma drame v povezavi s procesijo sv. Rešnjega telesa sega v leto 1603. V virih se navaja pod različnima latinskima naslovoma: *O Angležu v vezeh, osvobojenem v času zanj darovane maše* oziroma *O dvojčkih Immi in Junni* (HACL: 45; ARS, SI AS 1073, I/31r: 288r; prim. Grošelj 2004: 64–65). V letopisu kolegija se nadaljnjih nekaj let ta procesija ne omenja. Iz navedb v letu 1622, zlasti v povezavi s slovesnim praznovanjem kanonizacije jezuitskih svetnikov Ignacija in Frančiška Ksaverja, pa dobimo vtis, da je procesija do leta 1622 gotovo postala že stalnica in da so jo spremljale igrane podobe; izvemo pa tudi, kje natančno je potekala (prim. HACL: 91–92; prim. Deželak Trojar 2020: 176). Sodeč po zapisih v jezuitskih virih je procesija ob prazniku sv. Rešnjega telesa (in z njo povezane igrane podobe, dialogi in dramske predstave) doživljala največji razcvet v letih 1640 do 1678. V letopisu jih je za to obdobje opisanih kar triintrideset. Izmed teh so se ohranili trije latinski

⁷ Izraz kolegij označuje jezuitski vzgojni zavod, katerega središče sta bila cerkev in redovna skupnost, obsegal pa je tudi šola (gimnazijo in v nekaterih kolegijih tudi višje šole; ob vzpostavljanju kolegija v določenem mestu ali kraju pa tudi osnovno šolo, v kateri so učence pripravili za začetek šolanja na svoji gimnaziji) in semenišče (tj. internat).

rokopisi⁸ in ena latinska rokopisna perioha⁹ drame.¹⁰ Ohranil se je tudi en natisnjen spored telovske procesije v nemščini, in sicer za leto 1678 (Smolik 1960: 192): *Fronleichnams Verehrung Der Oeſterreicher Schirmſchildt, Oder FERDINAND Der dritte Römischer König, durch feine gegen feinen in Brod vergefalteten Gott gepflogene Andacht feinen Nachkömmlingen vorfehend* (SK, Dolničar, Miscellanea, S II 2/8). Glede na podatke na naslovnici je mogoče sklepati, da so telovsko procesijo pripravili jezuitski dijaki iz plemiških vrst (»Von einer hoch adelichen lehrgefliſſenen Schuel Iugend zu Laybach auffgefuhret.«). Ker je Ljubljana svojega tiskarja dobila šele jeseni 1678, so spored dali natisniti celovškemu tiskarju Georgu Dettelbacherju. Pristavek k naslovu potrjuje tisto, kar pričajo zabeležke v letopisu jezuitskega kolegija, in sicer da je šlo za vsakoletni ljubljanski običaj: »In gewöhnlichen Fronleichnams Vmbgang.« Skupaj z uvodom (»Vorausfrag«) in zaključkom (»Ends Beytrag«) je procesija vsebovala devet prizorov.

Postopoma so jezuiti v Ljubljani razvili tudi tradicijo prirejanja spokorniških procesij na veliki petek. Že od vsega začetka so bile v domeni kongregacije Marije Vnebovzete, ki so jo v Ljubljani ustanovili leta 1606 (HACL: 53). Čeprav so doseđani raziskovalci sklepali, da začetki segajo šele v leto 1660 (Škerlj 1973: 40), pa ohranjeni viri v resnici pričajo, da so prvi zametki spokorniške procesije nastali med letoma 1609 in 1616,¹¹ leta 1634 pa so jo jezuiti v dogovoru s kapucini predstavili na veliki četrtak. Posebej zanimiva pri opisu za to leto je omemba Marije Magdalene, ki je ob božjem grobu recitirala verze v nemščini (HACL: 116). Iz zapisov poznejših let izvemo, da so jo spremljali vsaj simbolični prizori ali podobe¹² (leta 1640 je med drugimi izpostavljen simbol feniksa, ki mu plameni niso mogli priti do živega) (HACL: 126), če ne tudi premakljive scene in nosila (»scenis ambulatoriis«, »fercula«) (HACL: 139, 154, 195). Njeno zunanjo podobo pa so zaokrožili bičarji in križenosci. Pred letom 1667 so jo očitno prirejali v večernih urah, tega leta pa prvič podnevi (HACL: 248). Kdaj so jo prirejali v poznejših letih, iz jezuitskih virov ne izvemo, Valvasor je zapisal, da so jo prirejali v zgodnjih večernih urah.

Jezuitsko prirejanje pasijonskih spokorniških procesij je najbolj izpričano za leta od 1680 do 1695, saj se nam je za to obdobje ohranilo kar enajst različnih natisnjenih vsebinskih povzetkov v latinščini in/ali nemščini. V prvo knjigo svojih

⁸ V slovenščino prevedeni naslovi ohranjenih dram in leto uprizoritve: *Elija na begu pred Jezabelo in okrepčan s podpepelnikom*, junij 1654 (HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-81); *Maksimilijan Avstrijski ali Zatočišče pri svetu evharistije*, junij 1656 (HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-76); *Dvojboj med žgočim soncem in silno ljubeznijo do evharistije*, junij 1659 (HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-99).

⁹ Periohe so bili jezuitski gledališki listi s kratkimi vsebinskimi povzetki dram (po dejanjih in prizorih) in pogosto tudi s seznama nastopajočih. Njihov glavni namen je bil gledalcem olajšati ogled gledaliških predstav.

¹⁰ Ohranjena je perioha drame *Avstrijski kruh, ki pomirja maščevanje neba*, junij 1672 (HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-87).

¹¹ »Pietate singulariter hoc anno emituerunt sodales Mariani, /.../ maxime tamen in hebdomada Christo patienti consecrata, cum aliis in processione publica insignem pii ardoris facem praetulerunt« (HACL: 77 (1616)).

¹² Uporabljeni so izrazi: »symbolico apparatu«, »symbolorum apparatu«, »symbola«.

Miscellanea jih je dal zvezati Janez Gregor Dolničar (1655–1719). Iz uvodnih besed ohranjenih povzetkov je mogoče razbrati, da je šlo za vsakoletni običaj, za izvedbo katerega so poskrbeli člani kongregacije Marije Vnebovzete. Še posebej dragoceno je, da nekateri izmed njih vsebujejo (najverjetneje Dolničarjeve) pripise in skice,¹³ ki nam približajo zunanjo podobo procesij. Tako izvemo, kam so umestili posamezne postaje in kako so izgledala prizorišča ter ugotovimo, da se je zunanja podoba procesij tekom let spreminjala. Čeprav je zadnji ohranjeni vsebinski povzetek procesije iz leta 1695, je iz opombe na njem, iz letopisa ljubljanskega kolegija in letnih poročil za vodstvo Avstrijske jezuitske province mogoče razbrati, da so se gotovo odvijale tudi še pozneje.

Ohranjeni jezuitski sporedi procesij so z dramskega vidika videti skromnejši kot kapucinski, se je pa njihova vsebina skozi leta spreminjala bolj kot pri kapucinskih procesijah (Smolik 1960: 191–192; Škerlj 1973: 41). Čeprav je bilo vedno v ospredju Kristusovo trpljenje kot tako, je imela procesija vsako leto nekoliko drugačen vsebinski poudarek, kar lepo odražajo tudi ohranjeni naslovi.¹⁴ Ob navidezni skromnosti teh procesij v primerjavi s kapucinskimi ne smemo prezreti dejstva, da jezuiti v velikem tednu niso prirejali le pasijonskih procesij, ampak so razvili tudi bogato tradicijo dramskih predstav ob božjem grobu.

leto uprizoritve	slovenski prevod naslova jezuitske pasijonske procesije v latinščini in/ali nemščini
1680	<i>Moč in učinek bridkega trpljenja in umiranja Jezusa Kristusa, vzpodbudna za ves svet</i>
1683	<i>Znamenje križa trpečega Jezusa Kristusa je za kristjane znamenje zmage</i>
1684	<i>Hvaležno spominjanje tako zelo čudežne zaščite pred kugo, lakoto in vojno</i>
1685	<i>Krivičen sodni postopek proti nedolžnosti, izpeljan pred tremi sodišči</i>
1686	<i>Smrt, zmagovalka nad ljudmi, premagana po svetem trpljenju in smrti Kristusa</i>
1687	<i>Kristusovo trpljenje – ščit grešnikov</i>
1688	<i>Boj, zmaga, triumf in počitek trpečega Kristusa</i>
1692	<i>Kristus, zaradi ponižanja, ran in smrti omahujoč, padajoč in umirajoč, na križu trikratni slavni zmagovalac nad tremi sovražniki človeškega rodu: svetom, mesom in hudičem</i>
1693	<i>Trpeči Kristus, pravo pribežališče zatiranega krščanstva</i>
1694	<i>Sveta preobrazba grešnega srca</i>
1695	<i>Nova oprema za boj proti sovražnim vratom</i>

Preglednica 1: Ohranjeni vsebinski povzetki jezuitskih pasijonskih procesij v Ljubljani

¹³ Skice in pripise vsebujejo vsebinski povzetki za naslednja leta: 1684, 1685, 1686, 1687, 1688 in 1695. Pri obrezi in vezavi drobnih tiskov se je naredila velika škoda: del teh zapisov so odrezali, zato jih sedaj ni več mogoče prebrati.

¹⁴ Naslovi jezuitskih pasijonskih procesij so na tem mestu navedeni v slovenskem prevodu. Izvirni latinški ali nemški naslovi ohranjenih vsebinskih povzetkov procesij so naštetih na koncu prispevka med viri Semeniške knjižnice. Nekateri izmed njih so bili natisnjeni dvojezično (tako v nemščini kot latinščini), v teh primerih v pregledu virov navajam tisti naslov, ki je naveden na prvi (naslovni) strani.

jutro. Leta 1627 so na veliki petek pred božjim grobom uprizorili *Trpečega Kristusa*, v vstajenjski noči pa *Gospoda, ki se je vrnil izpred predpekla* (HACL: 106). Leta 1635 so prikazali *Zgodbo znanega in slavnega moža, ki je iz ljubezni do križanega Kristusa sovražniku, ki ga je prosil odpuščanja, odpustil storjeno krivico* (ARS, SI AS 1073, I/31r: 295v).¹⁶ Posebej zanimiv je primer iz leta 1643, ko so na veliki petek uprizorili *Danijela, vrženega v levnjak*, v noči z velike sobote na veliko noč pa prikazali njeno nadaljevanje ali samo kratek prizor, v katerem so pokazali Danijela, ki mu levi niso storili nič hudega (HACL: 140).

Iz ohranjenih zapisov je mogoče razbrati, da se je osrednja tematika, če ne tudi predstava v celoti, pri uprizoritvah na veliki petek večkrat ponavljala. Posebej radi so prikazovali:

- trpečega Kristusa: *Christus patiens*, 1627 in 1648 (HACL: 106, 161); *Christus patiens rex dolorum*, 1655 (HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-101);
- njegovo smrt na križu: *Parentalis Christi*, 1649 (HACL: 165); *Parabola Filij Regis pro Seruo Laesae Maiestatis morientis Id est CHRISTVS Pro Peccatore Crucifixus*, 1654 (HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-83);
- odrešenjsko moč njegovega trpljenja in smrti na križu: *Morte Christi humanum genus recreatum*, 1673 (HACL: 270); *Amoris divini charitas erga laesum sceleribus humanum genus*, 1674 (HACL: 277); *Humanum genus*, 1676 (HACL: 287);
- nespokorjenega grešnika: *Peccator impenitens*, 1640 (HACL: 128); *Impoenitens peccator*, 1662 (HACL: 221);
- svetopisemske osebe, ki so se kljub pričakovani smrti ter težavam rešile: *Joseph, invidia fratrum in cisternam demissus*, 1641 (HACL: 130); *Mardocheus insons in necem datus*, 1642 (HACL: 134); *Daniel in lacum leonum missus*, 1643 (HACL: 140); *Isaac immolatus*, 1644 (HACL: 145); *Joseph, a fratribus venditus*, 1645 (HACL: 149); *Pascha*, 1646 (HACL: 155);
- svetopisemske osebe, ki so umrle nedolžne: *Sedeciae filii templo propositi innocentes pro nocente patre crudeliter occisi*, 1647 (HACL: 158); *Sanguis Abel in Coelum clamans*, 1650 (HACL: 169); *Filius regis Evangelici in vinea a servis occisus*, 1670 (HACL: 258);
- novozavezne epizode, ki se jih je dalo navezati na Kristusovo trpljenje: *Filius prodigus*, 1675 (HACL: 282); »in Poenitente Petro«, 1677 (HACL: 292).

¹⁶ Predstave ob božjem grobu se omenjajo tudi v letih 1636, 1638 (ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 296v; ÖNB, Cod. 12218, LA 1638, str. 295v), 1640–1652, 1654–1655, 1658–1667, 1670, 1672–1677 (ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 4v; HACL, str. 128, 130, 134, 140, 145, 149, 155, 158, 161, 165, 169, 173, 185, 191, 204, 212, 216, 221, 228, 233, 239, 244, 248, 258, 266, 270, 277, 282, 287, 292). Pozneje v letopisu kolegija niso posebej izpostavljene.

Pri dramskem prikazu vseh teh oseb je narejena vzporednica s Kristusom. To je lepo vidno na primeru drame o Jonatanu z naslovom *Ionathas In montibus Gelbœ telis confofsus & à Davide amicorum unico defletus* iz leta 1659 (HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-100). O njej je kronist v letopisu kolegija zapisal, da je bila ločitev Gospodovega telesa od duše prikazana s prisposodobno slovesa med Jonatanom in Davidom (HACL: 210: »Corpus Dominicum ab anima separatum sub schematae valedicentium sibi Jonatha et Davidis«).

Posegali so tudi po antičnih (*De pomo Theodosii*, 1660 (HACL: 212)) ter srednjeveških temah (*Elziarus comes, qui animi pacem in vulneribus Christi requisierat*, 1652 (HACL: 173); *Carolus Andegauensis*, 1663 (HACL: 228)). Med slednjimi je bil posebej priljubljen firenški plemič Gualbert, ki je po Kristusovem zgledu odpustil morilcu svojega brata.¹⁷ V Ljubljani so jo igrali najmanj štirikrat ali petkrat: leta 1635, 1658, 1666, 1672 in 1727 (ARS, SI AS 1073, I/31r: 295v; HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-105; HACL: 244, 266; NUK, ACL: 53).¹⁸ Pozornost vzbudi tudi omemba drame o kralju Herodu, ki je na Golgoti nesel križ (*Herodius Imperator, crucis ferculum in Calvariam deportans*, 1665) – vsebina drame bi bila za nas gotovo zelo zanimiva (HACL: 239).

Priložnosti, ki so jih jezuiti v Ljubljani popestrili s predstavami in procesijami (ki so jih obogatili z raznolikimi dramskimi elementi), je bilo veliko. Kot je bilo mogoče razbrati iz doslej napisanih vrstic, sta v njih prevladovali latinščina in nemščina, gotovo pa so bile verske drame in procesije prve, v katerih je svoje mesto našla tudi slovenščina (Vidmar 2020: 184). To potrjujejo ohranjeni zapisi, na podlagi katerih lahko raba slovenščine potrdimo ne le pri zametkih telovskih procesij, ampak tudi pri češčenju rojstva Božjega sina v božičnem času, pri obhodni igri *Paradiž* (imenovani tudi *Hoja za paradižem* in *Rajski vrt*) in tudi pri t. i. katehetskimi procesijah.¹⁹ Slavljenje novorojenega Božjega deteta v dneh okrog božiča in petje slovenskih ter nemških pesmi omenjajo zapisi v letopisu kolegija za leta 1598, 1605 in 1606 (HACL: 32, 53, 55). Sodeč po opisih je precej verjetno (kar na primer kaže zapis za leto 1620), da je bilo petje vsaj delno dramatisirano.²⁰ Za igro *Paradiž*, ki so jo igrali revni jezuitski dijaki, je raba slovenščine nesporno izpričana za leto 1670:

Vsi razredi so imeli dan oddiha. Nekaterim revnejšim dijakom je bilo dano dovoljenje, da priredijo 'Rajski vrt' v ljudskem jeziku izven mesta. Zdelo se je, da

¹⁷ Kako priljubljena je bila ta tema priča dejstvo, da so jo leta 1675 uprizorili tudi v Celovcu. V jezuitskih virih pa se uprizoritve dram s to tematiko omenjajo tudi v Münchnu (1638), Landsbergu (1647), Kremisu (1668), Mindelsheimu (1675), Linzu (1738) in Bambergu (1754) (Drozd 1965: 216).

¹⁸ Ohranilo se je le rokopisno besedilo periohe za uprizoritev leta 1658: *Documentum mansuetudinis Christianæ. Seu Joannes Gualbertus Eques Florentinus* (HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-105).

¹⁹ To so procesije, ki so jih jezuitski učenci pripravljali v okviru verskega pouka, pri tem jih je usmerjal veroučitelj (tj. katehet).

²⁰ »Die natalis Domini exhibitus dialogismus in templo, in quo praeter angelicam salutationem et cunorum agitationem introducti pastores« (HACL: 86).

so k temu večinoma prisiljeni zaradi splošnega pomanjkanja.²¹ (Ahačič 2012: 68, op. 156)

Ohranjeni viri kažejo, da so to igro gotovo igrali že v letih 1657 (ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 22r (22. januar 1657)), 1659 (ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 23r (25. januar 1659)) in 1660 (ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 25v (31. januar 1660)), vendar raba slovenščine v zapisih za ta leta ni posebej poudarjena (Kuret 1958: 3–5; Ahačič 2012: 67–68). Je pa iz njih mogoče sklepati, da so verjetno to igro jezuitski dijaki v Ljubljani in okolici igrali še večkrat.

Slovenščina se je tukaj slišala tudi leta 1705 na praznik kongregacije Kraljice angelov, ko so jezuitski veroučenci, oblečeni v posebna oblačila, pripravili t. i. katehitično procesijo po mestu, v kateri so se zvrstila tudi lepo opremljena nosila in glasbeniki. Ko so se vrnili v cerkev (najverjetneje je pri tem mišljena jezuitska cerkev sv. Jakoba), so najmlajši otroci, preoblečeni v angele, ob glasbeni spremljavi peli litanije Matere božje. Sodeč po zapisu je šlo za petje v slovenščini in nemščini v ritmu kranjskih (ljudskih) plesov (»ac vernaculo dialogo /.../ choribus rythmis Carniolicis, ac concinnis Germanicis versibus /.../«).²² Podobno procesijo so jezuitski veroučenci pripravili tudi leta 1718 v svoji matični in v uršulinski cerkvi, ob tem so deklamirali slovenske in nemške verze (»vernaculis, et Germanicis ligata versibus declamârunt«).²³

3.2 Jezuiti na obrobju historičnih slovenskih dežel: primer jezuitskega kolegija v Celovcu

Enako pestro dramsko dejavnost kot jezuiti v Ljubljani so razvili tudi jezuiti v celovškem kolegiju. Sodeč po ohranjenih pričevanjih so v letih 1604–1773 pripravili kar 424 različnih dramskih predstav (Drozd 1965: 207–242). Ker je bilo celovško zaledje v tistem času poseljeno s številnim slovensko govorečim življem, obstaja velika verjetnost, da so se celovski jezuiti že pred uvedbo slovenskih pridig

²¹ Ta igra je v *Dnevniku šolske prefekture* leta 1670 omenjena dvakrat, a le pri zapisu z dne 6. februarja (ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 54v) je poudarjena raba slovenščine (»idiomate vernaculo«) Iz zapisa pred tem (26. januar 1670) je mogoče razbrati, da gre za ustaljeno prakso, izpostavljena pa je tudi skrb nadrejenih za dostojno izvedbo igre.

²² »Vbi universa ad templum reducta solennitas, pegma ad hoc ex utroque aræ maiori latere erectum conscendere parvuli apparatu Angelico vestiti, et duplex eodem vestitu resplendens musicorum chorus, et decantatis ab ijs Deiparæ Virginis Litanijs, ac vernaculo dialogo, novem Angelorum choros representantes Genij ex quis choribus rythmis Carniolicis, ac concinnis Germanicis versibus Dei ter opt. Maximi beneficentiam per tutelares Angelos humano generi, ac teneræ præsertim adolescentiæ exhibitam ad circumfusam undique spectantium periti [?] ac Auditorum multitudinem affectuosissimæ declamârunt« (ÖNB, Cod. 12100, LA 1705, str. 13v).

²³ »Catecheses de more tum in templo nostro, tum apud Ursulinas coronavit parvulorum folennis processio, quatuor distincta feretris, quæ intermeratam Virginem, S. Custodem Angelum, Divósque nostros Ignatium et Xaverium exhibebant. Pueri comicus induti vestibus eadem sequebantur; reduces fubinde, quo per anni decursum didicerant, vernaculis, et Germanicis ligata versibus declamârunt« (ÖNB, Cod. 12112, LA 1718, str. 16).

(od leta 1620 dalje v špitalski cerkvi v Celovcu) (Ahačič 2012: 53, op. 118) odločili za krajše slovenske besedilne vložke v verskih dramskih predstavah in procesijah. Leta 1605 se v dialogih ob božiču omenja »vulgari lingua« (Drozd 1965: 206), s čimer bi lahko bila mišljena tako slovenščina kot nemščina. Pasijonska procesija je prvič izpričana v letu 1612. Od takrat dalje so jo pripravljali člani kongregacije Blažene Device Marije. Ohranjeni zapisi v letopisu celovškega kolegija pričajo, da je šlo za alegorične žive slike na prenosnih odrih (»theatra mobilia«) (Drozd 1965: 25–27). Predvideva se, da so jih pridigarji sproti razlagali tako v nemščini kot slovenščini (Koruza 1991: 113, 186–187; Ahačič 2012: 66). Zadnjo takšno procesijo so izvedli leta 1715 (Drozd 1965: 25, 223), v letnem poročilu Avstrijske jezuitske province je opisana kot komično-tragični spektakel (»spectaculo Comico-tragico«) na štirih nosilih.²⁴ Za leto 1615 je izpričana pasijonska igra (*Passio Christi*) v jezuitski podeželski rezidenci v Dobrli vasi. Igrali naj bi jo laiki pod vodstvom jezuitskih patrov (Drozd 1965: 35). Na to tradicijo so poznejši raziskovalci navezali ohranjeno besedilo t. i. *Kapelskega pasijona*. Opozorili so na tesno zgodovinsko povezanost Dobrle vasi in Železne Kaple in na osnovi tega sklepali, da ohranjeno pasijonsko besedilo iz Železne Kaple verjetno izhaja iz kakšnega starejšega slovenskega pasijonskega besedila jezuitskega izvora (Koruza 1991: 187; Prunč 2016: 244, 423, 430, 432; Ogrin 2016: 495). Tudi v Celovcu so izpričane telovske procesije in z njimi povezane dramske uprizoritve. Prva telovska procesija z dramskimi vložki se je odvila leta 1611 (Drozd 1965: 206). Podobno kot v Ljubljani so vrhunec doživele do konca sedemdesetih let 17. stoletja. Zadnja predstava ob prazniku sv. Rešnjega telesa, ki jo potrjujejo tudi navedbe v virih, je potekala leta 1675 (Drozd 1965: 216).

4 Procesije in duhovna drama pri kapucinih

Skoraj istočasno kot jezuiti so na Slovenskem začeli delovati tudi kapucini. Začetki njihovega delovanja v Ljubljani niso nedvoumno izpričani. Sem naj bi prvi kapucini prišli leta 1606, morda pa že dve ali celo štiri leta poprej. Temeljni kamen za samostan je 25. aprila 1607 položil škof Tomaž Hren in na tem mestu postavil križ. Cerkev so ob pomoči dobrotnikov končali že dobro leto zatem in jo 31. avgusta 1608 posvetili (Visočnik 2010: 61; Martelanc 2016: 207).

Raziskave zadnjih let so pokazale, da so tudi s prirejanjem procesij kapucini začeli tako rekoč takoj po svojem prihodu v Ljubljano. Sprva se je domnevalo, da so spokorniško procesijo na veliki petek v Ljubljani prvič priredili leta 1617. Tako je na podlagi zapisa škofa Hrena v protokolu za leto 1617 trdil Valvasor, spregledal pa je Hrenov pripis na robu, v katerem je zapisal, da ta procesija poteka posamezna leta in tudi s spremstvom. To je mogoče razumeti kot dokaz, da leta 1617 ni bila novost, ampak že dokaj ustaljen običaj. Pravilnost takšnega sklepanja potrjuje

²⁴ »Clagenfurti aperiebatu Pasionis D. N. J. C. edito Spectaculo Comico-tragico, in quo feliciter poenitentis salutem, in malo verò obtinatus peccator ruinam invenit: quod allegoricis ex. S. Scriptura imaginibus quattuor fercula spectandum exhibebant« (ÖNB, Cod. 12109, LA 1715, str. 27r).

Hrenovo pismo generalnemu ministru kapucinskega reda z dne 21. maja 1619. V pismu ga škof prosi, naj posreduje in pomaga znova uvesti spokorniško procesijo v Ljubljani. Iz pisma izvemo, da je procesijo pred dvema letoma samovoljno ukinitil p. Just, komisar štajerskega komisariata. V pismu škof Hren med drugim zapiše, da so se ljudje procesije že kar navadili in da je v njej skupaj s stolnim kapituljem sodeloval tudi sam. Te njegove besede jasno nakazujejo, da se je procesija gotovo začela pred letom 1617. Tudi odgovor na vprašanje, kako daleč nazaj seže njen dejanski začetek, lahko izluščimo iz istega pisma, saj Hren pove, da se je o uvedbi procesije z njim dogovarjal in pridobil njegovo dovoljenje takratni predstojnik kapucinov, p. Fortunat. Kapucinski viri izpričujejo, da je to službo p. Fortunat opravljal v letih 1608–1613 (Benedik 2006: 31; Benedik 2008a: 425–426). Spokorniško pasijonsko procesijo v Ljubljani so torej kapucini prirejali vse od let 1608–1613 do uradne prepovedi leta 1773 (Benedik 2008a: 424), neuradno pa še vse do konca 18. stoletja (Štukl 1999: 111–112). Izsledki o njej kažejo, da se je očitno začela v približno istem času kot jezuitska (glej zgoraj). Zdi se zelo verjetno, da je obe vzpodbudila in povezala bratovščina Odrašenika sveta, ki je bila ustanovljena po huđi kugi v letih 1598 in 1599. Ob ustanovitvi se je zaobljubila, da bo v zahvalo za odvrnitev kuge vsako leto na veliki petek pripravila spokorno procesijo Kristusovega trpljenja (Benedik 2006: 30).

4.1 Kapucinske procesije v Ljubljani

Čeprav smo si doslej kapucinsko in jezuitsko dušnopastirsko dejavnost predstavljali kot dve povsem ločeni enoti, so raziskave zadnjih let pokazale, da sta bili veliko bolj povezani in dejavno sobivajoči, kot se je zdelo na prvi pogled. Sodelovali so tako pri spokorniških procesijah kot pri obhajanju večjih cerkvenih slovesnosti, v medsebojnem sožitju so se lotevali tudi misijonske dejavnosti v kranjskih mestih, trgih in vaseh (prim. Deželak Trojar 2021: 50, 52). Uprizarjanje kapucinskih spokorniških procesij v Ljubljani je v 17. stoletju izpričano predvsem po zaslugi omemb v jezuitskih virih. Iz njih izvemo, da so se leta 1634 kapucini in jezuiti dogovorili, da so prvi svojo spokorniško procesijo prirejali na veliki petek, drugi pa na veliki četrtek.²⁵ Kapucinsko je jezuitski letopisec posredno omenil še leta 1641 (HACL: 130), tudi v zapisu za leto 1656 je najverjetneje imel v mislih kapucinsko in ne jezuitske procesije (HACL: 195).

O razcvetu kapucinske spokorniške procesije v prvi polovici 17. stoletja priča dejstvo, da so ji na škofovo priporočilo deželni stanovi leta 1623 podarili 1000 goldinarjev, stalni dobrotnik te procesije pa je bila bratovščina Odrašenika sveta (Dimitz 1875: 472). Na začetku je imela procesija predvsem spokorniški značaj, saj je bil njen prvi namen dati ljudstvu priložnost delati javno pokoro (Škerlj 1973: 46). Po Valvasorjevi zaslugi lahko sledimo tudi poti, ki jo je procesija prehodila po

²⁵ »Congregatio diem unum in solenni processione patientis Christi antevertit, cum enim in parasceve fieret. Solenni pasche festo pompam exhibuit, die Veneris patribus Capuccinis relicto /.../« (HACL: 116).

ljubljskih ulicah: začela se je v kapucinski cerkvi (danes Kongresni trg oziroma Park Zvezda), od tam se je usmerila na današnjo Gosposko ulico, prečila Novi trg in Čevljarški most in prišla do jezuitske cerkve sv. Jakoba. Od tam je šla po Starem in Mestnem trgu ter se usmerila do nekdanjega frančiškanskega samostana na današnjem Vodnikovem trgu. Od tam se je po današnji Stritarjevi in Wolfovi (nekdanji Kapucinski) ulici vrnila h kapucinom (Podgoršek 2010: 33).

Začetnemu razcvetu kapucinske spokorniške pasijonske procesije je očitno sledilo krajše obdobje zatona. O tem priča sklep definatorjev kapucinskega reda, ki so se leta 1681 zbrali v Celju in ljubljanskim kapucinom prepovedali nadaljnje oskrbovanje procesije (Mantuani 1916: 229–230). Gvardijan p. Amand je v pismu tožil, da ljudje nočejo sodelovati pri procesiji, čeprav so jim pripravljene plačati, ob tem pa navrže še, da pri jezuitskih sodelujejo celo mestni svetniki (Škerlj 1973: 43, 46–47).²⁶ Težavni položaj kapucinske procesije orisujejo tudi nekateri vpisi v jezuitskem *Dnevniku šolske prefektore*, ki nakazujejo, da je jezuitsko vodstvo pred udeležbo pri kapucinski procesiji svojim učencem namenilo posebna opozorila (Dimitz 1876: 101). Prepovedali so jim igranje v večjih skupinah (mrtveci, judje, hudiči) in jezdenje na konjih. Ker so bili ti igralci najbolj našemljeni in zato neprepoznavni, so največkrat prekoračili mejo dostojnega obnašanja. Tudi vloge, ki so jih odigrali na konjih, so se lahko zaradi nepredvidljivega vedenja velike množice nevajenih živali odvile precej po svoje (ARS, SIAS 1073, I/31r, str. 118r (6. marec 1687), 124r (26. marec 1688), 166r (28. marec 1698)). Bolj kot zaradi izpričanih nepravilnosti pri kapucinski procesiji so ti zapisi dragoceni zato, ker nakazujejo tesno sodelovanje jezuitov in kapucinov. Kažejo nam, da si različnih dni za pririsanje procesije niso izbrali zato, ker bi tekmovali med seboj, ampak ker jim je to olajšalo medsebojno sodelovanje.

Ponovni vzpon so kapucinske procesije v Ljubljani doživele na prehodu med 17. in 18. stoletjem, ko so – očitno po jezuitskem zgledu – začeli tiskati tudi latinske ali nemške vsebinske povzetke procesij. Doslej so se nam ohranili trije, in sicer iz let 1701, 1708 in 1713, ki nam ob ohranjenih dveh povabilnih pismih pomagajo ustvariti predstavo o zunanjem izgledu in vsebini pasijonske procesije v Ljubljani. Mantuani je poleg omenjenih treh videl še dva starejša (danes izgubljena) povzetka iz let 1690 in 1691, a ju na žalost ni vsebinsko izčrpal. Omenil je le, da se je takrat v procesiji zvrstilo kar »43 živih skupin« (Mantuani 1916: 230). Po zaslugi Petra Radicsa se nam je za Ljubljano ohranilo še eno zanimivo pričevanje. V svojih zapisih o starejši zgodovini gledališča v Ljubljani je omenil kapucinsko igro (»Capuziner-Schauspiel«) iz leta 1743: *Bellidux – Mirabilis pugnae admirabilis Bellidux Amor, cum mors et vita duello conflixere mirando: in quo vitam non cadendo sed cedendo oportuit pugnare, ut posset triumphare atque sic ars artem falleret*. Zapisal je, da je »drama« nastala kot kapucinski odgovor na jezuitske dramske predstave in da je sad njihovega medsebojnega rivalstva (Radics 1863:

²⁶ Prepis pisma p. Amanda, gvardijana ljubljanskih kapucinov, se je ohranil v nedavno odkritem Schönlebnovem rokopisu *Varia statum politicum, judiciale, et oeconomicum Carnioliae concernentia* (NUK, R Ms 2056).

83; Radics 1865: 109; Škerlj 1973: 103). Sodeč po naslovu je bil v njej opisan Amor (tj. Ljubezen), občudovanja vredni vojskovodja v čudoviti bitki med življenjem in smrtjo, v kateri je zmagalo življenje. Na podlagi vsebine in dejstva, da je bil 12. aprila 1743, ki ga kot datum uprizoritve »igre« navaja Radics, veliki petek, sklepam, da je v resnici šlo za pasijonsko procesijo. Pravilnosti takšnega sklepanja pritrjuje podatek, da je za uprizoritvijo stala bratovščina Odrešenika sveta (»Bruderschaft Redemptoris Mundi«) (Radics 1863: 82) in tudi zapis v jezuitskem *Dnevniku patra ministra*.²⁷ To je zadnja izmed kapucinskih procesij, za katero imamo izpričan natis vsebinskega povzetka. Natisnil naj bi ga ljubljanski tiskar Reichardt. Edini doslej znani izvod se je nekoč nahajal v knjižnici Narodnega muzeja (Radics 1863: 83; Radics 1865: 109), sedaj pa je izgubljen.

Na srečo je bila usoda sporedom pasijonskih procesij iz let 1701 (SK, AE 105/6: *Kurtzer Begriff Des Bittern Leyden und Sterben Unfers fieffisten Heyland und Erlöfers Jesu Christi*), 1708 (SK, Dolničar, Miscellanea, S II 1/22: *CertaMina Dant VICTorlas. Das ift: Streit bringt Freudt*) in 1713 (SK, Dolničar, Miscellanea V/24: *Kurtzer Begriff Deß bitteren Leyden und Sterben Unfers füffesten Heylands und Erlöfers Jesu Christi*) bolj naklonjena. Iz njih izvemo, da sta imeli procesiji leta 1701 in 1708 kar 23 podob, leta 1713 pa jih naštejemo le še 14. Ohranjeni povzetki imajo precej skupnih potez, opazimo pa tudi nekatere bistvene razlike (prim. Škerlj 1973: 47–51). Pri vseh se kot pokroviteljica omenja bratovščina Odrešenika sveta. Ker na tem mestu za podrobnejšo vsebinsko analizo ni dovolj prostora, naj zunanjo podobo procesij pomaga približati preglednica (prim. Romuald 2009: 392–394).

Podoba	<i>Kurtzer Begriff Des Bittern Leyden, 1701</i>	<i>CertaMina Dant VICTorlas, 1708</i>	<i>Kurtzer Begriff Deß bitteren Leyden, 1713</i>
1.	posvetovanje Sv. Trojice o stvarjenju sveta in človeka	Kristus – nebeški orožar – deli orožje svojega bridkega trpljenja	izgon Adama in Eve iz raja
2.	stvarjenje in postavitve človeka v raj	prva od poslednjih reči: smrt	smrt
3.	hudič se odloči pogubiti človeka v raj	druga od poslednjih reči: poslednja sodba (Kristus na mavrici, tj. sodnem prestolu, grozi z večno pogubo)	pekel
4.	kača zapelje prva človeka in jarem Adamovih otrok	tretja od poslednjih reči: pekel	krvavi pot
5.	Perzej in Andromeda kot predpodobi Odrešenika in človeštva	četrti od poslednjih reči: nebesa	stanovitni Job
6.	Kristus na Oljski gori: krvavi pot in angel z napojem srčnosti	sv. Helena in češčenje sv. Križa: klanjajo se mu štirje deli sveta	bičanje

²⁷ »/.../ Proceſſionem illam famosam RR. PP. Capucinatorum« (ARS, SI AS 1073, I/39r, str. 1517v (12. april 1743)).

Podoba	<i>Kurtzer Begriff Des Bittern Leyden, 1701</i>	<i>CertaMina Dant VICtorlas, 1708</i>	<i>Kurtzer Begriff Deß bitteren Leyden, 1713</i>
7.	Judežev izdajalski poljub	Kristus kot novi Adam na Oljski gori poti krvavi pot	prizor iz <i>Visoke pesmi</i> (duša omahuje pred lilijami med trnjem)
8.	Kristusa pripeljejo pred velikega duhovnika	zmagoviti voz rimsko-katoliške vere (nasproti brezbožnosti cerkvene kuge Martina Lutra), ki ga vlečeta preprostost golobov in razumnost kač	kronanje s trnjem
9.	bičanje	bičanje	Pilat in obsodba Kristusa na smrt (Kristus – jagnje, Judje – volkovi)
10.	kronanje s trnjem (nebeške lilije med trnjem)	španski kralj Karel na trdnem stebru sredi razburkanega morja – kot alegorija druge teologalne kreposti, tj. upanja	poslušni Abraham: vzpon na goro in pripravljenost na žrtvovanje Izaka
11.	sramotenje Kristusa: škrlatni plašč, žezlo, trnjeva krona in »glejte človek«	Kristusove rane kot izvir večnega življenja, ki vzbudijo željo po nebeškem	Samson in njegova zadnja zmaga ter smrt: predpoda Kristusa
12.	Kristusa obsodijo na smrt	Kralj Ahasver in Estera, ki je preprečila iztrebljenje Judov – prispodoba zaupanja v moč Kristusovega trpljenja	Kristusa pribijejo na križ
13.	Absalom in njegova smrt: nasprotje Kristusove predanosti Očetu	Kristus vkovan v verige in vržen v ječo (štirje geniji objokujejo brezbožnost Judov)	Kristusa snamejo s križa in ga položijo v materino naročje (žalostna Mati božja)
14.	Kristusa pribijejo na križ; Marija, Janez in Magdalena ga objokujejo	kronanje s trnjem (dva nebeška duhova nežno objokujeta svojega nebeškega glavarja)	božji grob
15.	junaški Samson pred Odešenikom: les njegovega križa kot voz zmage nad knezi teme in smrti	Davidova zmaga nad Goljatom kot prispodoba tega, da okrepljeni s tremi teologalnimi in štirimi kardinalnimi krepostmi ter z zaupanjem v Božje trpljenje lahko premagamo vsakega sovražnika	
16.	zmagoslavje sv. Križa (zmagoslavni lev Judovega rodu): angel pahne hudiča v prepad	tretja teologalna krepost v srcu zmagoslavnega avstrijskega orla: cesar Jožef I. in španski kralj Karel III. častita Najsvetejši zakrament, ki je vir vseh njunih zmag in oblasti	

Podoba	<i>Kurtzer Begriff Des Bittern Leyden, 1701</i>	<i>CertaMina Dant VICtorlas, 1708</i>	<i>Kurtzer Begriff Deß bitteren Leyden, 1713</i>
17.	primer takšne zmage (ki jo nakaže 16. podoba) je Evstahij, ki lovsko strast zamenja za vero	Orfej, ki s svojo harfo privlači divja gozdna bitja (kot simbol skrivnosti, ki sledi)	
18.	Jožef iz Arimateje s name Kristusa s križa	Kalvarija in Kristus na križu: Mati božja, apostol Janez in Magdalena ga objokujejo	
19.	Kristusa položijo materi v naročje (žalostna Mati božja)	Kristus v materinem naročju (žalostna Mati božja)	
20.	mavrica kot Kristusov sodni prestol in poslednja sodba	Kristus v veličastju zmage nad svetom, hudičem in smrtjo vabi k sebi vse duše: štirje deli sveta ga molijo v ponižnem spoštovanju	
21.	prikaz peklenskih muk	Vojvodina Kranjska kot nova Noetova barka v varstvu Marije, Morske zvezde, srečno pluje prek valov vladarjev teme	
22.	skrinja zaveze v slovesnem sprevodu	skrinja zaveze v slovesnem sprevodu	
23.	božji grob (v hvaležnem spremstvu bratovščine Odrašenika sveta)	božji grob (bratovščina Odrašenika sveta ga spremlja z baklami)	

Preglednica 2: Podobe ohranjenih kapucinskih pasijonskih procesij v Ljubljani

Največ podobnosti kažeta vsebinska povzetka procesije iz let 1701 in 1713. Druga je za devet podob krajša, od prve se razlikuje predvsem po tem, da je v njej prikaz Kristusovega trpljenja strnjen v pet podob. Najbolj svojska je pasijonska procesija iz leta 1708. Od drugih dveh se razlikuje po tem, da njen tiskani povzetek vsebuje daljši uvod na štirih straneh. Izstopa tudi poudarjanje veličine in vernosti dežele Kranjske, poklon tedaj vladajočima Habsburžanom Jožefu I. ter Karlu III. in hvalnica rimsko-katoliški pravovernosti. Predvidevam, da je bila to leto pasijonska procesija tako skrbno pripravljena in vsebinsko izpopolnjena zaradi 100. obletnice posvetitve kapucinske cerkve v Ljubljani. Takšno obhajanje pomembnih redovnih obletnic je bilo namreč takrat zelo priljubljeno.

Med gradivom, ki se je ohranilo ob kodeksu *Škofjeloškega pasijona* (nekoč je bilo v kodeks vloženo po naključnem vrstnem redu, sedaj pa je shranjeno ločeno od njega, v posebni mapi) in ki smo ga leta 2009 ob pripravi znanstvenokritične izdaje *Škofjeloškega pasijona* naslovili *Listi ob kodeksu Škofjeloškega pasijona* (prim. Deželak Trojar 2009: 366–386), sta se ohranili tudi dve povabilni pismi k ljubljanski procesiji. Prvo pismo je napisal pater Ferdinand Ljubljanski (prim. Romuald 2009: 290–293). Ker ni datirano in ker Ferdinandovega življenja ne poznamo

dovolj natančno, je čas nastanka težje določiti. Če si pomagamo z ohranjenim rokopisom njegovih pridig, kamor je dosledno zapisoval, kdaj in kje jih je govoril, se zdi najverjetneje, da je v Ljubljani deloval pred letom 1721 (Ogrin 2014: 94; Benedik 2008b: 209–210). V povabilnem pismu je zapisal, da pasijonske procesije v Ljubljani potekajo že več kot sto let (»Annos jam plusquam centum«). To pomeni, da je pismo nastalo med letoma 1708 in 1713 ali kmalu zatem. Pozornost v pismu zbudi njegova omemba, da so tudi pod njegovo taktirko dodali nekaj novih podob (»et hoc anno inhaerere visum etiam aliquas proponendo figuras«). To nakazuje, da se je v tistem obdobju število podob pri pasijonski procesiji stalno spreminjalo: verjetno so se voditelji procesij morali držati nekaterih stalnih podob, druge pa so lahko prilagodili po svojih željah (Romuald 2009: 290–291, 310). Za tradicijo prirejanja procesij v Ljubljani je izrednega pomena seznam župnij, ki jim je bilo potrebno poslati vabilo. Ohranil se je na hrbtni strani Ferdinandovega povabilnega pisma (Romuald 2009: 292–293, 311). Seznam sestavlja štirinajst imen krajev z dopisanimi številkami, ki najverjetneje označujejo številko dodeljene podo-be pri procesiji (prim. Deželak Trojar 2009: 381–383).

Tudi drugo ohranjeno ljubljansko povabilno pismo je nedatirano, ne poznamo pa niti njegovega avtorja. Izvemo le to, da je bila prva pasijonska procesija v Ljubljani uprizorjena pred sto petimi leti, kar pomeni, da gre za pismo, ki je ljudi vabilo k procesiji v letih 1713–1718 ali kmalu zatem. Dragocena je podrobnost o razsvetljevanju oken, ki potrjuje, da so procesije v Ljubljani prirejali v večernih urah (Romuald 2009: 294–295, 312). Pisec pisma izrazi tudi veliko skrb za primeren red in nemoten potek sprevoda ter poudari spokorniški značaj procesije (prim. Deželak Trojar 2009: 383).

4.2 Kapucinske procesije v Škofji Loki

Prisotnost ljubljanskih povabilnih pisem v rokopisnem kodeksu *Škofjeloškega pasijona* še posebej zgovorno priča o tesni povezanosti in medsebojni soodvisnosti ljubljanske in škofjeloške procesije. Škofjeloška procesija se je gotovo ravnala po zgledu svoje starejše predhodnice v Ljubljani – to lepo nakazuje tudi podobnost vsebinskega povzetka procesije v Ljubljani iz leta 1713 z ohranjenim besedilom *Škofjeloškega pasijona* (prim. Škerlj 1973: 49; Ogrin 2009: 392–393) –, po spletu srečnih okoliščin pa je tudi veliko bolj znana in podrobneje raziskana.

Na osnovi ohranjenega pasijonskega besedila v slovenščini, didaskalij v nemščini in latinščini ter dokumentov, ki so se ohranili ob rokopisnem kodeksu, je bilo mogoče izluščiti prenekatero podrobnost o nastanku, tradiciji prirejanja, zunanem izgledu in vsebini škofjeloških pasijonskih procesij. Rokopis *Škofjeloškega pasijona* in *Listi ob kodeksu Škofjeloškega pasijona* pričajo, da ni šlo za enkratni dogodek na ulicah Škofje Loke, ampak za živ običaj, ki se je tekom let tudi spreminjal (Ogrin 2008: 290–291). Ker so tako vsebina kot okoliščine nastanka ter uprizoritve *Škofjeloškega pasijona* dovolj znane (prim. Ogrin 2008; Ogrin 2009),

se na tem mestu nekoliko pomudimo pri dejstvih, ki dokazujejo postopno oblikovanje tradicije prirejanja spokorne procesije v Škofji Loki in njene začetke postavljajo za nekaj let globlje v preteklost.

Ob rokopisnem kodeksu *Škofjeloškega pasijona* se je do danes ohranilo šest listov, ki se navezujejo na škofjeloško pasijonsko tradicijo. To so štiri povabilna pisma, pismo provinciala Jožefa in fragment *Kristus nese križ*. Najpomembnejši izmed teh sta najstarejši dve povabilni pismi: *Pismo neznanega voditelja loške procesije* iz leta 1713 in *Povabilno pismo patra Romualda* iz leta 1715. Prvo, prvotno nedatirano, ki smo ga zaradi omembe nemirov v škofjeloški okolici povezali s tolminskim kmečkim uporom in datirali v leto 1713, vsebuje namige, na podlagi katerih je mogoče sklepati, da tudi takrat procesija ni bila novost, ampak že ustaljen škofjeloški običaj (Romuald 2009: 270–273, 300–301). Med besedilom pisma in na hrbtni strani le-tega prinaša dva za nas zelo dragocena seznama podob. Drugo, ki ga je 9. aprila 1715 napisal p. Romuald (2009: 274–277, 302–303), pa, čeprav ni locirano, izpričuje obstoj predloge *Škofjeloškega pasijona* že pred letom 1721. Tudi če se pismo nanaša na Romualdovo procesijo v katerem drugem kraju, to njenega vpliva na poznejšo obliko *Škofjeloškega pasijona*, kot ga poznamo iz ohranjenega rokopisnega kodeksa, ne zmanjšuje (prim. Deželak Trojar 2021: 47–56). Če glavnim spoznanjem omenjenih dveh dokumentov pridružimo še preostale štiri liste, postane naša slika še jasnejša. Izlučimo lahko običajen čas začetka procesije (na veliki petek ob štirih popoldne); izvemo podrobnosti o nastopajočih in njihovem zbiranju; ugotovimo, da sta se število podob in njihova zunanja oblika tekom let spreminjala; v ospredju procesij prepoznamo spokorniški vidik; iz ohranjenih seznamov podob in fragmenta *Kristus nese križ* pa lahko sklepamo, da so že pred letom 1721 procesije potekale v slovenskem jeziku ali bile vsaj dvojezične (prim. Deželak Trojar 2021).

Enako kot za začetek škofjeloške pasijonske procesije velja tudi za njen konec: ni ga mogoče natančno časovno zamejiti. Čeprav jo je (kot je zapisano v samostanski kroniki) že leta 1768 v duhu sinode, ki jo istega leta pripravil v Gorici (da bi z njo prenovil versko in moralno življenje nadškofije), odpravil goriški nadškof Karel Mihael Attems (Benedik 2008a: 423) in jo je pozneje doletela še dokončna prepoved s strani cesarja Jožefa II. (27. decembra 1782), ohranjeni viri starološke župnije kažejo, da so jo v Škofji Loki v nekoliko spremenjeni obliki pripravljali tudi še po letu 1768 in 1782 (Štukl 1999: 111–112).

4.3 Kapucinske procesije v drugih slovenskih krajih

Starejši raziskovalci so predvidevali, da so kapucini pasijonske procesije prirejali tudi v Novem mestu (prim. Koblar 1892: 114; Podgoršek 2010: 35), kjer so se naselili leta 1658. Pozneje je bilo to mnenje ovrženo, saj je v seznamu opravil za veliki petek navedena le procesija s križem, ki je bila del obredja, ne pa tudi pasijonska procesija (Benedik 1994: 206). Procesije na veliki petek je mogoče predvideti tudi za samostan v Radgoni, saj se v virih o tamkajšnjem samostanu

omenja posebna lopa za shranjevanje pripomočkov za pasijonske procesije (Martelanc 2016: 194).

Več pričevanj o procesiji se nam je ohranilo za kapucinski samostan v Kranju, ki je bil ustanovljen leta 1640. Čeprav se na prvi pogled zdi, da se nam je o njej ohranilo kar nekaj vesti (Costa 1857: 69–70; Koblar 1892: 114; Mantuani 1916: 31; Žontar 1982: 219; Podgoršek 2010: 35–36), v sebi skriva precej zagonetk. Procesijo v Kranju naj bi uvedla bratovščina rožnega venca, ki je bila ustanovljena leta 1621 in potrjena leta 1650. Podrobnosti prvih let prirejanja procesij niso znane, ne vemo, ali so bili že od vsega začetka del nje tudi kapucini ali so jo pod svoje okrilje vzeli šele pozneje. Pri njenem uprizarjanju so se že kmalu razpale nekatere nepravilnosti (komični prizori s hudiči, postopanje našemljenih hudičev po mestu in popivanje, ki jih je škof Rabatta izpostavil ob svoji vizitaciji leta 1674. Ustanoviteljica procesije pa sčasoma ni bila več kos stroškom. To naj bi bil povod, da so procesijo pod svoje okrilje vzeli kapucini in razvili svoj običajni tip procesije: skupine, ki so se peš, na nosilih ali vozovih premikale po mestnih ulicah, prikazovale posamezne prizore in deklamirale ali pele (Žontar 1982: 219–220). Leta 1857 je bilo odkrito nemško besedilo kranjske pasijonske procesije, ki so jo v Kranju priredili 6. aprila 1730: *Das Leiden unseres Herrn und Heilandes Jesu Christi. Vollständig vorgebracht. N. B. Welches zu Krainburg auf dem öffentlichen Platze den 6. April 1730, als ein schmerzenvolles Tragöd, allen nicht ohne häufigen Thränen ist vorgestellt worden* (Costa 1857: 69; Radics 1863: 82). Ker je to besedilo nemško, se je sklepalo, da so vse pasijonske procesije v Kranju potekale v nemščini. Procesija leta 1730 je obsegala prolog in 15 podob (Podgoršek 2010: 36). Ohranjeno besedilo je bilo pozneje skupaj z drugo dragoceno Costovo zapuščino prodano.

Postopni zaton pasijonske procesije v Kranju se je najbrž začel po letu 1757, ko je vodstvo bratovščine rožnega venca (najbrž na pobudo župnika Janeza Kraškovića, ki procesijam ni bil naklonjen) sklenilo, da se denarja ne sme več trošiti za obleke in opremo procesije. Janzenistična struja duhovščine v Kranju je postajala vse bolj nenaklonjena kapucinom in njihovemu načinu kateheze (procesije, posebne pobožnosti – na primer t. i. porcijunkulski popolni odpustek vsako leto 2. avgusta): da bi več ljudi zahajalo v farno cerkev kot k njim, so morali kapucini vse svoje maše končati že pred 9. uro zjutraj (njihov samostan je bil nato v duhu janzenizma in odlokov cesarja Jožefa II. ukinjen 4. septembra 1786). Janzenizmu naklonjeni kranjski duhovniki so se zavzemali tudi za popolno zatrtje procesij in romanj. Če verjamemo vizitacijskemu poročilu škofa Herbersteina, naj bi jim to v Kranju uspelo že do leta 1771 (Žontar 1982: 242–243). Da vse v zvezi s tem vendarle ni tako črno-belo, kot se zdi na prvi pogled, priča ohranjeni nemški rokopis pasijonske procesije v Kranju, ki je datiran v leto 1771. V naslovu so očitne podobnosti s tisto iz leta 1730: *Schmerzhaftte und Zächer volle Vorstellung des bütteren Leydens Jesu Christi. Welche denen Milttleidenden Seelen zu Crainburg auf den öffentlichen Schauplatz den 25. Martii Anno 1771. als ein Schmerzen Volle Tragedi allen nicht ohne häiffigen Zäheren ist vorgestellt worden. Der Prologus oder Anfang wird von zweyen Englen gemacht werden, wie volgt* (NUK, Ms 387).

5 Verske igre v Rušah

Posebno pozornost v tem prispevku namenjam doslej večinoma spregledanemu pojavu verskih iger v Rušah, ki so se razvile v sklopu latinske šole, ki je v tem štajerskem kraju delovala od leta 1645 do 1760 (Glazer 1985: 607). Prva predstava je bila uprizorjena leta 1680, zadnja pa leta 1722, vsako leto so pripravili vsaj eno. Sprva so jih uprizarjali na soboto pred ruško nedeljo (tj. v septembru), nato na samo ruško nedeljo ali pa celo večkrat letno (po letu 1690). Za leta 1691, 1710, 1713, 1719 in 1720 predstave niso zabeležene: morda jih takrat res ni bilo, morda pa so bile, a niso bile omenjene v zapiskih, iz katerih je kronist črpal snov za kroniko. Janko Glazer, ki je iz *Ruške kronike (Notata Rastensia antiquissimis documentis desumpta et varijs fide humana dignis autographis synoptice descripta)* izpisal tista mesta, ki omenjajo igre, je postavil dobre temelje za nadaljnje raziskovanje te tematike (prim. Glazer 1950, Glazer 1985).

Verske igre v Rušah je uvedel župnik Luka Jamnik in nad njimi bdel vse do svoje smrti leta 1698, za njim pa so skrb zanje prevzeli njegovi nasledniki Franc Fabian (1698–1701), Matija Gubanc (1701–1702), nato pa še Štefan (1702–1715), Henrik (1715–1716) in Jakob Jožef Jamnik (1716–1722). Posebne zasluge za uspešnost ruških verskih iger je očitno imel še cerkovnik in organist Jožef Puepacher, ki je poučeval tudi učence osnovnega razreda (Glazer 1985: 613).

Igre so bile namenjene predvsem romarjem, ki so leta 1680 začeli množično romati k ruški Mariji, in sicer na praznik Marijinega imena, ki so ga praznovali na nedeljo po malem šmarnu (po 8. septembru). Temu prazniku se je v večini primerov prilagodila tudi tematika iger, saj so v njih slavili Marijo in poudarjali njeno pomoč ter varstvo (Glazer 1985: 614), po letu 1698 so se mariološkim tematikam pridružile še nekatere druge, opazno je tudi vsebinsko prilagajanje (vsaj naslovov, če ne tudi tematike dram) aktualnim dogodkom (npr. zmaga nad Turki v letih 1683 in 1684). Pri zapisih o igrah vidimo še eno zanimivo podrobnost. Ker so verske igre in ruška nedelja časovno sovpadale z zaključkom šolskega leta, je od leta 1692 dalje vodstvo šole to priložnost izkoristilo tudi za podeljevanje nagrad najboljšim učencem.

Sprva so igre uprizarjali na improviziranem odru iz zelenja na pokopališču; leta 1689 so naredili novega, deloma na pokopališču, deloma izven njega. Že čez štiri leta so ga ponovno razširili. Uspeha iger ne potrjujejo le opisi, kako so jih gledalci sprejeli z ginjenostjo, solzami in pohvalami, ampak tudi bogati prihodki, ki so se zaradi njih in darežljivosti romarjev stekali v cerkveno blagajno (Glazer 1985: 615).

Dejstvo, da so bile predstave namenjene predvsem romarjem, naredi vprašanje jezika predstav še toliko bolj ključno. Če sklepamo po romarskem občinstvu, se zdi najverjetnejša raba slovenščine (in morda tudi nemščine). Če pa je bil namen iger tudi vaja v nastopanju v latinščini, moramo v jezikovni spekter ruške verske

dramatike vključiti tudi latinščino. Jezik predstav v zapisih navadno ni opredeljen, zato končnega odgovora na to vprašanje v kroniki ne moremo najti. Jezikovno vprašanje je izpostavljeno le pri deklamaciji leta 1700, ki so jo ob obletnici posvetitve cerkve najprej izvedli v nemščini, za uprizoritev na soboto pred ruško nedeljo pa so jo prevedli v slovenščino (Glazer 1985: 610). Ta primer potrjuje sklepanje, da bi bil domet ruških iger brez (so)uporabe slovenščine precej skromen. Slovenščina je v njih gotovo igrala pomembno vlogo – kolikšen pa je bil njen dejanski delež, pa lahko za zdaj le ugibamo.

Zapisi v *Ruški kroniki* so kratki, a kljub temu zelo povedni. Informacije, ki jih prinašajo, še zdaleč niso izčrpane in si zaslužijo podrobnejšo pozornost. Presemetljivo je dejstvo, da so se igre v ruškem okolju hitro prijele in se že po desetih letih tako razmahnile, da jih niso prirejali le ob ruški nedelji, ampak tudi do trikrat letno. Pomenljive so omembe predstavnikov benediktincev in kapucinov, ki so dejavno sodelovali pri sooblikovanju iger. Leta 1700 se kot avtor deklamacije v počastitev obletnice posvetitve ruške cerkve omenja benediktinec p. Egidij (Glazer 1985: 610), tudi predstavo leta 1706 je sooblikoval njegov sobrat, p. Sigefrid, profes šentpavelskega samostana na Koroškem (Glazer 1985: 611). Benediktince srečamo tudi med dobrotniki, ki so prispevali denar za nagrade najboljšim učencem; leta 1716 je to bil p. Ernest Schrottenpach (Glazer 1985: 612). Tesna povezava z benediktinci najverjetneje izhaja predvsem iz fevdalne podrejenosti župnije Ruše benediktinskemu samostanu v Šentpavlu na Koroškem, svoje pa so prispevale tudi benediktinske šolske igre, ki so cvetele v tem obdobju (Glazer 1985: 613). Slikovit je opis priprav gledališke predstave leta 1709, pri kateri je sodeloval kapucin p. German. Čeprav je župnik nasprotoval, je na vsak način v igri želel prikazati pekel, pri tem si je z ognjem grdo poškodoval oko, brado in obraz. Njegovo hitro ozdravitev so pripisali molitvi k čudodelni Devici (Glazer 1985: 612). Ta zapis posredno kaže, da so pri ruških verskih igrah očitno občasno sodelovali tudi kapucini iz katerega od bližnjih samostanov. Ureditev ruške šole, pripravljane šolskih predstav in podeljevanje nagrad najboljšim učencem močno spominja na ureditev jezuitskih gimnazij (Glazer 1985: 613). Možnost jezuitskega vpliva nakazujejo tudi naslovi nekaterih predstav: dramske predstave o Florindi (»brevis declamatio de Florinda a Jesulo conversa«, 1702), Viljemu Akvitanskem (»Comoedia de Guilielmo Aquitaniae Duce«, 1707) in Janezu Nepomuku (»actus Comicus de S. Joanne Nepomuceno«) (Glazer 1985: 611–612) so pred tem igrali tudi v jezuitskem kolegiju v Ljubljani (SK, Dolničar, Miscellanea, S II 3/16: *Kindliche Trey In FLORINDA Spanischer Infantin* (1693); III/29: *Vngebroschene Geheimis-Treu In Heiligen JOANNES Von NEPOMUCK* (1708); HACL, str. 131: *Gulielmus Aquitaniae dux* (1641)).

6 Zaključek: sledovi verskih iger v drugih slovenskih krajih

Sledov pasijonskih procesij in drugih verskih iger na ozemlju historičnih slovenskih dežel je še veliko. Na tem mestu naj jih le na kratko omenimo in tako

nakažemo možne smeri poglobljene raziskave v prihodnosti. Peter Hicinger je v svojih zapisih ohranil spomin na pasijonsko procesijo v slovenščini, ki je potekala v Trziču (Podgoršek 2010: 37–38). V katero leto segajo njeni začetki, ne vemo, gotovo pa so jo uprizarjali še na prehodu 18. v 19. stoletje (Hicinger 1859: 73–74). Po letu 1790 se je posebna pasijonska igra razvila v Loki pri Zidanem Mostu, ki jo je podrobneje opisal Avguštin Stegenšek, in v Marija Gradcu pri Laškem, kjer so se v sprevedu od Laškega do Marija Gradca zvrstile postaje križevega pota, vse pa se je zaključilo s slovesno sveto mašo in pridigo (Podgoršek 2010: 28–30). Pasijonska procesija na veliki petek se je vila tudi po ulicah Kamnika, začela se je v župnijski cerkvi, od tam zavila na špitalsko ulico, prečkala trg in se usmerila na glavno cesto (Lavrič 2016: 13).

Vse kaže, da je tudi mesto Ptuj v začetku 18. stoletja imelo svojo pasijonsko procesijo. Vsebinski povzetek procesije iz leta 1722 je bil natisnjen v Gradcu in se nam je ohranil v tamkajšnji Štajerski deželni knjižnici: *PAX REDEMPTORIS IESU CHRISTI INCARNATI, ET PASSI. Oder Der erwünschte Frieden nach erhebten Streit durch den Fall deß Adams Zwischen Fleisch und Geist deß Menschens / Durch Das bittere Leyden und Sterben unfers HERRN IESU CHRISTI erworben* (Steiermärkische Landesbibliothek, A 513555 I). Napisan je v nemščini in prinaša opis šestih podob. Procesijo na veliki petek je priredila mestna skupnost. Glede na to, da so v njeni bližini delovali kapucini, verjetno tudi njihov vpliv ni ostal zanemarljiv. Procesija se je začela v župnijski cerkvi in se nato verjetno usmerila po mestnih ulicah. Na naslovnici je še en zanimiv podatek, ki kaže, da procesija ni bila enkratni pojav, ampak je bila na Ptuj uprizorjena najmanj trikrat (»zum drittenmahl vorgefettet / Im Jahr 1722«).

Pričujoča raziskava o duhovni dramatikii na Slovenskem je prinesla še eno zanimivo spoznanje, in sicer da so tudi ljubljanske uršulinke svojo pedagoško dejavnost popestrile s priložnostnimi dramskimi vložki. V Semeniški knjižnici v Ljubljani se je ohranil rokopisni vsebinski povzetek dramske igre z naslovom *Kleins Spiel* (SK, Dolničar, Miscellanea, S II 4/43), ki so jo pri uršulinkah uprizorili 24. maja 1712 (Steska 1901: 167; Škerlj 1973: 103). Janez Gregor Dolničar v *Annales urbis Labacensis* omeni, da se je uprizoritve udeležilo visoko plemstvo, med katerim še posebej izpostavi kneginjo Auersperg (Steska 1901: 167). Predvidevam, da so uršulinke s to igro slovesno obeležile deseto obletnico svojega delovanja v Ljubljani.

Čeprav je bil prvotni namen raziskave povzemanje že znanih dejstev o verski dramatikii na Slovenskem, se je ob odkritju velikega števila novih arhivskih virov postopoma precej razširila. Vsega novo odkritega gradiva v vrstice tega prispevka ni bilo mogoče vključiti, upam pa, da mi je uspelo na enem mestu zbrati vse bistveno in tako nakazati možne smeri raziskave v prihodnosti. Najpomembnejše se mi zdi spoznanje, da je bila verska dramatika na Slovenskem veliko bolj enovit pojav, kot se nam je zdelo doslej. Vidimo lahko, da se ni omejevala na posamezne redove, župnije in mesta, ampak je bila tesno povezan, živ in razvijajoč se organizem, ki

je sledil duhu časa in se spretno prilagajal razmeram. Zgovorna dokaza te prilagodljivosti sta poznejši besedili Kapelskega (*Komedija od Kristusoviga trplinja*) in Drabosnjakovega pasijona (*Komedija od celiga grenkiga terplenja ino smrti Jezusa Kristusa našiga lubiga Gospuda*).

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 1073: Zbirka rokopisov, 13. stol.–1941:

I/31r: Diarium praefecturae scholarum in Archiducali collegio Societatis Iesu (1651–1718).

I/39r: Diarium p. ministri (1737–1753).

Dalmatin, Jurij, 1584: *Biblia*. Wittenberg (vir: Korpus besedil slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja: <https://fran.si/korpus16/Knjiga/58/biblia?stran=1>).

Dalmatin, Jurij, 1576: *PASSION TV IE, BRITKV TERPLENE, INV TVDI Tu zhaftitu od fmerti vftaiene, inu vNebu hoiene, Nashiga GOSPVDI Iesufa Criftufa*. Ljubljana (vir: Korpus besedil slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja: https://fran.si/korpus16/Knjiga/31/passion_tu_ie?stran=1).

HACL – Baraga, France (ur.), 2002: *Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis (1596–1691)*. Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove.

HACL – Kiauta, Marija (prev.), 2003: *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)*. Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove.

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Auersperg:

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-81: Elias Jezabellem fugiens, et Pane subcinericio refectus, 1654.

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-83: Parabola Filij Regis pro Seruo Laesae Maiestatis morientis Id est CHRISTVS Pro Peccatore Crucifixus, 1654.

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-101: Christus patiens rex dolorum, 1655.

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-76: Maximilianus Austriacus Seu Refugium ad Orbem Eucharisticum, 1656.

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-105: Documentum mansuetudinis Christianae. Seu Joannes Gualbertus Eques Florentinus, 1658.

HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-100: Ionathas In montibus Gelbœe telis confosus & à Davide amicorum unico defletus, 1659.

HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-99: Duellum Solem inter Æftuantem & Amorem Eucharificum, 1659.

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII-90-87: Panis Austrius poli vindictas mitigans, 1672.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica:

Ms 387: Schmerzhaftte und Zächer volle Vorstellung des bütteren Leydens Jesu Christi. Welche denen Milttleidenden Seelen zu Crainburg auf den öffentlichen Schauplatz den 25. Martii Anno 1771.

Ms 1544 (ACL): Annua Collegii Labacensis 1722–1773.

R Ms 2056: Varia statum politicum, judiciale, et oeconomicum Carnioliae concernentia, 1679.

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek:

- Cod. 12100, LA 1705, str. 13v.
- Cod. 12109, LA 1715, str. 27r.
- Cod. 12112, LA 1718, str. 16.
- Cod. 12218, LA 1638, str. 295v.

Trubar, Primož: *Catechismus sdveima islagama*. Tübingen, 1575 (vir: Korpus besedil slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja: https://fran.si/korpus16/Knjiga/29/catehismvs_sdveima_islagama?stran=1).

SK – Semeniška knjižnica Ljubljana:

AE 105/6: Kurtzer Begriff Des Bittern Leyden und Sterben Unfers fielfiften Heyland und Erlöfers Jesu Christi (1701).

Janez Gregor Dolničar, Miscellanea, S II:

- 1/22: CertaMIna Dant VICtorlas. Das ift: Streit bringt Freudt, 1708.
- 1/23: Krafft vnd Würckung Des bitteren Leyden vnd Sterben JESU CHRISTI, 1680.
- 1/24: Das Creutz-Zeichen Deß Leydenden JESV CHRISTI, 1683.
- 1/25: Danckbare Erinerung Der fo wunderbarlichen Befchützung von Peft / Hunger / vnd Krieg, 1684.
- 1/26: Vngerechte Vrtheils-Verfaffung Wider die Vnfschuld Bey dreyen Gerichts-Stellen abgehandlet, 1685.
- 1/27: Der Todt aller Menschhen Obfiger, 1686.
- 1/28: Das Leyden Chrifti ein Lebenschildt der Sünder, 1687.
- 1/29: Christi patientis lucta, victoria, triumphus, requies, 1688.
- 1/30: Christus per humilitatem, vulnera, & Mortem Succumbens, 1692.
- 1/31: Christus per humilitatem, vulnera, & Mortem Succumbens, 1692.
- 1/32: Chriftus der Leydende Wahre Zuflucht der Betrangten Chriftenheit, 1693.
- 1/33: Heilige Vergftaltung Deß Sünden-Hertzen, 1694.
- 1/34: Neue Außrüftung Wieder die feindliche Porten verhilff deß H. Creutzes, 1695.
- 2/8: Fronleichnams Verehrung Der Oefterreicher Schirmschildt, Oder FERDINAND Der dritte Römifcher König, durch feine gegen feinen in Brod vergestalteten Gott gepflogene Andacht feinen Nachkömmlingen vorfehend, 1678.
- 3/16: Kindliche Trey In FLORINDA Spanifcher Infantin, 1693.
- 3/29: Vngebrochene Geheims-Treu In Heiligen JOANNES Von NEPOMUCK, 1708.
- 4/43: Kleins Spil, 1712.
- 5/24: Kurtzer Begriff Deß bitteren Leyden und Sterben Unfers füffften Heylands und Erlöfers Jesu Christi, 1713.

Steiermärkische Landesbibliothek (Grade):

A 513555 I: PAX REDEMPTORIS IESV CHRISTI INCARNATI, ET PASSI. Oder Der erwünfchte Frieden nach erhebben Streit durch den Fall deß Adams Zwifchen Fleisch und Geist deß Menschens / Durch Das bittere Leyden und Sterben unfers HERRN IESU CHRISTI erworben, 1722.

Valvasor, Janez Vajkard, 1689: *Die Ehre des Herzogthums Crain*, 3. zv., 11. knj. Nürnberg.

Literatura

Ahačič, Kozma, 2012: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Benedik, Metod, 1994: Kapucini v Novem mestu. *Zgodovinski časopis* 48/2. 195–216.

Benedik, Metod, 2006: Izhodišča Škofjeloškega pasijona. *Katalog Potujoče razstave Škofjeloški pasijon*. Škofja Loka: Muzejsko društvo Škofja Loka. 25–35.

Benedik, Metod, 2008a: Škofjeloški pasijon 1713 – 1715 – 1721 – 1999 – 2000. Valenčič, Rafko idr. (ur.): *Liturgia Theologia prima: zbornik ob 80-letnici profesorja Marijana Smolika*. Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, Založba Družina. 415–429.

Benedik, Metod, 2008b: *Kapucinski samostan s cerkvijo Sv. Ane Škofja Loka*. Celje: Celjska Mohorjeva družba; Škofja Loka: Kapucinski samostan.

Costa, Etbin Henrik, 1857: Befehsprach »ein Paffions-Schaufpiel in Krain«. *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain* 12/5. 69–70.

Dalmatin, Jurij, 2014: Pasijonska pesnitev. *Pasijonski doneski* 9. 9–71.

Deželak Trojar, Monika, 2009: Listi ob kodeksu Škofjeloškega pasijona. Ogrin, Matija (ur.): *Oče Romuald: Škofjeloški pasijon*. Celje in Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba. 366–386.

Deželak Trojar, Monika, 2020: Jezuitska dramatika in gledališče na Slovenskem. *Jezik in slovstvo* 65/3–4. 167–182.

Deželak Trojar, Monika, 2021: Listi ob kodeksu Škofjeloškega pasijona: znanilci tradicije škofjeloške pasijonske procesije. *Pasijonski doneski* 16. 43–64.

Dimitz, August, 1862: Historische Notizen aus den im Museal-Archive aufbewahrten Kalendarern des Bischofes Th. Chrön. *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain* 17/12. 99–109.

Dimitz, August, 1875: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*. Dritter Theil (1564–1657). Laibach: Druck und Verlag von Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg.

Dimitz, August, 1876: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*. Vierter Theil (1657–1813). Laibach: Druck und Verlag von Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg.

Dolinar, France M., 2003: Spremna beseda. Baraga, France (ur.): *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)*. Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove. 9–11.

Drozd, Kurt Wolfgang, 1965: *Schul- und Ordentheater am Collegium S. J. Klagenfurt (1604–1773)*. Klagenfurt: Landesmuseum für Kärnten.

Florjančič, Alojzij Pavel, 2014: Dalmatinov Pasijon 1576. *Pasijonski doneski* 9. 89–93.

Glazer, Janko 1950: Verske igre v Rušah. *Slavistična revija* 3/1–2. 166–172.

Glazer, Janko, 1985: Verske igre v Rušah. *Ruška kronika*. Ruše: Krajevna skupnost. 607–617.

Grafenauer, Ivan, 1980: *Literarno-zgodovinski spisi*. Ljubljana: Slovenska matica.

- Grošelj, Nada, 2004: Two 17th century Jesuit plays in Ljubljana inspired by English literature. *Acta neophilologica* 37/1–2. 61–71.
- Hicinger, Peter, 1859: Nekdanja pasijonska procesija. *Zgodnja Danica* 12/10. 73–74.
- Koruza, Jože, 1991: *Slovstvene študije*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Kreft, Bratko, 1967: Prvi slovenski dialog in prizor. Mahnič, Mirko, Moravec, Dušan (ur.): *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja*, tretja knjiga, 10: ob stoletnici dramatičnega društva. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej. 92–116.
- Kuret, Niko, 1958: Ljubljanska igra o paradizu in njen evropski okvir: za 300-letnico »prve« slovenske igre. *Razprave. [Razred 2], Razred za filološke in literarne vede* (separat). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 1–50.
- Kuret, Niko, 1981: *Duhovna drama*. Ljubljana: Državna založba Slovenije (Literarni leksikon 13).
- Kühnel, Jürgen, 1990: Geistliches Spiel. *Metzler Literatur Lexikon* (2. Auflage). Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. 171.
- Lavrič, Ana, 2016: Kamniške bratovščine in njihova povezava s freskami pri Sv. Primožu in v župnijski cerkvi na Šutni. *Arhivi* 39/1. 9–25.
- Mantuani, Josip, 1916: Pasijonska procesija v Loki. *Carniola* VII. 222–232.
- Martelanc, Tanja, 2016: *Kapucinska arhitektura v slovenskem etničnem prostoru do nastanka Ilirskih provinc*. Maribor: doktorska disertacija.
- Metz, Detlef, 2013: *Das protestantische Drama. Evangelisches geistliches Theater in der Reformationszeit und im konfessionellen Zeitalter*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- Ogrin, Matija, 2008: Vprašanja tradicije Škofjeloškega pasijona: ekdotična perspektiva. *Slavistična revija* 56/3. 289–304.
- Ogrin, Matija, 2009: Tradicija in datacija Škofjeloškega pasijona. Ogrin, Matija (ur.): *Oče Romuald: Škofjeloški pasijon*. Celje in Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba. 343–365.
- Ogrin, Matija, 2014: Pridiga p. Ferdinanda Ljubljanskega na veliki petek 1722 v Škofji Loki. *Pasijonski doneski* 9. 94–108.
- Ogrin, Matija, 2016: Kodikološki opis rokopisa in besedilno izročilo pasijona. Prunč, Erich in Ogrin, Matija (ur.): *Kapelski pasijon*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Mohorjeva družba. 457–507.
- Ogrin, Matija, 2019: *Slovensko slovstveno izročilo: drobci slovenskega slovstva, izročeni v rokopisih*. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba.
- Podgoršek, Robert, 2010: O pasijonskih igrah in procesijah na Slovenskem. *Pasijonski doneski* 5. 13–52.
- Popit, Ilja, 2010: Pasijoni pri nas že pred letom 1584. *Pasijonski doneski* 5. 57–66.
- Prunč, Erich, 2016: Zgodovinske in literarne prvine Kapelskega pasijona. Prunč, Erich in Ogrin, Matija (ur.): *Kapelski pasijon*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Mohorjeva družba, 2016. 231–455.
- Radics, Peter, 1863: Aelteste Geschichte des Laibacher Theaters. *Blätter aus Krain* 7/21 (23. Mai 1863). 82–84.
- Radics, Peter, 1865: *Der verirrte Soldat oder: Des Glück's Probirstein*. Agram: F. Suppan.

- Renk, Herta-Elisabeth, 1990: *Sacra rappresentazione*. *Metzler Literatur Lexikon* (2. Auflage). Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. 404.
- Reske, Gisela, 1990: *Auto sacramental*. *Metzler Literatur Lexikon* (2. Auflage). Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. 35–36.
- Romuald, Oče, 2009: *Škofjeloški pasijon*. Ogrin, Matija (ur.): *Oče Romuald: Škofjeloški pasijon*. Celje in Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba.
- Smolik, Marijan, 1960: Glasbeno življenje v baročni Ljubljani. *Kronika* 8/3. 183–193.
- Smolik, Marijan, 2008: Bogoslužni obredi in knjige ob posvetitvi. Benedik, Metod (ur.): *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani: 1707*. Ljubljana in Celje: Stolna župnija sv. Nikolaja, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, Društvo Mohorjeva družba. 116–122.
- Steska, Viktor, 1901: Dolničarjeva ljubljanska kronika. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 11/5–6. 141–186.
- Szarota, Elida Maria, 1979: *Das Jesuitendrama in deutschen Sprachgebiet. Eine Periochen-Edition. Texte und Kommentare. Bd. 1: Vita Humana und Transzendenz*. München: Wilhelm Fink.
- Škerlj, Stanko, 1967: O jezuitskem gledališču v Ljubljani. Mahnič, Mirko in Moravec, Dušan (ur.): *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja*, tretja knjiga, 10: ob stoletnici dramatičnega društva. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej. 146–198.
- Škerlj, Stanko, 1973: *Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih*. Ljubljana: SAZU.
- Štukl, France, 1999: Drobižki k Škofjeloškemu pasijonu. *Loški Razgledi*. Škofja Loka: Muzejsko društvo Škofja Loka. 105–114.
- Ušeničnik, Franc, 1924: Obrednik oglejske cerkve v ljubljanski škofiji. *Bogoslovni vestnik* 4/1–2. 1–35, 97–127.
- Vidmar, Luka, 2020: Od prevajanja Molièra in Metastasia do uprizarjanja Micke in Matička: dolgo porajanje slovenske posvetne dramatike in gledališča. *Jezik in slovnstvo* 65/3–4. 183–200.
- Visočnik, Julijana, 2010: Hrenova pridiga ob polaganju temeljnega kamna za kapucinski samostan v Ljubljani. *Studia mythologica Slavica* 13. 59–74.
- Žontar, Josip, 1982: *Zgodovina mesta Kranja*. Kranj: Skupščina občine.

The Origins and Flourishing of Spiritual Drama in the Early Modern Period in the Slovenian Lands

The article deals with the beginnings of religious drama and the main features of its development in Europe up to the early modern period. It highlights the first examples of religious drama in the territory of the historical Slovenian lands and their periphery (a play about the life of Christ in Cividale in 1298 and 1304, a fragment of an Easter hymn from the monastery of Stična, Passion plays of the sixteenth century, a Protestant school theatre in Ljubljana). The focus is on Jesuit and Capuchin processions and religious plays, ranging from Passion and Penitential processions to Corpus Christi processions and religious plays on other feast days of the church year. The interesting phenomenon of religious plays in Ruše is also presented, along with some other Passion plays and processions attested to in sources in the wider Slovenian area, including some previously unknown drama fragments.

Key words: religious drama, religious play, procession, historical Slovenian lands, early modern period, Protestants, Jesuits, Capuchins

OSREDNJI SIMBOLI V CANKARJEVEM ROMANU *HIŠA MARIJE POMOČNICE*

Raziskovala sem osrednje simbole v Cankarjevem romanu *Hiša Marije Pomočnice*, ki v preteklosti še niso bili sistematično analizirani. Preplet več literarnih smeri in stilov v Cankarjevem romanu, tj. realizma, naturalizma, dekadence in simbolizma, sem imenovala sinkretični simbolizem, (simbolistična) ujemanja različnih zaznav ter čutnih in čustvenih vtisov, usmerjenih k duhovnemu doživljanju sveta, pa simbolistični simboli. Obravnavala sem naslednje simbole: bolnica, otroški kolektiv, vrata, bela barva, Kristus, oči. Ti so večpomenski, tako kot na primer Kristus, ki je kot vrata vstopni simbol v roman, v katerem so izpostavljene velike mirne oči kot zrcalo duše, medtem ko Kristus-reformator na koncu romana opozarja na krivičnost družbenih razmer. To uspešno kritizira tudi patološka seksualnost v podobi posilstva, pedofilije, incesta in prisilnega voyerizma, značilna samo za nemoralne bogate meščane.

Ključne besede: sinkretični simbolizem, osrednji simboli, patološka seksualnost, otroci, Kristus

Roman *Hiša Marije Pomočnice* (1904) Ivana Cankarja (1876–1918) ima v slovenski literarni vedi posebno mesto. Ne samo kritiški odzivi na roman takoj ob izidu, tudi kasnejša literarna zgodovina dokazuje, kako različna so branja tega besedila, saj so vrednotenja nihala od skrajno negativnih do kasnejših pozitivnih sodb – šele dvajset let po izidu romana je Izidor Cankar povzročil javni preobrat v interpretaciji tega romana, ko ga je ovrednotil kot odlično besedilo. Posebno mesto pa ta roman zavzema tudi v vrednotenju samega avtorja, saj mu je največ pomenilo in ga je sam ovrednotil kot svoje najkvalitetnejše delo, hkrati pa se je najdlje ukvarjal z njegovim snovanjem in pisanjem. Ker je bila recepcija tega romana razložena že na več mestih, predvsem v smislu kritik in sporov glede razumevanja

besedila, se bom v svoji razpravi¹ posvetila simbolizmu, ki še ni bil sistematično raziskan: samo na začetku bom nekaj pozornosti namenila tudi nastanku besedila. Simbolizem bom obravnavala kot razmah subjektivizma v smislu korespondence človeškega uma in čustva z zunanjim svetom, pri čemer bom posebej opozorila na inovativne značilnosti, ki v obravnavanem romanu izstopajo iz (evropske) simbolistične poetike. Pri razlagi simbolizma se bom usmerila k simbolističnim simbolom, ki jih bom osvetlila s primerjalno-interpretativno analizo in pristopi postklastične teorije pripovedi.

1 Nastanek romana

Ne samo večja pripovedna izurjenost, k izbrušenosti simbolistične poetike obravnavnega romana je nedvomno prispeval dolgotrajen proces pisanja, ki je presenetil celo samega avtorja. Tako je svoje novo delo snoval brez zunanjega pritiska (kar je bilo zanj redko) in je bilo končano takrat, ko je organsko dozorelo – cel proces, od ideje do natisa, je trajal kar štiri leta, kar je najdaljši proces za katerokoli njegovo delo. Cankar se je za roman zavzemal z nenavadno skrbjo, nekaj tudi zaradi tekmeča Šorlija, ki je prav takrat pripravljaval za založnika roman *Človek in pol*, o čemer piše leta 1903, v 113. pismu Schwentnerju (Cankar 1971: 114): »Pustil sem naglico in sem pričel pisati z veliko skrbjo, tako da bo stvar iz bron ulita. Pišem samo po tri strani na dan (prej sem jih pisal po deset).« Prav tako je v času pisanja tega romana pri prijateljih preverjal postopke svojega osnutka in odklanjal druga vabila za objavo literarnih del, čeprav je potreboval denar, saj se je hotel delu popolnoma posvetiti.

Cankar je v enem od naslednjih pisem Schwentnerju (1971: 121) ponovno razložil, da mu romana še ni mogel poslati zaradi želje po izpiljenosti; imenuje ga »edina res dovršena stvar, ki sem jo napisal« in »Schmerzenskind« (otrok bolečine). Pisatelj si je tudi zamislil vse podrobnosti glede tiskanja, npr. debelino papirja, velikost knjige, ovitek, likovno opremo (zanjo predlaga Jakopiča), oblikovanje poglavij in odsvetovanje okraskov (Zupan Sosič 2020: 232). Hinko Smrekar (Merhar 1952: 553) je celo poročal, da je pisatelj za ta roman skiciral študije po otrocih, risal njihove tipe, pa tudi posameznosti, posebno roke, saj je hotel razviti široko podobo življenja, ne le bolnišnične atmosfere. Ker se je zavedal, da piše poseben roman, je želel vse prizore dobro premisliti in si jih natančno predstavljati, zato jih je risal, prav tako si je načrtno zapleteno kompozicijo. Kljub temu da se je zavedal tradicionalnosti, celo trivialnosti takratnega bralnega okusa – najbolj očitno v šestem pismu Franu Govekarju (Cankar 1970: 137) –, je še vedno upal, da bo z novim romanom pregnal konvencionalne pomisleke bralcev in jih celo ogrel za moderne ideje in pristope, o čemer najbolj eksplicitno piše v pismu Ani Lušin.² Mogoče je

¹ Razprava je nastala v sklopu raziskovalnega programa št. P6-0265, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

² V tem pismu Cankar verjame, da bo knjiga nekaj lepega in hkrati uspešno sprejeta, saj je v pismu Anici Lušin (Kos 1972: 297) pisal, da mora ta knjiga uspeti, »drugače bi se mi zdelo, da naši ljudje res niso za drugega nego za abecednike.«

prav zaradi takratnega literarnega stanja na Slovenskem še toliko bolj upal, da bo *Hiša Marije Pomočnice* dokaz, kako se ni vdal zastarelim normam.

Ko je knjiga izšla, je bil odziv ravno nasproten od tega, ki ga je nakazal Župančič, ko je Cankarju pri branju rokopisa očital pesimistično idejo (Kos 1972: 306): nikogar ni zanimala ideja, seveda tudi ne duhovne in umetniške razsežnosti romana. Pozornost kritike so pritegnila samo tista poglavja, ki so vsebovala za takratni literarni okus kritike in bralstva drzne opise spolnega življenja; prav ta poglavja so razvnela moralizatorske polemike. Knjigo so pričakale same negativne kritike, samo ena (anonimna, podpisana s kraticama P. M.) je bila pozitivna, objavljena v reviji *Naši zapiski*. Za celotno serijo kritik je bila pomembna prva obsežna kritika, ki jo je v Slovenskem narodu 1904 objavil Fran Kobal – glede nazadnjaških načel in neargumentiranih trditev so nekateri tudi v prihodnosti tovrstno kritiko označevali kar »kobalovska kritika«. Ta je romanu (in na nekaterih mestih zelo jasno tudi avtorju samemu) očital rafinirano in umetniško dovršeno pornografijo, gnusnost, bolnost, iztrošenost (vzorovano po francoski družbi in književnosti), razblinjenost in nezdravo mistiko. Čeprav je Cankar podobne odzive pričakoval, ga je Kobalova kritika močno prizadela, zato je najprej želel odgovoriti nanjo, nato pa je svoj odziv združil v uvod romana *Gospa Judit*, v katerem je izrazil pomisleke glede bralcev in njihovega horizonta pričakovanja, pa tudi svoje umetniške nazore. H kritiki romana se je vrnil še v pogovorih z bratranцем Izidorjem,³ ko je razmišljal, da je bil ta roman napačno in celo krivično razumljen.

2 Cankarjev sinkretični simbolizem

Da bi lažje razumeli kompleksnost in izdelanost Cankarjevega kvalitetnega romana, bom najprej razložila romaneskno poetiko, ki jo bistveno določa simbolizem, nato pa se bom posvetila analizi simbolov. Gre za poseben tip simbolizma, ki se je začel oglašati že v prvi pripovedni zbirki *Vinjete* in se v četrtem romanu samo še bolj poglobil; simbolizem kot konglomerat več literarnih smeri in stilov najlažje zaobjamemo s terminom sinkretični simbolizem. Naklonjenost simbolizmu, širše kar moderni estetiki, je Cankar izrazil že zelo zgodaj, ko se je odločil za upor proti trem pojavom domače literarne tradicije, ki jih je tudi v svojih kritikah in člankih večkrat kritiziral: proti poučnosti, narejeni retoriki in formalizmu. Svojo novo poetiko, mešanico realizma, naturalizma, dekadence in simbolizma, je nakazal že v prvem romanu *Tujci*, v svojem drugem romanu in hkrati prvem slovenskem simbolističnem romanu *Na klanecu* pa jo je izbrusil in poglobil ter jo izpeljal tako, kot je napovedal v znanem pismu Kvedrovi (1900), v katerem se je odrekel dekadenci (ne pa modernim pripovednim postopkom) in se zavzel za estetizirane socialne,

³ V pogovoru z bratranцем Izidorjem Cankarjem je pisatelj (Kos 1972: 321) povedal: »Eno knjigo so mi popolnoma narobe, napak in hudobno razumeli. To je bila *Hiša Marije Pomočnice*. Pri njej sem imel kot studenec čisto misel. Ravno zato me je tista kritika ujezila, dasi je treba sicer velikih literarnih skandalov, preden pridem v jezo. Ideja hiše ni svinjarska, ampak tragična: štirinajst bolnih deklet, ki čakajo v smrti življenja in zdravja.«

politične in filozofske ideje. Šele v romanu *Hiša Marije Pomočnice* je prejšnji sinkretični simbolizem izbrusil v večpomensko simbolistično govorico s simboli, ki jih v nadaljevanju imenujem simbolistični simboli. Njegova romaneskna govorica izhaja iz temeljnega simbolističnega prepričanja, da noče biti več jezik opisovanja in razlaganja, niti dokončnega imenovanja reči ali eksaktnega označevanja, saj si izbere za osnovno podstat sugestijo,⁴ sinestezijo in inovacijo.

Strinjam se s Paternujem (1989: 94), da se temeljna podlaga simbolizma kaže v pojavu, ki bi ga lahko imenovali razmah subjektivizma v odprtih osebnih položajih, to se pravi zunaj obeh veljavnih miselnih sistemov druge polovice 19. stoletja: izven liberalističnega pozitivizma in krščanskega dogmatizma. Sinkretični simbolizem se tudi v romanu *Hiša Marije Pomočnice* začenja šele z oddaljitvijo od teh dveh mišljenjskih sestavov, ki sta si bila podobna glede več pogledov na literaturo, od podaljševanja njenih didaktičnih namenov do njenega podrejanja formalizmu stare poetike. Če primerjamo Cankarjev simbolizem z evropskim simbolizmom, lahko ugotovimo, da ga je prav realistična naravnost ali z njegovimi besedami reformacijske in revolucionarne težnje z etično-estetskimi cilji približala bolj poznemu simbolizmu, imenovanemu tudi postsimbolizem. Cankar ni slepo sledil (francoskemu) simbolizmu (Zdravec 1983: 9: 24) in njegovi ideji, da beseda ne sme biti več sužnja misli in čustva, ampak samostojna zvočna in dinamična realnost. Evropski simbolizem je namreč večkrat nasedel na čeri prepričanja, da je glasba glavni cilj simbolistične poetike, kar je vodilo celo v estetski larpurlarizem, medtem ko je bil Cankar že na začetku svoje pisateljske poti prepričan, da vloga umetnosti ni samo estetska, pač pa tudi družbena, česar so se natančno zavedali šele evropski postsimbolisti (Paternu 1989: 116).

V kontekstu zlitosti družbene in estetske vloge umetnosti se zdi Pirjevču (1964: 386) logično, da je prav Cankar v svojih delih obravnaval, hkrati pa v določenem smislu tudi razreševal boleče in nadvse pomembne družbene probleme, ki jim slovenski – v liberalistični brezidejnosti povsem razkrojeni naturalizem – ni mogel biti kos ali pa jih sploh ni opazil. Tako se je v naši literaturi zgodilo nekaj posebnega: to, kar bi moral razrešiti že naturalizem, je dobilo svojega ustreznega interpreta šele v Cankarjevem simbolizmu. Cankarjev sinkretični simbolizem je torej povsem naravna posledica eksistenčnega statusa slovenske književnosti in avtorjevega poetološkega nazora iskrenosti in resnicoljubnosti,⁵ ki ga je sam na

⁴ Paternu (1989: 105) omenja, da je za označitev sugestije pomembna znana Mallarméjeva misel: »Stvar imenovati, to pomeni zatreti v pesmi tri četrtine užitka, ki obstaja v sreči postopnega slutenja: stvar sugerirati, to je cilj.« Paternu (1989: 93) tudi trdi, da ima simbolizem v razvoju slovenske književnosti zelo vidno mesto. Kot je bila romantika prvi estetsko razviti slog, v katerem je naša poezija prestopila mejo didaktike in se konstituirala kot poezija, medtem ko sta se zanemarili pripovedništvo in dramatika, je simbolizem prvi umetniško razviti slog in nazor, ki je zajel vse zvrsti naše književnosti: liriko, epiko, dramatiko, tudi kritiko in esejistiko.

⁵ O iskrenosti in resnicoljubnosti piše Cankar (1975: 35) že v kritiki Anton Aškerc (1896): »Pesnik ne jadikuje in ne toži – ampak slika, vestno in natančno, morda s tresočo roko, morda s solznimi očmi – toda ne blaži in ne prikriva ničesar. Kakšni pa bi pač bili njegovi portreti, ko bi tajili **gnilobo socialnih razmer**? ... Gogolj je postavil na čelo svojemu Revizorju besede; »Ne toži zrcala, če vidiš v njem izpačen obraz!« Obe lastnosti še bolj natančno razloži v *Beli krizantemi*, 1910 (Cankar 1975:

več mestih poimenoval iskanje resnice. Poleg teh dveh razlogov pa moramo v romanu *Hiša Marije Pomočnice* različne vrste resnic, realne in nadrealne, konkretne in abstraktne, jasne in sugestivne, navezati na simbolistično poetiko, v kateri je temeljni pojem duša povezan s pojmom lepota in hrepenenje.

Posebno resnico, ki je vplivala na simbolistično poetiko, sta napovedala že Schopenhauerjeva in Nietzschejeva filozofija. Prva je to storila z razločevanjem spoznavnih oblik kontemplativnega in intuitivnega spoznavanja od racionalnega in abstraktnega ter dajanjem prednosti kontemplaciji in intuiciji, druga pa s poudarjanjem pomena simbolov, saj so Nietzschejeve teze (Beli 2003: 220) pogosto že simboli. Čeprav je Nietzschejev pristop še nesimbolističen, je pomembna simbolističnost njegovih aforizmov, ki deluje kot niz pretrganih podob, razodevajoč različne strani enega pojava. V Cankarjevem sinkretičnem simbolizmu se večkrat oglašava Nietzschejeva⁶ miselnost o pomembnosti bolečine in trpljenja za človeško spoznanje ter njegova spodbuda, naj si ljudje upajo biti tragični (Beli 2003: 215) na dionizični način. To z drugimi besedami tudi pomeni pogum za najglobljo iskrenost – Nietzschejev pogum imenuje Kovač (2005: 588) »rigorozna samodisciplina«, ki bi ga – po mojem mnenju – lahko prenesli tudi na Cankarjevo poetiko: svojega pogleda ne oddaljiti od sebe in ne zapuščati globin duše, marveč imeti pogum stopiti v najglobljo brezna svojih misli, želja in upanja.

3 Simbolistični simboli

Kakšni so torej Cankarjevi simboli v obravnavanem romanu, da lahko istočasno odkrivajo globine duše in gnilobo socialnih razmer? Kako jih je Cankar zgradil? Ali deluje simbol (na splošno) drugače od simbolističnega (korespondenčnega) simbola? Najlažje poiščem odgovore na ta ključna vprašanja z nekaj definicijami, med katerimi je najpreprostejšo zapisal Baldick (1996: 218): pri simbolu nekaj predstavlja nekaj drugega. To preprosto določitev še lažje razumemo, če jo prenesemo na sintaktično raven: ker je simbol pravzaprav makrostrukturalna figura oziroma znak za označevanje drugega predmeta ali pojma, s katerim se napove ali namigne na širok spekter pomenov in idej, vedno teži k večpomenskosti in popolni abstrakciji (Popović 2010: 666), saj v sebi povezuje sliko in misel ter vidno in slišno z nevidnim in nematerialnim. Prednost simbola (za razliko od metafore) je ta, da kaže na višji smisel, ne da bi s tem izgubil stvarno funkcijo in pomen, zato tudi ohranja stalno napetost med obema ravnema, realno in abstraktno. Ker je literarni simbol posebna evokativna vrsta podobe (Childs in Fowler 2009: 232), ga je Kant v *Kritiki čistega uma* imenoval estetska ideja. Zamisel o simbolu kot korespondenci

267): »Resnica pa je posoda vsega drugega: lepote, svobode, večnega življenja. Dokler sem zvest resnici, sem zvest sebi; dokler delam v njenem imenu, bo moje delo rodovitno, ne bo ovenelo od pomladi do jeseni ...« (poudarila AZS).

⁶ Cankarjeva naklonjenost Nietzschejevi filozofiji se kaže v tem romanu tudi v moralnem perspektivizmu, ostri kritiki človeških hib in poudarjanju notranjega (srčnega in duševnega) bogastva v nasprotju s površnostjo evropske tradicije kapitalizma in katolištva.

človeškega uma in čustva z zunanjim svetom temelji na predpostavki, da obstajajo inherentne in sistematične analogije med naravnim in duhovnim svetom. Te analogije so v simbolizmu imenovali tudi korespondence ali ujemanja – simbolistični simbol je Baudelaire (Abrams 1999: 314) utemeljil takole: »Vse, oblika, gibanje, število, barva, vonj, je v spiritualnem in običajnem svetu pomenljivo, recipročno, korespondenčno.«

V razpravi o korespondenčnosti simbolov, še posebej v kontekstu francoskega simbolizma, je nespregljiv vpliv Emanuela Swedenborga. Prav na Swedenborga se npr. sklicuje zgoraj citirani Baudelaire, ki je prav tako razumel korespondenco kot razmerje med zunanostjo in notranostjo. Swedenborg (Uršič 1994: 11) povzema nauk o korespondenci iz renesančne filozofije: predpostavka renesančne »naravne magije« pa tudi alkimije in astrologije je bila korespondenca med mikro- in makrokozmosom, med človekom in vesoljem. Misel o korespondencah, ki pletejo paradigme sveta, pravzaprav izhaja iz platonizma, ki je v renesansi doživel velik razcvet po stoletjih prevladujoče aristotelovske sholastike. Tako kot za renesančne predhodnike je tudi za Swedenborga (Uršič 1994: 12) človek presečišče in vez med naravnim in duhovnim svetom, med zemljo in nebesi. Vpliv Swedenborgove filozofije na nekatere simboliste je očiten; vprašanje za obravnavani Cankarjev roman pa je, ali je njegov vpliv na ta roman neposreden ali posreden, torej prek evropske simbolistične književnosti.

Da je Cankar v *Hiši Marije Pomočnice* lahko izrazil kompleksno duševno stanje, si je moral izbrati umetniške ali nakazovalne simbole oziroma polivalentne simbole, ki se po simbolistični poetiki prepletajo med seboj tako, da prehajajo drug v drugega in vzpostavljajo univerzalno korespondenco – prav ta lastnost je bila večkrat izpostavljena kot vodilna značilnost evropskega simbolizma. Novak (2007: 29) pri tem poudarja, da korespondence zaznav in simbolov temeljijo na analizi čutnih vtisov in čutnosti, kar je značilno za dekadenco in simbolizem, le da je slednji pri tem vzpostavil še izrazito transcendentalno oziroma metafizično vertikalo, saj je njegova najvišja umetniška ambicija pokazati, kako je zemeljski svet zunanja manifestacija duhovnega sveta. Glede na zapisano ugotavljam, da tudi Cankarjevi simboli v obravnavanem romanu zaobsežejo ujemanja različnih zaznav ter čutnih in čustvenih vtisov, usmerjenih k spiritualnemu doživljanju sveta, in ker upoštevajo simbolistično poetiko korespondenc, jih lahko utemeljeno imenujemo simbolistični (korespondenčni) simboli.

Simbolistične simbole je Cankar upošteval že pri izboru dogajalnega prostora in glavnih likov: bolnica in otroci. **Bolnica** z imenom Hiša Marije Pomočnice je običajen prostor bolezni in smrti, dveh prelomnih mest človeške eksistence, istočasno pa tudi simbol družbene bolezni in grozljivo lepega prehoda iz zemeljske v duhovno pokrajino, medtem ko so otroci mediji različnih duhovnih dimenzij. Bolnišnica kot presečišče različnih socialnih slojev prinaša urbane eksistence štirinajstih bolnih deklet, ki se stekajo v ogromno čakalnico: bolnica je namreč za večino le prehod v mrtvašnico. Ker so nesrečne zgodbe deklet odraz perversnosti

družbenih, posledično pa tudi družinskih odnosov, bolnišnica simbolizira tudi bolezen družbenega sistema, ki se ji bom posvetila v nadaljevanju. Poleg izbire prositorja je Cankar upošteval simbolistične teorije tudi pri karakterizaciji, in sicer te, ki trdijo, da so otroci zelo dojemljivi za skrivnostna sporočila naravnih pojavov, saj gledajo na svet z duhovnimi očmi (Pirjevec 1964: 242–243), ne pa razumsko ali praktično, kot na primer odrasli.

Ne samo izbira otroka za glavni lik v književnosti za odrasle (ne pa v mladinski književnosti), posebej inovativna je tudi izbira skupine otrok – izbira otroškega kolektiva za glavne like ni inovativna samo v slovenskem prostoru, pač pa tudi v evropskem in ponuja možnost potujitve, saj **otroci** doživljajo svet skozi otroške oči. Z otroškim pogledom pripiše simbolistična poetika štirinajstim bolnim dekletom, glavnim likom v romanu, velik pomen zaradi intuitivnosti in pričakovanja nekega dogodka,⁷ večkrat povezanega s korespondenco z dušo, lahko je ozdravitev, smrt, ljubezen, praznik, izlet ... V Cankarjevih delih je veliko tovrstnih pričakovanj, tudi korespondenc z dušo, npr. v drami *Hlapci* se v zaključnem prizoru kar naenkrat pojavi Lojzka (njena duša je bila namreč v skrivnostnem stiku z Jermanom), še bolj natančno je dušni stik opisan v pripovedi *Samota*, zelo slikovito pa v romanu *Križ na gori*. Ko hoče v tem romanu propadli slikar Mate v tujini narediti samomor, ga »pokliče« Hanina duša iz domovine, in ga tako v ključnem trenutku reši pred smrtjo. Tudi v romanu *Hiša Marije Pomočnice* je opisanih nekaj pogovorov duš v smislu pričakovanja dogodka; srhljiva je Katičina napoved smrti. Ta ugleda s svojimi duhovnimi očmi materino smrt in v njej tudi estetsko vizijo, saj jo umirajoča mati (torej njena duša) obišče in ji prinese lepo rdečo rožo. Da pridobi smrt revne matere, ki se v svoji požrtvovalni skrbi za otroke popolnoma izčrpa in zato prezgodaj umre, tudi estetsko dimenzijo, poskrbi Katičina vizija materinega prehoda iz krivične kapitalistične ureditve v odrešilno smrt z barvno simboliko. Ne le rdeča⁸ barva, barva življenja, ljubezni, hrepenjenja in napovedi družbenih sprememb, v tej predsmrtni viziji je pomembna predvsem bela barva; bele so mamine roke, belo je Malčino čelo (čelo kot sneg) in beli so angeli.

Prisotnost bele barve v tem prizoru je motivirana, saj v različnih korespondencah prav bela pričara posebno svetlobo prehoda in miru. **Bela**⁹ je tudi beseda, ki se v celotnem romanu največkrat ponovi; že na prvi strani kar dvanajstkrat, največkrat v povezavah, ki se pojavljajo tudi v nadaljevanju, ko vnaša bela v pripoved svetlobo. Bela svetloba je tudi sinonim za dušo, dekleta pri opisu smrti svojih sobolnic

⁷ Maeterlinck (Pirjevec 1964: 243) je bil prepričan, da naše življenje usmerja pričakovanje nekega bodočega dogodka: dokler se ta ne zgodi, samo čakamo, slutimo, prisluškujemo večnim silam in zakonitostim.

⁸ Jožica Čeh (2003: 58) ugotavlja, da je rdeča roža v Cankarjevih besedilih metafora za življenje, ljubezen, dekle, hrepenenje in umetniško besedo. Deklica je v podobi čudežni cvet, ki požene v močvirju, mrtvašnici, rakvi, kasarni; v žalostnih in jetičnih krajih smrti, v črni dolini, v mračnem predmestju ali blatni dolini.

⁹ Bela je absolutna barva (Chevalier in Gheerbrant 1987: 40), saj označuje ali odsotnost ali seštevek barv, nahaja se na začetku ali na koncu življenja. Čas smrti, prelom med vidnim in nevidnim, je prehodni čas, zato je bela barva hkrati barva rojstva in smrti.

opisujejo ta (nad-)naravni pojav kot nekaj belega.¹⁰ Ni čudno, da je najpogostejša beseda – bel/-a/-o – večkrat povezana z besedo smrt oziroma umiranje (ta se pojavi kar 54-krat), ki v korespondenci z drugimi predmeti in pojavi pridobiva povsem inovativne polivalence. Cankar vzpostavi z belo, barvo prehoda in obredov, in črno, barvo brezizhodne realnosti, premišljeno estetiko barvnega kontrasta, saj bela predstavlja otrokom pričakovanje in mir, medtem ko je črna simbol prežee in (ne-)dojemljive nevarnosti. Tako se največja nevarnost za dekleta odene v črno oziroma temno¹¹ barvo, hkrati je nekaj velikega in temnega znak njihovega mračnega življenja pred bolnišnico. Glede na to, da svetli odenki, predvsem oznake za belo barvo (svetlobo), v romanu prevladujejo, čeprav je temnih ogromno, lahko sklepamo, da bolnišnica za dekleta ni samo čakalnica na smrt, pač pa tudi azilni dom.

Principa simbolistične poetike – korespondence različnih simbolov oziroma uporabo korespondenčnih simbolov – Cankar ni uporabil samo pri izbiri dogajalnega prostora in glavnih likov ter barvni simboliki, ampak tudi pri izbiri tretje najpogostejše besede (prva je bela, druga so oči): **vrata**. Pojavi se že v prvem stavku in nato večkrat v celotnem romanu (vrata 29-krat, duri kar 70-krat). Razlika med simboliko bele barve in vrat je v tem, da so vrata ohranila več tradicionalnega semantičnega naboja, saj na realističen način odslikavajo to, kar bela barva poskuša s simbolistično korespondenco. Simbolika vrat kot mesta prehoda (Chevalier in Gheerbrant 1987: 763) med dvema stanjema ali svetovoma, med znanim in neznanim, svetlobo in temo, bogastvom in bedo ne učinkuje tradicionalno takrat, ko se inovativno preplete s konotacijami bele kot barve prehoda, milosti in deviškosti. V tem romanu so vrata poziv na potovanje proti nečemu, kar je onkraj, hkrati pa se ta simbolika združi s starozavezno izenačitvijo vrat s Kristusom. V židovskem in krščanskem izročilu (Chevalier in Gheerbrant 1987: 764) so vrata zelo pomembna, saj omogočajo pristop k razodetju in s tem harmonijo univerzuma. Vrata so namreč enačena s Kristusom na prestolu in poslednjo sodbo, v kateri **Kristus** (Christus janua vera: Kristus so prava vrata) pričakuje romarje in vernike, ki jih proti svetlobi usmerja lepota duš.

Tako je vstop v bolnišnico skozi velika železna vrata hkrati tudi vstop v katoliško simboliko, saj v drugi povedi že nastopi opis razpela s Kristusom. Ta predmet je torej prvi, ki ga Malči ob prihodu v bolnico zagleda; Kristus pa postane v zadnjem

¹⁰ Nekaj belega je Minka v Olgini smrti opisala takole: »Ponoči, otroci, se prebudim in tako mi je bilo, kakor da je nekaj belega izginilo skozi duri. Bleščalo se mi je, in pomanem si oči in pogledam; duri so zaprte. Potem pa se mi je zgodilo, kakor da je bil nekdo zraven postelje in mi je položil nalahko roko na oči in zaspala sem ... Ali zjutraj, glejte, ni bilo Olge na postelji!« (Cankar 1972: 29).

¹¹ Da temni odenki podobno delujejo pri deklicah in pticah, dokazuje opis nevarnosti v podobi pijanega in temnega/črnega Katičinega očeta v četrtem poglavju (Cankar 1972: 44), ki tako prestraši kanarčka, da ta umre. Prav tako kot otroci tudi živali v simbolizmu odslikavajo notranji svet, neviden racionalnim očem, zato ni čudno, da se je Cankar v tem poglavju odločil za simbolistično korespondenco deklica-ptica. Upodobitev dveh ptic kot simbolov je izjemna tudi zaradi tega, ker se je avtor odrekel klasični antropocentričnosti in superiornosti, ki je takrat veljala kot pravilo za upodabljanje živali. S tem v romanu ni pokazal samo neverjetne empatije do brezpravnih ljudi, torej otrok, bolnikov, revežev, žensk, delavcev in brezdomcev, pač pa tudi do drugih bitij, v našem primeru do kanarčka in vrabčka.

odstavku poslednje bitje, ki ga Malči v predsmrtni viziji uzre in ogovori. Jezusa, v katoliški tradiciji nosilca več vlog, na primer karizmatičnega zdravilca, čudodelca, modreca ali družbenega reformatorja,¹² ki se je zavzemal za enakost vseh ljudi, lahko v zadnji viziji razlagamo večpomensko, tako kot tudi Malčino smrt. Katoliška simbolika¹³ – poleg Kristusa se že na začetku romana pojavita tudi sveti Štefan in Agata – namreč ni zgolj zrcaljenje krščanske religioznosti, pač pa ustvarja čutno in mistično razpoloženje ter prinaša v bolnico otroške predstave religioznega obredja in katoliških simbolov. Razpiranje semantike Kristusa je izpeljano simbolistično: otroci ga doživljajo povsem nekonvencionalno, saj jih bolj zanimajo čutni vtisi, korespondence zaznav in simbolov ter barvna estetika, zato si naučeno religiozno znanje prikojijo po svoje, tako da je krščanska semantika povsem pregnetena s čutnim esteticizmom, korespondenco simbolov in mistično spiritualnostjo. Večpomenskost Kristusa pa je tesno povezana tudi s polivalentnostjo smrti,¹⁴ stkane iz nihilističnih, spiritualističnih in soterističnih navezav. Taras Kermauner (1974: 101–106) upravičeno meni, da se napaja polisemičnost smrti v tem romanu tudi iz soterizma, veje krščanske teologije, ki se ukvarja s preučevanjem vere v odrešitev. Hkrati nadaljuje svojo misel s prepričanjem, da lahko optimizem smrti imenujemo optimistični mortalizem, za nihilizmom skrit eshatologizem in soterizem. Po mojem prav optimistični mortalizem ponudi v tem romanu možnost posebne korespondence med hrepenenjem, klasičnim simbolističnim razpoloženjem, in smrtjo, pogostim motivom v Cankarjevih romanih.

Da je Kristus, vstopni simbol v roman, simbolistični znak razpiranja novi poetiki, ne pa dogmatični katoliški estetiki, opozarja že začetni opis njegove trpljenjske podobe, v kateri so izpostavljene velike mirne oči. Oči so v tem romanu zelo pomemben organ (pojavi se kar 284-krat), so vrata iz duhovnega sveta v materialno okolje in obratno, pri čemer nadgradijo tradicionalno simboliko oči kot zrcala duše. Preko oči namreč komunicirata dva svetova in se signalizira notranje razpoloženje; mir dekliških oči je podoben miru Kristusa in ostalih svetih podob. Poleg sedativne vloge katoliške simbolike se zdi za roman še pomembnejša egalitaristična, saj prav lik Kristusa opozarja na to, da ljudje nimajo enakih ali vsaj podobnih osnovnih pravic, kar je s stališča etične družbene ureditve močno sporno. Ker tragične dekliške zgodbe ne zrcalijo samo njihove bolezni, pač pa tudi bolezen družbe, je Kristusova vloga v romanu predvsem reformatorska: najbolj jasno je

¹² Kristusov nauk o božjem kraljestvu je zrcalil tako eshatološko kraljestvo (Raepel, Smith 1994: 114–115), ki naj bi prišlo, kot tedanja resničnost kraljestva: v tej ideji je pomembno izhodišče prepričanje, da bo prihod božjega kraljestva pomenil popolno uničenje zla in hkrati tudi oblikovanje nove družbe brez zla. Čeprav iz evangelijev ni jasno, da bo božje kraljestvo nastalo z družbeno spremembo, nam Cankarjev socializem v času pisanja tega romana prišepetava prav to idejo.

¹³ Čeprav so na začetku romana omenjeni trije mučenci, Kristus, Štefan in Agata, se pripoved bolj kot njihovim semantiki posveča estetiki svetih slik, ki jih vidi Malči že ob vstopu v bolnišnico.

¹⁴ Stefan Simonek (Čeh 2004: 63) je na več mestih opozoril na nekatere sorodnosti v pripovedih Cankarja, Hofmannsthala in Schnitzlerja, ki se kažejo predvsem ob pogosti tematizaciji smrti in umiranja. Tu dodajam, da je Cankar znatno bolj inovativno obravnaval različne smrti: primerjava Malčine smrti s smrtjo Hanelle (na primer Hauptmanova drama *Hanelle gre v nebesa*, 1893) pokaže, kako se je Cankar mojstrsko izognil patetiki umiranja bolnega otroka, prav tako tudi sentimentalni misterioznosti srečanja z angeli in Kristusom.

prikazana ob božiču,¹⁵ ko se množice ponižanih in razžaljenih zgrinjajo k njemu, on pa vse enako obdari. Ne strinjam se s Slodnjakom (1999: 116), da Cankarja v tem romanu ni vodila nobena ideologija, ker da staršev ni ločil glede na poklic ali poreklo in so zato otroci predvsem žrtev človeške hudobije. Pisateljevega čuta za trpeče res ne bi poimenovala ideologija, bi pa njegovo socialno empatijo, motivirano s socializmom, vsekakor povezala s pomembnim vprašanjem, ki si ga mora zastaviti bralec (na kar je upal tudi Cankar sam): kaj je narobe z družbo, v kateri trpijo in umirajo tako revni kot bogati otroci? Ali če vprašam s Cankarjevimi (1972: 100) besedami: zakaj je življenje nedolžnih deklet umeščeno »v dolino, kjer je noč in trpljenje«?

Odgovor na to zapleteno vprašanje najdemo, če sledimo razvoju Cankarjeve poetike, v kateri so reformacijske in revolucionarne težnje usklajene z etično-estetskimi cilji, čemur se ni odrekel niti v simbolistični poetiki. Čeprav je kritika družbe v tem romanu subverzivna bolj implicitno kot v predhodnih romanih *Tujci* in *Na klanecu*, že sama postavitev romana v bolnico in brezizhodnost bolezni (samo Tončka lahko odide iz bolnice, a prav to jo do konca ubije, saj odhaja v bogat oskrunjen dom) kaže na pervertiranost družbenega sistema. Bolnica kot simbol družbenih bolezni in hkrati zatočišče pred njimi je tudi v evropskem prostoru inovativna poteza, ki je bila podobno kvalitetno izpeljana šele čez dvajset let, z romanom *Čarobna gora* (1924). V njem je Thomas Mann¹⁶ s posebnim realizmom, oplemenitenim s simbolističnimi podtoni – kar je značilno tudi za Cankarjev sinkretični simbolizem –, ponudil vpogled v meščansko družbo in izvore njene destruktivnosti oziroma nehumanosti. Oba romana družijo sorodne teme (zdravje, bolezni, ljubezen, seksualnost, lepota, mistična privlačnost smrti) in podobna atmosfera odmaknjenosti: deklice preživijo v bolnici eno zimo in eno pomlad, Hans Castorp biva v visokogorskem sanatoriju sedem let.

Medtem ko revna dekleta odločilno zaznamuje temno predmestje, ki je simbol nezadovoljnih delavskih množic že iz *Tujcev* in *Na klanecu*, so bogate bolnice (Lojzka, Tončka) še bolj poškodovane zaradi izprijenosti svojih staršev. Tem staršem kapitalizem kot krivični družbeni sistem omogoča nenadzorovano izkoriščanje, pravzaprav izživljanje nad podrejenimi in revnimi ljudmi, kar potem kot avtomatizem skrunjenja prenašajo tudi na svojece. Kako je pripovedovalec znatno bolj kritičen do bogatih kot do revnih staršev, dokazujeta erotični zgodbi iz šestega poglavja:

¹⁵ Kristusova egalitaristična vloga je prikazana v prvem navedenem odlomku, v drugem pa njegova reformatorska, saj so luči in plameni znamenja spremembe, lahko tudi revolucije: »Vsi tisti, ki ji je bilo življenje s trdo pestjo, so odprli trudne oči in so vzdignili ranjene ude, šli so in so mu nesli srca naproti. Križani Človek je sprejemal vse, na nikogar ni pozabil, ki se mu je približal, vsem je delil dragocene darove. /.../ Polna solz, krvi in gnusobe je soplja zemlja tam doli, v temi; ali glej, tisto noč je vzplamtel tisočero in tisočero luči, vzdigali so se brezštevilni plameni, tresli so se in so plapolali in so hrepeneli gor ...« (Cankar 1972: 73–74).

¹⁶ Romana *Hiša Marije Pomočnice* in *Čarobna gora* družiti posebna večpomenskost, ki nudi številne interpretacije še danes. Thomas Mann (Kirwan 2014) je za svoj roman predlagal primerjavo s simfonijo s številnimi temami, kar se mi zdi uporaben nasvet tudi za branje slovenskega romana; za *Čarobno goro* je avtor tudi predlagal, naj se jo prebere vsaj dvakrat, če jo želimo razumeti.

Lojzkin oče posili revno deklico kar pred hčerko, revni delavci pa občevanje z Brigitino mamo izpeljejo kot prostovoljno sprostitev na sobotni zabavi, in čeprav so pijani, se umaknejo v drugo sobo, saj njihova spolnost ni perverzna ali patološka. Prav to, **patološka seksualnost** v podobi posilstva, pedofilije, incesta in prisilnega voyerizma, značilna samo za bogate in nemoralne meščane, je kažipot do subverzivne kritike: revni¹⁷ so brez dostojanstva zato, ker so jim ga oropale krivične razmere, bogati pa zato, ker ga je razvrednotilo njihovo neetično ravnanje. Poleg algolagnije kapitalizma je kritizirana tudi skopost bogatih (obiski grofice in njenih hčera), lažno usmiljenje (različni obiskovalci) in dobrodelnost kot poniževalna miloščina. V tem romanu je, tako kot v romanu *Na klancu*, socialna empatija izražena skozi simbolistično-socialistično vizijo prihodnosti: za ozdravitev bolnega sistema je s simbolom Kristusa-reformatorja nakazana sistemsko rešitev na koncu romana. To je sprememba kapitalizma, ki se napoveduje s pogrezanjem doline in plameni na hribih, torej s simboli upora, spremembe ali prehoda v drugo stanje, ki jo skozi roman preprašuje dihotomija bolni-zdravi oziroma etično vprašanje o tem, katera bolezen je hujša. Bolezen deklet ali moralna izprijenost »zdravih«?

Literarna kvaliteta romana je ravno v tem, da socialistična vizija na koncu romana nikakor ne izpodriva ostalih interpretacij, na primer hrepenenja po spiritualnosti, lepoti in smrti, saj gre pravzaprav za večpomensko vizijo, ki bi jo na kratko lahko imenovali simbolistična vizija, izražena s korespondenčnim simbolom, daljše pa krščansko-socialistično-spiritualistična vizija. Simboli v sinkretičnem simbolizmu so inovativni zaradi več postopkov; omenila sem že potujitev v zvezi z otroško perspektivo, za konec pa naj osvetlim še moderno kompozicijo. V potujitvenem postopku, torej izbiri otroškega pogleda odkritosrčnosti in nefiltriranosti, je najbolj inovativna hrabra izbira tabuiziranih tem oziroma motivov. Ko je v 19. stoletju katoliška cerkev (Batista 2012: 54) izgubila oblast v javni sferi, je začela to izgubo nadomeščati s pridobivanjem nove avtoritete v družinskem krogu. Za meščanski svet v času izida romana sta bila namreč seksualizacija otroštva in materinstva ter njuna demitizacija zelo inovativna, a seveda nezaželena pristopa, ki sta rahljala in celo rušila meščansko etiko: matere v tem Cankarjevem romanu ne opravljajo več zgolj altruistične materinske vloge (kot na primer v romanih *Tujci* in *Na klancu*), ampak so tudi strastne ljubice ter hladne in preračunljive žene, otroci pa niso več samo ubogljiva, pač pa tudi spolna bitja.

4 Zaključek

Kot je Cankar premišljeno stopnjeval odmero seksualnih tem in motivov v smeri šoka in subverzivnosti, je tudi gradil celotno kompozicijo romana. V njej se

¹⁷ Da revni niso krivi za svoj položaj, natančneje za poniževalne bivalne pogoje in alkoholizem, jasno zapiše v naslednjem odlomku, kjer se celo posmehne Bogu, ki nič ne ukrene glede socialnih krivic: »Vse je bilo tam strašno, Bog je bil pač proklel tisto hišo in vse ljudi, ki so bili tam in vse veliko temno predmestje. Tam ni bilo prijaznih obrazov, ni bilo veselih oči; črno je bilo vse in umazano, smrdelo je po žganju in po gnoju« (Cankar 1972: 51).

perspektiva inovativno premika od ene deklice k drugi tako, da Malči kot osrednja literarna oseba ne deluje kot klasična povezovalka romana, ampak kot navezava ali priča, torej prisotna, a ne povsem osrednja literarna oseba. Inovativna kompozicija omogoča večpomenskost simbolističnim simbolom tudi z različnimi dihotomijami, ki prevrednotijo klasične lestvice vlog ali vrednot: bolni-zdravi, bogati-revni, človek-žival, starši-otroci, svetlo-temno, čisto-umazano, lepota-grdota, zunanost-notranost, telesnost-duhovnost, materialnost-spiritualnost, budnost-sanjskost, racionalnost-misticizem, pravica-krivica, moralno-nemoralno, življenje-smrt ... Posebna struktura simbolov ne potrjuje samo oznake sinkretični simbolizem, pač pa z modernostjo celotne pripovedi nakazuje, da je Cankar s tem romanom že predhodnik slovenskega ekspresionizma in modernizma. Pravzaprav je s to tezo bil Kermauner (1974: 107) še bolj radikalen, saj je menil, da je *Hiša Marije Pomočnice* kar primer modernistične literature, medtem ko je Köstler (2010: 1268) na splošno prepričan, da Cankarjeva estetika odseva dobo, v kateri se na vseh koncih rojevajo nove oblike modernizma.

Viri

Cankar, Ivan, 1970: *Pisma I. Zbrano delo*, 26. knjiga. Ljubljana: DZS.

Cankar, Ivan, 1971: *Pisma II. Zbrano delo*, 27. knjiga. Ljubljana: DZS.

Cankar, Ivan, 1972: *Hiša Marije Pomočnice, Mimo življenja. Zbrano delo*, 11. knjiga. Ljubljana: DZS.

Cankar, Ivan, 1975: *Kritike. Članki, polemike in feljtoni. Bela krizantema. Dodatek. Zbrano delo*, 24. knjiga. Ljubljana: DZS. 46–49.

Literatura

Baldick, Chris, 1996: *The concise Oxford dictionary of literary terms*. Oxford in New York: Oxford University Press.

Batista, Eva, 2012: Moralistične konstrukcije ženskega spola in spolnosti v odnosu do modernega leposlovja: analiza Cankarjevih del *Gospa Judit* in *Hiša Marije Pomočnice* ter njihovih recenzij. Mateja Tomišek Perovšek idr. (ur.): *Slovenke v dobi moderne*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije. 54–63.

Beli, Andrej, 2003: Simbolizem kot pogled na svet. *Nova revija* 22/249-250-251. 214–229.

Chevalier, Jean in Gheerbrant, Alain, 1987: *Rječnik simbola*. Rijeka: Tiskara Rijeka.

Childs, Peter in Fowler, Roger, 2009: *The Routledge dictionary of literary terms*. New York: Routledge.

Čeh, Jožica, 2003: Metaforika v Cankarjevih romanih. Hladnik, Miran in Kocijan, Gregor (ur.): *Obdobja 21: Slovenski roman*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 51–63.

Čeh Steger, Jožica, 2004: Dunajska predmestna deklica pri Ivanu Cankarju in Arthurju Schnitzlerju. *Jezik in slovstvo* 49/2. 63–72.

Howard Abrams, Meyer, 1999: *A glossary of literary terms*. Forth Worth idr.: Harcourt brace college publishers.

Kermauner, Taras, 1974: Spremna beseda in opombe. Cankar, Ivan: *Hiša Marije Pomočnice*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 99–113. (Knjižnica Kondor).

Kirwan SJ, Michael, 2014: The magic mountain by Thomas Mann. *Thinking faith. The online journal of Jesuits in Britain*: <https://www.thinkingfaith.org/articles/magic-mountain-thomas-mann>.

Kos, Janko 1972: Opombe. Cankar, Ivan: *Zbrano delo, 11. knjiga. Hiša Marije Pomočnice, Mimo življenja*. Ljubljana: DZS. 285–340.

Kovač, Edvard, 2005: Preko ironije do ustvarjalne človeškosti. Nietzsche, Friedrich: *Človeško, prečloveško*. Ljubljana: Slovenska matica. 584–599. Prev. Alfred Leskovec.

Köstler, Erwin, 2010: Cankar med moderno in avantgardo. *Sodobnost* 74/10. 1263–1270.

Merhar, Boris, 1952: Opombe. Merhar, Boris (ur.): *Ivan Cankar, Izbrana dela III*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 515–579.

Novak, Boris A., 2007: *Pogledi na francoski simbolizem*. Ljubljana: Študentska založba.

Paternu, Boris, 1989: Problem simbolizma v slovenski književnosti. *Obdobja in slogi v slovenski književnosti*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 91–121.

Pirjevec, Dušan, 1964: *Ivan Cankar in evropska literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Popović, Tanja, 2010: *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.

Raeper, William in Smith, Linda, 1994: *Vodnik po idejah: religija in filozofija v preteklosti in danes*. Ljubljana: Jutro. Prev. Božidar Kante.

Slodnjak, Anton, 1999: *Pogledi na slovensko književnost. Razprave in študije*. Ljubljana: Nova revija.

Uršič, Marko, 1994: Swedenborgova topologija onstranstva. Emanuel Swedenborg: *Nebeša in pekel*. Ljubljana: DZS. 5–33.

Zadravec, Franc, 1983: Nekateri posebnosti slovenskega simbolizma. Zadravec, Franc, Jakopin, Franc in Bernik, France (ur.): *Obdobje simbolizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. 18. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Znanstveni inštitut PZE za slovanske jezike in književnosti. 9–38.

Zupan Sosič, Alojzija, 2017: Ljubezen v dveh romanih Ivana Cankarja. Zupan Sosič, Alojzija (ur.): *Ljubezen v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. 53. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 62–70.

Zupan Sosič, Alojzija, 2020: Pripovedna empatija ter Cankarjeva romana *Hiša Marije Pomočnice* in *Križ na gori*. *Primerjalna književnost* 43/1. 223–243.

The Central Symbols in Cankar's Novel *The Ward of Our Lady of Mercy*

The article explores Cankar's central symbols in the novel *The Ward of Our Lady of Mercy*, which have not yet been taken into account systematically. The interweaving of several literary directions and styles, i.e., realism, naturalism, decadence and symbolism, is referred to as syncretic symbolism, while the term for symbolistic correspondences of different perceptions and sensory and emotional impressions directed towards the spiritual experience of the world is symbolistic symbols. The following

symbols are discussed: a hospital, a children's collective, a door, white, Christ, eyes. These symbols are polyvalent; for example, in Christ as the entrance symbol to the novel, the large still eyes are exposed as a mirror of the soul, whereas Christ the Reformer at the end of the novel draws attention to the injustice of social conditions. Injustice is also criticised by pathological sexuality in the form of rape, paedophilia, incest and forced voyeurism, which is only characteristic of wealthy citizens.

Key words: syncretic symbolism, central symbols, pathological sexuality

OBRAVNAVA MITA LEPOTE V DELIH GOVEKARJA, KERSNIKA, KVEDROVE IN PAJKOVE

Članek raziskuje mit lepote v literarnih delih Frana Govekarja, Janka Kersnika, Zofke Kveder in Pavline Pajk. Izhajamo iz raziskav Jonathana Gottschalla, ki je mit lepote preverjal na korpusu svetovnih pripovedk, in Igorja Žunkoviča, ki je mit lepote raziskal pri prejemnikih nagrade kresnik. Naša raziskava je, za razliko od svetovnih pripovedk, pokazala, da mita lepote v polnosti ne moremo potrditi, in tudi sicer se naše ugotovitve razlikujejo od raziskave pripovedk in bližajo kresnikovcem.

Ključne besede: mit lepote, študije spola, Fran Govekar, Janko Kersnik, Pavlina Pajk, Zofka Kveder, feministična literarna veda, evolucijska literarna veda.

1 Uvod

V razpravi¹ obravnavamo mit lepote (ang. beauty myth), kot ga je v središče svoje raziskave postavil Jonathan Gottschall, ameriški literarni teoretik in predstavnik literarnega evolucionizma. Mit lepote je sicer predmet obravnave že nekaj desetletij. Prva se je z njim začela ukvarjati Naomi Wolf, ki pravi, da je to socialni konstrukt, ki služi gospodarstvu in obstaja zato, da lahko moški še naprej zavzemajo dominanten položaj v zahodni družbi, in zavrača trditve, da je lepota univerzalna kvaliteta (Wolf 2002: 12). Gottschall je želel preveriti trditve feministične in konstruktivistične literarne vede ter evolucijske literarne vede (oz. literarnega darvinizma), in sicer je mit lepote preverjal čezkulturno – v svoj

¹ Pričujoča razprava je povzetek raziskave, ki je bila opravljena v okviru magistrskega dela z naslovom *Mit lepote v delih Govekarja, Kersnika, Kvedrove in Pajkove* na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani.

korpus raziskave je zajel pripovedke iz različnih religioznih, političnih in kulturnih okolij (Gottschall 2008b: 174). Ugotovil je, da se vzorci, ki povečujejo žensko lepoto, pojavljajo po vsem svetu, ne le na zahodu, kar potrjuje evolucijsko teorijo mita lepote (Gottschall 2005: 98). V slovenskem literarnovednem prostoru se je s tem vprašanjem prvi ukvarjal dr. Igor Žunkovič (2017: 183), literarni teoretik, ki je v svoji študiji povzel Gottschallovo raziskavo in jo apliciral na raziskovanje reprezentacije spola in s spolom povezanih lastnosti likov v slovenskih sodobnih romanih, prejemnikih nagrade kresnik (do leta 2015). Obe referenčni raziskavi sta se prav tako ukvarjali s stereotipnim prepričanjem, da sta lepota in dobrota povezani. Gottschall to imenuje stereotip PAS (angl. *physical attractiveness stereotype*), tj. tendenca, da pozitiven značaj avtomatsko pripišemo fizično privlačnim osebam, negativen značaj pa fizično neprivlačnim. Socialni psihologi temu preprosto pravijo stereotip »*lepi so dobri*« (Gottschall 2008a: 44–45).

2 Hipoteze in metodologija

Sami smo se v raziskavi oprli na vprašalnik, narejen za obravnavo korpusa svetovnih pripovedk, ki ga je Žunkovič prilagodil za slovenski literarni prostor, vanj pa smo vnesli nekaj sprememb, ki so izvirale iz potreb, ki jih je narekoval naš korpus, in zaradi želje po razširitvi raziskave ter odpravi pomanjkljivosti, ki so jih predhodno zaznali že ostali raziskovalci.²

Korpus besedil, ki smo jih obravnavali v raziskavi, sestavljajo dela štirih slovenskih avtorjev, ki so pisali na prelomu 19. stoletja. Izbrali smo dva avtorja, Frana Govekarja in Janka Kersnika, ter dve avtorici, Zofko Kveder in Pavlino Pajk, ker smo želeli preveriti, ali spol literata vpliva na reprezentacijo likov. Dela, ki smo jih uvrstili v raziskavo, so daljša dela (romani, novele, povesti), ki imajo poglobljeno oznako glavnih likov.³

Naše hipoteze so deloma plod ugotovitev raziskav, ki so bile opravljene na temo mita lepote, deloma pa izvirajo iz značilnosti našega korpusa del. Predstavljamo in komentiramo jih v rezultatih.

² Dve podobni, a manj obsežni raziskavi sta nastali v okviru zaključka dodiplomskega študija na Oddelku za slovenistiko FF UL, in sicer *Ženska in moška lepota v Jurčičevih delih* ter *Reprezentacija ženskih in moških literarnih likov v opusu Luize Pesjak*.

³ Fran Govekar: *V krvi, Svitanje, Pater Kajetan, Ljubezan in rodoljubje, Suzana*.
Janko Kersnik: *Na Žerinjah, Ciklamen, Agitator, Rošlin in Vrjanko, Lutski Ljudje, Jara gospoda, Testament, Očetov greh*.
Zofka Kveder: *Nada, Njeno življenje, Na kmetih, Študentke*.
Pavlina Pajk: *Arabela, Slučaji usode, Judita, Dora, Roman starega samca, Spomini tete Klare, Prijatelj sin, Odlomki iz ženskega dnevnika, Dušne borbe, Planinska idila, Domačija nad vse, Mačeha, Roka in srce, Blagodejna zvezdica*.

3 Rezultati raziskave

V delih vseh štirih avtorjev smo označili 86 literarnih likov, in sicer 44 moških in 42 ženskih. V obzir smo vzeli samo glavne literarne like oz. take, ki aktivno spreminjajo potek dogajanja zgodbe. Rezultati raziskave so bili v tem pogledu pričakovani – protagonistk je občutno več kot antagonistk, medtem ko je število pozitivnih in negativnih moških likov enako. Nadalje smo se usmerili v vprašanje starosti literarnih likov. Izkazalo se je, da je velika večina tako moških kot ženskih likov starih do 40 let. Kot mlade znatno izstopajo protagonistke, saj jih je približno 40 % v dvajsetih letih, kot tudi 40 % spolno zrelih najstnic. Največ (60 %) antagonistk je prav tako v dvajsetih letih, kar je ovrгло našo hipotezo, ki pravi, da bodo antagonistke od protagonistk starejše. Predvidevali smo tudi, da bodo protagonisti v povprečju 20 let starejši od protagonistk, kar se je ravno tako izkazalo za napačno. Večina protagonistov (60 %) je prav tako v dvajsetih letih, malce bolj pa izstopajo antagonisti, kjer jih je večji delež starih okoli 50 let.

Ukvarjali smo se tudi z variiranjem socialno-ekonomskega statusa likov, predvsem nas je zanimalo, ali se ta spremeni s poroko. Tega predhodni raziskovalci niso preverjali, zato rezultat nima primerljive vrednosti, a predstavlja zanimive, vendar tudi pričakovane ugotovitve. Ugotovili smo, da najmanj sprememb na socialni lestvici doživijo tisti, ki so že ob začetku pripovedi premožnejšega stanu. Znatno pa je delež tistih protagonistk (34,5 %), ki so ob začetku dogajanja revne in se tekom zgodbe po družbeni lestvici povzpnejo – temu, pričakovano, največkrat botruje poroka s premožnim partnerjem. Naslednji izstopajoč podatek pa je sprememba socialnega statusa antagonistov. 25 % takih, ki so najprej premožni, in 10 % že revnih po socialni lestvici še dodatno pade. Vzrok za to so v veliki večini njihovi spletkarski posli, pijančevanje in finančni dolgovi.

Nadalje nas je, tako kot že Gottschalla in Žunkoviča, zanimala partnerska skupnost literarnih likov in kako si izbirajo potencialne partnerje. V tem delu raziskave smo ugotovili, da je večina literarnih likov ob začetku pripovedi samskih. Najbolj izstopajo samske protagonistke (48,28 %), ki se tekom zgodbe poročijo, kar se torej sklada tudi z napredovanjem po socialni lestvici, ter protagonisti (45 %), ki se v zgodbi ravno tako poročijo. Več pa je vseeno takih protagonistov (50 %), ki kljub romancam in ljubezenskih zapletom tekom zgodbe na koncu ostanejo samski. Zanimivo je bilo tudi preverjati, katere lastnosti literarni liki pri izbiri potencialnega partnerja najbolj cenijo. Naše ugotovitve so v tem delu v polnosti potrdile zastavljeno hipotezo. Ta je predvidevala, da bodo vsi moški liki, tako protagonisti kot antagonisti, na partnerki cenili lepoto oz. fizično privlačnost, protagonistke bodo pri potencialnih partnerjih najbolj cenile prijaznost, antagonistke pa premoženje ali visok družbeni položaj.

Rezultati naše raziskave, ki imajo najpomembnejšo primerjalno vrednost, so izsledki o fizični (ne)privlačnosti literarnih likov in omembah njihovega videza. Vsi ženski liki so v veliki večini fizično privlačni, izstopajo protagonistke s skoraj

80 %. Kar 70 % antagonistk je prav tako lepih, primerljiv je tudi delež lepih antagonistov. Protagonisti so v polovici primerov lepi, za drugo polovico pa je bilo podanih premalo podatkov, da bi jih lahko ocenili. Na tem mestu napol ovržemo naše predvidevanje o fizični privlačnosti protagonistk in protagonistov. Potrdimo lahko le del hipoteze, ki predvideva, da bodo protagonistke lepe, ovržemo pa predvidevanje, da bodo protagonisti povprečnega videza. Ti so se torej izkazali za lepe ali pa je bilo o njih podanih premalo informacij.

Presenetil nas je tudi rezultat omemb lepote za posamezne literarne like. To smo ocenjevali s preštevanjem pridevnikov in samostalnikov, ki se nanašajo neposredno na zunanji videz likov. Ugotovili smo, da je zunanji videz ženskih likov v povprečju omenjen 5,3-krat, medtem ko je videz moških omenjen le 1,5-krat. Iz spodnje razpredelnice je tudi razvidno, da v omembi lepote precej prednjačijo antagonistke, katerih videz je povprečno v vseh delih omenjen kar 7,3-krat. Ta rezultat nas je presenetil – v svoji hipotezi smo namreč predvidevali, da bo videz protagonistk omenjen večkrat kot videz antagonistk.

	Protagonistke	Antagonistke	Neopredeljen lik (Z)	Protagonisti	Antagonisti	Neopredeljen lik (M)
Povprečno št. omemb	4,9	7,3	3	1,7	1,3	1,5

Tabela 1: Kolikokrat je omenjen videz likov?

Da bi v polnosti lahko potrdili oz. ovrgli stereotip PAS oz. »lepi so dobri«, smo v povezavi z zunanjim videzom likov raziskovali tudi njihov značaj. Tega smo ocenjevali po seznamu lastnostnih pridevnikov, ki ga je s skupino raziskovalcev napravil Gottschall. Pričakovano smo ugotovili, da je največji delež protagonistk (21 %) in protagonistov (25 %) altruističnih, nato sledijo močne in prijazne protagonistke ter pogumni protagonisti. Antagonistke (80 %) in antagonisti (70 %) so prav tako pričakovano (ter izrazito) sebični.

Ob koncu smo ugotavljali, ali liki v prvi vrsti skrbijo za druge ali zase. Pred raziskovanjem smo postavili hipotezo, da bodo protagonisti/-ke skrbeli/-e za druge, antagonisti/-ke pa zase. To hipotezo smo v polnosti potrdili, saj smo ugotovili, da so vsi negativni moški in ženski literarni liki sebični oz. jim je pomembna le skrb zase. Ti med svoje sebične cilje postavljajo predvsem pridobitev premoženja ali višjega družbenega statusa. Tisti protagonisti (45 %), ki skrbijo zase, to počnejo v smislu iskanja primernega partnerja oz. partnerke. Obrobno smo preverili tudi, komu tisti, ki skrbijo za druge, posvečajo največ pozornosti. Protagonistke največ pozornosti posvečajo družini (staršem, partnerjem ali otrokom), protagonisti pa se posvečajo tako družini (staršem, sorojencem, partnerkam) kot tudi prijateljem. Tako smo lahko potrdili tudi drugi del hipoteze, ki je predvideval, da se liki, ki skrbijo za druge, najbolj posvečajo družini. Sebični liki pa v prvi vrsti skrbijo za premoženje in boljši status.

	Protagonistke	Antagonistke	Neopredeljen lik (Ž)	Protagonisti	Antagonisti	Neopredeljen lik (M)
Skrb za druge	76 %	/	67 %	55 %	/	/
Skrb zase	24 %	100 %	33 %	45 %	100 %	100 %

Tabela 2: Kaj je poglobljena motivacija literarnih likov?

4 Primerjava rezultatov del avtoric in avtorjev

Naša odločitev, da v raziskavo vključimo dela dveh avtoric in dveh avtorjev, je prinesla zanimive rezultate. Avtorici sta skupaj v delih opisali 26 (55 %) ženskih in 21 (45 %) moških glavnih literarnih likov, avtorja pa 16 (42 %) ženskih in 23 (59 %) moških. Avtorici torej povprečno nekoliko pogosteje opisujeta ženske like kot moške, medtem ko je pri avtorjih ravno obratno. Naša prva hipoteza, da bo razmerje moških in ženskih likov 8 : 3 pri avtorjih, se ni potrdila, saj je to razmerje približno 10 : 7. Pravilno smo predvidevali, da bo pri avtoricah nekoliko več ženskih likov, nismo pa pričakovali, da bo število ženskih likov presegló število moških. Sicer so moški liki pri obojih enakomerno porazdeljeni med protagoniste in antagoniste, medtem ko je pri ženskih likih pogosteje najti protagonistke. Pri avtoricah je ta razlika med številom protagonistk in antagonistk izrazitejša, saj je protagonistk 73 % (pri avtorjih pa 62 %).

Pri obravnavanju starosti literarnih likov smo ugotovili, da so protagonistke pri avtorjih izključno ženske do 30. leta, pri avtoricah pa to velja sicer za večino, a jih je znatno število tudi v tridesetih letih in nekaj v petdesetih. Nasploh se kaže tendenca, da avtorici opisujeta starostno nekoliko bolj raznolike like, a je to najbolj očitno pri protagonistkah in antagonistih. Ti so pri avtorjih vsi nad 30, pri avtoricah pa je ravno tako znaten delež teh, a se pojavijo tudi en otrok in dva lika v dvajsetih. Pri avtorjih je izrazita razlika med povprečno starostjo antagonistov in ostalih likov, saj je povprečen antagonist v štiridesetih letih, ostali pa so stari okoli 30 ali manj.

Socialno-ekonomski položaj protagonistk je pri avtoricah ob začetku najpogosteje slab, a se izboljša tekom zgodbe. Pri avtorjih so protagonistke najpogosteje premožnejše brez spremembe statusa. Antagonistke so pri obojih predvsem premožnejše brez spremembe statusa, pri avtoricah pa jih precej tudi pade po socialno-ekonomski lestvici, medtem ko je pri avtorjih znaten odstotek revnih antagonistk. Pri moških likih je nekoliko več ujemanja, le da je pri avtoricah znaten delež antagonistov, ki so revnejši, medtem ko so pri avtorjih vsi premožnejši.

Ugotovili smo, da med avtorjema in avtoricama ni večjih razlik pri opredelitvi partnerskega statusa likov, se pa razlikujejo pri želji po pridobitvi partnerja. Pri avtoricah protagonistkam pridobiti ali obdržati partnerja ni primarni cilj, pri avtorjih

pa je za večino protagonistk to cilj. Pri obojih to ni poglavitni cilj za antagonistke, kar velja tudi za protagoniste in antagoniste pri avtoricah, pri avtorjih pa je ravno obratno, in sicer je večini protagonistov in antagonistov poglavitni cilj pridobiti (ali obdržati) partnerja, s tem da je odstotek mnogo višji pri prvih, saj je takšnih antagonistov le dobra polovica.

Pri vprašanju zunanjega videza likov so se avtorja in avtorici skladali v tem, da so označili protagonistke večinoma kot privlačne, vendar je to bolj izrazito pri avtorjih, saj je takšnih kar 90 %. Antagonistke so pri avtorjih vse privlačne, pri avtoricah pa so v enaki meri privlačne in neprivlačne. Zanimivo je, da za večji delež protagonistov (67 %) avtorici nista dali dovolj podatkov⁴ za opredelitev videza, ostali pa so privlačni – pri avtorjih je situacija ravno obratna. Antagonisti so pri avtoricah predvsem privlačni, pri avtorjih pa je ta odstotek nižji. Ena pomembnejših ugotovitev je vezana na število omemb videza pri avtorjih oz. avtoricah. Nasploh so omembe videza nekoliko pogostejše pri avtorjih kot pri avtoricah, najbolj pa je to očitno pri omembah ženskega videza. Videz protagonistk avtorja omenjata 1,2-krat pogosteje kot avtorici, videz antagonistk pa kar 3,6-krat pogosteje. Sicer avtorici pogosteje omenjata videz protagonistk kot videz antagonistk, avtorja pa obratno. Pri moških likih so omembe mnogo redkejšje – avtorja nekoliko pogosteje omenjata videz protagonistov kot avtorici, pri antagonistih pa so si složni z 1,5 omembami na osebo. Ugotovili smo, da vsi, avtorja in avtorici, pogosteje omenjajo zunanji videz ženskih likov, a je pri avtoricah to 2,8-krat pogosteje, pri avtorjih pa kar 4,8-krat pogosteje.

Značajno so protagonistke avtoric najpogosteje altruistične in močne, sledijo pa ubogljive in čustvene. Pri avtorjih so najpogosteje prijazne, sledijo pa šibke. Protagonisti so pri avtoricah najpogosteje altruistični, sledijo pa močni in čustveni, medtem ko so pri avtorjih najpogosteje pogumni, sledijo pa prijazni. Antagonisti/-ke so pri obojih predvsem sebični/-e.

Zelo raznoliki so rezultati, ki so vezani na delovanje likov. Protagonistke so pri avtoricah večinoma aktivne (sledijo pa pasivne, ki postanejo aktivne), medtem ko je pri avtorjih enako število aktivnih in pasivnih. Antagonistke so pri obojih izraziteje aktivne, in sicer pri avtorjih najpogosteje vseskozi, pri avtoricah pa postanejo takšne skozi zgodbo. Tudi protagonisti in antagonisti so pogosteje aktivni pri avtorjih kot pri avtoricah. Če potegnemo črto, so ženski liki pri avtoricah vseskozi aktivni v približno 60 %, sledijo pa tisti, ki postanejo aktivni tekom zgodbe. Delež izključno aktivnih moških likov je nekoliko pod 40 %, ostali pa večinoma postanejo aktivni tekom zgodbe ali pa aktivnost zamenjajo s pasivnostjo (najredkeje so izključno pasivni). Pri avtorjih pa so ženski liki izključno aktivni v 50 %, vendar jim sledijo pasivni liki. Zgolj pasivnih moških likov pri avtorjih ni, so pa kar v 90 % vseskozi aktivni.

Zavedamo se, da zaradi omejenega števila avtorjev svojih ugotovitev ne moremo posploševati, kar se predvsem pokaže v primerih, ko so razlike med avtorji istega

⁴ In tudi sicer se pogosteje zgodi, da se ne da opredeliti zunanjega videza likov v delih avtoric.

spola tako velike, kot so na primer v naši raziskavi pri vprašanju notranje oz. zunanje aktivnosti likov, saj namreč Z. Kveder vse svoje protagonistke opisuje kot zunanje aktivne, pri P. Pajk pa je takšnih manj kot pol. Pri avtorjih so protagonistke, ki so aktivne, večinoma notranje aktivne, antagonistke pa obratno večinoma zunanje, ker se sklada z ugotovitvami pri avtoricah. Moški liki so pri avtoricah v veliki večini zunanje aktivni, pri avtorjih pa izključno.

Antagonisti/-ke pri avtorjih in avtoricah skrbijo izključno zase. Pri avtorjih je antagonistkam najpomembnejši cilj najti/obdržati partnerja, antagonistom pa status, medtem ko je pri avtoricah obojim cilj pridobiti premoženje. Manjši delež protagonistk pri avtoricah in avtorjih (pri teh nekoliko višji kot pri prvih) skrbi zase, a večinoma želijo pridobiti oz. obdržati partnerja. Protagonistke, ki jim je motivacija skrb za druge, večinoma pri obojih pozornost namenjajo različnim članom družine. Približno polovica protagonistov se pri avtorjih in avtoricah posveča sebi oz. drugim. Tisti, ki skrbijo zase, želijo predvsem pridobiti partnerja, tisti, ki skrbijo za druge, pa pri avtoricah posvečajo največ časa članom družine, pri avtorjih pa prijateljem.

5 Primerjava rezultatov z izsledki raziskav J. Gottschalla in I. Žunkoviča

Kot že omenjeno, se celotna raziskava opira na referenčno raziskavo J. Gottschalla, ki je mit lepote preverjal v zbirkah svetovnih pripovedk, to pa je v slovenski literarni prostor preslikal I. Žunkovič ter mit preveril med prejemniki nagrade kresnik. Na tem mestu podajamo primerjavo rezultatov vseh treh raziskav, iz Gottschallovih izsledkov pa primerjamo le rezultate za zbirke pripovedk iz Zahodne Evrope, saj so ti glede na geografski, družbeni in kulturni prostor najbolj primerljivi s slovensko literaturo. V primerjavi se osredotočamo le na kategorije, ki so za stereotip PAS in mit lepote najpomembnejše, to so spol in starost literarnih likov, zunanji videz ter značaj in altruizem.

Kot lahko razberemo iz tabele 3, naši rezultati od rezultatov za zahodnoevropske pripovedke in sodobne slovenske romane precej odstopajo. Temu najverjetneje botruje dejstvo, da smo v raziskavo umestili dve avtorici, ki sta kot glavne like v svojih literarnih delih postavljali predvsem dekleta oz. mlade ženske.

	Opus Kersnika, Govekarja, Z. Kveder, P. Pajk	Zahodnoevropske pripovedke	Sodobni slovenski romani
Ženske	49	25	32,5
Moški	51	75	67,5

Tabela 3: Primerjava literarnih likov glede na spol

Naši rezultati se pri starosti protagonistk in protagonistov popolnoma skladajo z raziskavami Gottschalla in Žunkoviča, in sicer so v veliki večini stari pod 40

let. Žunkovič (2017: 188) je kot starostno mejo določil 40 let, zato naše rezultate prilagajamo tej delitvi, Gottschall (2008a: 101) pa rezultate o starosti likov samo komentira in izpostavlja, da je največ protagonistov uvrščenih v kategorijo »okoli dvajset let« oz. da se ti nagibajo že proti 30. letom. Ugotovljeno je bilo, da je starost antagonistk in antagonistov tako pri dobitnikih kresnika kot pri pripovedkah precej višja od starosti protagonistov. Tega v naši raziskavi ne moremo potrditi, saj smo ugotovili, da je le majhen delež negativnih literarnih likov starejših od 40. let.

Najpomembnejši rezultati vseh treh raziskav so vezani na zunanji videz oz. (ne) privlačnost literarnih likov. Gottschall za zahodnoevropske pripovedke ugotavlja, da so tako protagonistke kot protagonisti v enaki meri opisani kot fizično privlačni, torej lepi. Nasprotno so protagonisti prejemnikov nagrade kresnik v veliki večini označeni kot povprečni, protagonistke pa so tako kot v pripovedkah fizično privlačne. Rezultati naše raziskave se v polnosti skladajo z rezultati Gotschallove raziskave pri videzu protagonistk in protagonistov – ti so v veliki večini privlačnega videza. Razhajajo pa se z zahodnoevropskimi pripovedkami pri antagonistih/-kah, vendar se skladajo izsledki pri sodobnih slovenskih romanih. Negativni liki v literarnih delih Kersnika, Govekarja, P. Pajk in Z. Kveder so v veliki večini privlačnega videza. Privlačnega videza so tudi tako ženski kot moški negativci v kresnikovcih. Vredno je omeniti še popolno skladanje rezultatov pri pogostosti omemb videza likov. Na tem mestu se rezultati vseh treh raziskav skladajo. Gottschall (2008b: 184) v svoji rezultatih omenja verjetnost, da bo videz ženskih likov 6-krat pogosteje opisan kot videz moških.

Da bi stereotip PAS lahko v polnosti potrdili ali ovrgli, smo morali v obzir vzeti tudi značaj literarnih likov. V naši raziskavi smo pričakovano ugotovili, da so protagonisti/-ke največkrat prijazni/-e, altruistični/-e, pogumni/-e, medtem ko so antagonist/-ke največkrat sebični/-e. Tega vprašanja Žunkovič na svojem vprašalniku ni zastavil, Gottschall pa teh rezultatov v svoji analizi ne komentira. Oba sta se osredotočila predvsem na vprašanje, kaj je literarnim likom poglavitna motivacija – pomagati drugim ali skrbeti zase. Na podlagi tega sta nato ugotavljala, ali so liki altruistični ali sebični. Pri prejemnikih nagrade kresnik (Žunkovič 2017: 189) večina protagonistk skrbi za druge, medtem ko je takih protagonistov zelo malo. Gottschall je podobno ugotovil, da so skoraj vse protagonistke altruistične, za protagoniste rezultata ne predstavi procentualno, a pove, da so tudi ti altruistični. Tudi v naši raziskavi smo pridobili primerljive rezultate – večina protagonistk se posveča drugim, podobno je tudi pri protagonistih, s tem, da je nekaj tudi sebičnih, a je njihov sebični cilj predvsem prizadevanje, da obdržijo ali najdejo partnerko.

Vse tri raziskave se popolnoma skladajo pri ugotovitvah o antagonistih/-kah. Ti so v polnosti sebični. Natančneje smo v naši raziskavi ugotovili, da se ti posvečajo predvsem pridobitvi premoženja ali višjega družbenega statusa.

6 Primerjava z raziskavama diplomskih del

Svoje rezultate smo primerjali z že omenjenima diplomskima deloma na temo mita lepote. Ugotovili smo, da vse avtorice pogosteje prikazujejo ženske like kot avtorji, so pa neskladja pri razporeditvi teh likov med protagonist/-ke in antagonist/-ke. V naši raziskavi imajo avtorici in avtorja enakomerno razporejene moške like, medtem ko se pri Jurčiču kaže višji odstotek protagonistov (Jančič 2018: 20), pri L. Pesjak pa je teh kar 90 % (Hlačar 2019: 15). Ravno tako je višji odstotek protagonistk napram antagonistkam pri obeh primerjalnih raziskavah.

Naša ugotovitev, da avtorja opisujeta starostno manj raznolike protagonistke, se precej sklada z ugotovitvami pri Jurčiču (Jančič 2018: 23), medtem ko so pri L. Pesjak te različnih let (Hlačar 2019: 17), kar velja tudi za naši avtorici. Antagonistke so pri vseh stare 20 let ali več. Protagonisti so v naši raziskavi povprečno mlajši od protagonistov Jurčiča in L. Pesjak, starost antagonistov pa se sklada z ugotovitvami o Jurčičevem opusu⁵.

Zaradi razlik pri vprašalniku je težje primerjati nekatere rezultate, poleg tega pa nas pri obravnavi partnerskega statusa likov omejuje tudi dejstvo, da je pri L. Pesjak veliko število likov, ki niso bili opredeljeni s tega vidika. Če primerjamo ženske like avtorjev, je v naši raziskavi več poročenih (na začetku ali kasneje v zgodbi) protagonistk kot pri Jurčiču, a nekoliko manj antagonistk – kljub temu nad 50 %. Moški liki se v naši raziskavi pogosteje poročijo (oz. so poročeni) kot pri Jurčiču (Jančič 2018: 23). Z ugotovitvami pri L. Pesjak ravno tako ne ugotavljamo vzporednic (Hlačar 2019: 18). Likom v delih Z. Kveder in P. Pajk večinoma ni cilj najti partnerja, medtem ko je pri L. Pesjak ravno obratno. Ženski liki pri avtorjih so bolj skladni, saj je cilj najti partnerja polovici protagonistk pri Jurčiču (60 % pri Kersniku in Govekarju), medtem ko večini protagonistk pri obojih to ni cilj. Pri moških likih prihaja do večjih razlik.

Bolj se skladajo rezultati pri pomembnosti značajskih lastnosti trenutnega ali bodočega partnerja. Ugotovili smo, da je protagonistkam pri vseh avtorjih in avtoricah pomembna prijaznost, protagonistom pa poleg prijaznosti tudi privlačnost. Antagonistkam je pomembno premoženje, družbeni položaj in privlačnost. Antagonistom je zelo pomembna privlačnost, le pri L. Pesjak to ni zapisano eksplicitno (Hlačar: 2019: 18). V naši raziskavi avtorja ženske like opisujeta kot izrazito privlačne, pri Jurčiču pa je sicer večji odstotek privlačnih ženskih likov, a je razlika manjša in več raznolikosti (Jančič 2018: 22), kar smo sicer v naši raziskavi opazili predvsem pri avtoricah, za kateri smo rekli, da tudi večjega števila likov ne označita dovolj podrobno, kar se sklada z ugotovitvami pri L. Pesjak (Hlačar 2019: 19).

Nato smo obravnavali aktivnost likov. Opažamo, da avtorice pogosteje prikazujejo izključno aktivne protagonistke kot avtorji, antagonistke pa nekoliko redkeje. V

⁵ Za L. Pesjak ni podatkov, saj antagonistom, kot tudi večjemu številu protagonistov, ni možno določiti starosti.

naši raziskavi so liki predvsem aktivni, in sicer moški liki ter antagonistke zunanje, protagonistke pa notranje. Pri Jurčiču so liki tudi redkeje pasivni (razen protagonistke), sicer pa aktivnost izražajo notranje (Jančič 2018: 25). Ženski liki L. Pesjak so pogosto pasivni, moški pa povprečno aktivni (Hlačar 2019: 20). V naši raziskavi antagonisti/-ke izkazujejo sebične cilje in skrbijo zase, protagonistke v večji meri za druge, protagonistov pa je takšnih le nekaj nad 50 % (ostali skrbijo zase, a jim je primarni cilj najti/obdržati partnerja). Pri Jurčiču je mnogo višji odstotek protagonistov/-k, ki skrbijo za druge, in to predvsem za družino (Jančič 2018: 24). Pri L. Pesjak vsi protagonisti/-ke skrbijo za druge, vsi antagonisti/-ke pa zase (Hlačar 2019: 20).

7 Sklep

V razpravi je predstavljen mit lepote v literarnih delih izbranih slovenskih avtorjev iz druge polovice 19. stoletja. Na podlagi rezultatov naše raziskave in ob primerjalni analizi ostalih raziskav, narejenih v zadnjih letih, mita lepote in stereotipa PAS (lepi so dobro) ne moremo v celoti potrditi.

Analiza mita lepote v delih izbranih slovenskih avtorjev je prinesla zanimive rezultate. Predvsem se niso uresničila naša pričakovanja glede stereotipa PAS, kar je za Jurčiča ugotovila že N. Jančič v svojem diplomskem delu. Predstavljanje videza protagonistov in protagonistk je stereotipno, torej pričakovano, in se sklada tudi z rezultati sodobnih slovenskih romanov in svetovnih pripovedk. Stereotip PAS pa se ne potrdi pri antagonistih in antagonistkah, ki so, kljub temu da so značajsko slabi, v veliki večini vseeno zunanje privlačni. Presenetilo nas je tudi to, da sta avtorici, Z. Kveder in P. Pajk, pogosteje prikazovali ženske like kot moške, ker smo pričakovali, da bodo med avtoricami in avtorji manjše razlike. Zanimive rezultate smo dobili pri primerjavi del avtoric in avtorjev. Ugotovili smo, da sicer avtorji pogosteje omenjajo videz žensk kot avtorice, a tudi te pogosteje omenjajo videz ženskih likov kot moških, kar se sklada z evolucijsko literarno teorijo oz. literarnim darvinizmom.

Literatura

Gottschall, Jonathan, 2005: The Heroine with a Thousand Faces: Universal Trends in the Characterization of Female Folk Tale Protagonists. *Evolutionary Psychology* 3. 85–103.

Gottschall, Jonathan, 2008a: *Literature, Science, and the New Humanities*. Palgrave Macmillan, US.

Gottschall, Jonathan, 2008b: The "Beauty Myth" is No Myth. *Human Nature* 19. 174–188.

Hlačar, Natalija, 2019: *Reprezentacija ženskih in moških literarnih likov v opusu Luize Pesjak*: Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Splet. Dostopno na: <https://repositorij.uni-lj.si/Dokument.php?id=122434&lang=eng> (junij 2020).

Jančič, Nika, 2018: *Ženska in moška lepota v Jurčičevih delih*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Splet. Dostopno na: https://slov.si/dipl/jancic_nika.pdf (marec 2020).

Wolf, Naomi, 2002: *The Beauty Myth: How Images of Female Beauty Are Used against Women*. New York: W. Morrow: https://pdfs.semanticscholar.org/3119/7933c-239211332611d327785422ecf2dd618.pdf?_ga=2.202055447.763526136.1592291537-259151306.1592291537.

Žunkovič, Igor, 2017: Reprezentacija spola pri prejemnikih nagrade kresnik. *Slavistična revija* 65/2017, št. 1. 183–198.

The Treatment of the Beauty Myth in the Works of Govekar, Kersnik, Kveder and Pajk

The article is based on research into the beauty myth in the literary works of Fran Govekar, Janko Kersnik, Zofka Kveder and Pavlina Pajk. It systematically outlines the methodology and findings of the research, which was undertaken as part of a master's thesis at the Department of Slovenian Studies, Faculty of Arts, University of Ljubljana. We address the question of the *beauty myth* in literature according to previous research by Jonathan Gottschall, who applied the beauty myth question to the corpus of tales from around the world, and Igor Žunkovič, who was the first to apply it to the Slovenian literary world, focusing on recipients of the Kresnik Award. Our research showed that the beauty myth cannot be fully confirmed, which contradicts the research on tales from around the world, but is more in line with the Kresnik Award research results.

Key words: beauty myth, gender studies, Fran Govekar, Janko Kersnik, Pavlina Pajk, Zofka Kveder, feminist literary theory, evolutionary theory

KRATIČNI TERMINI IN PRIPOROČILA ZA NJIHOVO UPORABO

V zadnjih desetletjih je število kratičnih terminov sploh v naravoslovnih znanostih močno naraslo. V tujini so na problematičnost njihove rabe strokovnjaki že opozarjali, saj so kratice zaradi gospodarnosti izraza in nesistemskega tvorjenja podvržene neželeni terminološki homonimiji in terminološki sinonimiji. V prispevku opisujemo razmerje med kratičnim terminom, razvezavo in pojmom ter nekatere nevarnosti pri rabi kratičnih terminov. Odsvetujemo tvorjenje kratic s krajšanjem poslovenjenih razvezav in predlagamo, da se tudi v slovenskih znanstvenih besedilih uporablja mednarodno ustaljene kratične termine. Pomembno je tudi, da v strokovnem jeziku uporabljamo kratice v njihovi nedeterminologizirani obliki. Poleg tega moramo pri tvorbi priložnostnih kratic v znanstvenih besedilih paziti, da se te ne ujemajo z že obstoječim ustaljenim kratičnim terminom, vsak nov kratični termin pa moramo ob prvi omembi razložiti z razvezavo. Ob prevzemanju razvezave moramo paziti, da vedno izhajamo iz pojma, upoštevati pa moramo tudi terminološka in jezikovnosistemska načela.

Ključne besede: determinologizacija kratic, Tolstojev maneuver, zapisovanje kratic, kratice v terminologiji, medicina

Kratico z lastnostmi termina lahko imenujemo tudi kratični termin (Fajfar in Žagar Karer 2019: 554; Logar 2003: 140). Tega lahko definiramo kot termin, nastal iz sestavin eno- ali večbesednega termina (lahko tudi nabora terminov). To vzporedno poimenovanje imenujemo tudi razvezava – ta je sicer lahko katerokoli terminološko poimenovanje, najpogosteje pa gre za večbesedne termine (velikokrat celo nezaželeno opisna poimenovanja). V zadnjih desetletjih je sploh v naravoslovnih znanostih število kratičnih terminov močno naraslo (v *Medicinskih razgledih* je bilo v štirih številkah oz. približno 40 prispevkih leta 1967 objavljenih 13 kratic, leta 2000 184, leta 2020 pa je bilo v 38 prispevkih objavljenih kar 550 na

novo razloženih kratic) (Logar 2003; Tonin 2021: 123). Večino terminov, ki jih v medicinskih revijah prevzamemo iz angleščine, predstavljata razvezava in njen pripadajoči kratični termin. Ob tem se avtorji znanstvenih prispevkov in uredniki soočajo z različnimi težavami. Na problematično rabo kratic opozarja tudi veliko tujih strokovnjakov, ki izpostavljajo napake, ki se zaradi velike gospodarnosti kratic lahko pojavijo z njihovo rabo (npr. Koh idr. 2015; Politis idr. 2015; Pottegård idr. 2014; Sheppard idr. 2008). Ob tem raziskovalci usmerjajo predvsem k dvema rešitvama – zmanjšani uporabi kratičnih terminov in večji normativnosti kratičnih terminov. Pri zadnji po pregledu literature lahko zasledimo tri glavne smeri: oblikovanje seznama prepovedanih kratic (v nekaterih državah in npr. bolnišnicah so taki sezname že v uporabi), oblikovanje normativne baze (slovarja) in dosledno upoštevanje normativnih pravil za uporabo kratičnih terminov. Oblikovanje seznama prepovedanih kratic zahteva podrobnejšo raziskavo, izvedeno v različnih delovnih okoljih, normativno bazo kratic pa bi morali zajeti terminološki slovarji in drugi priročniki.

V prispevku zato obravnavamo nekatere zaplete in vprašanja glede normativnosti kratičnih terminov, s katerimi se srečujejo strokovnjaki in pisci znanstvenih besedil, ob njih pa poskušamo predlagati nekatere nujne normativne smernice, ki bi jih morali avtorji in uredniki revij upoštevati pri objavi znanstvenih prispevkov. Pri tem se osredotočamo predvsem na medicinski strokovni jezik, pri katerem se kratice v akademskem svetu in klinični praksi uporabljajo dnevno. Pri analizi različnih nevšečnosti in priporočil za njihovo preprečevanje smo se opirali tudi na izkušnje pri znanstveni reviji *Medicinski razgledi*.

1 Razmerje kratični termin – razvezava – pojem

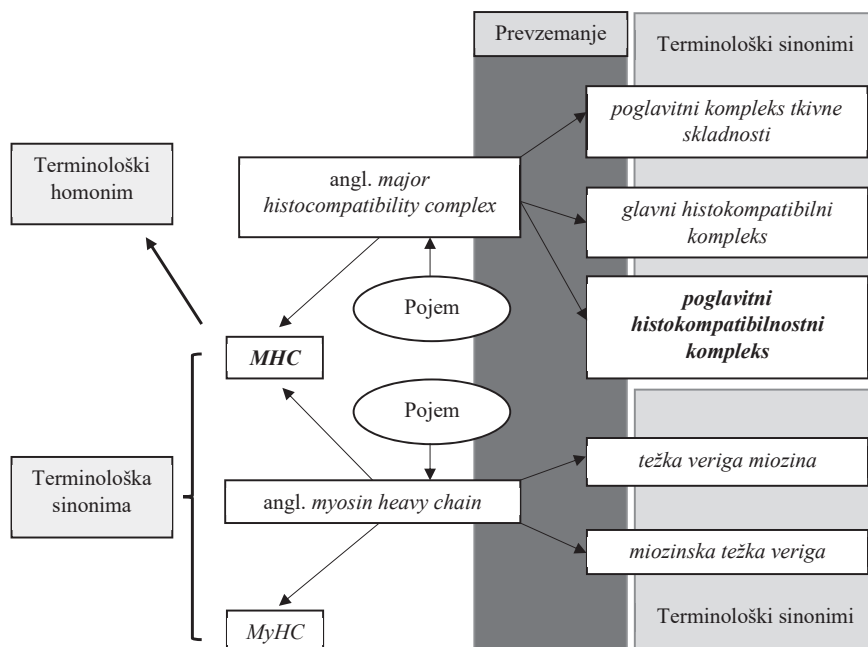
V terminološki vedi lahko govorimo o posebnem razmerju med pojmom in izrazom, ki mu je dodeljen (običajno z dogovorom strokovnjakov) – terminom. Odnos med kratičnim terminom, pripadajočo razvezavo in pojmom je zelo zapleten (podan je primer kratičnega termina *MHC* na sliki 1).

Že znotraj tujega jezika lahko na ravni kratice (tak primer je predstavljen na sliki 1) ali razvezave (*EIA* (angl. *enzyme immuno assay*) in *ELISA* (angl. *enzyme-linked immunosorbent assay* npr. opisujeta isti tip preiskave)) obstaja terminološka sinonimija. Ta se pogosto pojavi tudi v razmerju *slovenska – tuja* kratica.¹ Taka kratična termina sta npr. *SPIN* (*sindrom pridobljene imunske nezadostnosti*) in *AIDS* (angl. *acquired immunodeficiency syndrome*).²

Kot je razvidno na sliki 1, lahko v terminologiji poleg dokaj pogoste terminološke

¹ Kot slovensko kratico tu razumemo tisto, ki je tvorjena iz slovenskih terminov (vključujoč prevzete termine), kot tujo kratico pa tisto, ki smo jo z izraženim prevzemanjem citatno prevzeli v slovenščino.

² Pri tem je kratični termin *AIDS* veliko bolj razširjen in ustaljen kot *SPIN*.

Slika 1: Prikaz terminološke homonimije in terminološke sinonimije ob kratičnem terminu *MHC* in njegovih razvezavah. V krepkem tisku je razvezava iz *Slovenskega medicinskega slovarja*

sinonimije (o tej v terminoloških slovarjih pišejo M. Humar (2009) in M. Karer ter T. Fajfar (2020)) ob kratičnih terminih zaradi močno reduciranega izraza opazimo tudi terminološko homonimnost. Gre za pojav, ko je enaka izrazna podoba, termin, pripisana več različnim med seboj nepovezanim pojmom (o njej ni pisalo veliko raziskovalcev – pojavlja se predvsem pri kraticah –, omenja jo npr. A. Žele (2009: 134)). Pojem, ki ga označuje, lahko tako določimo le iz konteksta, kar pa je v znanstvenih besedilih nezaželeno. Primer terminološke homonimije je poleg na sliki predstavljenega *MHC* tudi kratični termin *FAST*, ki lahko pomeni hiter tip ultrazvočne preiskave (angl. *focused assessment with sonography in trauma*) ali široko uporabljano in ustaljeno mnemonično kratico za znake možganske kapi (angl. *face, arms, speech, time*). Terminološka homonimija je tu problematična, saj sta oba kratična termina ustaljena in uporabljana znotraj istega področja – urgentne medicine.

Terminološki homonimi pri kratičnih terminih pogosto nastajajo tudi tako, da tujejezični termin prevzamemo v slovenščino, nato pa iz slovenske razvezave tvorimo nov kratični termin. Gre za problematičen proces, saj s tem običajno še dodatno kršimo terminološka načela, ustvarjamo pa medjezično terminološko homonimijo. Tak je npr. kratični termin *TMA*, ki je že v angleščini terminološki homonim, saj lahko pomeni ali angl. *thrombotic microangiopathy* ali angl. *transcription*

mediated amplification, v slovenščini pa smo iz večbesednega termina *tuberkulozni možganski absces* prav tako tvorili kratico *TMA*. Sklenemo lahko tudi, da bolj gospodarni kratični termini tvegajo tudi večjo terminološko homonimnost (termin *GnRH*, ki pomeni angl. *gonadotropin releasing hormone*, ima manjšo možnost za terminološko homonimijo kot *ET*,³ ki se uporablja kot angl. *essential thrombocytemia, endothelin, effective temperature, embriotransfer* in *Eurotransplant*). So pa manj gospodarni kratični termini lahko dovezetni za nekatere druge težave (nepraktičen opisni termin v razvezavi, hitrejša determinologizacija oz. izguba povezave med kratico in pojmom itd.), ki jih opisujemo v nadaljevanju.

Poleg terminološke homonimnosti je sistemska težava, na katero ni imun niti strokovni jezik, da kratica lahko opredeljuje različne besedne vrste – *MR* nam tako lahko pomeni tako *magnetno resonanco* kot *magnetnoresonančno* ali *magnetnoresonančni*. To ima neposredni učinek na oblikovanje pravopisnih pravil (vsaj po sedanjem *Pravopisu* iz leta 2001, v novem predlogu *Pravopisa 8.0* te težave verjetno ne bo), predvsem pri poglavju o zloženkah iz kratic (čeprav predstavljajo zapleten in pogost problem tako piscev znanstvenih prispevkov kot urednikov, v tem prispevku o njih ne bomo podrobneje pisali).

Iz proučenih kratic lahko z gotovostjo zaključimo, da bi se morali znotraj terminološkega sistema držati pravila, da se poskušamo izogibati tvorjenju kratic s krajšanjem poslovenjenih razvezav (torej ne *TMA* (*tuberkulozni možganski absces*), ampak mednarodno ustaljeno *TBA* (iz angl. *tuberculosis brain abscess*). Podobno sklenejo tudi M. Kališnik (2004: 231), M. Žagar Karer in T. Fajfar (2019: 555) in avtorji *Angleško-slovenskega slovarja izbranih izrazov iz biokemije in molekularne biologije*. Edina izjema so le tako široko uporabljane kratice, da so tudi pri nas že močno ustaljene (npr. *UZ* za *ultrazvok* in ne *US* po angl. *ultrasound*). Pogosto so take kratice že determinologizirane, do rabe teh v splošnem jeziku pa se mora glede na lastna, leksikološka načela in pregled ustaljenosti (v splošnem jeziku, ne strokovnem jeziku) opredeliti leksikolog.

Poleg tega predlagamo, da tudi priložnostnih kratic v različnih znanstvenih prispevkih ne tvorimo tako, da so homonimne z že obstoječim kratičnim terminom (to sicer lahko zagotovi le primerno terminološko opremljen nabor kratičnih terminov; poleg tega se zdi, da bi bilo treba za izbiro pravilnega pojma vsak vnos v tak nabor (slovar) označiti tudi s področnim kvalifikatorjem, torej oznako, ki bo usmerila, na katerega izmed pojmov usmerja kratični homonim). Da se izognemo zmedam, ki nastanejo s terminološko homonimnostjo, je nujno, da je vsaj ob prvi pojavitvi kratičnemu terminu v znanstvenem besedilu pripisana tudi razvezava (lahko slovenska in angleška). Normativna določitev obeh razvezav v takem naboru bi obenem rešila tudi težave z ogromnim številom terminoloških sinonimov, ki jih predstavljajo razvezave, prevzete iz drugih jezikov.

³ Tudi *Slovenski medicinski slovar* nam pri tem ne pomaga dosti – pri *ET* usmeri na vse troje, *endotelin, embriotransfer* in *Eurotransplant*.

2 Determinologizacija kratičnih terminov

Pri procesu determinologizacije termin iz strokovnih besedil prehaja v nestrokovna, laična besedila. Proces determinologizacije je predvsem v zadnjih letih zelo produktiven, spodbuja pa ga hiter tehnološki razvoj sodobne družbe. Tako so zanj najbolj dovtetne tiste stroke, ki so v nekem časovnem obdobju za javnost tako ali drugače zanimive (v času epidemije koronavirusne bolezni 2019 je taka npr. medicina). Stopnje determinologizacije so postopne, običajno gre najprej za uporabo termina v nestrokovnem kontekstu, ob tem pa se razvijejo novi pomenski odtenki in nazadnje pomeni. Ko se nek leksem pomensko ustalí, postane del splošne leksike. Da jo klasificiramo, tako ločujemo delno in popolno determinologizacijo. Termin je le delno determinologiziran, ko preide v neterminološko besedilno okolje, pri tem pa ohrani svoj prvotni pomen in glavne pomenske sestavine. Popolnoma se determinologizira, ko se determinologizirani pomen že popolnoma oddalji od izhodiščnega. Prvotni pomen se tako izgubi, leksem pa se vključi v splošno leksiko. Ob tem lahko pomen pridobi tudi konotacijo, ki je v terminologiji nima (Žele 2004: 77–91; 2009: 125–137). Pri procesu determinologizacije pa pogosto pride tudi do sprememb na ravni izraza (Žagar 2005: 38–39).

Determinologizaciji so seveda lahko podvržene tudi kratice. Da so bile te v uporabi že v prejšnjem stoletju in prej ter da so procesi determinologizacije potekali že takrat, nam kažejo različni zapisi. Zanimiv je primer tuberkuloze, ki je svoje ime dobila po *tuberklih* (granulomih iz različnih tipov celic). Že takrat je bila za tuberkulozo uveljavljena kratica *TBC* (angl. *tuberculosis*), na našem ozemlju pa je imela bolezen tak zagon, da se je ta determinologizirala in so slovenski bolniki kratico razvezovali v *ti boš crkni!*⁴ (Jaunig in Zupanič Slavec 2012).

Proces determinologizacije prikazujemo na kratici *COVID-19*. Ta se je sprva le prenesla v nestrokovna besedila (časopisje in spletne objave), kmalu pa se je po načelih splošne leksike začela močno spreminjati. To dokazuje že zapis, ki ga kot enakovrednega *COVID-19* svetuje jezikovna svetovalnica, in sicer *covid-19* (Dobrovoljc in Weiss 2020).⁵ Proces determinologizacije, ki mu je bil termin podvržen, se je po pomenski spremembi (iz »bolezni, ki jo povzroča virus SARS-CoV-2 iz družine coronaviridae in se kaže pretežno kot obolenje dihal z vročino, suhim kašljem, utrujenostjo in izgubo vonja ter okusa, pri hujšem poteku pa kot huda atipična pljučnica (tudi hudi akutni respiratorni sindrom) z mogočo tiho hipoksemijo« v »zelo nalezljiv virus, ki povzroča bolezen pljuč«) zgodil tudi na izrazni ravni. Z različnimi spremembami v stvarnosti se je pojavilo tudi več poimenovalnih

⁴ Kot zanimivost naj navedemo, da sta zaradi tuberkuloze v Cukrarni preminila Kette in Murn. Poleg njiju je jetika terjala tudi Josipa Jurčiča, Simona Jenka, Janka Kersnika, Ivana Groharja in druga velika slovenska imena.

⁵ To dokazuje, da normativni predpisi načeloma urejajo predvsem splošni jezik, v strokovnem jeziku pa obstajajo nekatere posebnosti, ki od teh odstopajo – nujno je, da pokažemo, zakaj in kako. V znanstvenem besedilu je ustrezno pisati le *COVID-19* za označitev pripadajočega pojma, obrazložitev tega normativnega predloga je v nadaljevanju.

vrzeli – *covid-19* je bil že tako uporabljan (oz. je bil kontekst, v katerem je bil izraz uporabljan že tako močan), da je lahko podpiral tudi poimenovanje *kovid*, iz tega pa so se nadalje razvijala nova poimenovanja (*kovidni oddelek*, *kovidna bolnišnica* itd.). Podobno se je dogajalo tudi s *SARS-CoV-2*, pri katerem pa so iz okrajšane podstave kratice (*koronavirus*) nastajala nova poimenovanja v splošni leksiki. Ker so govorci občutili morfemski šiv *korona-* *-virus*, so bolj določujoč predponski morfem *korona-* uporabili pri besedotvornem postopku in tvorili nova poimenovanja za zapolnitev leksikalne praznine (*koronabedak*, *koronačas*, *koronaepidemija*, *koronahumor*, *koronakriza*, *koronapozdrav*). Primer dokazuje, da proces determinologizacije lahko steče tudi na ravni morfema.

Če proces determinologizacije pri kratičnih terminih strnemo, lahko ugotovimo, da na ravni izraza ta običajno pomeni zapisovanje z malimi črkami (*COVID-19* → *covid-19*), odstranitev posameznih delov kratice (*covid-19* → *covid*), njeno črkovno prilagajanje (*covid* → *kovid*), sklanjanje kratice (*covid-19* → *covida-19*) ali tvorjenje izkratičnih tvorjenk, ko se začne kratica obnašati kot običajna beseda (*kovidna bolnišnica*). Sploh izkratične tvorjenke so nato znova lahko podvržene procesu terminologizacije in preidejo nazaj v strokovni jezik.

Menimo, da strokovnjak ne bi smel uporabljati niti determinologizirane oblike niti pomena kratice, saj ne gre več za terminološko poimenovanje – odsotna je tako specializirana raba kot povezava z razvezavo kratice, ki še vedno izpostavlja nekatere vsebinske lastnosti pojma. V strokovnem jeziku (znanstvenih in strokovnih besedilih, v splošnem jeziku seveda drugače!) je uporaba determinologizirane oblike kratičnega termina normativno neustrezna, saj je neustrezen tudi pomen te determinologizirane kratice (glej zgoraj na primeru *COVID-19*). V strokovnih besedilih je tako nujno zapisovanje kratičnih terminov z velikimi tiskanimi črkami oz. kot v izvirnem jeziku, po mednarodnem dogovoru. Poleg tega v znanstvenih publikacijah zaradi velikega števila različnih kratičnih terminov odsvetujemo sklanjanje, tvorjenke pa priporočamo, če ohranjajo izrazno podobo kratičnega termina in če so tudi same termin (npr. *UZ-posnetek*). Tudi na podlagi običajno hitrejše determinologizacije kratic, ki so bile tvorjene iz slovenske razvezave, slednje odsvetujemo.

3 Tolstojev maneuver

A. Pottgård in sodelavci (2014: 3) so po pregledu 2737 kratic v naslovih različnih znanstvenih prispevkov enega od postopkov avtorjev pri tvorjenju kratic poimenovali Tolstojev maneuver (angl. *Tolstoy manoeuvre*):

We observed several examples of what we designate the Tolstoy manoeuvre: if the title appears to quote extensive passages from *War and Peace* (>1400 pages), authors can fit any desired acronym by cherry picking letters. A striking example is ADJUST (Abatacept study to Determine the effectiveness in

preventing the development of rheumatoid arthritis in patients with Undifferentiated inflammatory arthritis and to evaluate Safety and Tolerability, table 3). Incidentally, this represents a failed Tolstoy manoeuvre, as the »J« is not accounted for. (Pottegård idr. 2014: 3.)⁶

Tolstojev manever⁷ tako označuje izbiro izredno dolge in kompleksne razvezave, ki se oddalji od prvotnega pojma, ki ga želi označiti, in sicer z namenom tvoriti kratico, ki ima izrazno stran enako enemu izmed leksemov. Pri tem izbira sestavin kratice ne sledi nobenemu notranjemu pravilu (npr. krnjenju do prve črke) – sestavine kratice so iz razvezave izbrane le z namenom tvorjenja zamišljene izrazne podobe kratice. Tako tvorjenje kratic je izredno neučinkovito na več ravneh. Povezava med kratico, pojmom in razvezavo je popolnoma izgubljena, med ta zmedeni odnos pa se vriva še pomen, ki ga nosi posnemani leksem. Razvezava je za zadostitev potreb po primernem sestavinskem naboru kratice tvorjena iz nepotrebnih dodatnih besed, ne označuje dobro pojma, predvsem pa je dolgovezna. Tolstojev manever lahko največkrat opazimo predvsem pri poimenovanjih raziskav. Pri slovenskih avtorjih ga skorajda ne moremo opaziti, a se ga zaradi razširjenosti vseeno zdi smiselno omeniti, saj raziskovalci pogosto delujejo v mednarodnih raziskovalnih skupinah in objavljajo prispevke v tujih revijah.

V tabeli 1 predstavljamo nekaj kratičnih naslovov raziskav, ki jih je izpostavil T. O. Cheng v svoji raziskavi *Trial Acronyms: Better Obvious than Obscure (TABOO)* (2003). Opazujemo lahko različne »stopnje« Tolstojevega manevra.

RECOVER	Research into Etanercept CytOkine antagonism in VEntriculaR dysfunction Trial
ELUTES	The European evaLUation of pacliTaxel Eluting Stent Trial
RAVEL	RAndomized study with the sirolimus-eluting VELocity balloon expandable stent

Tabela 1: nekatere kratice za poimenovanja raziskav, ki jih v svojem prispevku omenja Tsung O. Cheng (2003)

4 Razvezava kratičnih terminov

Le na kratko naj omenimo, da moramo, kot smo že poudarili, pri razvezavi vedno izhajati iz pojma, in sicer v lastnem jeziku in ne v tujem jeziku. Tujejezični

⁶ Opazili smo več primerov, ki jih označujemo kot Tolstojev manever: če se zdi, da je v naslovu naveden obširen odlomek iz *Vojne in miru* (> 1400 strani), lahko avtorji s samosvojo nabirko črk ustrezajo katerikoli želeni kratici. Neverjeten primer je ime raziskave ADJUST (Abatacept study to Determine the effectiveness in preventing the development of rheumatoid arthritis in patients with Undifferentiated inflammatory arthritis and to evaluate Safety and Tolerability). Mimogrede, ta kratica predstavlja ponesrečen Tolstojev manever, saj »J« v njej ni upoštevan v razvezavi (prevod avtorja).

⁷ Čeprav gre tu prav tako za eponim (tem se v terminologiji zaradi nepovednosti običajno izogibamo), ta obstaja na drugačni ravni kot *Parkinsonova bolezen* ali *Pagetova bolezen*, saj je tvorjen z drugačnimi pomenotvornimi sredstvi. Ne gre za poimenovanje po odkritelju, prvem bolniku ali pomembni osebnosti iz preteklosti, ampak predvsem po podobnosti opisane procesa s pisanjem tega velikega avtorja.

kratični termin, ki ga le citatno prevzamemo, nam tako s svojo razvezavo predstavlja le izhodišče za vsebinske lastnosti pojma, ki jih bomo z razvezavo izpostavili. Nima torej smisla, da poskušamo na vsak način zadostiti tudi potrebam po sestavini tujejezične kratice v slovenski razvezavi. Primera take slovenske razvezave sta *akvirirani imunski deficitni sindrom* → *AIDS* in *tranzitorna ishemična ataka* → *TIA*. Nekateri termini v razvezavi so pri nas že dlje glasovno, črkovno in besedotvorno prilagojeni (npr. *ishemičen*), potrebe po nekaterih pa preprosto ni. Niti pri kratičnih terminih niti pri drugi medicinski terminologiji ni potrebe po terminu *akvirirani*, saj imamo zanj lep slovenski izraz, *pridobljeni*. Podobno je z *atako*. Le redkokdo bi pravzaprav povezal ta prevzeti termin z ustreznim slovenskim prevodom *napad*, zato je taka razvezava popolnoma nepovedna in ne opravlja svoje funkcije (izpostavljanje vsebinskih lastnosti pojma), ampak poleg kratice uvaja še en izraz, kodo, ki se jo mora uporabnik priučiti.

Obenem prav tako ni smiselno, da poskušamo nekritično »podomačiti razvezavo«. Primer tega je *dejavnik tumorske nekroze* iz *tumor necrosis factor* → *TNF*. V *Medicinskih razgledih* (od leta 1994 do leta 2020) se je kot razvezavo *TNF* v osmih člankih uporabilo dejavnik *tumorske nekroze*, dvakrat *faktor tumorske nekroze* in *trikrat tumorje nekrotizirajoči faktor*. Uporabniki se namreč pri tvorjenju novega izraza velikokrat odločajo za različne razvezave zgolj po lastnem občutku za jezik, a bi morali za najustreznejši izraz najprej upoštevati pojem, ki ga termin označuje, takoj zatem pa še jezikovnosistemska pravila.

4.1 Kratice v razvezavah drugih kratičnih terminov in vrstnost v kratičnih terminih

Kratice odražajo procese terminotvorja na ravni razvezave. Kot zares ustaljene kratične termine lahko razumemo tudi tiste, ki nastopajo v več različnih razvezavah oz. spreminjajo le del svoje izrazne podobe, pri čemer zaznamujejo vrstnost. Tak je npr. kratični termin *TNF*, *tumor necrosis factor*, pri katerem opisujemo več vrst – npr. *TNF-α* ali *TNF-β*. Podobno je tudi z *interlevkini* → *IL*, ki so označeni z zaporednimi številkami, npr. *IL-1*, *IL-2*, *IL-4*, *IL-12*. Še en tak primer so *p-ANCA* (angl. *perinuclear anti-neutrophil cytoplasmic antibodies*) in *c-ANCA* (za razvezavo te kratice nekateri uporabljajo angl. *centrally accentuated antineutrophil cytoplasmic antibody* drugi pa angl. *classic antineutrophil cytoplasmic antibody* – povezava med kratičnim terminom in razvezavo se že izgublja⁸).

Poleg omenjenih poznamo tudi različne *rastne dejavnike* → *growth factor* → *GF*, ki so tudi že zelo ustaljen kratični termin, saj se širijo tako s pridevniškimi prilastki (npr. *insulin-like growth factor* → *IGF*) in s številkami (poznamo npr. *IGF-1*, *IGF-2*).

⁸ *Slovenski medicinski slovar* jih razloži kot *cytoplasmic anti-neutrophil cytoplasmic antibodies*, kar kaže na to, da je kratica *ANCA* obstajala in označevala točno določen pojem že precej prej, preden se je razširila še z enim pridevnikom (*cytoplasmic*).

V znanstvenem prispevku se moramo držati načela, da prvič v celoti razvežemo vsako kratico, ne glede na to, ali ima ta v podstavi že lahko drugo kratico – skratka, v razvezavi ne smemo uporabljati kratičnih terminov, ampak njihove razvezave (lahko pa ob zelo ustaljenih kratičnih terminih te navedemo v oklepajih).

Poleg tega se ravno ob teh primerih lahko vprašamo tudi, kako je z zapisovanjem malih ali velikih črk. Kratični termini imajo pogosto osnovo (npr. *IL*), na katero se pripenjajo različne številke, grške črke ali male črke. Te zaznamujejo hierarhizacijo oz. taksonomsko podrejenost pojma drugemu pojmu (*mRNA* (angl. *messenger ribonucleic acid*), *tRNA* (angl. *transfer messenger ribonucleic acid*) in *rRNA* (angl. *ribosomal messenger ribonucleic acid*) so vrste *ribonukleinske kisline*, *RNA*). Gre torej za zaznamovanje vrstnosti, ki se na izrazni ravni kratičnih terminov kaže kot zapis z malimi črkami.

4.2 Mešanje tujih jezikov v razvezavi

Ni nujno, da v razvezavi nastopa le en tuji jezik. V tujejezičnih kratičnih terminih, v katerih se v razvezavi mešajo različni termini (največkrat latinščine in angleščine), moramo obravnavati vsako kratico posebej. Pri tem moramo obravnavati tudi vsak jezik posebej. Pri kratlici *in situ end labeling* → *ISEL* se npr. mešata latinska (*in situ*) in angleška (*end labeling*) dela razvezave. Angleško razvezavo oz. pojem bi lahko s slovensko razvezavo označili kot *označevanje koncev in situ*. Latinskega dela tako ne prilagajamo slovenskemu jeziku, ampak ga le citatno prevzamemo, angleški del pa lahko pomensko kalkiramo, pri čemer izhajamo iz pojma in iz slovenskega strokovnojezičnega sistema (gre za metodo, ki s pomočjo vezave posebne molekule (rečemo ji tudi označevalec) na končne dele *DNA* pokaže, katere celice so v apoptozi, procesu programirane celične smrti). Kalk *označevanje koncev* je tako primeren (ne bi pa bili primerni *končno označevanje*, *končno opremljanje*, *končno etikiranje*, *končno opredeljevanje* ali *opremljanje koncev*, *etikiranje koncev* in *opredeljevanje koncev*). Poleg tega bi bila jezikovnosistemska neustrezna razvezava *in situ označevanje koncev*. *In situ* bi tukaj nastopal v vlogi levega neujemalnega prilastka, kar je sicer danes vedno bolj pogosto, a sistemsko neugodno, sploh ker večino podobnih poimenovanj že tvorimo z desnim neujemalnim prilastkom (npr. *fluorescenčna hibridizacija in situ*, *hibridizacija in situ*).

Razvezavo kratičnih terminov se torej zdi smiselno tvoriti tako, da izhajamo iz pojma, pri tem pa upoštevamo strokovnojezičnovni sistem svojega jezika – citatno prevzemamo le razvezave iz klasičnih jezikov, za katere nimamo primernih slovenskih ustreznic, ki bi bile dovolj gospodarne. Poleg tega pri razvezavah, ki spominjajo na opise in jih morda uporabnik sploh ne bi prepoznal kot večbesedne termine, citatno prevzeti deli ustvarjajo občutek stalnosti oz. vrstnosti.

5 Uporaba drugih znamenj v kraticah

Pri še ne tako zelo ustaljenih kratičnih terminih se običajno med takimi sestavinami uveljavi zapis z vezajem (*IGF-1*). V slovenščini načeloma vezaj s tako funkcijo ni predviden (vsaj ne po *Pravopisu* iz leta 2001), a je treba poudariti, da strokovno-jezikovni sistem od tujih jezikov prevzema tudi rabo različnih pisnih znamenj, poleg tega pa so ta pogosto tudi del znanstvenih nomenklatur. Tudi predlog novega *Pravopisa 8.0* npr. predvideva presledek med dvema samostojnima kraticama (npr. *ZRC SAZU*), ne ureja pa, kako pišemo številski dodatek, ki se dodaja kraticam. Tu je videti, kot da pravopis le omeni vse mogoče možnosti, ki so prisotne v rabi, a se do njih normativno ne opredeli – tudi pri v slovenščini nastalih kraticah (navaja primere: *SSKJ2*, *ZIL-1*, *MP3/mp3*, *NUK 2*, *SVL I*). Podobno kot pri drugih elementih izrazne podobe kratičnega termina se tudi tukaj ravnamo po tujem jeziku, če pa se v tujem jeziku pojavljajo različice z vezajem ali brez njega, pa se odločimo glede na sobesedilo (če je mogoče, da ga ne zapisujemo pri nobeni kratici, se tega držimo, v nasprotnem primeru zapisujemo z vezajem). Bistveno je, da vezaja nekritično ne prenesemo tudi v razvezavo (npr. *inzulinu podobni rastni dejavnik-1*) in da v celotnem besedilu poenotimo zapis kratic z vezaji oz. brez njih. Zapis z vezajem in mala začetnica torej zaznamujeta dodatno tvorjenost, predvsem pa vrstnost kratičnih terminov. Če kratico tvorimo iz termina iz lastnega jezika (ima torej neprevzeto razvezavo), potem na področju medicine priporočamo zapis brez vezaja (podrejenost pojma lahko zaznamuje tudi razlika v velikem in malem tisku ali pa samo različna oblika znamenj, torej številčk, črk slovenske abecede ali grških črk). Na zapis z vezajem moramo biti izredno pozorni predvsem pri terminih s področja kemije in biokemije, saj tam zapis ureja tudi mednarodna nomenklatura.

6 Mala in velika začetnica v kratičnih terminih

Nekatere kratične termine zapisujemo na poseben način, ker to zahtevajo nomenklature. V biokemijski nomenklaturi velja dogovor, da poimenovanja za gene na splošno pišemo v poševnem tisku, beljakovine pa v pokončnem. Vsak od organizmov ima tudi glede na zgodovinske okoliščine lastna pravila za zapisovanje genov in beljakovin – to velja tudi za veliko in malo začetnico, npr. pri bakterijah *Escherichie coli* gene zapisujejo z malo začetnico, beljakovine pa z veliko začetnico. Kot smo že omenili, lahko mala začetnica zaznamuje tudi vrstnost (npr. *p-ANCA* in *c-ANCA*).

7 Kratični termin znotraj znanstvenega prispevka

Več revij sledi zahtevi, da mora biti kratica prvič nujno ustrezno razložena, v naslovih in izvlečkih pa se jim moramo strogo izogibati (razen če gre za zelo splošno znane kratice, kot je npr. *CT*) (Soyer 2018: 589–590).⁹ Težava ob tem nastane, ko

⁹ Take kratice pri *Medicinskih razgledih* so določene v navodilih za urednike, sem spadajo npr. *DNA*,

ob poplavi različne znanstvene literature bralci pogosto prispevke le preletijo ali pa se osredotočijo na del, ki jih posebej zanima (kar je tudi eden od priporočenih načinov hitrega izbiranja in določanja ustreznih in relevantnih znanstvenih poročil na področju medicinskega raziskovanja). Ob tem se seveda pojavi nevarnost: »If first usage happens to be in a part of the manuscript you skip (and don't pretend you don't), the definition may not be much help«¹⁰ (Wilcox in McCann 2009: 2). Kot navajajo avtorji – tako razlago bomo v besedilu le težko opazili. Če gre morda le za nekaj terminoloških kratic, to še ne pomeni razkroja uspešnega razumevanja vsebine prispevka, če pa jih je v besedilu veliko, pa se bralec hitro izgubi. Nekatere znanstvene revije se s tem spopadajo tako, da vse kratice v prispevku razložijo v posebnem okvirčku na koncu ali začetku ali pa se (kot že omenjeno) rabi kratic poskušajo čim bolj ogniti. V nekaterih revijah velja še eno pravilo: da se morajo vse kratice, ki nastopajo v slikah ali tabelah, razložiti tudi ob teh slikah ali tabelah. Kratični termini in priložnostnice se v besedilu in pri slikah ter tabelah velikokrat ponavljajo, zato je tudi to bralcu lahko opora pri prebiranju besedila. Nekatere revije posebej razlagajo tudi kratice v izvlečku.

8 Enkratna pojavitev kratice v besedilu

Avtorji velikokrat v članku uporabijo kratico le enkrat, kar uredniki tujih revij odsvetujejo (Soyer 2018: 589–590). Največkrat se to zgodi ob naštevanju istovrstnih terminov, npr. bolezni. Dodatno je to pogosto pri razpisovanju naslov organizacij ali imen raziskav, ki se v besedilu potem ne pojavljajo več. Načeloma bi bilo smiselno, da velja zlato pravilo, da kratico uvedemo, če je zanjo potreba (se razvezava, ki jo označuje, v besedilu pojavi več kot le nekajkrat), po nepotrebnem pa je ne uvajamo (če se razvezava pojavi le dvakrat, morda trikrat in ne moti toka besedila). Izjema so lastna imena organizacij in raziskav ter tisti kratični termini, pri katerih je kratica bolj razpoznavna od razvezave. Ob teh je dopustno tudi le ob nekajkratni pojavitvi uvesti tudi kratico. Pri nekaterih revijah so taka izjema tudi nekatere zelo uveljavljene kratice, ki jih lahko uporabljamo tudi brez navedbe razvezave. Običajno so določene z internimi uredniškimi pravili (v *Medicinskih razgledih* so take npr. *DNA, RNA, EKG, ATP, GMP, UZ, RTG, CT, MRI*). Smiselno bi bilo, da je nabor takih kratic naveden v navodilih za avtorje prispevkov in v vsakem izvodu revije.

Zaključek

Zdi se, da je največja prednost kratičnih terminov, njihova gospodarnost, hkrati tudi njihova največja slabost. Skrajna redukcija izraza pomeni večjo nevarnost za terminološko homonimnost in terminološko sinonimijo – ker izraz ni več neodvisen

RNA, EKG, EUR, ZDA, ATP, GTP, AMP, cAMP, GMP, cGMP, UZ, RTG, CT, MRI, 3D in HIV.

¹⁰ Če je kratica prvič uporabljena v delu prispevka, ki ga preskočimo (ne pretvarjajmo se, da ga ne), tudi razlaga ni v veliko pomoč.

od konteksta, kot je to značilno za druge termine, je pri kratičnih terminih možnost za determinologizacijo velika, pogosto pa se zgodi tudi na ravni izraza (npr. *HIV*, *COVID-19*, *AIDS*, *LED* → *hiv*, *kovid*, *aids*, *ledica*). Ob uporabi kratičnih terminov tako naletimo na precejšnje število težav. Poleg nekaterih normativnih priporočil, ki jih nekatere znanstvene revije deloma že uporabljajo, bi bilo smiselno izdelati tudi označen in pregleden nabor kratičnih terminov, poleg tega pa proučiti možne napake, do katerih prihaja zaradi njihove rabe.

Literatura

Cheng, O. Tsung, 2003: No more unexplained trial acronyms please. *International Journal of Cardiology* 89/2–3. 303.

Dobrovoljc, Helena in Weiss, Peter. *Jezikovna svetovalnica. ISJFR ZRC SAZU*: <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/4235/kako-pisati-in-sklanjati-izraze-koronavirus-in-bolezen-covid-19-ali-koronavirusna-bolezen-2019>.

Fajfar, Tanja in Žagar Karer, Mojca, 2019: Analiza kratic v terminoloških slovarjih. *Slavistična revija* 67/4. 551–567.

Humar, Marjeta, 2009: Sinonimija v slovenskih terminoloških slovarjih. Ledinek, Nina, Žagar Karer, Mojca in Humar, Marjeta (ur.): *Terminologija in sodobna terminografija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 78–95.

Jaunig, Senta in Zupanič Slavec, Zvonka, 2012: Prikaz medicinske, javnozdravstvene in slovenske zgodovine tuberkuloze. *Medicinski razgledi* 51. 507–523.

Kališnik, Miroslav, 2004: Uporaba slovenščine, latinščine in angleščine v sodobnem slovenskem zdravstvu. Humar, Marjeta (ur.): *Terminologija v času globalizacije: Zbornik prispevkov s simpozija: Ljubljana, 5.–6. Junij 2003 = Terminology at the time of globalization: Collected papers from the scientific conference: Ljubljana, 5th–6th June 2003*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 229–232.

Koh, Kwee Choy, Lau, Kit Mun, Yusof, Siti Aisyah Mohd, Mohamad, Ahmed Ikhwan, Shahabuddin, Farah Syazana Ahmad, Ahmat, Nur Hazirah in Teh, Pei Chiek, 2015: A study on the use of abbreviations among doctors and nurses in the medical department of a tertiary hospital in Malaysia. *The Medical Journal of Malaysia* 70/6. 334–340.

Logar, Nataša, 2003: Kratice in tvorjenke iz njih – aktualna poimenovalna zmožnost. Vidovič Muha, Ada in Gajda, Stanislaw (ur.): *Współczesna polska i słoweńska sytuacja językowa*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej. 131–149.

Politis, John, Lau, Shun, Yeoh, Julian, Brand, Caroline, Russell, David in Liew, Danny, 2015: Overview of shorthand medical glossary (OMG) study. *Internal Medicine Journal* 45/4. 423–427.

Pottgærd, Anton, Hastrup, Maija Bruun, Stage, Tore Bjerregaard, Hansen, Morten Rix, Larsen, Kasper Soltoft, Meegaard, Peter Martin, Meegaard, Line Haugaard Vrdlovec, Horneberg, Henrik, Gils, Charlotte, Dideriksen, Dorthe, Aagaard, Lise, Almarsdottir, Anna Birna, Hallas, Jesper in Damkier, Per, 2014: SearCh for humourIstic and Extravagant acroNyms and Thoroughly Inappropriate names For Important Clinical trials (SCIENTIFIC): Qualitative and quantitative systematic study. *BMJ (Clinical Research Ed.)* 349. g7092.

Sheppard, Joanna E. idr., 2008: Ambiguous abbreviations: An audit of abbreviations in paediatric note keeping. *Archives of Disease in Childhood* 93/3.

Soyer, Philippe, 2018: Acronyms, initialisms, and abbreviations. *Diagnostic and Interventional Imaging* 99/10. 589–590.

Tonin, Gašper, 2021: *Medicinska terminologija: Terminotvorni postopki in kratice. Diplomsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko.

Wilcox, J. Allen in McCann, F. Margaret, 2009: Editors Declare a BAN (»Banish Acronyms Now«). *Epidemiology* 20/1. 2.

Žagar, Mojca, 2005: Determinologizacija (na primeru terminologije fizike). *Jezik in slovenstvo* 50/2. 35–48.

Žagar Karer, Mojca in Fajfar, Tanja, 2020: Sinonimija v terminologiji: Analiza normativnih odločitev v terminoloških slovarjih. *Slavistična revija* 68/4. 491–507.

Žele, Andreja, 2004: Stopnje terminologizacije v leksiki (na primerih glagolov). Humar, Marjeta (ur.): *Terminologija v času globalizacije: Zbornik prispevkov s simpozija: Ljubljana, 5.–6. Junij 2003 = Terminology at the time of globalization: Collected papers from the scientific conference: Ljubljana, 5th–6th June 2003*. Ljubljana: ZRC SAZU. 77–91.

Žele, Andreja, 2009: Pomenotvorne zmožnosti z vidika /de/terminologizacije (v slovenščini). Ledinek, Nina, Žagar Karer, Mojca in Humar, Marjeta (ur.): *Terminologija in sodobna terminografija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 125–137.

Abbreviations as Terms and Recommendations for Their Use

In recent decades, the number of abbreviations in the natural sciences has risen sharply. Abroad, experts have already pointed out the problems of their use, as abbreviations are subject to unwanted terminological homonymy and terminological synonymy due to the economy of expression and unsystematic formation. In this paper, we describe the relationship between an abbreviation, the full form of an abbreviation and a concept, and present some dangers associated with the use of abbreviations. We advise against the creation of abbreviations by shortening translated full forms of abbreviations and suggest that internationally established abbreviations be used in Slovenian scientific texts as well. It is also important to use abbreviations in their non-determinologised form in specialised language. Moreover, when forming occasional abbreviations in scientific texts, we must ensure that they do not correspond to already existing established abbreviations. Each new abbreviation must be explained in its full form when mentioned for the first time. When translating the full form of an abbreviation, we must be careful to always originate from the concept. Moreover, one must always consider the terminological principles and the principles of both language systems.

Key words: determinologisation of abbreviations, Tolstoy manoeuvre, norms of writing abbreviations, abbreviations in terminology, medicine

JEAN VODAINE IN NJEGOVE VEZI S SLOVENSKO POEZIJO

Članek obravnava življenje in delo likovnega in literarnega umetnika Jeana Vodaina (rojstno ime Vladimir Kavčič). Rojen je bil na Tolminskem 1921, vendar je skoraj vse življenje prebil v Franciji. Bil je pesnik, grafik, tiskar, založnik in slikar, njegov najpomembnejši dosežek je dolgoletno izdajanje mednarodne literarne revije *Dire*. Vodainova življenjska pot in delo sta prikazana s posebnim poudarkom na Vodainovi popularizaciji slovenske poezije v Franciji. Z Venom Pilonom je pripravil antologijo francoskih prevodov slovenske poezije. Identiteta Jeana Vodaina in njegove umetnosti izhaja iz statusa slovenskega priseljenca v večnacionalnem okolju industrijske regije Lorene. Pomemben je za slovensko, francosko in regionalno lorensko književnost ter kulturo.

Ključne besede: Jean Vodaine, slovensko-francoski literarni stiki, Venon Pilon, revija *Dire*, slovensko izseljenstvo

1 Uvod

Pogled v zgodovino slovenskega izseljenstva v Franciji razkrije izjemnega posebnostnega Vladimira Kavčiča s psevdonimom Jean Vodaine. V letu 2021 mineva sto let od njegovega rojstva. Jean Vodaine je bil umetniško in nacionalno večplastna osebnost. Bil je pesnik, grafik, tiskar, tipograf in založnik, na vsakem izmed naštetih področij pa je zapustil obsežen opus, s katerim se ni ukvarjalo veliko literarnih in umetnostnih zgodovinarjev. Kot avtor slovenskih korenin, ki je deloval v večnacionalni Loreni in v okoliških krajih, je pomemben tako za slovensko kot tudi za francosko in luksemburško kulturo.

Prav v domačih krajih njegove druge domovine najbolj gojijo njegov spomin. O njegovem življenju in delu obstaja veliko zapisov francoskih, belgijskih, luksemburških in nemških avtorjev, vendar so ti predvsem spominske ali časopisne narave. V Franciji sta izšla dva zbornika, posvečena Vodainu. Prvi je dosje, ki ga je uredil slikar in Vodainov prijatelj Joe Ryczko v okviru posebne številke revije *Plein Chant* leta 1995. V njem so zbrani pričevanja Vodainovih prijateljev in sodelavcev, njegova korespondenca, biografija in bibliografija. Drugi zbornik je naslovljen *Passeur des mots* in vsebuje nekaj strokovnih prispevkov, zopet pa prevladujejo spominski zapisi. Urednica je bila bibliotekarka Marie-Paule Doncque, ki se je tudi sicer strokovno ukvarjala z Vodainovo tipografijo.

V Sloveniji je leta 2002 ob Vodainovi razstavi v Tolminskem muzeju in Pilonovi galeriji izšel katalog *bad adn: Jean Vodaine*, v katerem sta bila med drugim objavljena obširnejša prispevka Petre Černe Oven o Vodainovi tipografiji in Irene Mislej o prijateljstvu Piona in Vodaina (Černe Oven 2002; Mislej 2002). Našteta literatura priča o tem, da je bil obravnavan predvsem Vodainov tipografski opus. Dejstvo je, da je ta še danes najbolj cenjen, tudi njegovi tiski dosegajo visoke vrednosti (*Trois typographes novateurs* 2002). Njegovega prav tako obsežnega slikarskega in pesniškega opusa še ni nihče strokovno obravnaval. Namen članka je pregledno predstaviti življenje Jeana Vodaina, ker je ključno za njegovo ustvarjanje, pokazati pomen njegove revije *Dire* in ga na podlagi njegovega sodelovanja pri prevajanju in izdajanju slovenske poezije ter z razmislekom o identiteti njegovega opusa približati slovenski literarni zgodovini.

2 Otroštvo in mladost

Jean Vodaine se je rodil kot Vladimir Kavčič v Čiginju pri Volčah 6. julija 1921. Tolminsko je bilo v prvi svetovni vojni zelo prizadeto, po vojni je pripadlo Italiji. Vodainov oče je imel čevljarstvo delavnico. Zaradi fašističnega pritiska se je družina preselila v Mozelo (danes v regiji Lorena). Meje so se v zgodovini na tem območju večkrat spreminjale, saj sta si območje lastili tako Nemčija kot Francija. Obmejnost regije je močno vplivala na Vodainovo življenje in ustvarjanje. Selitev v nemško govoreči predel Francije je bila za Kavčičeve lažja, saj so znali jezik. Ob selitvi leta 1924 je bil Vodaine star tri leta.

Vodainov oče je sprejel triletno pogodbo v rudniku železove rude. Po treh letih je odprl svojo čevljarstvo delavnico. Sin se je pri očetu izučil za čevljarja, a ga to delo ni veselilo. Ob vstopu v šolo je imel to srečo, da tudi otroci domačinov knjižne francoščine niso obvladali, skupaj z njimi je jezik usvojil tudi on. Leta 1933 je šolo zaključil, pet let pozneje je naredil mojstrski izpit za čevljarja. Vsega drugega, kar je počel v življenju, se je naučil sam (Ryczko 1995: 5; Bortignon 1988: 237; Vodaine 1995: 76–78).

Zelo mlad je začel pisati, slikati in grafično ustvarjati. Leta 1947 je v Thionvillu izdal prvo pesniško zbirko z naslovom *Rose et noir* (*Rožnato in črno*), istega leta se je poročil. Zbirko je objavil pod psevdonimom Jean Vodaine. Vodaine je pofrancozena oblika slovenskih narečno izgovorjenih besed »bod edn«, ki mu jih je večkrat mama položila na srce – bodi nekdo, naredi nekaj iz sebe. Pridružil se je ustanovnim članom društva L'Art Populaire (slov. Ljudska umetnost), kjer je za delavce vodil tečaje risanja in dikcije ter režiral gledališko predstavo. Kupil je tiskarsko prešo in začel tiskati. Za svoje delo je dobil več nagrad (Ryczko 1995: 5–17; Doncque 1997: 9–26).

V naslednjih letih je spoznaval slavne umetnike in tiste na poti k slavi. Z nekaterimi se je spoprijateljil in še dolga leta ohranjal pisemski stik. Deloval je v krogu francoskih pesnikov delavske poezije, zbranih okrog revije *Poésie avec nous* (*Poezija z nami*). Delavski pesniki so bili v Franciji tedaj številni, marsikatero njihovo delo je bilo dobre kakovosti, a so bili v višjih (pariških) literarnih krogih prezirani, njihova poezija je ostajala v mejah domačih (obrobnih) pokrajin. Sodeloval je z znanimi pisci, kot so Jean Dubuffet, Anatole Jakovski in Gaston Chaissac.¹ Spoznal je Tristana Tzaro. Leta 1951 je z luksemburškim piscem Edmondom Dunom ustvaril literarni reviji *Courrier de la poésie* (*Pesniška kronika*) in *La tour aux puces* (*Boljši stolp*), ki pa nista doživeli večjega odmeva. Treba je poudariti, da je Vodaine vse to počel ob svoji redni službi, ki je bila težaško fizično delo. Nekaj časa je delal kot tajnik pri založbi Caractères v Parizu, kadar je bilo treba, je sodeloval tudi pri tisku. Kot poslovilno darilo je leta 1955 iz službe domov prinesel novo tiskarsko prešo (Ryczko 1995: 5–17; Doncque 1997: 9–10; Življenjepis Vladimir (Frédéric) Kaučič Jean Vodaine).

3 Zrela doba in revija *Dire*

Leta 1960 si je Vodaine hudo poškodoval desno nogo in zbolel, poškodba ga je onesposobila za tri leta. Nato se je preselil v Montpellier, kjer se je navdušil za tipografijo. 1961 je natisnil zadnjo številko *La tour aux puces* in pripravil prvo številko nove revije *Dire*. Star je bil štirideset let in vedel je, da zaradi poškodbe za fizično delo ne bo več sposoben. Odločil se je za zelo pogumno dejanje, preživljati se z izdajanjem literarne revije (Ryczko 1995a: 88; Vodaine 1995a: 22).

Revijo *Dire* je leta 1962 zasnoval mednarodno, saj je vedel, da bo le tako dobil dovolj naročnikov za preživetje sebe in revije. V prvi seriji revije je izšlo sedem števil, v drugi seriji je izšla ena številka. Leta 1965 je kupil nov tiskarski stroj in se vrnil v Basse-Yutz, leto pozneje je začel s tretjo serijo revije in z njo vztrajal do leta 1984. Revija je bila tromesečnik velikega formata z bogatim in prepoznavnim

¹ Dubuffet (slikar) in Chaissac (pesnik in slikar) sta pripadala slogu *l'art brut*. Vodaina je s Chaissacom vezalo dobro prijateljstvo, tudi on je bil iz skromne delavske družine in v umetnosti samouk. Jakovsky je bil zbiratelj in likovni kritik, pomemben za priznanje *l'art brut*. Vodaine je bil s svojim poznim slikarskim delom blizu temu slogu.

tipografskim in grafičnim okrasom. Snoval jo je sam, nekaj pomočnikov je imel le pri razmnoževanju. Poleg revije je pripravil še vrsto drugih izdaj, ki imajo danes zaradi kvalitetnega ročnega dela in nizkih naklad veliko bibliofilsko vrednost. V reviji je objavljala dela pomembnejših pisateljev tistega časa, dajal pa je priložnost tudi mlajšim in še neuveljavljenim. Revija je imela naklado okrog sto izvodov. V svoji karieri je objavil, tiskal ali s svojimi grafikami opremil dela avtorjev, kot so Raymond Queneau, Ernest Hemingway, Rainer Maria Rilke in Georg Trakl (Doncque 1997: 9–26).

Vodainovo poslanstvo je bilo v delavsko Loreno vnesti več kulture in umetnosti. Izkoriščal je »križiščno« lego regije, kjer so se križali nemški, francoski, belgijski, luksemburški in priseljski umetniki. Da mu je uspelo izdajati cenjeno mednarodno literarno revijo v kraju, kot je Basse-Yutz, daleč od kulturne metropole Pariza, je pomemben dosežek. Leta 1972 se je ločil od žene in se preselil v vasico Baslieux, kjer je ostal skoraj do smrti. S trdim delom in organiziranjem prireditev jo je spremenil v vas poezije. Intenzivneje se je posvetil slikarstvu, razstavljal je po francoskih mestih in v tujini, tudi v Sloveniji: prvič leta 1980 v ajdovski Pilonovi galeriji, zadnjič leta 2002 v Tolminskem muzeju. Še vedno je pesnil, tiskal, slikal in dobil vrsto nagrad, ena najpomembnejših nagrad je Stomps, ki jo podeljuje ta mesto Mainz in Muzej Gutenberg za največje dosežke v tiskarstvu (Guichard 1997: 101–103).

Leta 1980 mu je s sodelavci uspelo organizirati prvi festival poezije v Metz. Prizadeval si je, da bi v mestu odprli hišo poezije. Še za življenja so mu v Baslieux in v Yutz posvetili ulici. Umril je 8. avgusta 2006 v domu upokojevcev v Pont-à-Moussonu.

4 Prevajalsko delo in sodelovanje z Venom Pilonom

Jean Vodaine je slovenske kraje zapustil v zgodnjem otroštvu, potem pa je obiskoval le francosko šolo. Njegov materni jezik je bila slovenščina, v krogu družine so govorili slovensko, vendar jezikovne možnosti ni nikoli razvil do te mere, da bi lahko razpravljala o zahtevnejših temah. Kljub temu se je loteval prevajanja slovenske poezije. Za to ga je navdušil slikar in pesnik Venó Pilon, ki se je na starost veliko ukvarjal s prevajanjem.

Veno Pilon je z Jeanom Vodainom prišel v stik okrog leta 1950, ko je dobil knjižico *Poésie slovène, Présentation de Jean Vodaine (Slovenska poezija, Uredil Jean Vodaine)*. Gre za dvanajststranski zvežčič s kratko spremno besedo Jeana Vodaina, enim Prešernovim sonetom, po eno pesmijo Frana Levstika in Simona Gregorčiča, dvema Kajuhovima in petimi Župančičevimi. Izšel je v Parizu v zbirki *Escales*. V spremni besedi je Vodaine pojasnil, od kod mu ljubezen do slovenske poezije, in z zanosom razložil, kakšen je pomen poezije za ohranitev slovenskega jezika skozi zgodovino. V času avstrijskega gospostva, je zapisal, so v slovenskih domovih

poleg razpela in blagoslovljene vejice viseli portreti Cankarja, Gregorčiča ali Stritarja in prepričan je bil, da podobni portreti visijo tudi danes – le da tokrat med križem in portretom maršala Tita. Zapisal je tudi, da je njegova mati, ki je bila sicer tudi sama pesnica, v predalu varovala zvezek, v katerega si je prepisala najlepše pesmi iz slovenske literature. Prav ta zvezek je bil Vodainov prvi stik s slovensko poezijo (Vodaine 1950: 3–4).

Publicist Božidar Borko je v *Slovenskem poročevalcu* in potem *Delu* ves čas dokumentiral delo Jeana Vodaina in Vena Pilon ter z njim seznanjal slovensko javnost.² Iz kratke kritike Vodainove *Poésie slovène* je očitno, da ga še ni poznal, saj ga je označil za naturaliziranega Francoza in predvideval, da je Jean Vodaine postal iz Ivan Voden. Vrednost prevodov bolj kot v njihovi kakovosti vidi v »dobri volji« in »ljubezni do domače besede« (Borko 1951: 2). Tudi Pilon je prevode ocenil za precej povprečne in dobil idejo, da bi sam izdelal kaj boljšega. Kasneje se je izkazalo, da Vodaine sploh ni avtor teh prevodov, da jih je, anonimne, dobil od jugoslovanskega konzula v Metzju z namenom, da jih spravi v red, kolikor je to pač mogoče, in jih izda (Borko 1971: 65–66).

Pilon in Vodaine sta se seznanila na Sejmu pesnikov leta 1950 na pariškem Place des Vosges. V času Vodainove službe v Parizu sta se redno srečevala, potem pa sta ostala v rednem pisemskem stiku. Pilon je prepoznal Vodainov talent in pomen njegovega ustvarjalnega dela ter si zelo prizadeval, da bi ga povezal s slovensko kulturo. Predstavil ga je slovenskim intelektualcem, ki so prihajali v Pariz, med drugim Kocbeku, Kozaku in Borku. Leta 1966 ga je povabil v slovenski PEN, a se zaradi poškodbe vabilu ni mogel odzvati. V domovino se je prvič vrnil leta 1969, takrat so ga sprejeli v PEN-u, obiskal je sorodnike, Veno Pilon ga je peljal po Sloveniji. Pilon in Vodaine sta sodelovala pri prevodih slovenske poezije v francoščino. Njuno največje skupno delo je *L'Oracle peintres à Paris, Devinettes pour les amis curieux et connaisseurs* (slov. *Orakelj slikarjev, Uganke za radovedne prijatelje in poznavalce*). Gre za zbirko 130 ugank, katerih rešitve so največja slikarska imena 20. stoletja. Zbirka je izšla leta 1968, tipografsko jo je oblikoval Vodaine in je dragocena tako po vsebini kot po bibliofilski plati. Pilon je pozneje pripravil še slovensko izdajo, ki pa je izšla le v 50 izvodih in z manj ugankami (91 prvotnih in 8 dodanih slovenskih slikarjev) (Mislej 2002: 26–45).

Pilon je načrtoval obširno antologijo slovenske poezije v francoščini po vzoru zbirke prevodov v italijanščino *Sempreverde e Rosmarino* (slov. *Zimzelen in rožmarin*), ki je izšla v Rimu. Pripravil je množico prevodov, a nikakor ni mogel najti založnika. Računal je na Vodaina, ta pa je hotel pripravo take publikacije finančno zavarovati z vsaj dvesto prednaročniki. Antologiji je dal naslov *Même un petit peuple chante* (slov. *Tudi malo ljudstvo prepeva*), Vodaine je odtisnil njen naslov na ščitni ovitek *Oraklja slikarjev* s pripombo »v pripravi«. Pilonova bolezen je izdajo

² Izbor Borkovih člankov o Jeanu Vodainu je naveden v seznamu literature. O njem so poročali tudi drugi slovenski časopisi, nekateri v zamejstvu (prim. Novice iz Slovenije 1951).

preprečila, zato se je Vodaine odločil natisniti knjižico *Oeillets rouges pour Paris* (slov. *Rdeči nageljni za Pariz*) z izborom slovenske poezije šestnajstih pesnikov, povezanih s Parizom. *Nageljni* so bili natisnjeni julija 1970, Pilon je izvod dobil na svoji smrtni postelji (Borko 1969: 6; Pilon 1965).

Spremno besedo k *Oeillets rouges pour Paris* je napisal pesnik in tipograf Arthur Praillet, sodeloval je tudi pri korekturi prevodov. V spremni besedi je pisal o Vodnikovem slavospevu *Ilirija oživljena* in o spomeniku neznanemu francoskemu vojaku v Ljubljani. Poudaril je, da niso bile Ilirske province nič drugega kot Napoleonova »domislica« za izmenjavo z Avstrijo. Vseeno pa, je nadaljeval, je »Napoleon Iliriji vrnil njen jezik«, pesniki pa se »ne zmenijo za zgodovino in kujejo to legendo« naprej. Legenda o Franciji in Napoleonu z razsvetljskimi, idealističnimi in svobodomiselnimi idejami je po Prailletovo še vedno navdih in sen za marsikaterega pesnika. Prevode je označil za »zveste in preproste«, namen zbirke pa je predvsem, da lahko bralec »povoha« nageljne slovenske poezije in potem, če mu ugajajo, z raziskovanjem slovenske kulture nadaljuje (Praillet 1970: 2–3). Za pesmi lahko rečemo, da so bile izbrane reprezentativno, njihova rdeča nit pa je načeloma povezava s Parizom. Tako so lahko frankofoni prebrali pesem bukovnika Miha Andreaša, Valentina Vodnika, Josipa Stritarja, Srečka Kosovela, Antona Aškercarja, Otona Župančiča, Pavla Golie, Mileta Klopčiča, Boža Voduška, Mateja Bora, Kajetana Koviča, Lojzeta Krakarja, Janeza Menarta, Tomaža Šalamuna, zbirko pa skleneta pesmi prevajalcev Vodaina in Piona. Njuni prevodi so tehnično dovršeni in vsebinsko zelo točni, dopustila si nista nikakršne prevajalske svobode, zato so mestoma prevodi v francoščini nekoliko trdi.

Kljub neuresničeni antologiji je Vodaine v *Dire* večkrat objavil svoje in Pilonove prevode slovenske poezije (včasih vzporedno tudi originale) in tako uspel z njo seznaniti svoje naročnike. V sedmi številki tretje serije je nekaj strani posvečenih Kosovelu (osem prevodov, med njimi *Ekstaza smrti* in *Brinjevka*), leta 1966 ena Gradnikova in ena Zajčeva pesem, v jesensko-zimski številki leta 1967 pa sta izšli dve Gradnikovi in ena Krakarjeva pesem. Prevode Kosovelovih pesmi je pozneje izdal tudi kot samostojno knjižico.

Vodaine je prevajal tudi iz nemščine v francoščino in obratno. Prevedel, izdal in likovno opremil je dva izbora pesmi Reinerja Marie Rilkeja, in sicer leta 1992 *Les Dauphins* ter leta 1998 *Sept Poèmes. Automne Tardif*. V nemščino je prevajal dela francosko pišočega luksemburškega pesnika, sicer tudi dolgoletnega prijatelja, Edmonda Dunea (1914–1988). Svojčas se mu je zdelo, da bi se nemški prevod v Luksemburgu dobro prodajal, a se je to pozneje izkazalo za zmoto in so prevodi ostali v rokopisu (Sunnan 2018; Sunnen 2018a: 27). Čeprav prevodi (predvsem prevodi Rilkeja) predstavljajo le minimalni del Vodainovega opusa, s svojo kvaliteto kažejo tudi na njegov prevajalski talent.

5 Vprašanje nacionalne in umetniške identitete

Jean Vodaine je bil rojen v slovenski družini, a je skoraj vse življenje preživel v Franciji. Tam je pridobil osnovnošolsko izobrazbo in ustvaril umetniško kariero. Trdil je, da se ni nikoli asimiliral v Francoza, a se vendar ni nikdar v Franciji počutil tujca. Ponosno je govoril, da je Slovenec, po drugi strani pa je bila njegova jezikovna zmožnost v francoščini razvitejša kot v slovenščini; znal je tudi nemško. Slovensko narodnost omenja tudi vsa tujejezična literatura o njem. Da bo pesnil v francoskem jeziku, se je odločil zavestno, z utemeljitvijo, da se slovensko v šoli nikdar ni učil in da zna knjižno le francoščino (Bortignon 1988: 241). Vodainov prijatelj, belgijski pisatelj Marcel Hennart, je zapisal: »Naučil me je tudi nekaj verzov, polnih slovanske sladkosti, iz njegove države Slovenije: Moja duša moli nocoj ...« (Hennart 1955: 2). Pilon je zapisal, da je Vodaine s francoskimi prijatelji večkrat pel *Mi se 'mamo radi* (Pilon 1965: 2).

Družina Kavčič je vložila več prošenj za pridobitev francoskega državljanstva, a neuspešno, zaradi rapalske meje je bilo njihovo državljanstvo italijansko. Vodaine je ostal italijanski državljan vse do leta 1985, ko je dobil francosko državljanstvo. Že prej mu je bilo ponujeno jugoslovansko, a ga ni sprejel. Dolgoletno bivanje v Franciji s tujim državljanstvom je vplivalo na njegovo življenjsko pot, saj je nekaj časa kot suplent poučeval likovno vzgojo, kot tujec pa stalnega mesta v javni šoli ni mogel dobiti (Ryczko 1995a: 161–162).

Jean Vodaine je bil torej po družini Slovenec, po državljanstvu večino življenja Italijan, po jeziku Francoz, po prepričanju pa svetovljan. K svetovljanstvu je pripomoglo življenje v večnacionalni regiji Loreni, kjer se križajo francoski, nemški, luksemburški, belgijski in priseljenjski vplivi. Vodaine se je v literarnih, spominjskih in likovnih delih večkrat dotaknil teme identitete, narodnosti in meja, predvsem v kontekstu večnacionalnosti območja, kjer je živel. Z ironijo se je spominjal diskriminacije, ki jo je kot priseljenec doživljal v francoski šoli (Bortignon 1988: 239). Nanj je torej mogoče gledati z več perspektiv. Jean Vodaine je slovenski izseljenski umetnik, čigar družina se je izselila iz političnih razlogov in postala del lorenškega proletariata, tudi Vodaine je bil fizični delavec. V njegovem umetniškem udejstvovanju se to kaže s sodelovanjem v krogu pesnikov delavske poezije (Vodaine kot pesnik čevljar), življenje delavcev in značaj industrijske regije sta bili pogosti temi njegove poezije. Iz druge perspektive je Vodaine umetnik svoje regije, torej Lorene z okolico, v katero si je prizadeval pripeljati več kulturnega življenja. To mu je uspelo z založništvom in kulturnimi prireditvami. V tem okolju sta njegovo ime in ustvarjanje še danes najbolj poznana in cenjena. Sodeloval je z umetniki različnih narodnosti, za slovensko književnost pa je najbolj pomembno sodelovanje z Venom Pilonom, pri čemer lahko govorimo o Vodainu kot promotorju slovenske poezije in kulture v Franciji.

6 Dediščina in pomen Vodaina

Jean Vodaine je sodeloval z mnogimi mladimi umetniki. Pri njem so se učili tiskarske umetnosti, njihove prvence je vključeval v *Dire*, nekaterim pa je po svojih zmožnostih pomagal tudi finančno. Več hvaležnih pričevanj je zbranih v dosjeju, ki ga je uredil Joe Ryczko (1995b). Nekaj Vodainovih naslednikov je nastopilo v dokumentarnem filmu, ki sta ga o njem posnela Jasna Hribernik in Tomaž Letnar (2008), gre za kantavtorja in pesnika Louisa Artija, pesnika Clauda Billona, Michela Sireya in druge, ki še danes soustvarjajo kulturno življenje v Loreni in širše. Od leta 2013 v Baslieuxu deluje muzej Association Jean Vodaine, ki skrbi za njegovo dediščino, vodita jo Vodainova otroka Jean-Luc in Muriel (Association Jean Vodaine). Muzej prireja razstave Vodainovih likovnih del in pripravlja nove izdaje njegove poezije (prim. Vodaine 2016). V slovenščini prevodi njegove poezije niso izšli. Za Vodainovo dediščino v Sloveniji skrbita Pilonova galerija in Tolminski muzej, slednji hrani tudi precej njegove zapuščine. V stalni razstavi Pilonove galerije je predstavljeno sodelovanje Vodaina in Vena Pilon, Tolminski muzej je v letu 2021 pripravil razstavo Vodainovih likovnih del in osebnih predmetov (Fortunat Černilogar 2021; Brecej 1983: 3).

V slovenskem prevodu še ni izšla nobena pesniška zbirka Jeana Vodaina. Prevedenih je bilo zgolj nekaj posameznih pesmi. V okviru diplomskega dela *Francija in slovenska književnost* je bila prevedena pesem *Zahtevk za pojasnilo, poslan miličniku na železnici* (Vodaine 2021: 27). Za priložnost ob odkritju spominske plošče Jeanu Vodainu v Čiginju je Aleš Berger prevedel tri njegove pesmi, gre za pesmi *Kdo sem?*, *Topoli* in *Avanti la musica* (Berger 2021).

Življenje in delo Jeana Vodaina sta pomembna v več kontekstih. V kontekstu slovenske književnosti gre za plodovitega izseljenskega avtorja, ki je za jezik svojega ustvarjanja izbral francoščino in kot tak sodi tako v slovenski kot v frankofoni literarni kontekst. Za slovensko književnost je pomemben tudi kot prevajalec in izdajatelj slovenske poezije, promotor slovenske kulture in vez med slovensko ter francosko literarno sodobnostjo. Njegovo geslo je v *Slovenskem biografskem leksikonu*, v *Enciklopediji Slovenije* in v štirih jezikih na Wikipediji. Za Loreno z okolico je pomemben kot začetnik kulturnih prireditev, od katerih so nekatere postale tradicionalne (npr. Festival poezije v Metz). Za ta prostor je pomemben tudi kot tiskar, oblikovalec in založnik mnogih literarnih del pisateljev od blizu in daleč. Rojaki s Tolminskega se ga spominjajo kot nekoga, ki je uspel v svetu. Vodainova rojstna hiša v Čiginju ne stoji več, so pa v začetku oktobra 2021 postavili njegovo spominsko ploščo, za to je zaslužno Kulturno društvo Myra Locatelli. Literarna revija *Dire* je objavljala dela avtorjev z vsega sveta, razpršeni so bili tudi naročniki in bralci, tako sta manjša kraja Yutz in Baslieux postala del svetovne literarne scene, Vodaine se je želel zoperstaviti monopolu pariških kulturnih centrov (Ryczko 1995a). V likovni umetnosti je bil Vodaine kvaliteten grafik, pozneje pa slikar blizu umetniški

smeri *l'art brut* in kot tak edini slikar tega sloga slovenskih korenin. Gre za umetnika, ki se je po eni strani vključil v tokove svojega časa (delavska poezija, *l'art brut*), po drugi pa je ostajal samosvoj, kar dokazujejo revija *Dire* in njegov tipografski opus.

Viri

- Association Jean Vodaine: <http://asso.jean.vodaine.pagesperso-orange.fr/>.
- Berger, Aleš, 2021: *Prevodi pesmi ob priložnosti odkritja plošče Jeanu Vodainu*. Tipkopis.
- Borko, Božidar, 1964: Dosežki francoskega pesnika Slovenca. *Delo* 6/84. 6.
- Borko, Božidar, 1966: Odmevi naše poezije v Franciji. *Delo* 7/301. 7.
- Borko, Božidar, 1967: Odmevi slovenske poezije v tujini. *Delo* 8/2. 7.
- Borko, Božidar, 1969: Jean Vodaine v domovini. *Delo* 11/172. 6.
- Borko, Božidar, 1970: Odmevi slovenske književnosti. *Delo* 12/212. 5.
- Brecelj, Marijan, 1983: Grafik, slikar in tipograf ter pesnik Jean Vodaine s svojimi deli na rodnem Tolminskem. *Primorski dnevnik* 39/99. 3.
- Fortunat Černilogar, Damjana, 2021: Nataša Kovšca. *Jean Vodaine vod an bad adn bodi eden bodi nekdo. Katalog ob razstavi*. Tolmin: Tolminski muzej.
- Hribernik, Jasna (režija) in Letnar, Tomaž (scenarij). *Bod eden – Bodi Jean Vodaine, dokumentarni portret*. Dokumentarni program Televizije Slovenija. 2008.
- Kavčič – Kosovel – Pilon, 1964: *Primorski dnevnik* 20/178. 3.
- Novice iz Slovenije, Ajdovščina, 1951: *Svobodna Slovenija/Eslovenia Libre* 12/223. 3.
- Pilon, Veno, 1965: *Na robu*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Trois typographes novateurs: Bernouard – Duncan – Vodaine. (Catalogue d'exposition)*, 2002. Pariz: Librairie Nicaise.
- Vodaine, Jean, 1950: *Poésie Slovène*. Pariz: Escales.
- Vodaine, Jean, 1995: Les faiseurs des frontières. *Plein Chant* 57–58. 76–78.
- Vodaine, Jean, 1995a: Pismo Raymondu Briantu z dne 9. 1. 1963. *Plein Chant* 57–58. 22.
- Vodaine, Jean, 2016: *Poèmes*. Metz: Association Jean Vodaine.
- Vodaine, Jean, 2021: Zahtevak za pojasnilo, poslan miličniku na železnici. *Besedoholik* 1/10. 27. Prev. Urh Ferlež.
- Življenjepis Vladimir (Frédéric) Kaučič Jean Vodaine. Mislej, Irene (ur.): *Bad adn: Jean Vodaine*. Ajdovščina: Tolminski muzej in Pilonova galerija. 62–67.

Literatura

- Borko, Božidar, 1951: Kulturni paberki. *Slovenski poročevalec* 12/14. 2.
- Borko, Božidar, 1951a: Še o francoskih prevodih iz slovenske lirike. *Slovenski poročevalec* 12/262. 4.
- Borko, Božidar, 1951b: Veno Pilon kot slovenski prevajalec. *Slovenski poročevalec* 12/223. 2.
- Borko, Božidar, 1971: *Srečanja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Bortignon, Elia, 1988: *Les Passagers du Solstice, Mémoire et itinéraires en Lorraine du fer*. Thionville: Editions Serpenoise.
- Černe Oven, Petra, 2002: Črkoslovje kot orodje poezije. Mislej, Irene (ur.): *Bad adn: Jean Vodaine*. Ajdovščina: Tolminski muzej in Pilonova galerija. 6–25.
- Doncque, Marie-Paule, 1997: »Bod eden«: sois un. Marie-Paule (ur.): *Jean Vodaine Le passeur des mots*. Doncque. Metz: Bibliothèque de Pontfroy in Luxembourg; Bibliothèque Nationale. 9–26.
- Doncque, Marie-Paule, 1997a: Un horizon de plomb ou une certaine idée de la poésie. Doncque, Marie-Paule (ur.): *Jean Vodaine Le passeur des mots*. Metz: Bibliothèque de Pontfroy in Luxembourg; Bibliothèque Nationale. 27–40.
- Ferlež, Urh, 2020: *Francija in slovenska književnost. Diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Guichard, Bruno, 1997: La typographie hysée au rang d'art contemporain. Doncque, Marie-Paule (ur.): *Jean Vodaine Le passeur des mots*. Metz: Bibliothèque de Pontfroy in Luxembourg; Bibliothèque Nationale. 101–103.
- Hennart, Marcel, 1955: Un nom qui compte. *Plein Chant* 57–58. 88.
- Markale, Jean, 1951: Spremna beseda. Vodaine, Jean: *Le jour se Fera*. Pariz: Escales. 1–2.
- Mislej, Irene, 2002: Pilon in Vodaine, ustvarjalno prijateljstvo. Mislej, Irene (ur.): *Bad adn: Jean Vodaine*. Ajdovščina: Tolminski muzej in Pilonova galerija. 26–45.
- Praillet, Arthur, 1970: Spremna beseda. *Oeillets rouges pour Paris*. Basse-Yutz: Vodaine. 2–3.
- Ryczko, Joe, 1995: Življenjepis Jeana Vodaina (Repères). *Plein Chant* 57–58. 5–17.
- Ryczko, Joe, 1995a: Entretien. *Plein Chant* 57–58. 61–64.
- Sunnen, Myriam, 2018: Jean Vodaine ou la poésie dans tous ses états. Conter, Claude D. in Sunnen, Myriam (ur.): *Texte et image dialogues entre arts visuels et littérature*. Mersch: Centre national de littérature. 15–26.
- Sunnen, Myriam, 2018a: Vodaine et les écrivains Luxembourgeois. Conter, Claude D. in Sunnen, Myriam (ur.): *Texte et image dialogues entre arts visuels et littérature*. Mersch: Centre national de littérature. 27–43.

Jean Vodaine and His Links with Slovenian Poetry

The article discusses the life and work of artist and writer Jean Vodaine (born Vladimir Kavčič). Vodaine was born in Čiginj near the town of Tolmin in 1921, but spent most of his life in France. He was a poet, graphic designer, painter, printer and publisher. The international literary magazine *Dire* was published for many years and is regarded as his crowning achievement. The impact of Vodaine's life and work is seen in the popularisation of Slovenian poetry in France. With Veno Pilon, Vodaine created an anthology of Slovenian poetry that had been translated into French. He was a Slovenian immigrant living in Lorraine, an industrial and multinational region in France, which is also reflected in his works. Vodaine is important for the Slovenian, French and Lorrainian regional literature and culture.

Key words: Jean Vodaine, Slovenian–French literary contacts, Veno Pilon, *Dire* magazine, Slovenian emigration

DODATEK KOT NAJPOGOSTEJE ZAIZPOSTAVLJENA STRUKTURA NEMŠKEGA STAVKA

Članek osredinja rabo dodatkov (nem. Zusatz) v nemških spletnih komentarjih uporabnikov. Dodatki predstavljajo eno izmed najpogosteje zaizpostavljenih struktur v nemškem govornem jeziku, novejša študije pa kažejo tudi na njihovo rabo v pisanih besedilih. V članku najprej s teoretičnega stališča osvetlimo raznolike oblike zadnjega stavčnega polja, nato opredelimo skladenjske in slogovne značilnosti dodatkov. Sledi opis značilnosti spletnih komentarjev uporabnikov pod spletnimi članki, ki kot relativno mlada besedilna vrsta spletno posredovane komunikacije zaradi svoje dialoščnosti in pogovorne zasnovanosti kažejo številne značilnosti govornega jezika. Sintaktično-semantična ter stilistična analiza 188 komentarjev uporabnikov (12.374 besed) različnih nemških nadregionalnih spletnih časopisov ter rumenega tiska pokaže, da so tovrstne strukture v zadnjem stavčnem polju ne le pogosto rabljene, ampak tudi strukturno zelo raznolike, različno označene in kompleksne, npr. dodatki k dodatkom, ter imajo v besedilu najrazličnejše slogovne funkcije. Podobno kot v govornem jeziku služijo dodatki v spletnih komentarjih uporabnikov predvsem dodajanju pozabljenih informacij ter variranju informacij predhodnega stavka. Raziskava je pokazala, da se raba dodatkov ne razlikuje bistveno niti glede na obravnavano tematiko niti glede na časopis, kar nakazuje, da gre za splošno razširjen in pogost jezikovni fenomen te besedilne vrste. Predvsem so zanimivi izsledki rabe dodatkov po posameznih uporabnikih, ki kažejo, da uporabniki, katerih komentarji izstopajo po pogostnosti dodatkov, velikokrat uporabljajo dodatke s skupnimi strukturnimi značilnostmi in funkcijami ter so tako odraz individualnega stila pisanja.

Ključne besede: dodatek, izokvirjanje, zadnje stavčno polje, slogovne funkcije, besedni vrstni red, nemščina, spletni komentarji uporabnikov, spletno posredovana komunikacija

1 Uvod

Besedni vrstni red je v nemškem jeziku podvržen skladenjskim, morfološkim in komunikativnim zakonitostim (prim. Helbig in Buscha 2001: 473; Bračič, Fix

in Greule 2011). Norma določa, da se osebna glagolska oblika v pripovednem enostavnem stavku nahaja na drugem mestu, neosebne glagolske oblike pa so postavljene na konec stavka. Glagolske oblike tako tvorijo stavčni okvir, ki je temeljna gradbena enota in v nasprotju s slovenskim jezikom osrednja značilnost nemške stave (prim. Crnkovič 2018: 245). Za ponazoritev nemške stave v enostavnem stavku se je v nemškem jezikoslovju uveljavil linearni topološki model, ki nemški stavek razdeli na tri osnovna stavčna polja: predpolje (nem. Vorfeld), osrednje stavčno polje (nem. Mittelfeld) in zadnje stavčno polje (nem. Nachfeld) (prim. Wöllstein 2014: 22). Zaradi vpliva medijev in govorjenega jezika v zadnjem času prihaja do rahljanja stavčne strukture tako v predpolju in osrednjem stavčnem polju kot tudi v zadnjem stavčnem polju (prim. Marschall 2015: 202; Tavčar-Pirkovič 2017). Predvsem v zadnjem stavčnem polju jezikoslovci opažajo številne večje spremembe, ki so še v 80-ih letih veljale za slovnično nepravilne (prim. Vickel-Roisin (ur.) 2015: 3), danes pa predstavljajo tipične značilnosti ne le govorjenega jezika, ampak tudi pisanih besedil (npr. spletna publicistična, oglaševalska ter umetnostna besedila) (prim. Marschall 2015: 202; Polajnar in Tavčar-Pirkovič 2020). Marschall (2015) pokaže, da je raba zaizpostavljenih struktur zadnjega stavčnega polja v publicističnih besedilih stilistično, kognitivno in besedilnovrstno motivirana, izvor pa gre iskati v govorjenem jeziku (prim. tudi Duden 2016; Sandig 2006 idr.). Tovrstne strukture sledijo zakonu o skladenjski bližini in topološki oddaljenosti glagola, ki narekuje, da proti desni (desni rob osrednjega polja ali zadnje stavčno polje) težijo tisti stavčni členi, ki so s povedkom, v katerem je osebna glagolska oblika, skladenjsko povezani (prim. Bračič, Fix in Greule 2011: 26). Bračič in soavtorji (2011: 26) kot glavne značilnosti nemške stave omenjajo še komunikacijsko dinamiko oz. zakon naraščajoče sporočilne vrednosti, ki pravi, da so najpomembnejši deli sporočila postavljeni na desno. V skladu s teorijo o členitvi po aktualnosti praške šole so zaizpostavljene strukture rematične.

V članku se osredotočimo na rabo dodatkov (nem. Zusatz), ki predstavljajo eno izmed najpogosteje zaizpostavljenih struktur v nemškem govorjenem in tudi pisnem jeziku (prim. Tavčar-Pirkovič 2017). Polajnar in Tavčar-Pirkovič (2020) v članku o dodatkih v komentarjih in kolumnah spletnih časopisov na eni strani ter pripadajočih komentarjih uporabnikov na drugi strani raziščeta njihove besedilnovrstne in stilistične značilnosti: ugotavljata, da so dodatki v interaktivnih komentarjih uporabnikov primerjalno številčnejši, razlike pa se kažejo tudi v njihovi strukturi in slogovni funkciji. V eksemplarični analizi pokažeta, da so dodatki v komentarjih uporabnikov ne le kompleksnejši, ampak tudi strukturno in funkcijsko bolj raznoliki kot v spletnih člankih, katerim sledijo. Zato se dani članek osredinja na komentarje uporabnikov s spletnih forumov različnih nemških nadregionalnih dnevnik in tedenskih spletnih časopisov (Zeit Online, FAZ.net, TAZ.de) ter rumenega tiska (Abendzeitung), ki se nahajajo pod članki dveh različnih diskurzov (uporaba kanabisa v medicinske namene in pandemija koronavirusne bolezni). Cilj je pokazati strukturno in funkcijsko raznolikost dodatkov ter podobnosti in razlike v rabi dodatkov glede na temo, profil bralcev (tip časopisa), individualni stil in dolžino komentarjev.

2 Dodatek in njegove slogovne funkcije: teoretična izhodišča

Spodnja tabela prikazuje linearni topološki model nemškega stavka (Wöllstein 2014: 22).

Vorfeld	Linke Satzklammer (LSK)	Mittelfeld	rechte Satzklammer (RSK)	Nachfeld
predpolje	levi del stavčnega okvirja	osrednje stavčno polje	desni del stavčnega okvirja	zadnje stavčno polje

Tabela 1: Linearni topološki stavčni model

Z desnim stavčnim okvirjem naj bi se nemški enostavni stavek (z osebno glagolsko obliko na drugem mestu) tudi zaključil. Zadnje stavčno polje ostaja nezasedeno, le v izjemnih primerih se v njem nahajajo določene konstituente. Če se osredotočimo na zadnje stavčno polje, pregled nemških slovnice in skladnje pokaže, kako neenotno in heterogeno je slednje definirano. Opaziti je heterogenost tako v poimenovanju procesa zasedanja desne stavčne periferije v nemškem stavku (Rechtsversetzung, Herauslösung aus dem Rahmen, Ausklammerung, Nachtrag, Extraposition von Stellungsgliedern, Herausstellung) kot tudi struktura, ki iz teh procesov izhajajo in se pogosto prekrivajo (Nachstellung, Reparatur-Nachtrag, Zusatz itd.) in nenazadnje heterogenost v poimenovanju zadnjega stavčnega polja¹ (npr. Duden 2016/2009; Zifonun idr. 1997; Eisenberg 2013; Engel 2009; Eroms 2000; Flämig 1991; Weinrich 2005; Vinckel-Roisin (ur.) 2015). Pri sistematizaciji fenomenov desne stavčne periferije avtorji izbirajo različne kriterije, in sicer slogovne kriterije v kombinaciji z nekaterimi psihološko-kognitivnimi zakonitostmi ter fonetičnimi lastnostmi. Tavčar-Pirkovičeva (2017: 145–152.) prav zaradi pluralnosti izrazov in definicij tako ves prostor za desnim stavčnim poljem poimenuje desna stavčna periferija, strukture v njej pa glede na novejšo teorijo razdeli v sedem večjih kategorij in jih definira tako s sintaktičnega kot tudi s stilističnega, fonetičnega in komunikacijskega vidika. Omenjeni model opredeljuje tudi dodatek (nem. Zusatz), ki se empirično izkaže kot pogosta struktura zadnjega stavčnega polja oz. desne stavčne periferije (prim. Polajnar in Tavčar-Pirkovič 2020; Tavčar-Pirkovič 2017) in je predmet obravnave danega članka.

V starejših delih je dodatek (nem. Zusatz) obravnavan zgolj v okviru struktur, ki lahko zasedajo zadnje stavčno polje, to je dostavek (nem. Nachtrag) (prim. Erben 1972; Heidolph idr. 1981) ali pa izpostavitev (nem. Herausstellung) (prim. Altmann 1981; Sandig 1986). Termina dostavek ali izpostavitev v tem kontekstu

¹ Desno stavčno periferijo lahko razumemo kot nadpomenko za prostor za desnim stavčnim okvirjem. Poleg zadnjega stavčnega polja (Nachfeld) se omenjajo še nekatere delitve tega polja (npr. »rechtes Außenfeld« kot desno zunanje polje ali pa »Nachfeld im engeren/weiteren Sinne«, torej zadnje stavčno polje v ožjem/širšem smislu (Zifonun et al. 1997: 1649f.), zadnja izdaja Dudnove slovnice (2016: 898f.) uvaja še termin »Nachnachfeld« kot polje za zadnjim stavčnim poljem, kar bi bilo enako kot desno zunanje polje).

predstavljata nadpomenki za strukture, ki lahko zasedajo zadnje stavčno polje. Zusatz (dodatek) ločeno od pojma dostavek prvič omenja Polenz (1985; 2008: 255), Schindler (1990: 190–199) pa razvije klasifikacijo dodatkov. Skupni pojem dodatek definira kot sintaktično relacijo med dvema skupinama besed, pri čemer prva vsebuje nanašalni element, druga pa tvori apozicijo k temu nanašalnemu elementu. Dodatek kot eno izmed zaizpostavljenih struktur natančneje omenjajo Zifonunova s soavtorji (1997: 1644–1680) in kot tipične primere navajajo naslednje, ki so velikokrat uvedeni s konektorji² (npr. *jedenfalls, und zwar*):

1. *Mit den Mini-Röcken fing es an, und mit Blümchen auf dem Bein hört es auf – jedenfalls vorläufig.*
2. *Es ist ein Unfall geschehen, vermutlich durch Elektrizität.*
3. *Und dafür wurde ich ihn also bestrafen, und zwar hart, für diese.* (Zifonun idr. 1997: 1646f.; poudarki so originalni.)

Po definiciji Zifonunove idr. (1997: 1647) imajo dodatki v stavku svojo skladenjsko vlogo, praviloma prislovno vrednost, vendar tvorijo ločeno intonacijsko enoto, ki je jasno nakazana s premorom govorca oziroma ustrezno grafično ponazorjena s strani pisca.³ Elementi, ki se pojavljajo kot dodatki, so izrazi, ki povezujejo, spreminjajo ali stopnjujejo vsebino stavka. Stojijo torej lahko tako v desnem zunanem polju (nem. rechtes Außenfeld) kot v zadnjem stavčnem polju (nem. Nachfeld), kar pa vedno tvori desno stavčno periferijo (Zifonun 2015: 44). Strukturno gledano so dodatki lahko bodisi celi stavki bodisi besedne zveze; na desnem stavčnem obrobju se tako lahko znajdejo najrazličnejši odvisni stavki, nedoločniške zveze, zveze z *als* in *wie*, predložne zveze, samostalniške zveze, pridevniške in prislovne zveze, priredne in pristavčne zveze (Tavčar-Pirkovič 2017: 44). Zifonun idr. nadalje navajajo primere, ki kažejo na to, da dodatek niti znotraj stavčnega okvirja nima lastnosti integriranosti v poved, v kateri se nahaja (Zifonun idr. 1997: 1648; poudarki so originalni):

4. *»Mit den Mini-Röcken fing es an, und mit Blümchen auf dem Bein hört es – jedenfalls vorläufig – auf.«*

Zifonunova idr. (1997: 1669) elementom desne stavčne periferije in med njimi tudi dodatkom pripisujejo najrazličnejše komunikativne funkcije: lahko gre za mesto teme (nem. Thematisierungsstelle), hkrati lahko tam stojijo tudi rematični elementi. Zadnje stavčno polje lahko vsebuje tako za recipienta pomembne kot manj pomembne informacije; velikokrat pa si z njim jezikovno gospodarno informacije pomagamo oblikovati tako, da so bolj pregledne, nazorne in razumljive. Ko gre za tovrsten razplet informacij oz. nazornejši prikaz in lažje razumevanje, govorimo o osnovni funkciji desnega stavčnega polja, ki je tudi že gramatikalizirana (Zifonun

² Konektorji kot skladenjskopomenska povezovala v besedilih vzpostavljajo in ohranjajo kohezijo in koherenco v besedilu. Njihova raba in stava sta vezani na členitev po aktualnosti in intonančni potek povedi (Žele 2012).

³ Prozodične lastnosti pa niso povsem jasen kriterij določanja dodatkov, saj so identične strukture ob odsotnosti modiikatorjev lahko tako dodatki (če so prozodično ločene) kot tudi dostavki (Nachträge). Imo (2015: 233f.) ugotavlja, da so meje med dodatki in dostavki zabrisane in da med njimi težko ločimo v tistih primerih, kjer o integraciji ali dezintegraciji v stavek izključno odloča prozodija.

idr. 1997: 1669). V ostalih primerih pa gre za specifične funkcije, ki so stilistično pogojene (Zifonun idr. 1997: 1669).

Med najpogostejšimi funkcijami dodatka je dodajanje pozabljenih ali izpuščenih informacij.⁴ Dodatek se tako v desni stavčni periferiji pogosto pojavi takrat, ko v povedi zaradi velikega števila besed oz. stavkov, ki se odvijajo vzporedno, govorec določenih podatkov v strukturo stavka ne vključi pravočasno in so zato dostavljeni (Zifonun idr. 1997: 1671f.; poudarki so originalni):

5. »Ja, meine Damen und Herren, die Sie da draußen zuhören und die Sie in der Zwischenzeit angerufen haben **hier bei uns**.«

Če povežemo dejstvo, da se v pisanih besedilih pogosto kaže vpliv govornega jezika, potem lahko trdimo, da gre v primeru dodajanja pozabljenih struktur za desni stavčni okvir za komunikativno-psihološko funkcijo. Informacijsko gledano gre v tem primeru za strukture, ki sodijo v glavni stavek in so nepoudarjene, saj vsebujejo manj pomembne informacije (v nem. Hintergrundinformationen). Dodatki pa lahko vsebujejo tudi poudarjene informacije oz. informacije bistvenega pomena (v nem. Vordergrundinformationen) in prevzemajo slogovne funkcije (primer 5). O tem, kateri elementi bodo dodani in kako, pa odločata kontekst in vsebina, tako Zifonun in soavtorji (1997: 1672; poudarki so originalni):

6. »wenn sie Angst haben, müssen sie ja irgend 'n Bild haben **von der Angst**.«

Zifonun in soavtorji (1997: 1672f.) dodajanju, ki izvira iz govornega jezika, v pisanem jeziku pripisujejo posebne slogovne funkcije, saj se na ta način lahko ustvari poseben poudarek. Zifonunova idr. (1997: 1672f.) ločijo dva vzorca:

1. Elementi v zadnjem stavčnem polju predstavljajo glavni poudarek celotne informacije. Tukaj so dodani obvezni stavčni elementi, ki so nosilci glavne informacije v stavku.

7. »Symbolisch soll es darstellen den Kampf zwischen Gut und **Böse**. Und zwar ist das Gute versinnbildlicht durch zwei **Erzengel**, Michael und Gabriel« (Zifonun idr. 1997: 1672f.; poudarki so originalni).
2. Lahko pa imamo tudi poved z dvema glavnima poudarkoma oz. poudarek z dvema jedroma (nem. zweigipfliges Tonmuster), ko je poudarjen element v osrednjem stavčnem polju ali predpolju, enako poudarjen pa je element v zadnjem polju:

8. »Alle Photos zeigen die Züge eines einsamen, traurigen Skeptikers, dabei konnte er gelegentlich **lustig sein und vom raschem Witz**« (Zifonun idr. 1997: 1672f; poudarki so originalni).

⁴ Tako se dodatek približa vlogi dostavka (v nem. Nachtrag), pri čemer avtorji Zifonun idr. (1997) strukturo dostavke uporabljajo izključno v analizi govornega jezika, medtem ko je ustreznica v pisanih besedilih dodatek (v nem. Zusatz).

Glede na zgornje definicije in razlage bodo v empiričnem delu dane raziskave kot dodatki opredeljene strukture za desnim stavčnim okvirjem. Gre za sintaktično, prozodično/grafično in/ali pragmatično ločene elemente, ki so od predhodnega stavka ločeni s premorom in/ali grafično oznako. Pogosto so uvedeni z besedilnimi povezovalci oziroma s konektorji, v nemščini so to izrazi kot *jedenfalls*, *also*, *und zwar*, *noch* ipd. Semantično gledano dodatki širijo, dopolnjujejo in/ali specificirajo informacije iz predhodnega stavka, slogovno pa predvsem služijo poudarjanju pomembnih informacij, razpletu in nazornejšemu prikazu informacij, dopolnjevanju, bolj natančnemu opredeljevanju, stopnjevanju rematičnih elementov ali pa kasnejšemu dodajanju prej pozabljenih in/ali izpuščenih informacij, v nekaterih primerih tudi korekturi informacij predhodnega stavka.

3 Spletni komentarji uporabnikov: nova besedilna vrsta spletno posredovane komunikacije

Spletna besedila se razlikujejo od tiskanih zaradi posebnosti elektronskega medija, v katerem nastajajo. Weidacher (2017: 154) meni, da prav značilnosti medija bistveno vplivajo na značilnosti in oblike spletnih besedil. Za prototipična spletna besedila so značilne naslednje lastnosti: hiperbesedilnost, nelinearnost, multimodalnost, fluidnost, dialoškost ali interaktivnost ter rahljanje besedilnih mej (Weidacher 2017: 154). Na spletu najdemo poleg tradicionalnih besedilnih vrst, ki so se prilagodile značilnostim spleta (med časopisnimi besedilnimi vrstami npr. komentar, kolumna), tudi nove. Ena takšnih novejših besedilnih vrst so komentarji uporabnikov pod spletnimi članki, v katerih uporabniki diskutirajo in vrednotijo v članku tematizirane vidike; komentarji uporabnikov pa se lahko retrospektivno nanašajo tudi na druge komentarje uporabnikov. Tako je zanje značilna izrazita dialoškost ali interaktivnost, pa tudi kratkost, pri čemer je v ospredju uspešna medsebojna interakcija, ki poteka asinhrono. Poleg argumentativne besedilne funkcije lahko imajo komentarji uporabnikov tudi fatično/kontaktno besedilno funkcijo (prim. Fandrych in Thurmair 2011: 141). Čeprav gre za pisana besedila (nem. »medial grafisch«), so zaradi dialoškosti in hitre izmenjave mnenj v veliki meri pogovorno zasnovana (nem. »konzeptionell mündlich« (Koch in Oesterreicher 2008)) in kažejo jezikovne značilnosti spletno posredovane komunikacije kot npr. »chata«, zato se tudi bistveno razlikujejo od redigiranih spletnih člankov, pod katere so umeščena. Vendar pa nekateri jezikoslovci opozarjajo na veliko raznolikost spletnih komentarjev uporabnikov, ki so lahko (zelo) kratki in dialoško pogovorni ali pa dolgi in poudarjeno argumentativno zasnovani (prim. Fandrych in Thurmair 2011: 146; Große 2015: 57). Poleg naštetih lastnosti prototipičnih spletnih besedil⁵ je za komentarje uporabnikov ključna anonimnost, ki vpliva na izbiro jezikovnih sredstev, ki so pri nestrinjanju lahko zelo direktna, nevljudna, ironična ali sarkastična (Weidacher 2017: 164;

⁵ Multimodalnost je v komentarjih uporabnikov pogosto izražena preko linkov, fluidnost pa je opazna na ravni celotnega foruma komentarjev in ne posameznega uporabnikovega komentarja (prim. Weidacher 2017: 164).

Fandrych in Thurmair 2011: 138). Prav tako zaradi hitre izmenjave komentarjev niso redke slovnične in pravopisne napake (Weidacher 2017: 164).⁶

Vsak uporabnikov komentar zase predstavlja zaključeno besedilo, kar nakazujejo »layout«, ura, slika profila in uporabniško ime (prim. Lindemann idr. 2014: 228, 234), hkrati pa so del dialoško strukturiranega foruma komentarjev. Komentarji so tematsko organizirani v niti (angl. *thread*): (#1.1, #1.2, #1.3 itd.), kar poteka avtomatsko. Zaradi kompleksnosti forumov uporabniki v diskusiji poskrbijo za jasno medbesedilno nanašanje, kar je pogosto izraženo s citiranjem tudi daljših delov predhodnih komentarjev, na katere se komentarji nanašajo (prim. Polajnar 2019).

4 Metoda in korpus

Sintaktično-semantična ter stilistična analiza se na osnovi dosedanjih teoretičnih in empiričnih raziskav osredotoča na naslednja vprašanja:

1. Ali se pri rabi dodatkov kažejo razlike glede na obravnavano tematiko?
2. Polajnar in Tavčar-Pirkovič (2020) pri rabi dodatkov zaznata razlike med spletnimi portali, zato nas je zanimalo, ali se raba dodatkov, tj. pogostnost, struktura in funkcija dodatkov v komentarjih uporabnikov razlikuje med spletnimi portali, torej glede na profil bralcev, ki komentirajo na straneh nadregionalnih spletnih dnevnikov in tedenskih časopisov na eni strani in na straneh rumenega tiska na drugi strani.
3. Komentarji uporabnikov se po dolžini zelo razlikujejo. Prototipično krajši komentarji poudarjeno izražajo dialoškost oz. interaktivnost, daljši pa s kompleksno argumentacijo spominjajo na izvirne spletne članke. Zanimalo nas je, ali se med krajšimi in daljšimi komentarji uporabnikov kažejo razlike glede na pogostnost, strukturo in funkcijo dodatkov, kot so se pokazale med komentarji in kolumnami na eni strani in komentarji uporabnikov na drugi strani (prim. Polajnar in Tavčar-Pirkovič 2020).
4. Čeprav Polajnar in Tavčar-Pirkovič (2020) ne opažata korelacij med pogostnostjo dodatkov in individualnim načinom izražanja, nas je zanimalo, ali dodatki značilno prevladujejo pri posameznih uporabnikih.

V raziskavi smo analizirali dodatke v spletnih komentarjih uporabnikov s spletnih forumov različnih nemških nadregionalnih dnevnikov in tedenskih spletnih časopisov (Zeit Online, FAZ.net, TAZ.de) ter rumenega dnevnega tiska (Abendzeitung). Članki obravnavajo dve različni tematiki in predstavljajo izsek aktualnega diskurza o covid-19 (tabela 2) ter izsek nekoliko starejšega diskurza o legalizaciji konoplje v medicinske namene (tabela 3). Tako bomo lahko pokazali morebitne razlike glede na komentirano temo, hkrati pa je znotraj ene teme omogočena boljša primerljivost. Na eni strani smo za analizo izbrali v Evropi uveljavljene

⁶ Poleg navedenih z internetom pogojenih značilnosti spletnih besedil Weidacher (2017: 164f.) izpostavi tudi vpliv kulture (npr. pomen vkljudnosti v določeni kulturi ali tabuiziranje določenih tem in oblik) in uveljavljenih besedilnih vrst (npr. pozdrav, izposojen iz spletnih sporočil ali pisem).

nadregionalne spletne časopise, kjer komentiranje poteka izključno v nemščini. Pri aktualnem korpusu o pandemiji covid-19 smo nadalje dodali komentarje spletnega dnevnika *Abendzeitung* kot predstavnika rumenega tiska (tabela 2). Na ta način bomo lahko pokazali morebitne razlike glede na profil bralcev. Skupno smo analizirali 188 komentarjev, kar znaša 12.374 besed.

spletni časopis	članek	komentarji uporabnikov ⁷	
Zeit Online	So wollen die Bundesländer über die Feiertage kommen (11. 12. 2020)	30 (od 623)	1.685 besed
TAZ.de	Pro und Contra Gottesdienste in Pandemie: Lockdown für alle – außer Gott? (10. 12. 2020)	28	1.887 besed
FAZ.net	Covid-Arzt an Covid erkrankt »Es hat Spuren hinterlassen« (2. 11. 2020)	30 (od 71)	2.532 besed
Abendzeitung	Durchschnittslohn in Bayern gesunken (17. 12. 2020)	30 (od 2.965)	1.518 besed

Tabela 2: Izbrani članki različnih nemških spletnih časopisov na temo covid-19 s pripadajočimi komentarji foruma ter številom analiziranih komentarjev oz. besed

spletni časopis	članek	komentarji uporabnikov	
Zeit Online	Endlich darf Cannabis helfen (19. 1. 2017)	23 (od 273)	1.375 besed
TAZ.de	Urteil zum Cannabis-Anbau. Zeit zu legalisieren (22. 7. 2014)	21	1.072 besed
FAZ.net	Oans, zwoa, g'kiffit! (23. 2. 2015)	26 (od 721)	1.126 besed

Tabela 3: Izbrani članki različnih nemških spletnih portalov na temo kanabis s pripadajočimi komentarji foruma ter številom analiziranih komentarjev in besed

Prvi korak analize predstavlja manualna kvalitativna sintaktično-semantična ter stilistična analiza dodatkov v skladu s kriteriji, ki smo jih opredelili v teoretičnem delu članka, in glede na besedilne funkcije analiziranih besedil (prim. Brinker, Cölfen in Pappert 2018). Analizo smo omejili na približno 30 različnih komentarjev uporabnikov oz. približno 1.800 besed na forum komentarjev. V nadaljevanju smo na osnovi relativnih vrednosti (deležev in gostote dodatkov) kvantitativno analizirali deleže komentarjev z dodatki ter gostoto dodatkov glede na temo in spletnih časopisov ter individualni stil ali dolžino komentarjev.

5 Kvalitativna in kvantitativna analiza dodatkov v komentarjih uporabnikov

Analizirani spletni komentarji uporabnikov obeh diskurzov kažejo na veliko strukturno in funkcijsko raznolikost dodatkov. V nadaljevanju bomo na primerih najprej

⁷ Število besed se nanaša zgolj na besedila v komentarjih brez meta podatkov, kot je npr. uporabniško ime.

prikazali njihove strukturne značilnosti (5.1), v nadaljevanju pa ponazorili njihove slogovne funkcije (5.2). Nazadnje sledi primerjava kvantitativnih rezultatov pogostnosti glede na temo, časopis, dolžino komentarjev in individualni stil (5.3).

5.1 Strukturne značilnosti dodatkov

Dodatke analiziranih komentarjev uporabnikov lahko razdelimo v naslednje skupine:

- a) Dodatki, ki so od predhodnega stavka ločeni z ločili, kot denimo z vejico, pomišljajem, dvopičjem, oklepajem ali tripičjem.
 9. »*Selbst Anfang November hätte man den jetzt kommenden Lockdown noch erheblich »preiswerter« haben können, **medizinisch, sozial und auch finanziell**« (Zeit Online: Kommentarforum zum Artikel »So wollen die Bundesländer über die Feiertage kommen«).*
 10. »Naja, jeder Ministerpräsident will der erste sein – **der Vorreiter und Retter**. Deshalb darf es Gespräche ja auch erst am Sonntag geben – **damit jedem Ministerpräsidenten noch genügend Zeit bleibt**« (Zeit Online: Kommentarforum zum Artikel »So wollen die Bundesländer über die Feiertage kommen«).

Dodatki v komentarjih uporabnikov so lahko daljše stavčne strukture, pri katerih je očitna tendenca dostavljanja na desno. V njih je opaziti nalaganje struktur, ki dopolnjujejo ali precizirajo predhodni stavek, kar je pogosto tudi hierarhično označeno z oklepaji, dvopičji in vezaji:

11. *Nach Expertenmeinungen besteht dabei die Gefahr von Langzeitnachwirkungen (¹anders als beim Alkohol, ²allerdings wird auch davon bei uns zu viel konsumiert): ³im Gehirn bleiben Reste kristalliner Verbindungen (⁴mit kumulativem Effekt, der sich proportional zur Häufigkeit des Konsums erhöht), die noch längere Zeit nach Aufnahme der Droge ins Blut gelangen und dort ihre bewusstseinstrübende Wirkung entfalten können – ⁵fatal für Leute, die Maschinen bedienen oder am Straßenverkehr teilnehmen. (FAZ.de: Kommentarforum zum Online-Kommentar »Oans, zwoa, g'kiff!«; dodatke sta oštevilčili avtorici besedila.)*
- b) Dodatki, ki so od predhodnega stavka ločeni s končnimi ločili in tvorijo samostojno poved.
 12. »Wir haben im Oktober drei Wochen von 16 auf 81 gebraucht. **Im Schnitt!**« (Zeit Online: Kommentarforum zum Artikel »So wollen die Bundesländer über die Feiertage kommen«).

Zaizpostavljeni dodatki so lahko tudi kompleksnejše strukture, npr. dodatek k dodatku:

13. »*Es ist Geltungssucht, was ihn treibt. Und da ist er schwer abhängig, der schwere Bundesrichter*« (Zeit Online: Kommentarforum zur Online-Kolumne »Legalize it!«).
- c) Dodatki, ki jih uvajajo različni konektorji *und zwar, nämlich, jedenfalls, also, das heißt* (prim. Zifonun idr. 1997: 1648), ki modificirajo ali stopnjujejo predhodni stavek. Tovrstni dodatki imajo v predpolju ali osrednjem polju predhodnega stavka pogosto nanašalni element (Duden 2016: 898).
14. *Die Art und Weise, wie über Covid-19 berichtet wird, ist nun völlig anders als früher über Krankheiten berichtet wurde – nämlich meistens überhaupt nicht.* (TAZ.de: Kommentarforum zum Artikel Covid-Arzt an Covid erkrankt: »Es hat Spuren hinterlassen«).
15. *Was ist denn die »engste Familie« die zb in SH zusammenkommen darf? Bis zu 10 Personen in direkter Verwandtschaftslinie? Also z.B Eltern (2) + 3 erwachsene Kinder + einer davon mit Ehepartner?* (Zeit Online: Kommentarforum zum Artikel »So wollen die Bundesländer über die Feiertage kommen«).
- d) Dodatki, ki vsebujejo več eliptičnih stavkov, ti pa na »staccatto« način na desni rob postavijo in s tem poudarijo bistvene informacije:
16. *Dass verrückte Alkoholiker das Zeug gelegentlich saufen: Pech. Eigenverantwortung. Freiheit* (ZEIT ONLINE: Kommentarforum zur Online-Kolumne »Legalize it!«). *Dies ist ein typischer Fall zum Thema Krankenhaushygiene – MSRA Keim-bakteriell – geschwächtes Immunsystem – Folge: Lungenentzündung* (FAZ.de: Kommentarforum zum Artikel Covid-Arzt an Covid erkrankt: »Es hat Spuren hinterlassen«).
- e) Dodatki, pri katerih ne moremo z gotovostjo trditi, ali gre za dodano strukturo (Zusatz) ali zgolj za grafično označeno skladijsko nadaljevanje (syntaktische Fortsetzung):
17. *Ok. Und wie zahlen sie die Miete? Oder verzichten Vermieter darauf bis März oder wie lang auch immer das Berufsverbot gilt?* (Zeit Online: Kommentarforum zum Artikel »So wollen die Bundesländer über die Feiertage kommen«)

Pri zgornjih primerih je o klasifikaciji neke strukture v kategorijo dodatka končno odločal komunikacijsko-psihološki vidik. Ker je zasnova komentarjev pogovorna, o čemer priča tudi slovnično nepravilna, manj ustrezna in zelo pogovorna jezikovna raba, tudi dialekt, lahko trdimo, da gre pri omenjenih strukturah za dodajanje novih informacij oz. za širjenje uporabnikovih izjav z novimi informacijami, ki pojasnjujejo in argumentirajo njihova stališča. Uporabniki na koncu velikokrat dodajo informacije, ki so bile ob formuliranju predhodne povedi pozabljene. Prav zato jih lahko uvrstimo k dodatkom. Prav tako pomemben kriterij je prozodični premor, ki nastane, če povedi izgovorimo (nem. Klangprobe). Vsekakor pa so taki

in podobni primeri vedno predmet diskusije, saj so meje včasih zabrisane in nejasne in tako dopuščajo več interpretacij.

Tako lahko sklenemo, da so dodatki v komentarjih časopisnega foruma izraženi na zelo različne načine; nekateri so zapisani v obliki dodane strukture za vezajem, dvopičjem ali vejico, spet drugi v oklepajih ali po tropičju, kot izpust stavka ali po nedokončanju stavka. Pogosto so s končnimi ločili izolirani od predhodnega stavka in se pojavijo v obliki samostojne povedi. Včasih jih uvajajo različni konektorji *und zwar*, *nämlich*, *jedenfalls*, *also*, *das heißt*, ki modificirajo ali stopnjujejo predhodni stavek. Predvsem gre izpostaviti raznoliko označevanje in zapisovanje dodanih struktur ter kompleksno nalaganja struktur v desno stavčno periferijo, kar gre v veliki meri pripisati komunikacijsko-psihološkimi vzgibom.

5.2 Komunikacijske in slogovne funkcije dodatkov

Če v spletnih člankih dodatki velikokrat služijo lažjemu razumevanju in bolj nazornemu prikazu informacij, strukturiranju kompleksnih povedi, kjer se bistvene informacije lahko izgubijo v množici struktur, kot so npr. podredja, prilastkovi odvisniki, nedoločniške zveze, kažejo spletni komentarji uporabnikov druge značilne funkcije. V komentarjih dodatki skoraj izključno služijo dodajanju pozabljenih oziroma izpuščenih informacij ter dodajanju natančnejših informacij. Lahko pa tvorci komentarjev z njimi popravijo, stopnjujejo ali modificirajo predhodni stavek. Tako so ne le odraz hitrega pisanja komentarjev in njihove pogovorne zasnove, temveč tudi odraz komunikacijsko-psihološke logike nalaganja informacij na desni stavčni periferiji. To je razvidno tudi iz naslednjega primera, kjer s pomočjo dodajanja prihaja do stopnjevanja rematičnih elementov (Marchall 2015: 202):

18. *Respekt vor dem Arzt und seinen Kollegen, insbesondere auch den Pflegekräften* (FAZ.de: Kommentarforum zum Artikel Covid-Arzt an Covid erkrankt: »Es hat Spuren hinterlassen«).

V naslednjem primeru je z dodatkom *mit grüner Regierungsbeteiligung* dodana pozabljena informacija. Pri drugem dodatku (*zusammen mit der von CDU versprochenen Steuersenkungen*) pa je dodana informacija, ki je tvorcu te povedi najverjetneje na misel prišla kasneje. Tretji dodatek (*da galube ich ganz fest dran*) pa še dodatno podkrepi predhodne izjave.

19. *Natürlich wird die Legalisierung kommen mit grüner Regierungsbeteiligung – zusammen mit der von CDU versprochenen Steuersenkungen – da glaube ich ganz fest dran!* (Zeit Online: Kommentarforum zum Online-Kommentar »Endlich darf Cannabis helfen«).

V spodnjem primeru se oba dodatka, ločena z vejico, pojavita kot naštevanje oz. kopičenje spontanih elementov, ki so tvorcu komentarja prišle na misel med

pisanjem. Ker gre za informacije, ki predstavljajo izjemo (*außer*) od zapisane trditve, je tvorec komentarja oba dodatka postavil v oklepaj:

20. *Stoiber hat natürlich Recht, die Gesellschaft muss Jugendliche davor schützen, sich das ganze Leben durch Cannabis zu versauen. Schon allein deshalb muss es beim Verbot bleiben (außer vielleicht für Schwerstkranke, da kann man vielleicht eine Ausnahme machen)* (TAZ.DE: Kommentarforum zum Online-Kommentar »Zeit zu legalisieren«).

Tudi v sledečih primerih, tipičnih za komentarje uporabnikov, lahko dodatke razumemo kot skladijsko nalaganje informacij na desni stavčni periferiji. Gre za strukture, ki se zvrščajo ena za drugo med samim procesom tvorjenja, mišljenja ali celo govorjenja kot nekakšne spontane informacije, s katerimi želijo uporabniki čim jasneje izraziti svoje mnenje in tako dodane informacije postavijo v oklepaj ali za pomišljaj, lahko pa jih ločijo z vejico in uporabijo veznike, kot je *und*:⁸

21. *Deshalb befürchte ich auch ein schrecklich irrationales Urteil, ähnlich wie in dem Fall wo einem jungen Mann die charakterliche Eignung abgesprochen wurde ein Fahrzeug zu führen, weil er ‚Mischkonsum‘ (Cannabis und Alkohol) betrieben hat (er ist danach nicht Auto gefahren, wohlgemerkt)* (SPIEGEL ONLINE; Kommentarforum zum Online-Kommentar »Cannabis-Anbau für Schwerkranke. Legalize it!«).

V primeru (21) je po vejici dodan dodatek v obliki celega stavka (*ähnlich wie in dem Fall wo einem jungen Mann die charakterliche Eignung abgesprochen wurde ein Fahrzeug zu führen*), sledi mu podredni vzročni stavek z veznikom *weil*, ki pa znova vsebuje dodatne informacije v oklepaju. Te so po strukturi drugačne: samostalniške besedne zveze (*Cannabis und Alkohol*), stavka (*er ist danach nicht Auto gefahren*) in prislova (*wohlgemerkt*); pri čemer je lahko slednji intepretiran kot dodatek (2) k dodatku (1): (*er ist danach nicht Auto gefahren* (1), *wohlgemerkt* (2)).

Dodatki v komentarjih uporabnikov pa lahko služijo tudi poudarjanju dodanih elementov in tako k ustvarjanju komunikacijske dinamike, kar je predvsem značilnost spletnih člankov (Polajnar in Tavčar-Pirkovič 2020):

22. *Hoffentlich sieht der Teil der Bevölkerung, der immer noch demonstrieren zu müssen meint, endlich ein, wie gefährlich die Krankheit ist, auch für junge, gesunde Menschen* (FAZ.de).

⁸ Stavki uvedeni z *und*, ki predstavljajo sintaktično nadaljevanje in dodajanje, se v sodobnejših teorijah o govorjenem jeziku in elementih, tipičnih za desno stavčno periferijo, omenjajo tudi v kontekstu struktur operator-skopus (prim. Duden 2016: 2017–2019), kjer *und* predstavlja operator in tako izgublja svojo primarno funkcijo prirednega veznika. Kot operator služi prav dodajanju informacij in daljšo poved ali sestavek razdeli na dva dela, operator in skopus. Primeri najdenih dodatkov nakazujejo prav ta pojav.

5.3 Kvantitativni vidiki rabe dodatkov v komentarjih uporabnikov

Spodnja tabela (4) prikazuje rabo dodatkov glede na naslednje parametre: tema, spletni portal nadregionalnih dnevnih in tedenskih časopisov (Zeit Online, FAZ.net ter TAZ.de) in rumenega dnevnika (Abendzeitung), dolžina komentarjev in individualni stil uporabnikov. Dodatki so v spletnih komentarjih uporabnikov zelo pogosto rabljeni, kar jasno kaže tako delež komentarjev z dodatki (23 %–43 %) kot tudi gostota dodatkov v slednjih (1,4–2,1), ki sta primerljiva tako glede na obravnavano temo oz. diskurz kot tudi glede na spletni portal. Pri pojavnosti glede na spletni portal je najvišji delež zabeležen pri komentarjih časopisa TAZ.de (v obeh diskurzih v povprečju 39,5 %), najnižji delež pa je zabeležen pri komentarjih rumenega tiska (Abendzeitung) (23 %), kjer bi zaradi razširjene rabe pogovornega in dialektalno obarvanega jezika pričakovali večje število dodatkov. Glede na manjše število analiziranih komentarjev rumenega tiska ne moremo z gotovostjo trditi, da pri rabi dodatkov prihaja do razlik glede na profil bralcev. Ker se komentarji uporabnikov po dolžini, vsebini in zasnovi zelo razlikujejo, smo nadalje analizirali gostoto dodatkov v dolgih⁹ in kratkih¹⁰ komentarjih. Rezultati kažejo, da se gostota glede na dolžino komentarja razlikuje glede na temo: tako so v komentarjih o covidu-19 dodatki pogostejši v krajših komentarjih, kar gre verjetno pripisati že zelo dolgo in dnevno obravnavani tematiki s strani širšega kroga uporabnikov. V komentarjih o rabi kanabisa v medicinske namene pa prevladujejo dodatki v daljših komentarjih, a je tukaj krajših komentarjev izrazito malo. V splošnem na določenih spletnih portalih prevladujejo daljši, strukturirani komentarji, spet na drugih pa prevladujejo krajši, dialoško obarvani komentarji. Tok daljših komentarjev včasih prekine vrsta kratkih odzivnih replik k predhodni daljši argumentaciji. Tudi glede slogovnih funkcij dodatkov glede na dolžino komentarjev ni zaznati bistvenih razlik, saj prevladujejo dodatki, ki služijo dodajanju pozabljenih informacij ali modifikaciji in stopnjevanju predhodne povedi.

Izsledki rabe dodatkov po posameznih uporabnikih kažejo, da uporabniki, katerih komentarji izstopajo po pogostnosti dodatkov, velikokrat uporabljajo dodatke z določeno strukturo. Najbolj izstopa komentator z uporabniškim imenom Ewert, katerega komentarji k diskurzu o kanabisu tako na Zeit Online kot tudi na FAZ.net kažejo skupne značilnosti: gre za daljše komentarje, ki pogosto vsebujejo dodatke v obliki samostalniških besednih zvez, ki jih uporabnik drugo za drugo niza (velikokrat) po dvopičju. Ti izsledki kažejo na rabo dodatkov v komentarjih kot izraz osebnega stila pisanja. Podobno lahko sklenemo pri uporabniku z uporabniškim imenom Cegaz, ki prav tako izstopa po daljših dodanih strukturah, pri čemer informacije pogosto dodaja v oklepaje ali pa po vejici dodatke zgoščeno niza

⁹ K dolgim komentarjem smo šteli vse tiste komentarje uporabnikov, kjer gre za daljša mnenjska oz. argumentacijska besedila z več odstavki, v katerih uporabniki komentirajo več vidikov ene teme ali celo več podtem. V primeru odzivnih komentarjev se ti navadno nanašajo na več komentarjev foruma.

¹⁰ H kratkim komentarjem smo šteli vse tiste komentarje uporabnikov, kjer ni v ospredju argumentacija, ampak gre za nekajvrstične odzivne replike ali krajša mnenja.

Spletni časopis/ deleži in gostote	Komentarji uporabnikov k člankom o covid-19				Komentarji uporabnikov k člankom o kanabisu		
	Zeit Online	FAZ.net	TAZ.de	Abend- zeitung	Zeit Online	FAZ.net	TAZ.de
Delež komentarjev z dodatki ¹¹	8/30= 27 %	12/30= 40 %	10/28= 36 %	7/30= 23 %	10/23= 26 %	7/26= 27 %	9/21= 43 %
Delež dolgih/ kratkih komentarjev z dodatki	20 %/ 7 %	17 %/ 23 %	25 %/ 11 %	10 %/ 13 %	17 %/ 9 %	27 % 0	29 %/ 14 %
Gostota dodatkov v relevantnih komentarjih ¹²	11/8= 1,4	17/12= 1,4	21/10= 2,1	10/7= 1,4	9/6= 1,5	15/7= 2,1	17/9= 1,9
Gostota dodatkov v dolgih komentarjih ¹³	7/6= 1,2	4/5= 0,8	13/7= 1,9	3/3= 1	6/4= 1,5	15/7= 2,1	13/6= 2,2
Gostota dodatkov v kratkih komentarjih ¹⁴	4/2= 2	13/7= 1,9	8/3= 2,7	7/4= 1,8	3/2= 1,5	0	4/3= 1,3

Tabela 4: Delež komentarjev foruma z dodatki in gostota dodatkov v dolgih in kratkih komentarjih

naprej na desno. Tovrstna raba ločil pa ni nujen pogoj za dodatek, kot ponazarjajo komentarji uporabnika z uporabniškim imenom HarryCharles, kjer se v oklepajih pogosto pojavljajo vrinjeni stavki v osrednjem stavčnem polju in le redko dodatki na desni stavčni periferiji:

23. Nach Expertenmeinungen besteht dabei die Gefahr von Langzeitnachwirkungen, (anders als beim Alkohol, **allerdings wird auch davon bei uns zu viel konsumiert**).

Podobno uporabnik Piyo pogosto uporablja ločila, kot sta tropičje ali dvopičje, vendar v njegovih komentarjih dodatke lahko dosledno najdemo le za pomišljajem, kar lahko pripišemo osebnemu stilu pisanja. Z njimi uporabnik poudarja pomembne informacije, bistvene za argumentacijo. Tudi v TAZ.de izstopajo komentarji posameznih uporabnikov, katerih pogosti dodatki kažejo skupne strukturne značilnosti in so, kot kažejo ti primeri, odraz individualnega stila pisanja.

¹¹ Ta delež pove, v kolikih komentarjih so bili uporabljeni dodatki, in se izračuna tako, da se število komentarjev z dodatki deli z vsemi dodatki.

¹² Ta gostota pove, koliko dodatkov je bilo uporabljenih v enem komentarju, ampak samo v komentarjih, ki vsebujejo dodatke. Iz tega sledi, da smo v posameznem komentarju prešteli vse dodatke, ne glede na to, ali so bili uporabljeni v eni povedi ali več povedih.

¹³ Ta gostota pove, koliko dodatkov je bilo povprečno uporabljenih v dolgih komentarjih z dodatki.

¹⁴ Ta gostota pove, koliko dodatkov je bilo povprečno uporabljenih v kratkih komentarjih z dodatki.

6 Sklep

Dodatki so v spletnih komentarjih uporabnikov pogosto rabljeni, kar jasno kaže tako delež komentarjev z dodatki (23 %–43 %) kot tudi gostota dodatkov na komentar (1,4–2,1). Dodatki v komentarjih uporabnikov so strukturno zelo raznoliki, saj so različno označeni (z vejico, dvopičjem, tripičjem, pomišljajem ali piko), kompleksni (dodatki k dodatkom, nalaganje večjih izokvirjenih elementov na desni) ter uvedeni s konektorji (*jedenfalls, und zwar* ipd.). V komentarjih dodatki prevzemajo različne slogovne funkcije. Podobno kot v govorjenem jeziku tudi v komentarjih uporabnikov, ki zaradi svoje dialoščnosti in pogovorne zasnovе kažejo številne značilnosti govorjenega jezika, največkrat služijo dodajanju pozabljenih informacij ali modifikaciji, stopnjevanju ter nekoliko redkeje popravljanju predhodne povedi. Prav tako kot v spletnih člankih pa uporabniki z dodatki v komentarjih mestoma izpostavijo in poudarijo osrednje informacije ter zaradi značilne kratkosti, eliptičnosti in ritmičnosti prispevajo h komunikacijski dinamiki. Dodatki so odraz hitre izmenjave komentarjev in njihove pogovorne zasnovе ter tudi odraz komunikacijsko-psihološke logike nalaganja informacij v desni stavčni periferiji.

S sintaktično-semantično in stilistično analizo 188 komentarjev uporabnikov (12.374 besed) smo poleg strukturnih in slogovnih razlik želeli pokazati podobnosti in razlike njihove rabe glede na obravnavano tematiko (diskurz), profil bralcev (različni časopisi), individualni stil ter dolžino komentarjev. Raziskava je pokazala, da se raba dodatkov ne razlikuje glede na diskurz, čeprav gre v primeru covid-19 za večmesečno, dnevno obravnavano temo s strani večjega števila uporabnikov, pri diskurzu o rabi kanabisa v medicinske namene pa za relativno specifično, obrobno temo, ki pritegne manj uporabnikov. Le manjše razlike so se pokazale med komentarji uporabnikov različnih spletnih časopisov, kar nakazuje, da gre za splošno razširjen in pogost jezikovni fenomen te besedilne vrste. Gostota dodatkov glede na dolžino komentarjev pokaže razlike glede na obravnavan diskurz, pri čemer pri covidu-19 prevladujejo dodatki v kratkih komentarjih, pri kanabisu pa v daljših komentarjih, kar lahko povežemo s tendenco posameznega foruma h krajšim oziroma daljšim komentarjem. Predvsem so zanimivi izsledki rabe dodatkov po posameznih uporabnikih, ki kažejo, da uporabniki, katerih komentarji izstopajo po pogostnosti dodatkov, velikokrat uporabljajo dodatke s skupnimi strukturnimi značilnostmi in funkcijami ter so tako odraz individualnega stila pisanja.

Viri

Zeit Online:

Endlich darf Cannabis helfen: <http://www.zeit.de/wissen/gesundheit/2017-01/cannabis-rezept-medizin-krankenkasse-arzt-legal/komplettansicht>. 272 komentarjev uporabnikov: <http://www.zeit.de/wissen/gesundheit/2017-01/cannabis-rezept-medizin-krankenkasse-arzt-legal/komplettansicht#comments>.

Legalize it! Eine Kolumne von Thomas Fischer: <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2015-12/drogenpolitik-alkohol-drogen-sucht-abhaengigkeit-verbot>. 481 kommentarjev uporabnikov: <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2015-12/drogenpolitik-alkohol-drogen-sucht-abhaengigkeit-verbot#comments>.

So wollen die Bundesländer über die Feiertage kommen: <https://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2020-12/weihnachten-lockdown-corona-bundeslaender-feiertage#comments>. 623 kommentarjev uporabnikov

taz.de:

Zeit zu legalisieren: <http://www.taz.de/!5037088/>. 21 kommentarjev uporabnikov

Kolumne Ökobitz: Kiffen für die Steuern: <http://www.taz.de/!5026761/>. 4 kommentarjev uporabnikov

Pro und Contra Gottesdienste in Pandemie: Lockdown für alle – außer Gott? <https://taz.de/Pro-und-Contra-Gottesdienste-in-Pandemie/!5730427/>. 28 kommentarjev uporabnikov

FAZ.net:

Oans, zwoa, g'kiff!: <http://www.faz.net/aktuell/rhein-main/kommentar-cannabis-freigabe-oans-zwoag-kiff-13443846.html>. 27 kommentarjev uporabnikov

Aufhören, wenn es am schönsten ist: <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/philipp-lahm-und-angela-merkel-aufhoeren-wenn-es-am-schoensten-ist-13054802.html#lesermeinungen>. 21 kommentarjev uporabnikov

Covid-Arzt an Covid erkrankt: »Es hat Spuren hinterlassen«: <https://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/gesundheit/coronavirus/arzt-interviews/corona-arzt-an-covid-erkrankt-es-hat-spuren-hinterlassen-17027422.html>. 71 kommentarjev uporabnikov

Abendzeitung:

Durchschnittslohn in Bayern gesunken: <https://amp.abendzeitung-muenchen.de/muenchen/coronavirus-news-durchschnittslohn-in-Bayern-gesunken-art-547209>. 2.965 kommentarjev uporabnikov

Literatura

Altmann, Hans, 1981: *Formen der »Herausstellung« im Deutschen: Rechtsversetzung, Linksversetzung, Freies Thema und verwandte Konstruktionen*. Tübingen: Niemeyer.

Bračič, Stojan, Fix, Ulla in Greule, Albrech, 2011: *Textgrammatik, Textsemantik, Textstilisitik. Ein textlinguistisches Repetitorium*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko.

Brinker, Klaus, Cölfen, Hermann in Pappert, Steffen, 2018: *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. 9. durchgeseh. Aufl. Berlin: Erich Schmidt Verlag.

Crnkovič, Jana, 2018: Slovenščina in nemščina kontrastivno. Besedni red na osnovi kontrastivnega modela. *Jezik in slovstvo* 633/2–3. 245–255.

Duden, 2009, 2016: *Die Grammatik. Unentbehrlich für richtiges Deutsch*. 9. vollständig überarb. und aktual. Aufl. Berlin: Dudenverlag.

Eisenberg, Peter, 2013: *Grundriss der deutschen Grammatik*. Band 2: Der Satz. 4. Aufl. Verlag J. B. Stuttgart in Weimar: Metzler.

- Engel, Ulrich, 2009: *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. 4. Aufl. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Erben, Johannes, 1972: *Deutsche Grammatik. Ein Abriss*. 11., völl. Neubearb. Aufl. München: Hueber.
- Fandrych, Christian in Thurmair, Maria, 2011: *Textsorten im Deutschen. Linguistische Analysen aus sprachdidaktischer Sicht*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- Flämig, Walter, 1991: *Grammatik des Deutschen. Einführung in Struktur- und Wirkungszusammenhänge*. Berlin: Akademie-Verlag Berlin.
- Große, Sybille, 2015: Kommentare politischer Blogs – Interaktion zwischen Konvention und sprachlicher Freiheit. Blog *Generación Y*. Rentel, Nadine, Schröder, Tilman in Schröpf, Ramona (ur.): *Kommunikative Handlungsmuster im Wandel? ¿Convenciones comunicativas en proceso de transformación? Chats, Foren und Dienste des Web 2.0 im deutsch-spanischen Vergleich*. Frankfurt a. M.: Peter Lang. 37–65.
- Heidolph, Karl Erich, Flämig, Walter in Motsch, Wolfgang, 1981: *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Berlin: Akademie-Verlag Berlin.
- Helbig, Gerhard in Buscha, Joachim, 2001: *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Bad Langensalza in Thüringen: Druckhaus »Thomas Müntzer« GmbH.
- Imo, Wolfgang, 2015: Nachträge im Spannungsfeld von Medialität, Situation und interaktionaler Funktion. Vinckel-Roisin, Hélène (ur.): *Das Nachfeld im Deutschen. Theorie und Empirie*. Berlin in Boston: Walter de Gruyter. 231–254.
- Koch, Peter in Oesterreicher, Wulf, 2008: Mündlichkeit und Schriftlichkeit von Texten. Janich, Nina (ur.): *Textlinguistik. 15 Einführungen*. Tübinger: Günter Narr Verlag. 199–215.
- Lindemann, Katrin, Ruoss, Emanuel in Weinzinger, Caroline, 2014: Dialogizität und sequenzielle Verdichtung in Forenkommunikation. Editieren als kommunikatives Verfahren. *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 42/2. 223–252.
- Marschall, Gottfried R., 2015: Die poetisch-stilistische Besetzung des Nachfeldes. Vinckel-Roisin, Hélène (ur.): *Das Nachfeld im Deutschen. Theorie und Empirie*. Berlin in Boston: Walter de Gruyter. 187–210.
- Polajnar, Janja, 2019: Zur Intertextualität in Postings. Eine exemplarische Analyse deutschsprachiger Postings in Kommentarforen zu Online-Artikeln zum Bologna-Prozess. Krevs Birk, Uršula (ur.): *Wort – Text – Kultur: Studien zu Ehren von Prof. Dr. Siegfried Heusinger zum 85. Geburtstag = Beseda – besedilo – kultura: razprave v počastitev 85-letnice prof. dr. Siegfrieda Heusingerja (Linguistica)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 267–285.
- Polajnar, Janja in Tavčar, Ana, 2020: Der Zusatz in der internetbasierten Kommunikation. Eine exemplarische Untersuchung syntaktisch-semantischer und funktionaler Aspekte von Zusätzen in Online-Kommentaren, Online-Kolumnen und den darauf bezogenen Kommentarforen. *Deutsche Sprache* 48/1. 52–73.
- von Polenz, Peter, 2008: *Deutsche Satzsemantik. Grundbegriffe des Zwischen-den-Zeilen-Lesens*. 3. unveränd. Aufl. Berlin: De Gruyter.
- Sandig, Barbara, 1986: *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin in New York: De Gruyter.
- Sandig, Barbara, 2006: *Textstilistik des Deutschen*. 2. Aufl. Berlin in New York: de Gruyter.

Schindler, Wolfgang, 1990: *Untersuchungen zur Grammatik appositionsverdächtiger Einheiten im Deutschen*. Tübingen: Niemeyer. (Linguistische Arbeiten 246).

Tavčar-Pirkovič, Ana, 2017: *Komunikativne in slogovne funkcije desne periferije v nemški povedi. Doktorsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko.

Vinckel-Roisin, Hélène (ur.), 2015: *Das Nachfeld im Deutschen. Theorie und Empirie*. Berlin in Boston: de Gruyter.

Weidacher, Georg, 2017: Textsorten als dynamische, medial geprägte kommunikative Praxen. Diskussion eines medienlinguistischen Textsortenbegriffs anhand der exemplarischen Analyse von Postings in Kommentar- und Diskussionsforen. Bilut-Homplewicz, Zofia, Hanus, Anna in Mac, Agnieszka (ur.): *Medienlinguistik und interdisziplinäre Forschung I. Textsortenfragen im medialen Umfeld*. Frankfurt a. M.: Peter Lang. 151–170. (Studien zur Text- und Diskursforschung 15).

Weinrich, Harald, 2005: *Textgrammatik der deutschen Sprache*. 3. rev. Aufl. Hildesheim: Olms.

Wöllstein, Angelika, 2014: *Topologisches Satzmodell*. 2. Aufl. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

Zifonun, Gisela, Hoffmann, Ludger in Strecker, Bruno, 1997: *Grammatik der deutschen Sprache* (3 Bd). Berlin in New York: de Gruyter. 25–51.

Zifonun, Gisela, 2015: Der rechte Rand in der IDS-Grammatik. Evidenzen und Probleme. Vinckel-Roisin, Hélène (ur.): *Das Nachfeld im Deutschen. Theorie und Empirie*. Berlin in Boston: de Gruyter.

Žele, Andreja, 2012: *Konektorji v slovenščini. Zbornik Matice srpske za slavistiku*. Novi Sad: Matica srpska.

Addition as the Most Frequently Exbraciated Structure of the German Sentence

The article deals with additions (Zusatz) in German online postings of comment forums. Additions represent one of the most frequently observed exbraciated structures in spoken German, i.e., structures placed outside the verbal bracket of a German sentence to the right. However, the latest studies point to the fact that additions are also used in the post-field of written German. The article first gives a theoretical overview of various post-field structures, then provides a definition of the term “addition” and describes its stylistic functions. In the syntactic and functional analysis, additions are analysed in user postings of comment forums, a relatively modern text type of computer-mediated communication that displays many characteristics of spoken language due to its interactivity and dialogicity. An analysis of 188 user postings (12,374 words) from different online newspapers and tabloid newspapers shows that additions are not only frequently used, but also demonstrate a great structural diversity and complexity, e.g., additions within additions, as well as various functional usages. In postings, which show characteristics of oral language, additions are used in ways that resemble their use in spoken language, i.e., they are primarily used for adding forgotten information, modification, gradation and, more rarely, correction of the preceding sentence. Interestingly, additions show little or no significant structural and functional variation across different topics and newspapers. This suggests that they represent a frequent and commonly used linguistic phenomenon in online postings of comment forums. However, there are some differences in their use with regard to individual users: interestingly, users with a high frequency of additions use additions of a particular structural type and function, which can be viewed as part of individual writing style.

Key words: additions, exbraciated structures, post-field, stylistic functions, word order, German language, user postings in comment forums, computer-mediated communication

KNJIŽNICE NA SLOVENSKEM V ZGODNJEM NOVEM VEKU

Razprava obravnava knjižnice na Slovenskem med koncem 15. in začetkom 19. stoletja, in sicer po glavnih tipih (cerkvene, zasebne in javne knjižnice) in podtipih (npr. knjižnice beraških redov, grajske in plemiške knjižnice, javne znanstvene knjižnice). Prikazani so razvoj, velikost, notranja ureditev, jezikovna sestava, uporabniki, pomen in ohranjenost najpomembnejših knjižnic.

Ključne besede: knjižnice, knjige, tisk, humanizem, reformacija, barok, razsvetljenje

1 Uvod¹

Knjižnice kot sistematično urejene zbirke knjig oziroma stavbe, prostori ali ustanove, namenjene zbiranju, hranjenju in izposoji knjig (Berčič 1991: 153; Dolinar 2004: 8), imajo na današnjem slovenskem ozemlju dolgo zgodovino. Prvič so se najbrž pojavile v času rimskega cesarstva, in sicer vsaj v skromnih oblikah – kot zbirke knjig. Čeprav nimamo dokazov, lahko domnevamo, da so v upravnih in verskih središčih, kot sta bili Petoviona (danes Ptuj) in Emona (danes Ljubljana), obstajale zasebne in krščanske zbirke, ki so vsebovale najprej v papirusovih zvitkih in pozneje v pergamentnih kodeksih dela grških in rimskih klasikov, Sveto pismo in razprave cerkvenih očetov. Tovrstne zbirke so morale propasti z zatonom zahodnorimskega cesarstva in naselitvijo Slovanov, v podobni obliki kot prej so lahko obstale le v bizantinskih mestih ob Jadranskem morju, na primer Justinopolisu (danes Koper).

¹ Prispavek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Literarnozgodovinske, literarnoteoretične in metodološke raziskave* (P6-0024), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Po sredini 8. stoletja so se nedvomno predvsem zbirke bogoslužnih knjig v latinščini pojavile v salzburških misijonskih postojankah, od koder je potekalo pokristjanjevanje Karantanije, na primer pri Gospe Sveti. V visokem srednjem veku so se začele skupaj s samostani proti notranjosti slovenskega etničnega ozemlja širiti tudi trdneje organizirane knjižnice (prim. Pirjevec 1940: 79). Nastajale so izključno v verskih in cerkvenoupravnih središčih, najprej v benediktinskih samostanih (npr. Šentpavel v Labotski dolini) in – veliko manj – pri škofijskih sedežih (npr. Krka), pozneje pa v kartuzijskih (npr. Bistra) in cistercijanskih samostanih (npr. Kostanjevica na Krki) (Berčič 2000: 101; Bahr 2009: 61). V poznem srednjem veku so še vedno nastajale predvsem samostanske knjižnice, na primer v kartuziji Pleterje, pojavile pa so se še grajske knjižne zbirke (o katerih sicer nimamo veliko podatkov), ki so jih oblikovale nekatere plemiške družine, med njimi Auerspergi na Turjaku (Žvanut 1987: 277; Reisp 1989: 40), in župnijske knjižne zbirke, denimo v Kranju in Mariboru (Pivec Stele 1971; Simoniti 1979: 52; Hartman 1992: 189).

Srednjeveške knjižnice in knjižne zbirke so bile razmeroma majhne, saj je bila izdelava rokopisne knjige dolga in draga. Nekateri samostani so imeli sprva le temeljne bogoslužne knjige, drugi več deset ali sto knjig. Med največjimi v Evropi je bila knjižnica v kartuziji Žiče, v kateri naj bi bilo leta 1487 približno 2.000 kodeksov, večinoma na pergamentu (Simoniti 1979: 52). Knjige so nastajale v domačih skriptorijih, kakršen je bil že v 12. stoletju v cistercijanskem samostanu Stična, ali pa so jih prinesli iz drugih samostanov. Shranjevali so jih na več mestih, na primer v armariju (leseni omari ali zidani vdolbini) ob križnem hodniku, kakršen je bil v Stični (Golob 1994: 22–26). V Stični se v 12. stoletju omenja tudi »armarius« Marold, prvi po imenu znani knjižničar na Slovenskem (Berčič 2000: 198). Z večanjem fondov so se pojavili posebni knjižnični prostori, ki so hkrati služili kot zakladnice – v Žičah nad zakristijo ob cerkvi (Mlinarič 2001: 408). Močno so prevladovala teološka dela v latinščini, proti koncu srednjega veka so se začele množiti tudi nemške knjige in posvetne vsebine (Pivec Stele 1971: 92–93).

Nova doba tako za cerkvene kot za zasebne knjižnice se je začela z izumom tiska s premičnimi črkami in uporabo papirja, ki sta pospešila in pocenila produkcijo knjig, s humanizmom in reformacijo, ki sta širila pisno in bralno kulturo, ter z rastjo cerkvene in posvetne uprave, ki sta zahtevali vedno več izobraženih administratorjev. Od konca 15. do začetka 17. stoletja so sicer knjižnice prizadeli in ponekod celo uničili turški vpadi, kmečki upori in verski nemiri, po protireformaciji in tridesetletni vojni pa so se razcvetele v okviru kozmopolitske baročne kulture. Pomemben napredek v smeri večje dostopnosti so prinesle nove – javne knjižnice. Naslednji mejnik v razvoju so v zadnjih treh desetletjih 18. stoletja zakoličili državni posegi v duhu razsvetljenstva, predvsem poddržavljanje samostanskih in drugih knjižnic ter ustanavljanje državnih univerzitetnih in licejskih knjižnic, v drugi četrtini 19. stoletja pa je veliko vsebinsko spremembo napovedalo postopno prodiranje slovenske nacionalne misli v zbirateljsko in nabavno politiko knjižnic.

Posameznim ohranjenim in neohranjenim knjižnicam, vrstam knjižnic in skupinam publikacij iz zgodnjega novega veka na Slovenskem je bila v zadnjih desetletjih posvečena vrsta monografij in prispevkov, nekatere pa so slabo raziskane ali povsem neraziskane, prav tako pogrešamo sintetično predstavitev celotne mreže knjižnic. Moj prispevek v glavnih potezah predstavlja razvoj, velikost, notranjo ureditev, jezikovno sestavo, pomen, uporabnike in ohranjenost teh knjižnic, in sicer po glavnih tipih (cerkvene, zasebne in javne knjižnice), znotraj njih pa po podskupinah (npr. knjižnice beraških redov, grajske in plemiške knjižnice, javne znanstvene knjižnice) in nekaterih pomembnih, vsaj delno ohranjenih predstavnicah (npr. minoritska knjižnica na Ptuju, Valvasorjeva knjižnica v Zagrebu in Semeniška knjižnica v Ljubljani), razvrščenih kronološko.²

2 Cerkvene knjižnice

2.1 Knjižnice kontemplativnih redov

Knjižnice kontemplativnih redov, predvsem kartuzijanov, cistercijanov in klaris, utemeljene že v srednjem veku, so se začele hitro večati z dotokom tiskanih knjig, najprej inkunabul (prvotiskov do leta 1500). Redovniki so se sicer še naprej posvečali tudi prepisovanju, saj je to spadalo med njihove dolžnosti (Mlinarič 2001: 387, 402), toda v knjižnicah so kmalu prevladali tiski. V nemirnem obdobju od poznega 15. do zgodnjega 17. stoletja je sicer precej knjižnic izgubilo velik del svojih fondov. Sledil je njihov zadnji vzpon, ki se je na zunaj običajno pokazal v reprezentančnih prostorih v baročnem slogu.

Knjižnica v Žičah je bila obnovljena, potem ko so samostan prizadeli turški vpadi, verska kriza, med katero so jezuiti v Gradec odpeljali najbolj uporabne knjige (Mlinarič 2001: 401), in kmečki upori, tako da je leta 1730 obsegala 2.600 del v 3.774 zvezkih, od tega več kot 110 kodeksov (Bahor 2009: 76). Tudi v Kostanjevici na Krki je bila knjižnica sprva v slabem stanju, saj je konec 16. stoletja vizitator tedanjemu opatu naročil, naj bolje poskrbi zanjo, leta 1641 pa je inventar zabeležil le 142 knjig. Pozneje so knjižnico uredili v prostoru, ki je bil opremljen s policami, lestvama, marmorno mizo in oblazinjenimi vrati ter okrašen s štukaturami in slikami. Leta 1786 je bilo tam shranjenih 1.900 del v 2.463 zvezkih (Berčič 2000: 199–200; Bahor 2009: 109). V Bistri je bila knjižnica prav tako v veliki meri na novo vzpostavljena po duhovni in gospodarski konsolidaciji po letu 1600. Ob ukinitvi samostana leta 1782 je bila v obokanem prostoru nad kapiteljsko dvorano in je obsegala vsaj 769 del v 1.153 zvezkih, večinoma v latinščini in nemščini ter

² Kompleksnih značajev nekaterih knjižnic ni mogoče označiti le z enim tipom. Semeniško knjižnico je mogoče opredeliti kot cerkveno (škofijsko) in javno (znanstveno) knjižnico, Glavarjevo kot cerkveno (župnijsko) knjižnico in knjižnico intelektualca, Valvasorjevo pa kot grajsko in plemiško knjižnico ter knjižnico intelektualca. Tipologija v prispevku se opira predvsem na okoliščine, ki so bile bistvene za ustanovitev ali oblikovanje knjižnic, in na značilnosti, ki so bile bistvene za značaj ali delovanje knjižnic, npr. javni dostop pri Semeniški knjižnici, institucionalnost pri Glavarjevi knjižnici ter individualnost in intelektualnost lastnika pri Valvasorjevi knjižnici.

s teološkimi, pravnimi, zgodovinskimi, geografskimi in medicinskimi vsebinami (Mlinarič 2001: 397, 402, 408, 412–414).

Vse tovrstne knjižnice so bile razformirane med razpuščanjem in podržavljanjem samostanov kontemplativnih redov v letih 1782–1787 in so se ohranile le v fragmentih. Cesar Jožef II. je njihove fonde namenil univerzitetnim ali licejskim knjižnicam v matičnih deželah, na primer v Ljubljani, Celovcu in Gradcu, še prej pa si je lahko Dvorna knjižnica na Dunaju izbrala najbolj dragocene rokopise in tiske. V državne knjižnice je bil vključen le manjši del nekdanjih fondov, saj so najprej razprodali duplikate, pozneje pa izločali knjige, ki so jih imeli za zastarele in neuporabne za šolstvo, med njimi liturgične in nabožne knjige. Večji del knjig in rokopisov je bil razprodan in je končal v razrezu v papirnicah (Mlinarič 2001: 410–412; Buchmayr 2004).

Med najbogatejšimi je bila stiška knjižnica. Po koncu srednjega veka je poleg še vedno prevladujočih verskih del pridobivala tudi dela s posvetnimi vsebinami, predvsem antičnih in humanističnih avtorjev. Prve inkunabule so prišle pred letom 1530. Leta 1576 je bilo v knjižnici 418 zvezkov z več kot 650 deli. Knjige so se še vedno hranile na več lokacijah, na primer v zakristiji, kapiteljski dvorani in samostanski šoli. Prenovo knjižnice je omogočil dober gmotni položaj opatije v drugi polovici 17. stoletja: v letih 1661–1680 je zbirko povečal in uredil opat Maksimilijan Mottoch, že prej pa je bila oblikovana njena značilna samostanska vezava – bel ali rjav usnjen hrbet s črno nalepko in zlatim napisom ter kartonaste platnice, prevlečene s temnorjavim marmoriranim papirjem. Okoli leta 1700 je opat baron Anton Gallenfels knjižnici namenil novo dvorano nad refektorijem, ki jo je dal s poprsji antičnih modrecev, njihovimi izreki in emblematičnimi prizori poslikati baron Frančišek Ksaver Taufferer, zadnji opat pred razpustom. Knjižnica se je bogatila z donacijami, na primer družine Zaulus. Gotovo so jo redno uporabljali pisci, ki so živeli v samostanu, med njimi kronist Pavel Pucelj in matematik, astronom in kartograf Janez Dizma Florjančič pl. Grienfeld (Glonar 1937; Mlinarič 1995; Bahor 2005).

Po razpustu samostana leta 1784 so v knjižnici popisali 1.784 del v 2.633 zvezkih. Knjige je leta 1790 z izjemo rokopisov, ki si jih je izbrala Dvorna knjižnica, prevzela Licejska knjižnica v Ljubljani. V njej, danes v Narodni in univerzitetni knjižnici, je po razprodaji duplikatov in »nekoristnih« knjig leta 1793 in 1794 ostalo najbrž nekaj nad 300 stiških knjig, vključno z inkunabulami. S ponovno vzpostavitvijo samostana leta 1898 je še enkrat zaživela tudi njegova knjižnica, ki hrani nekaj več kot deset knjig iz stare zbirke (Stefan 1907: 21; Glonar 1937; Golob 1994: 6; Bahor 2009: 100–109, 137–141, 233).

2.2 Knjižnice beraških redov

Nekatere knjižnice beraških redov, ki so bile utemeljene že v srednjem veku, na primer minoritske in frančiškanske, so se morale zaradi pretresov v 16. stoletju

vzpostaviti skoraj na novo in niso ohranile veliko starega gradiva, kapucinske knjižnice pa so bile sploh utemeljene šele v 17. in celo 18. stoletju. To ni pomenilo, da so jih sestavljali le tiski: redovniki so iz raznih razlogov, denimo poklicnih in ekonomskih, še vedno ustvarjali številne rokopise – tako izvirna dela kot prepise (prim. Ogrin 2011: 385–387; Ogrin 2017). Knjižnice beraških redov so kakor knjižnice kontemplativnih redov večje in bolj opremljene prostore dobivale šele v poznem 17. in v 18. stoletju.

Marsikatera knjižnica je bila razformirana pod Jožefom II., ki je ukinjal tudi samostane beraških redov, predvsem dominikancev, avguštincev in diskalceatov, v manjši meri celo frančiškanov in kapucinov. Tako je do konca 18. stoletja popolnoma propadla nezavarovana knjižnica v nekdanjem samostanu dominikank v Velesovem, ki so ga uporabljali kot vojaško bolnišnico (Bohinjec 1914: 19; Pivec Stele 1971: 91). Vendarle je preživela večina frančiškanskih, kapucinskih in uršulinskih knjižnic. Nove preizkušnje sta prinesla druga svetovna vojna (npr. nemško uničevanje kapucinske knjižnice v Krškem in frančiškanske knjižnice v Kamniku) in poveljno obdobje (npr. komunistična zaplemba križniške knjižnice v Ljubljani in propadanje frančiškanske knjižnice v Koprju) (Bahor 2009: 173, 177, 199; Miklavčič Pintarič 2018: 279–280). Zaradi številnih preurejanj, selitev, nesreč, vojn in političnih sprememb se tovrstne knjižnice običajno niso ohranile v neokrnjeni obliki, večinoma tudi ne v prvotnih prostorih in omarah. Ena redkih knjižnic, ki je ostala na mestu z izvirnim baročnim pohištvom (čeprav delno rekonstruiranim), je nekdanja kapucinska knjižnica v Krškem (Bahor 2009: 199), danes del Valvasorjeve knjižnice Krško.

Slika 1: Kapucinska knjižnica v Krškem, danes del Valvasorjeve knjižnice Krško

Od minoritskih knjižnic se je najbolje ohranila ptujska, saj samostan pod Jožefom II. ni bil ukinjen. Čeprav segajo vsaj skromni začetki knjižnice gotovo v 13. stoletje, se ni od srednjeveškega fonda ohranilo nič. Nov prostor v drugem nadstropju minoritskega samostana na Ptuju je knjižnica dobila leta 1695, med baročno prezidavo kompleksa pod gvardijanom Gašperjem Dietlom (Remec 1933: 197). Katalog knjižnice iz leta 1774 navaja približno 932 del, katalog iz leta 1833 pa približno 1.627 knjig. Ta fond se je v veliki meri ohranil do danes. V njem prevladujejo knjige iz druge polovice 18. stoletja, v skladu s poslanstvom reda je največ biblij ter teoloških, pridigarških in katehetičnih knjig, veliko pa tudi filozofskih, medicinskih in naravoslovnih knjig. Dela o kmetijstvu so bila najbrž potrebna za upravljanje obširnih samostanskih posesti. Knjige so v glavnem latinske in nemške, slovenskih je malo, izstopajo pa trije tiski Trubarjevih prevodov Nove zaveze (1557, 1560, 1561), ki so jih morda redovniki potrebovali za pripravo pridig za okoliško slovensko prebivalstvo. Veliko je tudi drugih protestantskih del, ki so jih očitno brali z večjim zanimanjem kot v samostanih drugih beraških redov. Leta 1900 so del starejšega gradiva odpeljali v Joanneum v Gradec, zato pa je knjižnica brez večjih poškodb preživela nemško zasedbo samostana in bombardiranje cerkve (Emeršič 1989; Bahor 2009: 127, 145–146; Ditmajer 2020: 16–25). Od leta 1925 je nastanjena v baročni dvorani, ki prvotno ni bila namenjena knjižnici.

Pomembnejše frančiškanske knjižnice, ki so se ohranile do danes, so v samostanih v Ljubljani (Center), Novem mestu, Kamniku, Kopru, Nazarjah, Kostanjevici in Novi Gorici in pri Sveti Trojici v Slovenskih goricah. Največja je ljubljanska knjižnica, ki je najprej rasla v prvotnih poslopih samostana na današnjem Vodnikovem trgu. Glavnina fonda, ki je nastajal do 16. stoletja, je bila izgubljena med reformacijo in protireformacijo. Sodobno baročno knjižnico je utemeljil Žiga Škerpin, ki je dal zanj kot provincial med prezidavo samostana v letih 1734–1735 urediti nov, poslikan prostor. Za knjižnico je načrtno kupoval starejše in novejše knjige vključno z inkunabulami, še posebej, ko je pozneje kot redovni vizitator, generalni definitor in prokurator potoval po evropskih deželah. Dobro založena knjižnica je bila ključna za samostan, v katerem je od leta 1658 naprej potekal redovni študij teologije (Svoljšak 2009: 10–11).

Škerpin je zbral vsaj 1.669 naslovov v 2.672 zvezkih, celotna knjižnica pa je še z drugimi nakupi in darovi v šestdesetih letih 18. stoletja dosegla obseg več kot 4.000 zvezkov. Večino tedanjega fonda sestavljajo teološka, na primer liturgična, pridigarška in katehetična dela, vendar v primerjavi z drugimi frančiškanskimi knjižnicami izstopa veliko število pravnih, zgodovinskih in medicinskih del (Svoljšak 2009: 18–21; gl. tudi Dolar 2000: 437). Knjige iz tega obdobja so večinoma vezane enotno, v belo usnje, kakor je bilo pogosto v avstrijskih in nemških samostanih v dobi baroka, pa tudi pripadajoča ornamentika se navezuje predvsem na avstrijsko baročno knjigoveško tradicijo. Samostansko lastništvo knjig zaznamuje supralibros v obliki frančiškanskega grba, tiste, ki jih je za knjižnico kupil Škerpin, pa imajo še njegov tiskan ekslibris (Svoljšak 2009: 21, 25, 27; gl. tudi

Dolar 2000: 437). Knjižnica se je leta 1784 skupaj s frančiškanskim samostanom preselila v poslopja razpuščenega avguštinskega samostana na današnjem Prešernovem trgu, kjer je še danes (Bahor 2009: 157).

V 18. stoletju so bili najštevilnejša redovna skupnost na Slovenskem kapucini (Dolinar 2004: 180). Njihove knjižnice niso bile stare, v skladu z redovno zavezo ubožtvu niso bile v bogato okrašenih prostorih, vendar so se hitro razvijale. Najbolje so se ohranile v Škofji Loki, Krškem, Vipavskem Križu, Mariboru in Celju. Ker so se kapucini posvečali pastoralni med preprostim ljudstvom, so zbirali predvsem teološke oziroma nabožne knjige, med drugim izdaje in razlage Svetega pisma, asketična dela in pridigarske priročnike, manj pa posvetne vsebine. Knjižnice so morale biti na voljo vsem članom redovne skupnosti, ki so si knjige lahko izposojali in jih odnašali v svoje celice (Benedik 2009: 190–193; Bahor 2009: 132).

Najbogatejša je knjižnica v Škofji Loki, čeprav so začeli tamkajšnji samostan zidati šele leta 1706 in čeprav v njem ni delovala redovna šola. Knjižnica je gotovo zaživela kmalu, saj so kapucini knjige potrebovali za opravljanje svojega poslanstva, med drugim vodenje pasijonske procesije. Knjižnica je bila v skladu z navodili vodstva redovne province postavljena v obokanem prostoru, da je bila varnejša pred ognjem. Po letu 1740 jo je začel urejati gvardijan Joahim iz Kranja: po njegovem katalogu iz tega časa je bilo v samostanu na voljo 834 del v več kot 1.000 zvezkih. Največ je bilo pridigarskih priročnikov v nemščini in latinščini, pa tudi italijanščini in slovenščini. Knjižnica se je precej povečala po letu 1786, ko so vanjo prinesli knjige vključno s knjižničnim katalogom iz razpuščenega kapucinskega samostana v Kranju, nekaj knjig je prišlo še iz razpuščenih kapucinskih samostanov v Novem mestu in Ljubljani. Ker samostan sam po redovnih pravilih ni smel imeti denarja, je knjige zanj najbrž kupoval oskrbnik, veliko knjig, okrog tristo, pa so podarili dobrotniki, med njimi soustanovitelj samostana – loški glavar baron Jožef Anton Evzebij Halden. Konec 18. stoletja je knjižnica obsegala več kot 2.000 knjig. Kakor skoraj v vseh kapucinskih in frančiškanskih knjižnicah je bila tudi v škofjeloškem na voljo Dalmatinova Biblija (kar v dveh izvodih), ki so jo duhovniki potrebovali za pridiganje, poučevanje in pisanje v slovenščini. Knjižnica hrani dragocena rokopisna dela slovenskih kapucinov, med drugim *Škofje-loški pasijon* Romualda Štandreškega in pridige Ferdinanda Ljubljanskega (Ogrin 2011: 387–391). Leta 1935 so knjižnico preselili v nove prostore, kjer je starejši fond do leta 1800 s približno 5.000 zvezki postavljen kot muzejska knjižnica (Benedik 2009: 192–209; Bahor 2009: 205–209).

2.3 Knjižnice jezuitskega reda

V 17. in 18. stoletju so na Slovenskem rasle tudi jezuitske knjižnice, in sicer v kolegijih v Ljubljani, Celovcu, Gorici, Trstu in Mariboru. Knjižnice so bile bistvene za opravljanje najpomembnejših redovnih nalog, med katerimi je bila poleg teologije in pastorale tudi vzgoja (prihodnje) katoliške elite oziroma inteligence v

okviru nižjih (gimnazijskih) in višjih (univerzitetnih) študijev. Po razpustu Družbe Jezusove in podržavljenju njenega premoženja leta 1774 so vse jezuitske knjižnice razformirali ter vključili v univerzitetne in licejske knjižnice (Dolar 1974: 13), kjer so se ohranile le delno. Tako so knjige jezuitskega kolegija v Mariboru, ki je od leta 1758 vključeval gimnazijo, prenesli v univerzitetno knjižnico v Gradcu (Hartman 1992: 191).

Bogato knjižnico je imel najstarejši jezuitski kolegij, ustanovljen leta 1596 v Ljubljani, pri katerem so začeli poleg gimnazije leta 1619 postopno vpeljevati teološke študije, leta 1704 pa so uvedli še popoln triletni filozofski študij. Leta 1604 in leta 1617 so v knjižnico vključili prečiščene dele protestantske knjižnice kranjskih deželnih stanov (Simoniti 1974: 28), poleg načrtnih nakupov pa so jo večale tudi donacije dobrotnikov in članov kolegija, na primer grofa Wolfa Engelberta Auersperga (Južnič 2005: 156) ter rektorjev barona Antona Erberga (Dolinar 2004: 180) in Žige pl. Lichtenberga (Dolar 1974: 9). Janez Ludvik Schönleben je kolegiju pred smrtjo daroval svojo knjižno zbirko vključno z rokopisi teoloških in pridigarških del (Deželak Trojar 2017: 173, 178, 204).

Leta 1774 je večino knjižnice uničil požar, ki je zajel nekdanji kolegij. Njenega obsega ne poznamo, glede na to pa, da so jo po tej nesreči ocenili na 12.000 goldinarjev, je bila precej velika. Za primerjavo: leta 1780 so Galetov grad v Zgornji Šiški prodali za 5300 goldinarjev (Dolar 2009: 263). S pogorišča kolegija so rešili in popisali 637 knjig, ki so jih pozneje vključili v Licejsko knjižnico v Ljubljani (Pirjevec 1940: 81; Dolar 1974: 13–14), vendar so danes v Narodni in univerzitetni knjižnici še druge knjige z isto provenienco (Južnič 2005: 162). Ohranili so se rokopisni dnevniki in letopis kolegija, zgorela pa je večina drugih rokopisov, najbrž tudi arhiv dramskih besedil (Deželak Trojar 2020: 178). Na podlagi ohranjenih knjig je mogoče sklepati, da je imela knjižnica poleg teoloških del, med katerimi so bili številni pridigarški in pastoralni priročniki, zelo veliko zgodovinskih, matematičnih, fizikalnih in astronomskih del, največ seveda v latinščini, nato v italijanščini in nemščini (Dolar 1992: 190–191). Glavnina matematičnih in fizikalnih knjig je prišla v knjižnico že sredi 18. stoletja po zaslugi profesorja barona Bernarda Ferdinanda Erberga (Južnič 2005: 166–174; Južnič 2010: 67–74), dotok naravoslovnih in tehniških del pa je gotovo spodbudil tudi Gabrijel Gruber, ki je leta 1769 prevzel katedro za risanje, geometrijo, mehaniko in hidravliko (Dolar 1992: 191). Tiskana in rokopisna dela jezuitskih in drugih avtorjev v slovenščini, ki jih je knjižnica gotovo imela, so bila očitno uničena v požaru.

2.4 Škofijske in župnijske knjižnice

Knjižnice in knjižne zbirke so rasle tudi v drugih verskih središčih – pri škofijskih in župnijskih sedežih. Knjižnica je že leta 1478, samo sedemnajst let po ustanovitvi ljubljanske škofije, izpričana pri tamkajšnjem stolnem kapitlju (Simoniti

1979: 51–52). Pomembna knjižnica je na začetku 17. stoletja nastala v priljubljeni rezidenci ljubljanskih škofov v Gornjem Gradu. Utemeljel jo je škof Tomaž Hren, ko je združil knjižne zbirke svojih predhodnikov, med njimi Baltazarja Radliča in Janeza Tavčarja, prečiščen del knjižnice kranjskih deželnih stanov, zaplenjen leta 1617 v Ljubljani, in lastne knjige (Simoniti 1974: 18, 24–28; Dolinar 2004: 179–180; Južnič 2008b; Vidmar 2012: 239–240). Knjižnico je dopolnjeval s knjigami, ki so mu jih prinašali knjigotržci iz Benetk, Salzburga in Nizozemske. Poleg liturgičnih je kupoval predvsem glasbena in zgodovinska dela ter dela klasičnih avtorjev, lastništvo pa je pogosto zaznamoval s svojim ekslibrisom (Lavrič 1988: 28).

Leta 1655 je katalog gornjegrajske škofijske knjižnice, enega najstarejših ohranjenih na Slovenskem, sestavil Filip Terpin, generalni vikar ljubljanskega škofa. Tedaj je knjižnica obsegala približno 1.000 del, med katerimi je bilo posebej veliko razlag Svetega pisma, pridig, pravnih, polemičnih in zgodovinskih spisov ter del antičnih in humanističnih avtorjev. Knjig tedaj niso uporabljali le škofje, temveč z dovoljenjem tudi gojenci gornjegrajskega Marijinega kolegija – bogoslovnega semenišča, veliko pa si jih je od Terpina izposodil Schönleben (Simoniti 1974: 17–18; Južnič 2008a: 10; Deželak Trojar 2017: 185). Knjižnico, ki je konec 18. stoletja usihala, je leta 1798 prevzela Licejska knjižnica v Ljubljani (Stefan 1907: 43; Simoniti 1974: 24).

Župnijske knjižne zbirke so bile seveda manjše, vendar ne zanemarljive. Tako se že leta 1511 v sobi za duhovščino v mariborskem župnišču omenja skromna knjižnica (Hartman 1992: 189). Tovrstne zbirke so se večale med reformacijo. Vizitacija škofa Paola Bisantija v avstrijskem delu oglejskega patriarhata leta 1581 je pokazala, da je imel marsikateri duhovnik na Slovenskem pri sebi zbirko knjig, pogosto tudi protestantskih v slovensščini. Bisanti je večje število prepovedanih knjig na primer zaplenil in uničil v dolenskih župnijah Šentrupert, Mirna Peč, Kočevje, Ribnica, Krka in Šmarje (Gruden 1907: 60, 64, 133, 136, 138). Župnijske knjižne zbirke so začele ponovno rasti med katoliško obnovo. Ena redkih ohranjenih baročnih je v župnišču v Veliki Nedelji: sestavlja jo več kot sto del, večinoma pridigarski in pastoralni priročniki in druga nabožna dela v latinščini in nemščini iz 17. in 18. stoletja. Knjižnico so uporabljali župniki in kaplani v tej starodavni župniji nemškega viteškega reda.

Izjemna pa je poznobaročno-razsvetljenska knjižnica Petra Pavla Glavarja v Komendi, ki se ni ohranila le z izvornim fondom, temveč tudi s knjižnimi omarami in drugo opremo. Glavar, župnik in zakupnik posestva malteškega viteškega reda v Komendi, je v prizadevanjih za boljšo versko in splošno izobrazbo ljudstva leta 1750 ustanovil poseben beneficij za vzdrževanje tretjega duhovnika v župniji. Zanj je leta 1752 zgradil beneficijsko hišo s posebno sobo za knjižnico v nadstropju. Pri knjižnici je skrbno načrtoval vsako podrobnost, med drugim obok, železna vrata in polkna, ki ščitijo knjige pred ognjem, vlago in vlomom, delovno mizo, zaradi izkoriščenja prostora vdrelano v knjižno omaro, in nišo za oltar. Knjige je nakupil

sam, podarili pa so mu jih tudi drugi, med njimi njegov oče baron Peter Jakob Testaferrata in prijatelj Martin Jebačin, novomeški prošt. Glavarjev fond vsebuje približno 1.400 knjig, večinoma iz 18. stoletja. Lastnik jih je cenil na 2.000 goldinarjev, skoraj toliko, kolikor ga je stala zidava beneficijske hiše. Prevladujejo teološke vsebine, v skladu z ustanoviteljevim vsestranskim zanimanjem in delovanjem pa so prisotna tudi gospodarska, pravna, filozofska, medicinska in geografska dela, večinoma v latinščini in nemščini, le dve v slovenščini. Veliko knjig je vezanih v gladko rjavo usnje in zaznamovanih z ekslibrisom Glavarjevega beneficija. Skrb za knjižnico je prevzel Glavarjev posinovljenec in beneficiat Jožef Tomelj, ki je leta 1778 sestavil popoln seznam knjig (Demšar 1977; Peterlin 1999).

Slika 2: Knjižnica Petra Pavla Glavarja v beneficijski hiši v Komendi

3 Zasebne knjižnice

Zasebne knjižnice so se med seboj zelo razlikovale po velikosti, vsebini in funkciji, ki so bile odvisne od statusa, finančnih zmožnosti in zanimanj lastnikov. Večinoma se niso ohranile v prvotni in celoviti obliki iz zgodnjega novega veka, saj so bile najpogosteje slej ko prej (še za življenja ali po smrti prvega lastnika ali po več generacijah) razdeljene ali razprodane, velikokrat pa uničene v nesrečah, posebej požarih, in včasih celo namerno, med protireformacijo in revolucijo. Ohranile so se le v primeru, da so bile po donaciji, prodaji ali zasegu vključene v trajnejše

cerkvene ali državne knjižnice, vendar so tudi vanje prišle vsaj nekoliko okrnjene, poleg tega pa jih tamkajšnji knjižničarji nikoli niso shranili kot *corpus separatum*, temveč so jih razporedili po obstoječih fondih in marsikatero knjigo kot dvojnico, nekoristno ali celo škodljivo izločili (prim. Simoniti 1979: 55; Dular 2015: 27; Vidmar 2015: 35, 43). Zato je zasebne knjižnice pogosto mogoče raziskovati in rekonstruirati predvsem na podlagi njihovih katalogov, zapuščinskih inventarjev po smrti lastnikov, prodajnih popisov, inventarjev knjižnic, v katere so prišle sekundarno, in cerkvenih vizitacij (Žvanut 1987: 277; Potočnik 2013: 29; Dular 2015: 19–21; Ručigaj idr. 2019: 125).

3.1 Grajske in plemiške knjižnice

V zgodnjem novem veku je skoraj vsaka grajska stavba in plemiška hiša v mestu pridobila večjo ali manjšo knjižno zbirko, ki je največkrat nastajala več generacij. Knjige so bile pomemben del inventarja in okrasa plemiških bivališč, zato so njihovemu videzu pogosto posvečali posebno pozornost, na primer z oblikovanimi ekslibrisi in enotno vezavo. Še v 17. stoletju so jih sicer marsikje shranjevali v skrinjah, ne le v specializiranih knjižnih omarah (Štuhec 1995: 81–82). Bolj zavzeti zbiralci in bralci so oblikovali večje knjižnice, nameščene v posebnem, reprezentančnem prostoru ter popisane in urejene s katalogom, na primer v dvorcu Smlednik. Plemiških knjižnih zbirk niso uporabljali le lastniki in družinski člani, ampak tudi sorodniki, prijatelji (Žvanut 1994: 160–161; Dular 2012: 530–532, 535) in izbrani učenjaki.

V 16. stoletju je postala knjiga za plemiče duhovna potreba in sredstvo za izobrazbo. Plemiške knjižne zbirke so bile sprva sestavljene iz nekaj desetih knjig. Večino je vsaj do leta 1628, ko je cesar Ferdinand II. notranjeavstrijskemu plemstvu ukazal spreobrnitev h katoliški veri ali izselitev iz njegovih dežel (Kočevar 2020), zaznamoval protestantizem. Precej veliko zbirko, z 89 naslovi v 111 zvezkih, je imel ob svoji smrti leta 1614 na gradu Luknja v lasti Franc Gall (Žvanut 1994: 160–162). Iz bogate knjižnice barona Jurija Khisla na gradu Fužine pa si je med letoma 1582 in 1584 izposojal knjige humanist Nikodem Frischlin, ko je pisal nove učbenike za ljubljansko stanovsko šolo (Dular 2012: 527). V zbirkah so prevladovale latinske in nemške knjige, proti koncu 16. stoletja so bile vse pogostejše italijanske, od katerih so bile mnoge kupljene na kavalirskem potovanju po Italiji. Slovenske knjige so bile v manjšini, vendar ne redke (prim. Južnič 2008a: 20) – precej jih je imel na primer na gradu Strmol na voljo Franc Jurij Rain, podpornik slovenskih protestantov (Žvanut 1987: 279, 281; Žvanut 1994: 160–162). Krištof Prager je ob smrti leta 1594 na gradu Gromberk poleg 26 nemških in 17 latinskih zapustil 3 slovenske knjige (Hartman 1992: 189). Med verskimi knjigami v tedanjih plemiških zbirkah so bile najpogostejše biblije, postile, zbirke pridig in pesmarice, med vse številnejšimi posvetnimi pa dela o medicini, zgodovini, pravu in gospodarstvu ter vedno bolj tudi leposlovna dela (Žvanut 1987: 279–281; Žvanut 1994: 160–162).

Plemiške knjižne zbirke so doživele zastoj v drugi četrtini 17. stoletja, ko jih je prizadela protireformacija (Žvanut 1987: 281–282), pa tudi posledice tridesetletne vojne. Po letu 1628 so najbrž mnoge protestantske knjige, posebej teološke, uničili ali zavrgli, marsikatero, ki so jih še naprej imeli za koristne, na primer filološke, pa ohranili (prim. Vidmar 2013: 202). Sredi 17. stoletja je imela vsaj nekaj knjig le polovica plemiških hiš, knjižne zbirke pa so šteje v povprečju manj kot 30 knjig. V njih so bili dobro zastopani pravo, teologija in medicina. Med jeziki je še vedno prevladovala latinščina, ki sta ji sledili nemščina in italijanščina, proti koncu 17. stoletja je pridobivala veljavo francoščina, slovenščina pa je bila le šibko prisotna. Plemiške knjižne zbirke so se začele spet večati v drugi polovici 17. stoletja (Štuhec 1995: 82–85, 92–8, 103–111), ko se je z versko in politično stabilizacijo in kulturnim razcvetom povečal uvoz knjig, celo prepovedanih (Vidmar 2018: 16).

V tem obdobju je nastala Auerspergova knežja knjižnica v Ljubljani, ki v zenitu ni bila le največja plemiška knjižnica na Slovenskem, temveč tudi ena najbolj reprezentančnih knjižnic visokega plemstva v habsburških dednih deželah. Na podlagi starejše družinske zbirke sta jo ustvarila kranjski deželni glavar grof Wolf Engelbert Auersperg in njegov brat knez Janez Vajkard Auersperg, minister na cesarskem dvoru. Vrhunec razvoja je doživela med letoma 1655 in 1677, ko je umrl knez Auersperg, nato pa je lastniki niso več bistveno dopolnjevali, tako da se je do leta 1895 ohranila v prvotni poznorenesančni in zgodnjebaročni obliki (Reisp 1989: 40; Žargi 2002: 291; Ručigaj idr. 2019: 123, 143–144). V letih 1655–1663 jo je urejal Janez Ludvik Schönleben, ki je katalogiziral knjige in vanje vpisoval grofove ekslibrise (Deželak Trojar 2017: 135–139; gl. tudi Južnič 2007: 31, 35). Kmalu zatem so knjižnico prenesli v dve obokani dvorani v prvem nadstropju Knežjega dvorca, ki si ga je dal postaviti Wolf Engelbert Auersperg (Žargi 2002: 279, 282, 285–292). Leta 1668, ko so precej povečano knjižnico v novih prostorih preuredili in na novo popisali, je obsegala približno 3.310 naslovov, v skladu s sočasnimi bibliotekarskimi usmeritvami razdeljenih v več manjših (18) vsebinskih sklopov (Fagin Davis 1999: 197; Deželak Trojar 2017: 137; Ručigaj idr. 2019: 130).

Grof Auersperg je knjige kupoval v Benetkah, po knjigotrških posrednikih v Salzburgu in Frankfurtu ter tudi iz domačih zbirk (Reisp 1989: 41). Prevladovala so zgodovinska, politična, pravna in teološka dela, manj je bilo medicinskih, matematičnih in leposlovnih (Žargi 2002: 287–291; Dular 2015: 22), knjižnica pa je vsebovala tudi veliko zbirko rokopisov. Brata sta se zaradi svojih kariernih poti posebej zanimala za zgodovino in politiko habsburških dednih dežel (Fagin Davis 1999: 195, 200, 202, 205–212). Lastniki so knjige posojali družinskim prijateljem, na primer grofu Orfeju Strassoldu (Ručigaj idr. 2019: 132, 143), dostop do knjižnice pa omogočali raziskovalcem kranjske zgodovine, kot so bili Schönleben, Valvasor, Pohlin in Erberg (Reisp 1989: 37, 38; Deželak Trojar 2017: 138). Po potresu leta 1895, ki je poškodoval Knežji dvorec, so Auerspergi knjižnico preselili na grad Losensteinleiten v Zgornji Avstriji, po drugi svetovni vojni v Urugvaj, leta 1982 in 1983 pa so velik del knjig razprodali na dražbi v Londonu, tako da so

danes razpršene po javnih knjižnicah in zasebnih zbirkah po svetu (Reisp 1989: 43–45; Fagin Davis 1999: 196; Dular 2015: 22; Ručigaj idr. 2019: 140). Narodna in univerzitetna knjižnica, ki stoji na mestu Knežjega dvorca, je imela na začetku leta 2021 iz te zbirke 13 knjig, ki so prišle vanjo po različnih poteh, na primer kot darovi Auerspergov skozi ljubljansko jezuitsko knjižnico (Južnič 2007: 34–35; Ručigaj idr. 2019: 123) in kot načrtni nedavni odkupi, ki se bodo še nadaljevali.³

Čprav so plemiške knjižne zbirke v 18. stoletju doživljale obdobje rasti (Štuhec 2009: 255–256), so bile med njimi še vedno velike razlike tako v obsegu kakor v vsebini. Tako je Žiga Andrej pl. Gandin v dvorcu Hrib pri Predddvoru po smrti leta 1790 zapustil le približno 10 knjig večinoma nabožne vsebine (Dular 2012: 530), pravnik baron Janez Benjamin Erberg, umrl leta 1759, pa je imel v svojem stanovanju na ljubljanskem Starem trgu izjemno bogato knjižnico s 749 naslovi, v kateri so bila številna dela razsvetljenskih filozofov in literatov. Razmerja med jeziki v tovrstnih zbirkah so ostala podobna kot prej, le francoskih knjig je bilo veliko več (Štuhec 2009: 219, 255–256). Nadpovprečno velika, urejena in sodobna (razsvetljenska) je bila knjižnica v dvorcu Smlednik, katere lastnik in najbrž glavni stvaritelj je bil baron Frančišek Smledniški. Po popisu iz leta 1771 je imela 428 knjig s področja zgodovine, prava, leposlovja, teologije, ekonomije, filozofije in medicine, največ v latinščini in nemščini, pa tudi v francoščini in italijanščini. Knjige so bile enotno vezane v temnejše rjavo usnje, okrašene z zlato barvanimi vzorci, signirane in zložene v 22 knjižnih omar (Dular 1986; Dular 2012: 530–532). Konec 18. stoletja še povečano knjižnico so po drugi svetovni vojni zaplenili in raznesli, njene ostanke pa zažgali na dvorišču dvorca (Lazarini 2012: 741). Le manjše število knjig je prišlo v Narodni muzej Slovenije (Dular 1986: 16).

Skoraj vse grajske in plemiške knjižne zbirke, ki so se v svojem izvornem okolju še ohranile do konca prve svetovne vojne, so bile razprodane ali uničene v naslednjih treh desetletjih. Po razpadu Avstro-Ogrske je veliko plemiških družin zaradi nenaklonjenih političnih razmer in gospodarskih težav razprodalo svoje imetje vključno s knjigami: leta 1930 je prišla na dražbo velika knjižna zbirka grofov Szapáryjev iz dvorca Murska Sobota (Dular 2012: 533–534). V partizanskih požigih približno sto grajskih stavb med drugo svetovno vojno (Stopar 2012: 380–383) so bile uničene tudi tamkajšnje knjižne zbirke: tako je Zasavski bataljon Šlandrove brigade novembra leta 1943 požgal knjige v dvorcu Križ pri Kamniku baronov Apfaltrerjev (Vidmar 2013: 211). Preostale zbirke so po zaplembi komunističnih oblasti skozi Federalni zbirni center delno ali fragmentarno prišle v državne ustanove, večinoma v Narodno in univerzitetno knjižnico: med drugimi so leta 1945 v centru prevzeli približno 4.000 knjig baronov Codellijev iz dvorca Turn ob Ljubljani, leta 1947 pa približno 2.000 knjig grofov Attemsov iz dvorca Slovenska Bistrica (Kodrič Dačić 2000: 57). Ena redkih ohranjenih grajskih knjižnih zbirk, ki so nastajale (tudi) v zgodnjem novem veku, izvira iz dvorca Brdo pri Lukovici in je v lasti družine Kersnik (Dular 2012: 535).

³ Za podatek se zahvaljujem Sonji Svolfšak.

3.2 Knjižnice intelektualcev

Knjižnice intelektualcev, ki so imele večinoma značaj knjižnih zbirk, so se začele množiti v 16. stoletju. Mnoge so imele izrazito protestantski značaj: predikanti in protestantski učitelji, ki so na primer delovali pri špitalski cerkvi sv. Elizabete in v stanovski šoli v Ljubljani, so vsakodnevno uporabljali knjige, potreba po lastnih zbirkah pa je bila toliko večja, ker niso mogli obiskovati cerkvenih knjižnic, ki so bile v katoliških rokah, ker so pogosto potrebovali čisto določena (luteranska) dela in ker se je njim namenjena knjižnica kranjskih deželnih stanov vzpostavljala počasi. Nekatere zbirke so bile precej obsežne: tako je imel predikant Jernej Simplificij v lasti 113 publikacij, Jurij Dalmatin 225 del (Dular 2018: 133–135), ravnatelj stanovske šole Adam Bohorič pa kar 500 zvezkov ter 2.000 tiskanih in rokopisnih skladb. Povsod so prevladovale latinske in nemške knjige s humanistično in luteransko vsebino, vendar je bilo tudi precej slovenskih (Žvanut 1987: 278–279), saj so bili lastniki vpeti v njihovo nastajanje in uveljavljanje. Nekaj knjig iz zbirk slovenskih protestantov, na primer Lenarta Budine, Sebastijana Krelja, Dalmatina in Bohoriča, je večinoma skozi stanovsko ter po protireformacijskih zaplembah skozi gornjegrajsko in druge cerkvene knjižnice prišlo v ljubljansko licejsko, današnjo Narodno in univerzitetno knjižnico (Simoniti 1974: 26–27, 29–32).

V istem obdobju so knjige zbirali tudi katoliški humanisti, med njimi že v drugi četrtini 16. stoletja ljubljanski pravnik Jurij Zaulus st., katerega knjige je družina leta 1642 darovala knjižnici samostana Stična (Glonar 1937: 110; Simoniti 1979: 55). Med najbolj vnetimi bibliofili sta bila ljubljanski škof Peter pl. Seebach in njegov zakonski sin Janez Krstnik pl. Seebach, ki sta v škofijski rezidenci v Gornjem Gradu brala predvsem antične klasike, humaniste in juriste, precej manj teologe, in v iskanju knjižnih redkosti zbrala več kot 70 inkunabul (Simoniti 1974: 28–29, 32–37; Južnič 2008b: 20–24; Vidmar 2012: 238). Navdušen bralec je bil tudi pravnik Gašper Žitnik, profesor na dunajski univerzi in svetovalec notranjeavstrijske vlade v Gradcu, ki je imel v lasti vsaj blizu 100 del, kolikor jih je ohranjenih. Poleg pravne literature je kupoval še filozofske, zgodovinske, teološke, nabožne in literarne knjige, v katere se je rad podpisoval in pripisoval razne opombe (Simoniti 1974: 40–44; Južnič 2008b: 24–27; Svoljšak 2014). Najpozneje po Žitnikovi smrti leta 1585 je njegove knjige dobil nečak Tomaž Hren, ki jih je skupaj s svojimi shranil v Gornjem Gradu (Simoniti 1974: 29; Vidmar 2012: 237; Svoljšak 2014: 137). Knjige so v tem obdobju pogosto menjavale lastnike (Žvanut 1987: 278) in pri tem prehajale tudi versko ločnico (Simoniti 1974: 40; Vidmar 2012: 236–237). Velik del omenjenih zbirk katoliških intelektualcev je skozi stiško in gornjegrajsko prišel v današnjo Narodno in univerzitetno knjižnico.

Knjižne zbirke intelektualcev so začele – kakor druge knjižnice – očitno spet rasti po koncu tridesetletne vojne. Izjemno bogato knjižnico, toliko bolj za nižjega plemiča in gospodarsko ne preveč močno deželo 17. stoletja, je zbral Janez Vajkard Valvasor. Knjižnica je bila oblikovana kot izhodišče ambicioznih izdajateljskih in znanstvenih podvigov (Reisp 1983: 100, 101, 103; Potočnik 2013: 31), zato se ni

kranjski polihistor pri njenem dopolnjevanju oziral niti na stroške niti na cenzuro (Vidmar 2018: 29, 33–36, 42, 43–46, 49). Knjige so bile popisane in zložene v petih velikih in dveh manjših knjižnih omarah v dvorani v drugem nadstropju gradu Bogenšperk (Potočnik 2013: 31, 40), dopolnjevala pa jih je grafična zbirka. Tam ni študiral le lastnik, ampak tudi njegovi sodelavci, med njimi v letih 1676–1677 Pavao Ritter Vitezović (Reisp 1983: 113). Knjige so pokrivala vsa področja človeškega ustvarjanja, posebej številne pa so bile zgodovinske, geografske, potopisne, kartografske in matematične (Reisp 1983: 101; Magić 1995: 13–14). Ker je bil Valvasor velik ljubitelj nemške umetnosti, literature in kulture (Vidmar 2019: 267; gl. tudi Smolej 2011: 96), je knjige, ki so bile pisane predvsem v nemškem jeziku (Dular 2018: 135), večinoma pridobival iz nemških dežel, posebej iz glavnih knjigotrških središč Nürnberga in Frankfurta, vendar tudi iz Benetk, Amsterdama, Lyona, Basla in od drugod, najbrž iz Ljubljane. Precej jih je moral kupiti na svojih številnih potovanjih in na dražbah (Reisp 1983: 101, 103; Magić 1995: 7–8; Dular 2002: 363; Dular 2012: 528, 531). Opremil jih je s heraldičnim ekslibrisom, ki mu ga je v dveh različicah izdelal bakrorezec Andrej Trost (Reisp 1983: 54, 102).

Zaradi dolgov, ki si jih je nakopal s pripravljanjem in izdajo *Slave vojvodine Kranjske* leta 1689, je bil Valvasor prisiljen prodati večino svojega imetja vključno s knjižnico in grafično zbirko, vendar je zadržal približno 100 najljubših in najbolj potrebnih, posebej geografskih, matematičnih, tehničnih in zgodovinskih knjig (Reisp 1983: 106, 115, 129, 268; Dular 2002: 263; Potočnik 2013; Dular 2015: 21). Po letu 1690 je knjižnico očitno kupil zagrebški škof Aleksandar Ignacije Mikulić, tako da je danes v večjem delu ohranjena v Metropolitanski knjižnici v Zagrebu (Magić 1995: 7; Potočnik 2013: 30), kjer je evidentiranih 2.630 naslovov (Gostiša 1995).

Bibliofili so bili mnogi člani ljubljanske Akademije operozov, ki pa so knjige drugače kot Valvasor zelo radi kupovali v italijanskih mestih, posebej v bližnjih Benetkah, najprej med študijem, nato na obveznem kavalirskem potovanju ter še na poznejših obiskih Apeninskega polotoka (Vidmar 2019: 268–269). Prvi predsednik akademije, ljubljanski stolni prošt Janez Krstnik Prešeren, je veliko knjig kupil v poznih sedemdesetih in osemdesetih letih 17. stoletja v italijanskih, francoskih in nemških deželah, ki jih je obiskoval kot študent ter nato kot vodja knjižnice in diplomat salzburških nadškofov. Zaradi službenih dolžnosti in poklicnega zanimanja je zbiral predvsem dela s področja cerkvenega prava in cerkvene zgodovine (Smolik 1994), kar je med drugim vključevalo protestantske knjige (tudi v slovenščini) in dva izvoda korana, za razvedrilo pa si je priskrbel celo francoske in italijanske erotične romane in novele (Vidmar 2012). Knjige je opremil z ekslibrisom, ki mu ga je izdelal salzburški in ljubljanski tiskar Janez Krstnik Mayr. Poznejši predsednik akademije, deželni fizik in zdravnik evropskega slovesa Marko Gerbec, ki je doštudiral v Padovi in Bologni, je zbral 480 medicinskih del in približno 80 del z drugimi vsebinami (Pintar 1963: 6; Smolik 1994: 66). Velik del zbirk Prešerna, Gerbca in drugih operozov se je ohranil v Semeniški knjižnici v Ljubljani.

Zbiranju knjig tako za lastno izobrazbo kot za javno dobro so ostali predani tudi nasledniki operozov v vrhu ljubljanske škofije. Njihovi knjižni nakupi so večinoma temeljili še v baročnem svetu, njihove donacije pa so delno že usmerjale razsvetljenske reforme pod Marijo Terezijo. Bibliotekar Frančišek Jožef Thalmainer je svojo zbirko pred smrtjo leta 1768 vključil v cerkveno Semeniško knjižnico, katere vodja je bil (Smolik 1980), generalni vikar Karel pl. Peer, ki je v zadnjem življenjskem obdobju za državo opravljal cenzuro verskih del, natisnjenih v Ljubljani, pa je svojo zbirko po smrti leta 1776 že zapustil državni ustanovi – nastajajoči Licejski knjižnici v Ljubljani (Svoljšak in Kocjan 2017: 85). Njegova zbirka je ob prevzemu leta 1778 obsegala 1.022 del v 2.019 zvezkih, predvsem teološka dela, dela grških in rimskih klasikov, geografska, zgodovinska in filozofska dela ter stare ljubljanske tiske (Kidrič 1935). Nekaj knjig vključno z Dalmatinovo Biblijo (Vidmar 2012: 243) je bilo vendarle podarjenih Semeniški knjižnici (Smolik 2013).

Zbirka ljubljanskega škofa grofa Karla Janeza Herbersteina, enega največjih privržencev cesarja Jožefa II. v habsburški monarhiji in Cerkvi, pa je bila že v vseh pogledih prežeta z razsvetljenstvom, posebej z reformnim katolicizmom. Škof je zbiral predvsem različne izdaje Svetega pisma in cerkvenih očetov, obredne knjige, janzenistična in druga teološka dela, v manjši meri tudi sodobna filozofska, zgodovinska, naravoslovna in pedagoška dela. Med jeziki sta prevladovali latinščina in francoščina, nemščina je bila šele na tretjem mestu. Škof je imel v lasti 6 novejših slovenskih knjig, med drugim dve Pohlinovi (Kidrič 1926b: 304–305; Dular 2009: 264–274). Knjige je posojal duhovnikom, posebej profesorjem in skupini prevajalcev pod vodstvom Jurija Japlja, ki ji je naročil nov prevod Svetega pisma v slovenščino (Kidrič 1926b: 309; Matjaž 2003: 361). Zbirka je leta 1788, ob razprodaji po škofovi smrti, obsegala več kot 1.365 knjig. Tiskar Janez Friderik Eger je takrat s knjigarnarjem Viljemom Henrikom Kornom v ljubljanskem semenišču organiziral avkcijo in zanjo natisnil katalog, prvi te vrste v Ljubljani. Vsaj nekaj knjig je nato prišlo v Semeniško knjižnico, katere delovanje je Herberstein zelo podpiral. Izklicna cena za celotno zbirko je znašala 1.322 goldinarjev (Dular 2009: 261–263, 275–276), izkupiček od prodaje pa je pokojnik namenil ljubljanski ubožni ustanovi (Dolinar 2007: 230).

Daleč najsodobnejšo in najvplivnejšo zasebno knjižnico na Slovenskem na prelomu iz 18. v 19. stoletje je ustvaril baron Žiga Zois. Zbirka je bila neposredno vpeta v lastnikova razsvetljenska prizadevanja za znanstveni, kulturni in gospodarski napredek Kranjske in v njegovo vodstvo slovenskega preroda. Knjige so bile shranjene v drugem nadstropju Zoisove palače na ljubljanskem Bregu. Veliko jih je bilo enotno vezanih v rjavo usnje z zlatim okrasjem, za kar so poskrbeli Andrej Klemens in drugi ljubljanski knjigovezi, presenetljivo pa niso bile zaznamovane z ekslibrisom, najbrž zaradi lastnikove znane skromnosti. Za knjige so v različnih obdobjih skrbeli baronovi tajniki Blaž Kumerdej, Jožef Schober, Jernej Kopitar in Jakob Zupan. Knjižnica je bila večkrat popisana (1782, 1804, 1821), posebej pa so popisali zbirko slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig in rokopisov (1797,

1810). Leta 1823 je večji del Zoisove knjižnice za 7.000 goldinarjev odkupila država za Licejsko knjižnico v Ljubljani: danes je v Narodni in univerzitetni knjižnici identificiranih 2.296 naslovov v približno 5.000 zvezkih (Vidmar 2015: 39; Svoljšak in Vidmar 2019: 8–139).

Zois je knjige sprva iskal in kupoval sam, tudi v tujini, pozneje pa so mu pomagali njegovi sodelavci, na primer Kopitar na Dunaju. Nekaj knjig je pridobil iz zapuščin Linharta in Japlja, prav tako je kupoval na dražbah knjig iz razpuščenih kranjskih samostanov, denimo stiškega. Za iskanje starejših slovenskih knjig je zaposlil kmeta Antona Gubanca in Antona Korbiča. Njegovi glavni dobavitelji novejših knjig so bili ljubljanski in dunajski založniki in knjigotržci, med njimi Viljem Henrik Korn, Christian Friedrich Wappler in Carl Ferdinand Beck, vendar je knjige prav tako naročal iz Italije, Francije, Nizozemske in Velike Britanije. Njegovi naravoslovni in slavistični korespondenti kot Joseph Paul von Cobres, Déodat Gratet de Dolomieu, Josef Dobrovský in Giovanni Maria Appendini so mu knjige tudi podarjali (Svoljšak in Vidmar 2019: 23–33, 91–93).

V Zoisovi knjižnici je bilo odlično zastopano naravoslovje, predvsem mineralogija, geologija, botanika, zoologija in kemija, nekoliko manj uporabne znanosti kot rudarstvo, metalurgija, agronomija in inženirstvo. Dobro so bili predstavljeni tudi zgodovina, jezikoslovje in geografija, v okviru katere je bila obsežna zbirka potopisov. V manjši meri so bila prisotna dela leposlovja, metafizične filozofije, teologije in zgodovine umetnosti. Posebej je bila urejena zbirka slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig in rokopisov. Skoraj pol knjig je bilo nemških, sledile so knjige v latinščini, francoščini, angleščini, slovenščini, italijanščini in raznih slovanskih jezikih. Med tedanjimi evropskimi zasebnimi knjižnicami je Zoisova izstopala po številu slovenskih in slovanskih del, med kranjskimi pa tudi po številu angleških del. Zois je sicer (z izjemo slovenskih in slovanskih knjig) večinoma kupoval sodobne knjige, saj jih je le dobrih deset odstotkov izšlo pred njegovim rojstvom (Kidrič 1929–1938: 205–690; Svoljšak in Vidmar 2019: 8–139).

Zois je knjižnico odpiral vsem zainteresiranim intelektualcem, tako domačim kakor tujim. Knjige je rad posojal in celo podarjal, predvsem članom svojega kroga, na primer Vodniku. V baronovi knjižnici ali vsaj s pomočjo njenih knjig so bila napisana temeljna dela slovenskega preroda, med njimi Linhartova zgodovina *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* (1788, 1791), Vodnikova *Velika pratika* (1795–1797) in Kopitarjeva slovnica *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (1808/1809) (Vidmar 2015: 41; Svoljšak in Vidmar 2019: 31–33, 131–133).

Zoisov mlajši sodelavec baron Jožef Kalasanc Erberg je na podlagi starejših družinskih knjižnih in arhivskih zbirk ter z vključitvijo še drugih zbirk, na primer Breckerfeldove, ustvaril najbrž najbogatejšo in najbolj urejeno zasebno knjižnico predmarčne dobe na Slovenskem (Uršič 1975: 208). Leta 1810 jo je prenesel iz svoje ljubljanske palače v dvorec Dol pri Ljubljani, leta 1831 pa je dal zanjo

postaviti poseben paviljon, v katerem je bil tudi kabinet za kustosa njegovih zbirk. Načrt za neoklasicistično arhitekturo je zrisal furlanski stavbni mojster Francesco Coconi, personifikaciji pesništva in glasbe v nišah ob vhodu je izklesal tirolski kipar Martin Kirschner, kronogram nad vrati pa je sestavil Jakob Zupan (Uršič 1975: 208; Mušič 1961: 94, 103–105; Prelovšek 1997: 123, 127–129). To je najstarejša ohranjena, najbrž pa tudi prva samostojna knjižnična stavba na Slovenskem.

Knjižnica, ki je obsegala približno 6.000 enot, je bila večkrat popisana (1798, 1800, 1846), posebej pa so popisali zbirko kranjskih tiskov (Kidrič 1926a: 164; Uršič 1975: 207). Knjižnica je bila odprta za Erbergove goste oziroma druge ljubitelje, zanjo pa so občasno skrbeli njegovi pomočniki, v letih 1821–1823 Anton Rožič (Uršič 1975: 208). Del njenega fonda je bil še baročen, del razsvetljski, del pa se je oblikoval v predmarčni dobi (Južnič 2010: 59). Nova doba se kaže tudi v raznovrstni vezavi Erbergovih knjig, saj so se tedaj že uveljavljale serijsko vezane knjige, in v Erbergovem ekslibrisu v obliki pečata (Dular 2012: 531), ki je bil bolj praktičen od tiskanega ekslibrisa. Največja dragocenost knjižnice je bila zbirka kranjskih in s Kranjsko povezanih tiskov in rokopisov, v kateri so se na primer ohranili Trubarjeva pisma, letopis ljubljanskega jezuitskega kolegija, *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma*, slovenske protestantske knjige in slovenske pratike (Kidrič 1926b: 164–166; Uršič 1975: 208). Predvsem s pomočjo teh virov je Erberg leta 1825 napisal pregled kranjskega slovstva z naslovom *Versuch eines Entwurfes zu einer Literar-Geschichte für Crain*. Leta 1880 je Kranjska velik del Erbergove knjižnice odkupila za Deželni muzej za Kranjsko, današnji Narodni muzej Slovenije, kjer je še danes (Dular 2015: 23).

4 Javne knjižnice

V zgodnjem novem veku se je na Slovenskem pojavil nov tip knjižnice, ki ga je sicer poznala že antika, ponovno pa sta ga obudila humanizem v italijanskih in reformacija v nemških deželah: javna knjižnica. Glavna značilnost javnih knjižnic, ki so imele zelo različne ustanovitelje, lastnike in namembnosti, je bila splošna dostopnost javnosti, kar je pomenilo obiskovalce ne glede na njihov stan, in brezplačnost (Smolik 1975: 3; Gargan 1997; Berčič 2007: 15). Tovrstna javnost je bila sicer dejansko omejena na maloštevilne kroge pismenega prebivalstva, tj. na družbeno in intelektualno elito (Vidmar 2008: 197–198), kljub temu pa so bile javne knjižnice velik dosežek za stanovsko urejeno družbo.

4.1 Stanovska knjižnica

Za prvo javno knjižnico na Slovenskem tradicionalno velja knjižnica kranjskih deželnih stanov v Ljubljani (Pirjevec 1940: 80; Reisp 1983: 33; Dolinar 2004: 180), čeprav viri kažejo, da se ni mogla razviti v organizirano ustanovo in je ostala na ravni knjižne zbirke (Dimitz 1875: 321; Simoniti 1974: 25–26; Smolik 1975: 4).

Njeni oblikovalci so se najbrž zgledovali po mestnih knjižnicah, kakršne so na Luthrovo pobudo iz leta 1524 ustanavljali v protestantskih mestih Svetega rimskega cesarstva, na primer v Magdeburgu in Hamburgu (Berčič 2000: 17; Dolinar 2004: 140). Temeljni fond je prispeval Primož Trubar, ki je leta 1569 kranjskim deželnim stanovom in tamkajšnji evangeličanski Cerkvi podaril svoje knjige. Knjižnico, ki je bila namenjena predvsem protestantskim plemičem, pridigarjem in učiteljem, so nato dopolnjevali z nakupi knjižnih zbirk drugih predikantov, npr. Jerneja Simplicija in Jurija Dalmatina. Med zgodnjimi darovalci knjig je bil Matija Vlačić Ilirik in najbrž Lenart Budina. Rekatolizacija, ki se je začela leta 1598, knjižnice sprva ni prizadela. Deželni stanovi so jo namreč hranili na varnem, v svoji hiši (Lontovž) na Novem trgu, in jo še naprej dopolnjevali, leta 1600 z odkupljenima knjižnicama Felicijana Trubarja in Jurija Klementa (Dimitz 1875: 321; Simoniti 1974) ter z luteranskimi knjigami, ki so jih prinašali meščani, da bi jih rešili pred protireformacijo (Valvasor 1689: II, 468). Knjižnica je najbrž obsegala več kot 1.500 knjig (Berčič 2000: 102) s teološkimi in humanističnimi vsebinami, ki so bile večinoma v latinščini in nemščini, v manjšem delu v slovenščini in drugih jezikih (Kidrič 1929–1938: 88; Simoniti 1974; Vidmar 2012: 240; Dular 2018: 133–135). Domačih knjig je bilo kljub temu razmeroma veliko, saj so v knjižnico prišle zaloge več slovenskih del, na primer izvodi Dalmatinove Biblije (Kidrič 1978: 149–161) in 141 izvodov drugih del, na primer pesmaric in postil, iz zbirke Felicijana Trubarja (Dular 2018: 141). Knjige so tudi izposojali, o čemer priča zadolžnica deželnega oskrbnika Jurija Khisla iz leta 1598 (Simoniti 1974: 25).

Toda protireformacija je kmalu segla tudi v Lontovž: leta 1604 in leta 1617 so deželnoknežje oblasti knjižnico zasegle in jo izročile jezuitom in škofu Hrenu. Novi lastniki so najbolj sporne knjige sežgali, ostale pa vključili v jezuitsko knjižnico v Ljubljani in škofijsko knjižnico v Gornjem Gradu. Nekaj knjig iz stanovske knjižnice je danes v Semeniški knjižnici v Ljubljani, kamor so prišle iz Gornjega Gradu z zamenjavo sredi 18. stoletja, še več pa se jih je ohranilo v Narodni in univerzitetni knjižnici, kamor so prišle iz jezuitske in gornjegrajske knjižnice (Simoniti 1974: 18, 24, 25, 28; Smolik 1975: 10; Vidmar 2012: 240).

4.2 Javne znanstvene knjižnice

Na povsem drugačni podlagi je bila utemeljena Semeniška knjižnica, ki ni bila le prva javna znanstvena knjižnica na Slovenskem, ampak tudi ena prvih te vrste v habsburških dednih deželah. 30. maja 1701 so ljubljanski škof grof Žiga Krištof Herberstein, stolni prošt Janez Krstnik Prešeren in stolni dekan Janez Anton Dolničar pl. Thalberg na pobudo Akademije operozov ustanovili Javno, današnjo Semeniško knjižnico v Ljubljani (Smolik 1975: 3–6). Akademija operozov, katere člana sta bila Prešeren in Dolničar, si je prizadevala za preobrazbo Ljubljane v regionalno kulturno središče po zgledu italijanskih mest, zlasti Rima in Benetk, zato je tudi svojo zamisel javne knjižnice navezala na antične in humanistične ideale, ki jih je povzdigovala italijanska renesančna in baročna kultura. Nova ustanova je

bila zasnovana kot sodobna javna znanstvena knjižnica, kakršne so bile Biblioteca Ambrosiana v Milanu ter Biblioteca Angelica in Biblioteca Casanatense v Rimu (Vidmar 2008: 198–199).

Slika 3: Semeniška knjižnica v Bogoslovnem semenišču v Ljubljani

Začetni fond so ji zagotovili ustanovitelji, ki so ji darovali svoje knjige, nemoteno delovanje pa sam škof Herberstein, ki je za plačo knjižničarja namenil glavnico 2.000 goldinarjev. Knjige so v naslednjih letih darovali še drugi operozi in stolni kanoniki, med njimi Marko Gerbec, Jurij Andrej Gladič in Janez Jakob Schilling (Smolik 1975: 7; Smolik 1994: 66; Vidmar 2008: 190–191). Ponekod v literaturi se pojavljajo napačne trditve, da naj bi bila Javna knjižnica ustanova Akademije operozov, da naj bi šele po zamrtju akademije postala last Cerkve in da naj ne bi nikoli bila »prava« javna knjižnica. V resnici je lahko akademija, ki ni imela na voljo lastnih sredstev in prostorov, prispevala le pobudo za javno knjižnico, ki jo je nato (kakor v številnih podobnih primerih v Italiji) ustanovila in vzdrževala Cerkev: Herberstein, Prešeren in Dolničar so ustanovno listino podpisali kot predstavniki lastnice – ljubljanske škofije (Vidmar 2008: 194–200). Knjižnici so sprva namenili sobo nad zakristijo stolnice, zaradi vse večjega dotoka knjig pa so v letih 1708–1710 po načrtih Carla Martinuzzija zanjo zgradili posebno dvorano v novem Kolegiju sv. Karla Boromejskega, današnjem Bogoslovnem semenišču

(Smolik 1959: 93). Leta 1721 je obok knjižnice poslikal severnoitalijanski slikar Giulio Quaglio, leta 1725 je kamniški mizar Jožef Bergant vanjo postavil knjižne omare, klopi, bralne pulte in mizo. Javnosti se je odprla kmalu zatem: v skladu z voljo ustanoviteljev je bila dostopna najmanj petnajst ur na teden (Smolik 1975: 7–8, 18–20; Smolik 1994: 65, 71; Vidmar 2008: 191). Do odprtja Licejske knjižnice v neposredni bližini je bila gotovo največja knjižnica na Slovenskem. Njena glavna dvorana, ki se je ohranila v izvirni baročni podobi vključno z večjim delom prvotnih fondov do sredine 19. stoletja, še danes hrani približno 7.000 zvezkov (prim. Smolik 1975: 14), tako da gre tudi za največjo in najpomembnejšo celovito ohranjeno knjižnico iz zgodnjega novega veka na Slovenskem.

Njena glavna naloga je bila vseobsegajoče zbiranje znanja za kranjske izobražence ne glede na stan, kar je bilo za operoze posebej pomembno, saj niso izšli iz vrst visokega plemstva, temveč iz nižjih plemiških, meščanskih in – kakor prošt Prešeren – celo kmečkih družin. Knjižnico je obiskoval velik del kranjske inteligence, najpogosteje stolni duhovniki in gojenci Karlovega kolegija, namreč bogoslovci in plemiški dijaki jezuitske gimnazije (Smolik 1959: 92–93, Vidmar 2008: 200). Ker je bila kot znanstvena knjižnica utemeljena predvsem na nadnacionalni humanistični tradiciji in baročni kulturi, čeprav tudi na kranjskem deželnem in ljubljanskem mestnem patriotizmu, so vanjo sprva prihajala zlasti teološka, zgodovinska, pravna in medicinska dela v latinščini in nemščini, v manjši meri v italijanščini in francoščini, zelo skromen pa je bil delež nabožnih in drugih knjig v slovenščini. Kljub temu je bila tudi prizorišče dogajanja, ključnega za slovensko književnost: po letu 1749 je bibliotekar Thallmayer v knjižnici hranil in prodajal izvode dveh Paglovčevih prevodov – Kempčanove *Hoje za Kristusom* in Scupolijeve *Svete vojske* (Steska 1904: 74–75), okoli leta 1784 pa se je v njej sestajala revizijska komisija za nov prevod Svetega pisma (Gruden 1916: 100), ki je imela tam na voljo vse potrebne biblijske izdaje.

Ker je bila Semeniška knjižnica cerkvena ustanova, ki v drugi polovici 18. stoletja ni več mogla dohajati hitrega napredka filozofije, naravoslovja in tehnologije, je začela Družba za poljedelstvo in koristne umetnosti, ustanovljena leta 1767 v Ljubljani, načrtovati novo, razsvetljensko javno knjižnico. Njeni člani, med katerimi so bili Glavar, Scopoli, Hacquet, Gruber, Kumerdej, Zois in Linhart, so sestavili bogato zbirko sodobne strokovne literature s 572 deli v 2.086 zvezkih, katere razvoj pa je prekinila razpustitev družbe leta 1787 (Stefan 1907: 20; Umek 2006; Vidmar 2018: 40, 41). Novo javno znanstveno knjižnico v Ljubljani je štiri leta pozneje ustanovila država.

Začetki Licejske knjižnice, danes Narodne in univerzitetne knjižnice, segajo v leto 1774, ko je Marija Terezija ostanke jezuitske knjižnice v Ljubljani namenila prihodnji javni knjižnici tamkajšnjega liceja (Berčič 2007: 17). Takoj so začele prihajati knjižne donacije razsvetljenih uradnikov in cerkvenih dostojanstvenikov, najprej barona Mihaela Amadeja Raigersfelda in Karla pl. Peera (Svoljšak, Kocjan 2017: 82–85), ki so želeli podpreti nastajajočo osrednjo kulturno ustanovo

v deželi. Prvi fondi so bili začasno spravljani v stavbi gimnazije pri cerkvi sv. Jakoba. Čeprav so začele leta 1782 pritekati še knjižne zbirke razpuščenih kranjskih samostanov, knjižnica ni zaživela zaradi pomanjkanja denarnih sredstev (Stefan 1907: 1–25; Berčič 2007: 17).

V letih 1788–1790 so deželni stanovi na predlog Antona Tomaža Linharta preuredili izpraznjeni frančiškanski samostan (na današnjem Vodnikovem trgu) ter v njem nastanili gimnazijo in licej s knjižnico. Ta je dobila prostore v drugem nadstropju novozgrajenega glavnega krila. Po formalni ustanovitvi 15. januarja leta 1791 pod cesarjem Leopoldom II. so jo sprva odpri profesorjem, študentom in gimnazijcem, po dokončani opremi knjižnične dvorane pa leta 1794 vsej zainteresirani javnosti. Ker je število študentov in drugih uporabnikov naraščalo, je bil obisk knjižnice zelo velik. Začetni odpiralni čas, štirinajst ur na teden, so razširili že čez nekaj mesecev. Do leta 1803 je bilo v knjižnični katalog vpisanih 9.282 del v 13.239 zvezkih (Stefan 1907: 17–38, 112–113; Berčič 2007: 18–20). V tem času knjige niso bile več tako drage zaradi cenejše proizvodnje papirja.

Knjižnica je imela razsvetljenski značaj, saj je pripadala mreži enotno zasnovanih univerzitetnih in licejskih knjižnic, ki jo je v prizadevanjih za boljšo izobrazbo elite in za razvoj empiričnih znanosti v sedemdesetih in osemdesetih letih 18. stoletja vzpostavila habsburška monarhija. Njeno ureditev je določila avstrijska Instrukcija za vse univerzitetne in licejske knjižnice iz leta 1778, ki je vsebovala obvezna navodila o razvrščanju, postavljanju in signiranju knjig, sestavljanju katalogov ter odprtosti in uporabi prostorov (Berčič 1978; Berčič 2007: 15–17). Ustanova je bila s tem samodejno vpeta v dominantno nemško kulturo avstrijskih in čeških dežel. Čeprav je prevzela tudi vlogo glavne javne knjižnice vojvodine Kranjske, ki jo je pred tem imela Semeniška knjižnica, je imela sprva prav malo slovenskih knjig. Njeni prvi fondi, v veliki meri sestavljeni iz starejših zbirk, so vsebovali največ nekaj odstotkov slovenskih knjig, nove knjige pa so bile večinoma nemške.

Nove slovenske knjige so začele stalneje prihajati po letu 1807, ko je Licejska knjižnica z dvornim dekretom dobila pravico do obveznega izvoda knjig, natisnjenih na Kranjskem, pozneje pa še pravico do drugih tiskovin. V letih 1810–1813 je imela celo pravico do obveznega izvoda tiskov s celotnega ozemlja Ilirskih provinc. Dotok je sicer naraščal počasi, ker so se tiskarne izmikale zavezi pošiljanja izvodov, vendar so te pravice Licejski knjižnici dale status najprej osrednje deželne in pozneje osrednje nacionalne knjižnice (Kodrič Dačić 1994: 8–16). Prva velika zbirka slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig in rokopisov je prišla vanjo z nakupom Zoisove knjižnice. To pa še ni bilo znamenje slovenskega preroda v bibliotekarski politiki: baronove knjige so bile leta 1823 odkupljene predvsem kot pomembne za kranjsko deželno kulturo, v knjižnici pa so jih sprejeli kot nadvse potrebno dopolnilo naravoslovnega fonda (Stefan 1907: 62; Vidmar 2015: 37, 42–43). Licejska knjižnica je začela prve poteze nacionalnega značaja dobivati v letih 1830–1835 pod vodstvom Matije Čopa, ki je načrtno kupoval

knjige, pomembne za slovenski jezik, književnost in kulturo. Poleg Licejske knjižnice v Ljubljani sta na Slovenskem delovali še dve javni znanstveni knjižnici, ki sta se prav tako razvili iz podržavljenih jezuitskih knjižnic: študijski knjižnici v Celovcu in Gorici.

5 Sklep

V zgodnjem novem veku se je na Slovenskem – na temelju srednjeveških knjižnic – oblikovala trdna in gosta mreža knjižnic, ki je preživela težko obdobje od prvih turških vpadov in kmečkih uporov do konca protireformacije in tridesetletne vojne, se okrepila v dobi baroka in zagotovila neprekinjen razvoj knjižnične kulture do današnjega dne. Kakor drugod po Evropi jo je zaznamoval vzpon tiska, njena posebnost pa je bila razpetost med nemškim in italijanskim knjižnim trgom, med katerima si je počasi utirala pot slovenska knjiga. Še vedno so nastajale nove cerkvene knjižnice, vrhunec so dosegle grajske in plemiške knjižnice, vse številnejše so bile tudi knjižnice intelektualcev. Iz tega časa so najstarejši ohranjeni katalogi, že na pragu nove dobe pa je nastala najstarejša ohranjena samostojna knjižnična stavba. Ena najpomembnejših pridobitev je bila nova oblika knjižnice – javna knjižnica (zaradi vpliva Italije je bil zelo zgođen pojav javne znanstvene knjižnice), ki je odrazila in obenem pospešila širjenje kroga uporabnikov tovrstnih ustanov. Ta svetovljanska in večjezična skupina je poleg duhovnikov in plemičev vključevala vse večje število izobražencev nižjega rodu. Celotna mreža knjižnic je v veliko večji meri kot v srednjem veku vzgajala družbeno in intelektualno elito ter generirala lokalno književnost v latinskem, nemškem in vse bolj v slovenskem jeziku.

Na koncu zgodnjega novega veka, v dobi razsvetljenstva, je država zmanjšala število cerkvenih knjižnic, sekularizirane fonde pa je delno uporabila za državne javne knjižnice, delno zavrgla. Grajske in plemiške knjižnice so večinoma uničile družbene spremembe po prvi svetovni vojni ter revolucija med drugo svetovno vojno in po njej. Preostala, še vedno bogata knjižna dediščina zgodnjega novega veka je danes večinoma ohranjena v delujočih cerkvenih knjižnicah, Narodni in univerzitetni knjižnici, Narodnem muzeju Slovenije ter v drugih državnih knjižnicah in muzejih. Po celostni ohranjenosti ne le knjižnega fonda, temveč tudi izvirnega prostora in opreme, izstopajo Semeniška knjižnica v Ljubljani, Glavarjeva knjižnica v Komendi in kapucinska knjižnica v Krškem, med ohranjenimi zasebnimi knjižnicami pa so najpomembnejše Valvasorjeva, Zoisova in Erbergova.

Vir

Valvasor, Janez Vajkard, 1689: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Laybach, Nürnberg: Endter.

Literatura

- Bahor, Stanislav, 2005: Samostanske knjižnice na Dolenjskem: cistercijanska opatija Stična. *Rast* 16/1. 93–112.
- Bahor, Stanislav, 2009: *Skriti knjižni zakladi: pisna dediščina samostanskih in cerkvenih knjižnic v Sloveniji*. Ljubljana: NUK.
- Benedik, Metod, 2009: *Kapucinski samostan s cerkvijo Sv. Ane Škofja Loka*. Celje, Škofja Loka: Celjska Mohorjeva družba, Kapucinski samostan.
- Berčič, Branko, 1978: Razvoj slovenske nacionalne knjižnice. Berčič, Branko (ur.): *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice 2*. Ljubljana: NUK. 23–34.
- Berčič, Branko, 1991: Knjižnica. Voglar, Dušan (ur.): *Enciklopedija Slovenije 5*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 153–158.
- Berčič, Branko, 2000: *O knjigah in knjižničarstvu: razvojne študije in analize*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. (BiblioThecaria 8).
- Berčič, Branko, 2007: Avstrijska bibliotečna instrukcija iz leta 1778 in ljubljanska licejska knjižnica. *Knjižnica* 51. 15–21.
- Bohinjec, Peter, 1914: *Velesalo (Velesovo): zgodovinski in cerkveni opis*. Velesalo: Župna cerkev.
- Buchmayr, Friedrich, 2004: Secularization and Monastic Libraries in Austria. Raven, James (ur.): *Lost Libraries: The Destruction of Great Book Collections since Antiquity*. New York: Palgrave Macmillan. 145–162.
- Demšar, Viktorijan, 1977: Glavarjeva knjižnica v Komendi. *Kronika* 25/3. 177–183.
- Deželak Trojar, Monika, 2017: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): oris življenja in dela*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. (Apes academiae 1).
- Deželak Trojar, Monika, 2020: Jezuitska dramatika in gledališče na Slovenskem. *Jezik in slovnstvo* 65/3–4. 167–182.
- Dimitz, August, 1875: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: Dritter Theil: Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657)*. Laibach: Kleinmayr, Bamberg.
- Ditmajer, Nina, 2020: Prepovedane knjige v samostanskih knjižnicah na Štajerskem v zgodnjem novem veku. Vidmar, Luka (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. (Apes academiae 3). 11–36.
- Dolar, Jaro, 1974: Med koncem in začetkom. Dolar, Jaro (ur.): *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice 1*. Ljubljana: NUK. 7–16.
- Dolar, Jaro, 1992: Ob ostankih ljubljanske jezuitske knjižnice v NUK. *Jezuiti na Slovenskem*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove. (Redovništvo na Slovenskem 3). 189–192.
- Dolar, Jaro, 2000: Knjižnica frančiškanskega samostana v Ljubljani. Krajnc, Silvin (ur.): *Frančiškani v Ljubljani: samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja*. Ljubljana: Samostan in župnija Marijinega oznanjenja. 434–445.
- Dolar, France Martin, 2004: *Knjižnice skozi stoletja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. (BiblioThecaria 14).

- Dolar, France Martin, 2007: *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina.
- Dular, Anja, 1986: Knjižnica gradu Smlednik po katalogu iz leta 1771. *Kronika* 34/1–2. 15–32.
- Dular, Anja, 2002: Valvasorjeva knjižnica. Lozar Štamcar, Maja in Žvanut, Maja (ur.): *Theatrum vitae et mortis humanae: Prizorišče človeškega življenja in smrti: podobe iz 17. stoletja na Slovenskem/The Theatre of Human Life and Death: Images from the Seventeenth Century in Slovenia: razprave*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije. 269–294.
- Dular, Anja, 2009: Knjižnica knezoškofa Karla Janeza Herbersteina. Lozar Štamcar, Maja (ur.): *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč/Objects as Manifestations of Taste, Prestige and Power*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije. 259–299.
- Dular, Anja, 2012: Grajske knjižnice na Slovenskem. *Kronika* 60/3. 525–538.
- Dular, Anja, 2015: Problematika raziskovanja zgodovine zasebnih knjižnic – zanke in uganke. *Knjižnica* 59/3. 17–32.
- Dular, Anja, 2018: Antični avtorji na knjižnih policah kranjskih plemičev. *Keria* 20/1. 131–144.
- Emeršič, Jakob, 1989: Minoritska knjižnica. Mlinarič, Jože in Vogrin, Marjan (ur.): *Minoritski samostan na Ptuju 1239–1989*. Ptuj, Celje: Mohorjeva družba. 365–388.
- Fagin Davis, Lisa, 1999: Wolfgang Engelbert pl. Auersperg, bibliofil 17. stoletja. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 35. 193–213.
- Gargan, Luciano, 1997: Gli umanisti e la biblioteca pubblica. Cavallo, Guglielmo (ur.): *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*. Roma: Laterza (Biblioteca universale Laterza 250). 163–186.
- Glomar, Jože, 1937: Iz stare stiške knjižnice. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18/3–4. 110–131.
- Golob, Nataša, 1994: *Srednjeveški kodeksi iz Stične: XII. stoletje*. Ljubljana: Slovenska knjiga. (Monumenta Slovenica 4).
- Gostiša, Lojze (ur.), 1995: *Bibliotheca Valvasoriana: katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja*. Ljubljana, Zagreb: SAZU, Nacionalna i sveučilišna knjižnica.
- Gruden, Josip, 1907: Doneski k zgodovini protestantstva na Slovenskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 17. 1–15, 54–65, 121–140.
- Gruden, Josip, 1916: K drugemu slovenskemu prevodu sv. pisma. *Carniola* 7. 93–104.
- Hartman, Bruno, 1992: Knjige in knjižnice v Mariboru do marčne revolucije 1848. leta. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 63/1. 188–198.
- Južnič, Stanislav, 2005: Knjižničarji in knjige o matematičnih vedah v knjižnici ljubljanskega jezuitskega kolegija. *Knjižnica* 49/3. 155–182.
- Južnič, Stanislav, 2007: Knjige iz turjaške »knežje« zbirke v sodobnih slovenskih knjižnicah. *Knjižnica* 51/1. 27–49.
- Južnič, Stanislav, 2008a: Najstarejši ohranjeni knjižnični katalog na Slovenskem – 1. del. *Knjižnica* 52/1. 7–40.
- Južnič, Stanislav, 2008b: Najstarejši ohranjeni knjižnični katalog na Slovenskem – 2. del. *Knjižnica* 52/4. 7–37.

- Južnič, Stanislav, 2010: Erbergova dolska graščina, zibelka kranjskih znanstvenikov. Omerzu, Stane (ur.): *Iz dežele Jurija Vege: zbornik Občine Dol pri Ljubljani 2*. Dol pri Ljubljani: Občina. 49–105.
- Kidrič, France, 1926a: Erberg Jožef Kalasanc. Cankar, Izidor (ur.): *Slovenski biografski leksikon 2*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka. 162–166.
- Kidrič, France, 1926b: Herberstein Karel Janez. Cankar, Izidor (ur.): *Slovenski biografski leksikon 2*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka. 303–313.
- Kidrič, France, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva: od začetkov do Zoisove smrti: razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kidrič, France, 1935: Peer Karel. Lukman, Franc Ksaver (ur.): *Slovenski biografski leksikon 6*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka. 278.
- Kočevar, Vanja, 2020: Patent cesarja Ferdinanda II. o spreobrnjenju ali izselitvi protestantskega plemstva notranjeavstrijskih dežel iz leta 1628: kritična objava in prevod. *Arhivi* 43/2. 381–426.
- Kodrič Dačić, Eva, 1994: Obvezni izvod na slovenskem ozemlju (1807–1945). *Knjižnica* 38/1–2. 7–22.
- Kodrič Dačić, Eva, 2000: Federalni zbirni center in njegov prispevek k dopolnitvi fondov Narodne in univerzitetne knjižnice. *Knjižnica* 44/4. 51–63.
- Lavrič, Ana, 1988: *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. Ljubljana: SAZU.
- Lazarini, Franci, 2012: Dvorec Smlednik in njegovi prebivalci v 20. in 21. stoletju. *Kronika* 60/3. 735–746.
- Magić, Vladimir, 1995: Knjižnica Janeza V. Valvasorja. Gostiša, Lojze (ur.): *Bibliotheca Valvasoriana: katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja*. Ljubljana, Zagreb: SAZU, Nacionalna i sveučilišna knjižnica. 7–18.
- Matjaž, Maksimilijan, 2003: Prevajanje Svetega pisma v času škofa Herbersteina. Škulj, Edo (ur.): *Herbersteinov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba. (Simpoziji v Rimu 21). 357–366.
- Miklavčič Pintarič, Magda: Popis in cenitev premoženja ljubljanske komende ob za-plembi. Vidmar, Luka (ur.): *Križanke*. Ljubljana: Srednja šola za oblikovanje in fotografijo. 264–282.
- Mlinarič, Jože, 1995: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenska založba.
- Mlinarič, Jože, 2001: *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina.
- Mušič, Marjan, 1961: Erbergova parkovna kompozicija v Dolu pri Ljubljani. *Kronika* 9/2. 93–109.
- Ogrin, Matija, 2011: Neznani rokopisi slovenskega slovstva 17. in 18. stoletja. *Slavistična revija* 9/4. 385–399.
- Ogrin, Matija, 2017: O vlogi rokopisov v dolgem prehodu iz rokopisne v tiskano knjigo v slovenski književnosti. *Primerjalna književnost* 40/1. 43–58.
- Peterlin, Anda, 1999: Glavarjeva knjižnica. Škulj, Edo (ur.): *Glavarjev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba. (Simpoziji v Rimu 16). 207–214.

- Pintar, Ivan, 1963: *Dr. Marko Gerbec*. Ljubljana: SAZU.
- Pirjevce, Avgust, 1940: *Knjižnice in knjižničarsko delo*. Celje: Družba sv. Mohorja. (Znanstvena knjižnica 12).
- Pivec Stele, Melitta, 1971: Srednjeveške knjižnice v Sloveniji. *Knjižnica* 15/3–4. 87–97.
- Potočnik, Mitja, 2013: Valvasorjeva navezanost na nekatere svoje knjige ob koncu življenja. *Zgodovinski časopis* 67/1–2. 28–58.
- Prelovšek, Damjan, 1997: Ljubljanski stavbni mojster Francesco Coconi. *Acta historiae artis Slovenica* 2. 109–134.
- Reisp, Branko, 1983: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Reisp, Branko, 1989: O nekdanji knjižnici knezov Auerspergov (Turjaških) v Ljubljani. *Zgodovinski časopis* 43/1. 37–47.
- Remec, Alojzij, 1933: K zgodovini prezidave minoritske cerkve in samostana v Ptuj ob koncu 17. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28/2–4. 189–198.
- Ručigaj, Luka, Monika Deželak Trojar, Anja Dular, Sonja Svolfšak, 2019: Katalogi in inventarji Auerspergove knjižnice kot pomniki njenega kulturnozgodovinskega pomena in razvoja skozi čas. *Ars et humanitas* 13/1. 123–150.
- Simoniti, Primož, 1974: Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice. Dolar, Jaro (ur.): *Zbornik narodne in univerzitetne knjižnice* 1. Ljubljana: NUK. 17–48.
- Simoniti, Primož, 1979: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Smolej, Tone, 2011: Knjižnica in bralec na Kranjskem (1670–1870) in slovenska literarna zgodovina. *Primerjalna književnost* 34/2. 95–105.
- Smolik, Marijan, 1959: Kako so zidali semenišče v Ljubljani. *Kronika* 7. 90–96.
- Smolik, Marijan, 1975: *Semeniška knjižnica v Ljubljani*. Maribor: Obzorja. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 54).
- Smolik, Marijan, 1980: Thallmainer (Tolmajner) Frančišek Jožef. Gspan, Alfonz, Fran Petre (ur.): *Slovenski biografski leksikon* 12. Ljubljana: SAZU. 70–71.
- Smolik, Marijan, 1994: Janez Krstnik Prešeren in prva javna znanstvena knjižnica v Ljubljani. Gantar, Kajetan (ur.): *Academia operosorum: zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve*. Ljubljana: SAZU. 61–72.
- Smolik, Marijan, 2013: Knjižnica Karla Peera (1697–1776) v ljubljanski Semeniški knjižnici. Preinfalk, Miha (ur.): *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: SD18, ZRC SAZU. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:sd18z11/VIEW/> (dostop 17. 6. 2021).
- Stefan, Konrad, 1907: Geschichte der Entstehung und Verwaltung der k. k. Studien-Bibliothek in Laibach. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 20/1–3. 1–116.
- Steska, Viktor, 1904: Frančišek Mihael Paglovec. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 14. 46–67, 69–92.
- Stopar, Ivan, 2012: Slovenski gradovi – prezrta dediščina. *Kronika* 60/3. 379–390.
- Svoljšak, Sonja, 2009: Knjižna zbirka p. Žige Škerpina v ljubljanskem frančiškanskem samostanu. *Knjižnica* 53/1–2. 7–31.

- Svoljšak, Sonja, 2014: Gašper Žitnik in njegove knjige. *Ars et humanitas* 8/2. 131–148.
- Svoljšak, Sonja in Vidmar, Luka, 2019: *Knjižnica barona Žige Zoisa: središče razsvetljenske kulture na Slovenskem/Baron Sigismund Zois's Library: The Centre of Enlightenment Culture in Slovenia*. Ljubljana: NUK.
- Svoljšak, Sonja in Kocjan, Urša, 2017: Knjiga kot dar: darovalci in darovi v licejski oziroma Cesarsko-kraljevi študijski knjižnici v Ljubljani med 1774 in 1860. *Keria* 18/1. 81–96.
- Štuhec, Marko, 1995: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren: plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995. (Studia humanitatis, Apes 1).
- Štuhec, Marko, 2009: *Besede, ravnanja in stvari: plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Umek, Eva, 2006: Kranjska kmetijska družba 1767–1787. *Arhivi* 29/1. 1–34.
- Uršič, Milena, 1975: *Jožef Kalasanc Erberg in njegov Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske*. Ljubljana: SAZU.
- Vidmar, Luka, 2008: »Ad usum publicum destinata«: o javnem značaju Semeniške knjižnice v Ljubljani. *Zgodovinski časopis* 62/1–2. 187–202.
- Vidmar, Luka, 2012: Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): libri prohibiti v Semeniški knjižnici. Juvan, Marko (ur.): *Svetovne književnosti in obrobja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. (Studia litteraria). 233–262.
- Vidmar, Luka, 2013: Požiga protestantskih knjig v Ljubljani leta 1600 in 1601: med zgodovino in mitom. *Kronika* 61/2. 189–216.
- Vidmar, Luka, 2015: Knjižnica Žige Zoisa kot žarišče slovenskega kulturnega nacionalizma. *Knjižnica* 59/3. 33–46.
- Vidmar, Luka, 2018: Avtorji in bralci prepovedanih knjig na Slovenskem v zgodnjem novem veku: libri prohibiti iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice/Authors and Readers of Banned Books in Slovenian Lands in the Early Modern Age: Libri Prohibiti from the National and University Library Collection. Kocjan, Urša (ur.): *In vendar so jih brali: prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice/And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection*. Ljubljana: NUK. 9–59.
- Vidmar, Luka, 2019: Ferrante Pallavicino in Carniola. Bouchard, François in Farinelli, Patrizia (ur.): *Les Régions slovènes entre XVIIIe et XIXe siècles: Plurilinguisme et transferts culturels à la frontière entre empire des Habsbourg et Venise*. Paris: Le Manuscrit. 263–286.
- Žargi, Matija, 2002: Auerspergov knežji dvorec v Ljubljani. Lozar Štamcar, Maja in Žvanut, Maja (ur.): *Theatrum vitae et mortis humanae: Prizorišče človeškega življenja in smrti: podobe iz 17. stoletja na Slovenskem/The Theatre of Human Life and Death: Images from the Seventeenth Century in Slovenia: razprave*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije. 277–307.
- Žvanut, Maja, 1987: Knjižnice na Kranjskem v 16. stoletju. *Zgodovinski časopis* 41/2. 277–288.
- Žvanut, Maja, 1994: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Ilustracije

1. Kapucinska knjižnica v Krškem, danes del Valvasorjeve knjižnice Krško. Foto: Luka Vidmar.
2. Knjižnica Petra Pavla Glavarja v beneficijski hiši v Komendi. Foto: Luka Vidmar.
3. Semeniška knjižnica v Bogoslovnem semenišču v Ljubljani. Foto: Luka Vidmar.

Libraries in the Slovenian Lands in the Early Modern Age

The paper examines libraries in the Slovenian lands between the late fifteenth and the early nineteenth centuries with regard to their types (ecclesiastical, private and public libraries) and subtypes (e.g., libraries of the mendicant orders, castle and aristocratic libraries, public scholarly libraries). It presents the development, size, inner arrangement, language structure, users, significance and current state of the most important libraries.

Key words: libraries, books, print, Humanism, Reformation, Baroque, Enlightenment

OCENE IN POROČILA

Mednarodni znanstveni simpozij *Govor in prostor*

Ljubljana, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo,

23. in 24. septembra 2021

Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani (AGRFT) je razpravljanje o govoru v najširšem smislu besede pripravila petič. Novo, tretje tisočletje se je začelo s kolokvijema o umetniškem govoru (gl. zbornika *Kolokvij o umetniškem govoru*, 2000, in *Kolokvij o umetniškem govoru 2*, 2006), sledili so trije simpoziji: leta 2013 mednarodni simpozij o umetniškem govoru (gl. monografijo *Govor med znanostjo in umetnostjo*), leta 2019 mednarodni znanstveni simpozij o poučevanju govora (gl. monografijo *Govor v pedagoški praksi*), leta 2021 pa mednarodni znanstveni simpozij o govoru in prostoru (monografija je v pripravi). Če je bil kolokvij leta 2006 organiziran ob praznovanju 60-letnice AGRFT, pa je bil simpozij *Govor in prostor* del še večjega in pomembnejšega dogodka: vodstvo simpozija ga je pripravilo ob odprtju novih prostorov AGRFT na Aškerčevi ulici 5. AGRFT naj bi zdaj postal kulturni center ljubljanske univerze, zato lahko ob vzpostavitvi časovne kontinuitete omenjenih simpozijev in po rešitvi večdesetletne prostorske stiske postane tudi središče teoretičnih razmislekov o najrazličnejših teatroloških, filmoloških in sodobnomedijskih vprašanjih, kar je bila (ob splošnem poudarjanju praktičnih izobraževanj) želja snovalcev prvih študijskih programov akademije.

Zgodovinski dogodek je pospremil kulturni program, o katerem je govor v nadaljevanju, na tem mestu pa omenimo zgolj še to, da sta simpozij že tretjič skupaj vodili Katarina Podbevšek in Nina Žavbi. Uvodoma omenjena kolokvija je Katarina Podbevšek pripravila skupaj s Tomažem Gubenškom, torej lahko njeno vlogo razumemo kot garancijo za vzpostavljanje tako časovne neprekinjenosti kot tudi vsebinske povezanosti oziroma raznovrstnosti teh srečanj. Tokrat sta vodji k sodelovanju povabili 25 avtorjev, ki so v šestih sklopih predstavili 23 prispevkov. Med povabljenimi so bili strokovnjaki iz teorije in prakse: med prvimi je bilo več visokošolskih učiteljev z različnih področij, ki so vpeti tudi v praktično delo (od humanističnih in umetnostnih do naravoslovnih ved), med drugimi pa smo poleg strokovnjakom s področja dramske igre, gledališkega lektoriranja, dramskega prevajanja in dramaturgije lahko prisluhnili tudi strokovnjakom s področja stripovske umetnosti, novinarstva, jezikoslovja, umetnostne zgodovine, računalništva in nevrologije.

Po nagovoru dekana Tomaža Gubenška in pozdravu vodij simpozija smo spremljali krajši kulturni dogodek, sicer magistrsko produkcijo *Kajuh – dokumentarni literarni kamišibaj o Karlu Destovniku* Vanje Ive Kretič, ki je na

dokumentarno-literaren in presunljiv interpretativen način predstavila pesnika in narodnega heroja. Sledila je predstavitev prispevkov prvega sklopa, katerega tema je bila prostor in govor v umetnosti. Ana Bogataj je predstavila različne možnosti oblikovanja govornih izrazil v likovnem prostoru stripa, in sicer od klasičnega zapisa v govornem oblačku do oblikovanja govora v specifični vizualni podobi. Živa Čebulj se je ob seriji *Primeri inšpektorja Vrenka* osredinila na odzive strokovne in laične javnosti na govorno podobo serije ter ob izbranem primeru razmišljala o (ne)uresničljivosti pokrajinskega barvanja govornice. Že omenjena Vanja Iva Kretič je ob predstavitvi kamišibaja poudarila pomen izrabe prozodičnih izrazil, ki pomenljivo dopolnjujejo vzdušje, predstavljeno na slikah, ob praksi izvajanja kamišibaja po spletu v koronačasu pa poudarila, da sta temeljni cilj in smisel kamišibaja skupno čutenje kamišibajkarja in gledalca. Polona Petek je govorila o primerih sodobnega slovenskega filma, v katerih je vse manj dialoga, in razmišljala o tem, ali minimaliziranje dialoga zagotavlja uspešnost slovenskega filma v tujini. Čeprav so bile v tem sklopu predstavljene različne zvrsti, pa je vsem prispevkom skupno osredotočanje na pomembnost in oblikovanje govora kot temeljnega igralskega izrazila. V razpravi je največ pozornosti pritegnilo prav oblikovanje govora v seriji in filmu, kar dokazuje, da govor v umetnosti še vedno intrigira tako ustvarjalce kot naslovnike.

Drugi sklop je bil tematsko dvodelen: povezava med prostorom in govorom je bila predstavljena z naravoslovno-tehničnega in igralsko-izkustvenega vidika. Blaž Koritnik je pojasnil vlogo

sodobne nevroznanosti pri raziskovanju možganskih govornih omrežij s pomočjo funkcijskega slikanja možganov ter s primeri ponazoril, kako se tudi stroji lahko pogovarjajo med seboj in kako lahko človeški možgani komunicirajo z računalniki. Simon Dobrišek je to tematiko dopolnil s predstavitvijo tehnologij umetne inteligence, ki pretvarjajo govor v besedilo in obratno, poustvarjajo psihofizična stanja govornice in samodejno razpoznavajo govorce, pojasnil pa je tudi, da bi biometrična tehnologija v prihodnje lahko prepozna(va)la osebnost govornice ter njego izobrazbo, družbenoekonomski status in kraj rojstva. Kristijan Muck je z metodo introspekcije razmišljal o prostoru, v katerem se rodi govor in iz katerega nastaja ustvarjalnost, ki omogoča iskreno izjavljanje ter neposredni stik izvajalca in naslovnika, Katarina Stegnar pa o takšnem načinu oblikovanja govora v snovalnem oziroma dokumentarnem gledališču, s katerim bi lahko dosegli karseda želeni učinek na naslovnika. Svežo snov za razpravo sta prinesla predvsem prva dva prispevka, ki sta razprla pomensko polje razmišljanja o govoru in omogočila razpravo o uspešnem apliciranju teh strok na področje umetniškega govora, medtem ko sta druga dva prispevka tvorno dopolnila razmišljanje predhodnikov in razprla nove poglede v igralski ustvarjalni proces.

Tretji sklop je moderirala Alida Bevk, ob njej pa so svoje prispevke predstavile tudi tri strokovnjakinje iz tujine. Shannon Holmes je po Zoomu predstavila delo s študenti v koronačasu na primeru ustvarjanja ambientalne avtorske predstave na prostem ter izzive pri delu z glasom in svobodo izražanja v mrzli

kanadski preriji. Ellen Foyn Brunn, ki se nam je pridružila v živo, je ob metodi Fitzmaurice Voicework® raziskovala prostorsko dimenzijo glasu in ugotavljala, da se govorčev glas nahaja tako znotraj kot zunaj njega, kar lahko ponudi uvide transformativnih praks v umetnosti in v vsakdanjem življenju. Kot tretja je prav tako po Zoomu nastopila Catherine Fitzmaurice ter poudarila vlogo domišljije in vizualizacije ob učenju besedila za doseganje ustrezne glasovne prezenca, kot soavtorica pa je njeno predstavitev osnovnih principov dopolnila Alida Bevk z opisom izkušnje metode Fitzmaurice Voicework® pri študentih dramske igre na AGRFT ter poudarila razliko med čustveno in prezentno uporabo glasu. V razpravi je več slušateljev želelo izvedeti, kako so v praksi videti postopki omenjene metode, česar pa na simpoziju ni bilo mogoče ustrezno predstaviti zaradi kompleksnosti teh postopkov in zaradi omejitev ob upoštevanju ukrepov za preprečitev širjenja novega koronavirusa. Za ustrezno predstavitev te metode bi najverjetneje potrebovali več časa oziroma bi bilo najučinkoviteje postopke doumeti s pomočjo izkustvene metode, zato bi lahko v prihodnje pripravili kakšno krajšo delavnico na to ali sorodno temo.

Prvi dan simpozija se je končal s četrtim sklopom na temo scenografskega jezika, oblikovanja odrskogovornega koncepta in govora pri predmetu dramske igre v spletnem okolju. Ana Kocijančič je na primerih izbranih uprizoritev predstavila sovisnost med scenografijo in odrskim govorom ter vpliv tega razmerja na pomensko raven uprizoritve. Martin Vrtačnik je prikazal oblikovanje odrskogovornega koncepta

ob upoštevanju arhitekturne komponente (igralnega prostora), miselne komponente (s poudarkom na igralčevi duševnosti, umu in zavesti) ter geografske komponente (ob primerih izbranih uprizoritev Gledališča Koper). Branko Jordan pa je predstavil izkušnje o govoru pri poučevanju dramske igre po Zoomu in ob tem ugotavljal, da so izzivi pri tem povezani z umanjkanjem skupnega prostora dejanja in govorjenja, se pa vzpostavlja nov, nefizični prostor s svojimi zakonitostmi, v katerem je treba najti načine za omogočanje umetniškega, živega, neposrednega govora. V razpravi se je debata razvnela glede (ne)zmožnosti institucionalizacije splošnega pogovornega jezika na Slovenskem, pri čemer so divergentna stališča zagovarjali jezikoslovci na eni in gledališki praktiki na drugi strani. Pokazalo se je, da je problem v težnji po nedvomno upravičenem eksaktnem pojmovanju pogovorne zvrsti posameznih jezikoslovcev in zavestni fluidnosti pojmovanja te zvrsti nekaterih gledališnikov, ki se ob vsakokratnem ustvarjalnem procesu na podlagi dana besedila vedno znova in nenehno trudijo oblikovati odrski govor z različnimi glasoslovnimi, oblikoslovnimi, leksikalnimi in drugimi (tudi) (ne)jezikovnimi izbirami, ki pa je rezultat specifične izoblikovanosti jezikovnega čuta profesionalnih in angažiranih govorcev (predvsem igralcev, morda tudi drugih članov ustvarjalne ekipe). To so v razpravi o splošnem pogovornem jeziku, ki omogoča nepregledno množico jezikovnih izbir med zbornim in narečnim, potrdili tudi prisotni dramski igralci.

Ob koncu dneva smo si na Študijskem odru 3 na AGRFT ogledali produkcijo

drugega semestra študentov dramske igre in gledališke režije z naslovom *Stewardesa*, nastalo pod mentorstvom prof. Matjaža Zupančiča. Besedilo je sicer radijska igra Milana Jesiha, ki ga je ustvarjalna ekipa s poudarjanjem oksimoronov v besedilu na izviren in učinkovit način prestavila v gledališko uprizoritev, ki v središče postavlja igralca in njegovi temeljni igralski izrazili – telo in glas. Tako je uprizoritev gledalcu olajšala spremljanje izvirnih igralskih stvaritev najmlajše generacije in mu dopustila, da se je ob asketski scenografiji (le-to je sestavljalo zgolj nekaj stolov) velik del uprizoritve »zgodil« v gledalčevi zavesti. Prisostvovali smo tudi projektu *Poetika praznega prostora* Zavoda Sensorium (režiserka Barbara Pia Jenič). Konferansjejka nas je najprej vodila po večjem delu nove zgradbe in nam ob tem predstavljala zgodovino AGRFT, v osrednjem delu projekta pa smo se udeleženci s pomočjo senzorialnih tehnik prelevili v soustvarjalce projekta. Tako smo udeleženci simpozija dobili priložnost spoznati nove prostore AGRFT in jih tudi občutiti ter tako posledično vzpostaviti intimnejši odnos do novega prostora, ki si želi zaživeti s kulturo, ustvarjalnostjo, domišljijo, čustvi – človeškim izkustvom.

Drugi dan simpozija se je začel s petim sklopom in predstavitev prispevka Tomaža Grušovnika z aktualnim vprašanjem: zakaj se teoretik zarote in znanstvenik o določeni temi ne moreta sporazumeti. Grušovnik je razloge iskal v neuspešnih strategijah izkoreninjanja teorij zarot, pri tem pa kot razlog za to navedel kompleksnost vzgoje uspešnega komuniciranja. Jakob Ribič je razmišljal o teatraliki fašistične politike in sklepal, da fašisti prav s spektaklom

novačijo množice, ki svoje interese ob spremljanju različnih političnih praznovanj, zbiranj, javnih nastopov in govorov zamenjajo za interese fašistov. Sara Horžen je ob porastu populizma predstavila primere govornega sproščanja v javnem diskurzu na primerih govora politika, voditelja informativnih oddaj in umetnika. Nina Žavbi je govorila o pomenu prostora gledališke uprizoritve pred epidemijo covida-19 in v koronačasu ter pojasnila vpliv spremenjenega fizičnega in mentalnega prostora na gledališko uprizoritev, posledično pa tudi na odrski govor in njegovo recepcijo. Tomaž Toporišič je (ob odsotnosti soavtorice prispevka Eve Pori) prikazal vzpostavljanje dinamičnega fonično-prostorskega modela v uprizoritvenih umetnostih v drugi polovici 20. stoletja, njegovo dekonstrukcijo ter vzpostavitev nove vidno-slušne izkustvene perspektive prostora, pri tem pa poudaril neločljivo povezavo med glasom, telesom in prostorom kot bistveno govorico gledališča.

V zadnjem, šestem sklopu je Tina Mahkota na primeru prevajanja drame *The Playboy of the Western World* Johna M. Syngea predstavila problematiko prevajanja nemimetičnega in neverističnega govora iz kmečkega okolja ter svoje prevajalske izbire primerjala s prevodom Cirila Kosmača in Vesne Jurca. Nataša Jakop je ob številnih primerih prikazala rabo in funkcijo frazeoloških enot, ki tematizirajo govor oziroma prostor, z lingvokulturološkim pristopom pa potrdila obstoj kulturnih vrednot in mentalitete slovenske jezikovne skupnosti v izbranih frazeoloških enotah. Matejka Grgič je ob primeru slovenščine v Italiji opozorila na nezadostnost poudarjanja zgolj simbolične vrednosti

manjšinskega jezika v javni rabi in opozorila tudi na pomen njegove funkcionalne vrednosti v jezikovnem načrtovanju. Maja Đukanović pa je po Zoomu predstavila razvoj statusa slovenščine v Srbiji ter specifike pouka sorodnih jezikov (slovenščine in srbsčine), zlasti na ravni fonetike, fonologije, morfologije in leksike ter medjezikovnih homonimov na najvišjih stopnjah učenja jezikov. Zadnja razprava je bila tematsko podobna kot razprava ob koncu četrtega sklopa, saj je večinolušatelj zanimalo prevajanje pogovorne zvrsti za gledališče, zato se je na neki način že oblikovala morebitna tema naslednjega simpozija, ki bi lahko obravnaval govor in prevajanje za gledališče.

Na koncu želimo še na kratko povzeti namen in vsebino vseh do zdaj organiziranih razpravljanj o govoru na AGRFT, ki ob prisotnosti povabljenih razpravljavcev in tudi zainteresirane javnosti (ta aktivno sodeluje v razpravah teh srečanj in s tem potrjuje relevantnost in odmevnost simpozijev) utrjujejo aksiom, da je govor temeljno človekovo oziroma človeško izrazilo. Ob kolokvijih leta 2000 in 2006 so različni teoretiki in praktiki razpravljali zlasti o igralčevem govoru, simpozij leta 2013 je s poudarjanjem hibridizacije umetnosti in interdisciplinarnega raziskovanja govora z vsebinskega vidika v razpravljanje vključil že več strokovnjakov z različnih področij, medtem ko zadnja simpozija, ki ju je AGRFT pripravil leta 2019 in 2021, kažeta vsaj tri razvojne usmeritve teh srečanj: 1) preobrazbo kolokvijskih razpravljanj v simpozije, ki so postali ne le mednarodni, ampak tudi znanstveni; 2) zamejitev razpravljanja na določeno temo, tj. od splošnega razpravljanja o

igralčevem govoru k izbrani, specifični temi; 3) morebitno bienalno organiziranost simpozijev (za primerjavo: *Istraživanja govora* v Zagrebu je triennialna prireditev). Če se na prvi pogled zlasti prvi dve točki zdita kot del samoumevnega evolucijskega procesa, pa se lahko pomisleki pojavijo zlasti ob tretji točki, a neupravičeno. Zadnji simpozij namreč dokazuje, da se za nadaljnjo tematsko raznovrstnost simpozijev in število relevantnih razpravljavcev o govoru ni bati – sploh ob upoštevanju dejstva, da je govor človeku imanenten oziroma da je govor z ontološkega vidika človeku lasten način izražanja ter zato nenehen vir preizpraševanj in revidiranja različnih misli in konceptov. Poleg tega je treba omeniti, da se z govorom ne ukvarjajo le že davno utemeljene discipline, kot so jezikoslovje, filozofija, psihologija, družbene vede in podobno, pač pa tudi tiste, ki so se oblikovale ob razvoju novih tehnologij in razmahu interdisciplinarnosti, torej tudi umetna inteligenca in nevroznana – skratka discipline, ki jih povezuje krovni pojem kognitivna znanost. Ob tem velja poudariti znano dejstvo, da se je po osamosvojitvi Slovenije in ob pojavu novih govornih medijev zlasti v tretjem tisočletju povečalo število raziskav govora, posledično najverjetneje tudi število strokovnjakov, ki se ukvarjajo z govorom. Tudi to je lahko spodbuda za bienalno organiziranost simpozijev v prihodnje, obenem pa se zdi, da je prav zavestno uvrščanje različnih disciplin kognitivne znanosti v zadnji simpozij upravičilo aktualnost simpozija in začrtalo njegovo prihodnjo programsko usmerjenost.

Martin Vrtačnik
Mestno gledališče ljubljansko

